

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

В. В. Бедь

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

2-ге видання, доповнене, перероблене

МАУП

Київ 2004

ББК 88.4я73

Б38

Рецензенти: *М. В. Костицький*, д-р юрид. наук, проф.
О. В. Іванов, канд. психол. наук

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 6 від 30.09.02)*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-683 від 01.04.02)*

Бедь В. В.

Б38 **Юридична психологія: Навч. посіб.** — 2-ге вид., доп. і переробл. — К.: МАУП, 2004. — 436 с.: іл. — Бібліогр.: с. 426–430.

ISBN 966-608-376-0

Навчальний посібник підготовлено відповідно до програми дисципліни “Юридична психологія” юридичних факультетів вищих навчальних закладів. Включає розділи загальної частини (предмет, завдання і система юридичної психології; методологічні і загальнопсихологічні основи; соціально-психологічні аспекти юридичної діяльності) і особливої частини (правова психологія, кримінальна психологія, психологія слідчих дій, психологічні аспекти у діяльності учасників судового процесу — судді, прокурора, адвоката, особливості психологічної консультації та судово-психологічної експертизи, виправна психологія).

Для студентів, аспірантів і викладачів юридичних факультетів, а також для працівників правоохоронних органів і тих, хто цікавиться проблемами юридичної психології.

ББК 88.4я73

ISBN 966-608-376-0

© В. В. Бедь, 2004

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2004

ВСТУП

Потреба використання психологічних знань у різноманітних сферах юридичної практики динамізувала розвиток прикладних галузей психологічної науки, пов'язаних з освітою, медициною, управлінням, спортом. Не обминула ця проблема і правової галузі. На стику психології і юриспруденції виникла юридична психологія, головне завдання якої — сприяти вирішенню складних правових проблем, посиленню боротьби з правопорушеннями і злочинами.

Психологічні знання потрібні кожному юристу. Вони дозволяють глибше пізнати психічні особливості особистості, властивості й специфіку її поведінки, діяльності, спілкування тощо. Знання психологічних закономірностей, застосування в юридичній діяльності психологічних методів і прийомів підвищує ефективність праці юриста, допомагає глибше зрозуміти мотиви вчинків людей, регулювати відносини з ними, виявити неординарні риси індивідуальності особистості. Відомий психолог О. Лазурський писав, що “індивідуальність людини визначається не тільки своєрідністю її внутрішніх психічних функцій, наприклад особливостей її пам'яті, уяви і т. п., але не меншою мірою і ставленням до явищ, що її оточують, — тим, як кожна людина реагує на ті чи інші об'єкти, що вона любить і ненавидить, чим цікавиться і до чого байдужа...”¹.

За специфікою досліджуваних проблем і практичної спрямованості юридична психологія невіддільна від юридичної науки і практики. Водночас юридична психологія є прикладною галуззю психології і базується на загальній та соціальній психології. У зв'язку з цим вивчення юридичної психології студентами юридичного факультету передбачає знання основних положень загальної і соціальної психології.

При підготовці і написанні навчального посібника автор передбачав:

- 1) розкрити основні поняття, категорії і систему юридичної психології, її методологічні основи і методи, які використовуються на практиці;
- 2) викласти необхідні загальнопсихологічні і соціально-психологічні основи відповідно до курсу юридичної психології;

¹ Лазурський А. Ф. Классификация личностей. — Пг.: Госиздат, 1921. — С. 361.

- 3) розглянути проблеми правової соціалізації особистості, фактори і умови формування правосвідомості і причини її деформації;
- 4) розкрити психологічні аспекти криміналізації особистості, механізми злочинної поведінки і особистості злочинця, а також психологічних слідчих дій;
- 5) викласти психологічні питання перевиховання правопорушників;
- 6) надати допомогу студентам у вивченні психологічних проблем у діяльності юриста.

У ході роботи над книжкою автор використовував публікації з проблем юридичної психології і матеріали досліджень, а також досвід юридичної практики і досягнення галузевих юридичних наук. При аналізі окремих теоретичних, методологічних і практичних питань юридичної психології висловлено власний погляд автора на їх порозуміння і розв'язання.

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І СИСТЕМА ЮРИДИЧНО ПСИХОЛОГІ

Психологічна наука, вивчаючи психічне життя людини, відкриває закономірності, знання яких необхідне кожному, хто покликаний впливати на людей, спрямовувати їхні діяння, виховувати їх. Сказане повною мірою стосується діяльності юридичних кадрів. Видатний російський вчений, який вже понад сорок років працює в царині юридичної психології і правознавства, доктор юридичних наук, професор О. Ратінов відзначає: “Правова теорія не відмовлялася і не могла відмовитися від використання даних психології. Реальна потреба в цьому була настільки очевидною і настійною, що вона змушувала юристів у наукових дослідженнях звертатися до тверджень загальної психології, котрі прикладалися і пристосовувалися до розв’язання правових питань або до самостійного психологічного вивчення і узагальнення слідчої і судової практики і розробки на цій основі психологічних рекомендацій. Досить сказати, що кримінально-правова наука не змогла б вирішити питання про підстави кримінальної відповідальності без дослідження психічного ставлення суб’єкта до своїх дій та їх результатів. У покаранні виховна, виправна функція також має свій важливий психологічний аспект”¹.

Юридична психологія як окрема психологічна дисципліна має свої особливі завдання, вивчає ті закономірності людської психіки, що пов’язані з участю людей в галузі суспільних відносин, які регулюються правом (правовідносини).

§ 1. Предмет і завдання юридичної психології

Юридична психологія є прикладною наукою. Її “батьківськими” дисциплінами в рівній мірі є психологія і юриспруденція. В галузі

¹ Ратінов А. Р. Судебная психология как наука // Юридическая психология: Хрестоматия. — М.: Юрист, 2000. — С. 9–10.

суспільних відносин, які регулюються нормами права, психічна діяльність людей має своєрідні риси, психічні закономірності виступають тут в особливих проявах і сполученнях, котрі невластиві іншим умовам людського життя. Як приклад можна навести психічні процеси (пізнавальні, емоційні, вольові), що лежать в основі виправлення злочинців, чи психічні процеси і стани, пов'язані з участю у кримінальному судочинстві.

Слідчий, проводячи попереднє слідство, з'ясовує складні й такі, що важко піддаються врахуванню психічні та психологічні якості людей, їхні взаємини, умови життя і діяльності, індивідуальні особливості потерпілого, підозрюваного (обвинуваченого), свідків та ін. Без психологічних знань дуже важко орієнтуватися у тих конфліктах і ситуаціях, з котрими йому, а також судді, співробітникам органів дізнання, прокурору та іншим учасникам юридичного процесу, доводиться стикатися у своїй роботі. Психологічна компетентність юриста допомагає “запобігти чреватим іноді важкими наслідками помилкам, що можуть виникнути при судженні про людські вчинки внаслідок неврахування психологічних моментів”¹.

Психологічні знання необхідні юристам-практикам і для того, щоб розвивати в себе такі важливі професійні якості, як гостра спостережливість і міцна пам'ять, гнучкість розуму та інтуїція, врівноваженість і витримка, рішучість і наполегливість, доброзичливість і принциповість тощо.

Отже, **юридична психологія** — галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності та механізми психічної діяльності людей у сфері відносин, що регулюються правом.

Об'єктом психологічної науки є психіка особистості як властивість високоорганізованої матерії, яка є особливою формою відображення суб'єктом правовідносин об'єктивної реальності, саморегуляції на цій основі своєї поведінки і діяльності.

В історії психології мали місце різноманітні підходи при визначенні її предмета (душа, свідомість, поведінка, особистість, психічна діяльність та ін.).

По-різному визначають і предмет юридичної психології. Так, О. Брусиловський відносить до предмета юридичної психології зло-

¹ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — 2-е изд. — М.: Учпедгиз, 1946. — С. 26.

чин, особу злочинця після його засудження, психологію кримінального судочинства, психологію всіх учасників судової процедури¹.

О. Ратінов вважає, що предметом юридичної психології виступають психічні явища, механізми і закономірності людської психіки, пов'язані з виникненням, зміною, виконанням, порушенням і застосуванням права².

А. Дулов предметом судової психології називає особливості розвитку та прояву психологічних закономірностей, пов'язаних із процесом діяльності щодо здійснення правосуддя:

- а) виникнення, розвиток психічних властивостей особистості, які призводять до протиправної поведінки;
- б) зміна розвитку психічних властивостей в результаті здійснення злочину й участі у процесуальній діяльності;
- в) процеси зміни (виправлення) психіки тих осіб, які скоїли злочини³.

В. Васильєв як предмет юридичної психології виділяє психологічні основи особистості та діяльності в умовах правового регулювання, систему “людина — право”, основною ланкою в якій є особистість як суб'єкт діяльності⁴.

На думку О. Глоточкина і В. Пирожкова, предметом юридичної психології є граничні проблеми психології та права, соціальні проблеми, пов'язані з виникненням і динамікою причин, умов і передумов скоєння злочину і розшуком злочинця, проведенням кримінальних справ на стадії попереднього розслідування, судового розгляду, виконанням покарання, виправленням і перевихованням засуджених⁵.

Є й інші позиції щодо предмета юридичної психології. Їх різноманітність підкреслює складність цього питання, що обумовлюється необхідністю пояснити предмет юридичної психології і з позиції юридичної науки, і з позиції психологічної науки.

¹ *Брусиловский А. Е.* Судебно-психологическая экспертиза. — Харьков: Юриздат УССР, 1929. — С. 17.

² *Ратинев А. Р.* Методологические вопросы юридической психологии // Психол. журн. — 1983. — Т. 4, № 4. — С. 111.

³ *Дулов А. В.* Судебная психология. — Минск: Вышэйш. шк., 1975. — С. 16.

⁴ *Васильев В. Л.* Психология юридического труда и юридическая психология // Проблемы повышения эффективности применения юридической психологии. — Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1988. — Вып. 815. — С. 90.

⁵ *Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф.* Исправительно-трудовая психология. — Рязань: Вышш. шк. МВД, 1995. — С. 19.

Автор дотримується думки, що **предметом юридичної психології** є вивчення психічних явищ, механізмів і закономірностей особистості (особи), які проявляються у сфері дії права.

Завдання, котрі ставить перед собою юридична психологія як наука, прийнято ділити на загальні й одиничні.

Загальними завданнями юридичної психології є:

- науковий синтез юридичних, психологічних і соціально-психологічних знань;
- розкриття психологічної сутності фундаментальних понять і категорій права;
- вивчення методологічних і теоретичних основ юридичної психології;
- розроблення методик (і нових методів) теоретичних і прикладних досліджень у царині юридичної психології;
- створення професіограм і психограм юридичних професій;
- розроблення методики профорієнтації й профвідбору юристів та ін.

Одиничні завдання юридичної психології пов'язані з розробкою теоретичних підходів і практичних рекомендацій щодо найефективнішого здійснення правочинної діяльності. Серед них можна виділити такі:

- 1) дослідження психологічних аспектів ефективності правових норм і розроблення психологічних основ щодо нормативної регуляції різних правовідносин;
- 2) психологічне дослідження особистості злочинця, розкриття мотивації злочинної поведінки;
- 3) розроблення методів і заходів психологічного впливу з метою викриття злочинців;
- 4) дослідження психологічних закономірностей діяльності різних видів професійної юридичної діяльності;
- 5) розроблення соціально-психологічних основ профілактики злочинів;
- 6) дослідження психологічних закономірностей діяльності виправно-трудова закладів для розроблення системи заходів щодо виправлення і перевиховання засуджених.

Поряд із вищезазначеними завданнями можуть ставитися і тимчасові, зумовлені конкретними життєвими обставинами (наприклад, теоретичне і методичне забезпечення навчальної дисципліни “Юридична психологія” і окремих її спецкурсів; розроблення прак-

тичних рекомендацій для юристів з окремих напрямів їхньої діяльності тощо).

При реалізації завдань юридичної психології повинні враховуватися певні вимоги¹. По-перше, юридична психологія має дати, так би мовити, соціально-психологічну “фотографію” стану і динаміки державно-правових явищ, аналізувати їх з урахуванням досягнутого рівня розвитку держави і права. По-друге, дослідження юридичної психології мають встановлювати “діагноз” розвитку психологічного аспекту правових явищ. По-третє, важливою вимогою до реалізації завдань юридичної психології є вивчення психологічних факторів, які впливають на державні та правові процеси.

§ 2. Історія розвитку юридичної психології²

Юридична психологія — порівняно молода галузь психологічної науки. Але правова регуляція людської поведінки досліджувалася ще видатними давньогрецькими філософами: Сократ (469–399 рр. до н.е.) висунув ідею про необхідність збігу справедливого і законного; Платон (427–347 рр. до н. е.) вперше вказав на дві категорії психології, які лежать в основі соціального розвитку — потреби і можливості людей; Аристотель (384–322 рр. до н. е.) висловив положення про право як мірило справедливості.

У період формування нової прогресивної буржуазної ідеології в Європі відбувся поворот у розумінні суті права. Одним із принципів правового світогляду нового часу став принцип гарантій особистісного розвитку, забезпечення автономності її поведінки.

У XVIII–XIX ст. зароджується кримінальна, потім — судова, а пізніше юридична психологія. Вперше факти стосовно психології злочинної поведінки, психології особистості злочинця і психології показань свідків широко вивчалися в Німеччині. Основоположник криміналістики австрієць Г. Гросс (1847–1915) створює фундаментальну працю “Кримінальна психологія” (він же творець першого в світі музею криміналістики в Граці). У цій праці Г. Гросс використав бага-

¹ Костицький М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — К.: Выща шк., 1990. — С. 105.

² При підготовці матеріалу цього параграфа автор спирався на монографію М. В. Костицького “Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы”. — С. 40–68.

тий матеріал із галузі експериментальної психології (дослідження німецького психолога і фізіолога В. Вундта, французьких психологів А. Біне і Т. Рібо, німецького психолога Г. Еббінгауза та ін.).

Наприкінці XIX ст. розширюються уявлення про психологічну сутність злочинної поведінки, а в XX ст. з'явилися фундаментальні дослідження з цієї проблеми: Р. Луваж “Психологія і злочин” (Гамбург, 1956 р.), Г. Тох “Правова і кримінальна психологія” (Нью-Йорк, 1961 р.), О. Абрахамсон “Кримінальна психологія” (Нью-Йорк, 1961 р.) та ін.

Слід назвати антропологічний підхід у кримінології, закладений італійським психіатром Ч. Ломброзо (1835–1909) і його послідовниками Е. Феррі (1856–1929) і Р. Гарофало (1847–1926). У книжці “Злочинна людина, вивчена на основі антропології, судової медицини і тюрмознавства” (1876 р.) Ч. Ломброзо робить висновок про те, що злочини не можна виправити, боротьба зі злочинністю повинна здійснюватися шляхом фізичного знищення чи довічної ізоляції “вроджених” злочинців. Біологізаторський підхід у поясненні природи злочинної поведінки був підданий серйозній критиці.

У Росії про необхідність враховувати психологію злочинців висловлювався І. Посошков (1652–1726). В його працях давалися психологічні рекомендації про способи допиту обвинувачених і свідків, розглядалася класифікація злочинців.

Князь М. Щербатов (1733–1790) один із перших авторів вказував на необхідність підготовки законів із урахуванням психології народу, позитивно оцінював фактор праці у перевихованні злочинця, порушив питання про можливість дострокового звільнення злочинця від покарання.

У Росії в третій чверті XIX ст. з юридичної психології з'явилися праці І. Баршева “Погляд на науку кримінального законодавства”, К. Яновича-Яневського “Думки про кримінальну юстицію з точки зору психології і фізіології”, А. Фрезе “Нариси судової психології”, Л. Владимірова “Психічні особливості злочинців по новітніх дослідженнях”, в яких висловлювалися ідеї чисто прагматичного використання психологічних знань у конкретній діяльності судових і слідчих органів.

Кінець XIX — початок XX ст. пов'язані з інтенсивним розвитком психології, психіатрії, інших галузей права (насамперед — кримінального). Деякі вчені, які представляли ці науки в той період, займали прогресивні позиції (І. Сеченов, В. Бехтерев, С. Познишев, С. Корсаков, В. Сербський, А. Коні та ін.).

З'явилися перші спроби обґрунтування окремих кримінально-правових позицій психологічними знаннями. У підручнику Б. Спасовича “Кримінальне право” (1863 р.) вже використовуються психологічні дані про злочини. У Казані публікується перша монографія з судової психології — праця А. Фрезе “Нариси судової психології” (1874 р.).

Розвиток психології, психіатрії та права привів до необхідності оформлення юридичної психології як самостійної наукової дисципліни. П. Ковалевський 1899 р. порушив питання про поділ психопатології та правової психології, а також введення цих наук у курс юридичної освіти.

На початку ХХ ст. в юридичній психології з'являються експериментальні методи дослідження. Значна кількість праць цього періоду присвячена психології показань свідків. Це праці І. Холчева “Мрійлива брехня” (1903 р.), Г. Португалова “Про показання свідків” (1903 р.), Є. Кулішера “Психологія показань свідків і судове слідство” (1904 р.). На цю ж тему були доповіді М. Хомякова “До питання про психологію свідка” (1903 р.), А. Завадського і А. Єлістратова “Про вплив питань без навіювання на достовірність показань свідків” (1904 р.), О. Гольдовським “Психологія доказів свідків” (1904 р.).

1902 р. експерименти щодо визначення достовірності показань свідків проводив німецький психолог В. Штерн. Його завданням був не пошук науково обґрунтованих прийомів отримання показань свідків, як у А. Біне, а встановлення ступеня достовірності свідчень. Спираючись на свої дані, В. Штерн стверджував, що показання свідків принципово недостовірні, хибні, оскільки “забування є правилом, а спогад — винятком”. Підсумки свого дослідження В. Штерн доповів на засіданні Берлінської психологічної спілки. Вони викликали велику зацікавленість в юридичних колах багатьох країн Європи. Згодом В. Штерн створив персональну концепцію пам'яті, яка мала яскраво виражений ідеалістичний характер. Згідно з цією концепцією пам'ять людини не є відображенням об'єктивної реальності, а виступає лише як її викривлення на догоду вузько егоїстичним інтересам особистості, її індивідуалістичним намірам, її гордості, пихатості, честолюбству тощо.

Доповідь В. Штерна викликала бурхливу реакцію і у російських юристів. Затягнутими прихильниками В. Штерна в Росії стали професор Петербурзького університету О. Гольдовський, професори Казанського університету А. Завадський і А. Єлістратов. Вони самостійно провели серію дослідів, подібних дослідом В. Штерна, і зробили ана-

логічні висновки. Сам О. Гольдовський зазначав, що психологічні основи помилок дуже відмінні і висновок із зіставлення картини, відтвореної свідком, з дійсністю виходить дуже сумний. Свідок не дає точної копії, а тільки її сурогат.

Над питаннями психології показань свідків у Росії працювали також М. Хомяков, М. Бухвалова, А. Бернштейн, Є. Кулішер та ін. 1905 р. вийшов збірник “Проблеми психології. Брехня і показання свідків”. Багато статей збірника пронизувала ідея про недостовірність показань свідків.

Значну увагу розвитку юридичної психології приділив великий вчений-фізіолог, психіатр і психолог В. Бехтерев (1857–1927). Під його керівництвом було здійснено перше експериментальне дослідження малолітніх злочинців, результати якого знайшли відображення в праці “Про розумову працездатність малолітніх злочинців” (1903 р.) Саме він за допомогою експериментальних методів вивчав злочинність як психологічне явище і особистість злочинця. Підсумки дослідження були викладені в його працях “Про експериментальне психологічне дослідження злочинців” (1902 р.) і “Об’єктивно-психологічний метод у застосуванні і вивченні злочинності” (1912 р.).

Значний внесок у розвиток юридичної психології зробив А. Коні (1844–1927) — юрист і громадський діяч, видатний судовий оратор. Узагальнивши свій практичний досвід, він висловив багато цікавих положень і порад із психології судової діяльності та психології судді як головної фігури в кримінальному процесі, про психологію прокурора і адвоката. У праці “Достоевський як криміналіст” А. Коні розкрив важливе значення для слідства і суду вивчення внутрішнього світу злочинця. Він читав курс лекцій “Про злочинні типи”, закликав ввести на юридичному факультеті Петербурзького університету курс психології і психопатології.

1908 р. з ініціативи В. Бехтерева і Д. Дриля був створений Науково-навчальний психоневрологічний інститут, до програми якого входила і розробка курсу “Судова психологія”. На базі цього інституту 1909 р. створюється Кримінологічний інститут. Судовою психологією почали займатися професійні психологи, визначилося коло специфічних проблем — вивчення психіки злочинця, свідків та інших учасників кримінального процесу, діагностика брехні, судово-психологічна експертиза та ін.

1920 р. при Московському університеті було створено Інститут радянського права, до якого вже наступного року увійшов

відділ кримінології. 1924 р. при юридичному факультеті Київського інституту народного господарства відкривається кримінальна клініка.

Розвитку юридичної психології в перші роки після 1917 р. надто сприяв великий суспільний інтерес до питань здійснення правосуддя, особистості злочинця та ін. У країні почався пошук нових форм запобігання злочинності та перевиховання правопорушників. Юридична психологія брала активну участь у розв'язанні цих проблем. 1925 р. вперше у світі створено Державний інститут з вивчення злочинності і злочинця. Упродовж перших п'яти років Інститут опублікував багато праць із юридичної психології. Спеціальні кабінети з вивчення злочинця і злочинності було відкрито в Москві, Ленінграді, Саратові, Києві, Харкові, Мінську, Баку та інших містах. Одночасно проводилися дослідження з психології показань свідків, психологічної експертизи та деяких інших проблем.

Цікаві дослідження провів психолог А. Лурія в лабораторії експериментальної психології, створеної 1927 р. при Московській губернській прокуратурі. Він вивчав можливості застосування методів експериментальної психології для розслідування злочинів і сформулював принципи роботи пристрою, що згодом отримав назву “викривача брехні” (лай-детектор).

Суть судово-психологічних шукань того періоду сучасний радянський психолог А. Петровський охарактеризував так: “У 20-ті роки “судова психологія” — це авторитетна і обширна галузь науки, яка має за предмет вивчення психологічні передумови злочину, побут і психологію різних груп злочинців, психологію показань свідків і судово-психологічну експертизу, психологію ув'язненого (тюремна психологія) і т. п.”¹

У цей же період багато уваги приділяв питанням психології показань свідків відомий судовий психолог харківської школи О. Брусиловський². Слід особливо зупинитися на дослідженнях А. Тагера, який немало зробив для судової психології взагалі і для психології показань свідків зокрема. Він вважав, що кримінальний процес — це найбільш реальний дослідницький процес і що формування і вивчен-

¹ *Петровский А. В.* История советской психологии. — М.: Просвещение, 1967. — С. 181.

² *Брусиловский А. Е.* Судебно-психологическая экспертиза; *Брусиловский А. Е.* Немые свидетели (из очерков по судебной психологии) // *Право и жизнь.* — 1928. — № 2.

ня наукових основ його передумов не може не дати значного матеріалу для законотворчості.

17 грудня 1928 р. А. Тагер виступив на раді Психологічного інституту з доповіддю “Про підсумки і перспективи вивчення судової психології”. Разом з О. Брусилівським, С. Познишевим, С. Геллерштейном він брав активну участь у роботі I Всесоюзного з’їзду з вивчення поведінки людини (Москва, 1930). З’їзд мав спеціальну секцію з судової психології, де обговорювалися різні питання вивчення психологічних проблем, які стосуються боротьби зі злочинністю. Були заслухані доповіді А. Тагера “Про підсумки і перспективи вивчення судової психології” і О. Брусилівського “Основні проблеми психології в кримінальному процесі”.

Достатньо серйозна робота в 20–30-ті роки велася з вивчення психології ув’язнених. Так, учений-криміналіст М. Гернет (1874–1953) 1925 р. видав працю “У в’язниці”, в якій розкриваються особливості психології людей, що відбувають тюремне покарання.

З досліджень того часу цікавими є праці К. Сотоніна, в яких висвітлювалися психологічні аспекти діяльності слідчого і судді, питання отримання правдивих показань свідків, методи виявлення в них мимовільної брехні.

На початку 30-х років через негативні політичні зміни і посилення комуністичного тоталітарного режиму дослідження з судової психології, так само, як і дослідження в царині трудової, соціальної, медичної психології, були призупинені. І лише починаючи з 60-х років стали знову обговорюватися пекучі проблеми юридичної психології.

1964 р. була прийнята постанова ЦК КПРС “Про заходи щодо подальшого розвитку юридичної науки і поліпшення юридичної освіти в країні”, котра відновила юридичну психологію в усіх юридичних вищих навчальних закладах країни. У 1965–1966 рр. почалося викладання спеціальних курсів юридичної психології в юридичних вузах Москви, Ленінграда, Мінська та деяких інших містах. 1966 р. Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР було проведено Всесоюзний семінар із питань викладання юридичної психології і основних проблем цієї науки.

У травні 1971 р. в Москві відбулася перша Всесоюзна конференція із судової психології, а в червні 1971 р. в Тбілісі на 4-му Всесоюзному з’їзді психологів судова психологія була представлена окремою секцією.

Восени 1986 р. в м. Тарту (Естонія) пройшла Всесоюзна конференція з юридичної психології. На цій конференції зібралися і виступили з доповідями і повідомленнями представники всіх республік і регіонів Радянського Союзу. У цих доповідях широко обговорювалися проблеми методології і структури юридичної психології, завдання її окремих галузей (кримінальна психологія, психологія потерпілого, психологія попереднього слідства та ін.), а також структура курсу цієї дисципліни, що передбачається, і методика її викладання у вищому навчальному закладі.

Після розпаду СРСР юридична психологія поступово розвивається на теренах новостворених суверенних держав.

Нині юридична психологія розвивається насамперед з таких проблем:

- загальні питання юридичної психології (система, методи, зв'язки з іншими науками);
- психологічні проблеми протиправної поведінки;
- психологія слідчого і слідчої тактики;
- психологічні особливості неповнолітніх правопорушників;
- психологія організованої злочинності тощо.

§ 3. Система юридичної психології

“Під системою юридичної психології розуміється логічне розташування проблем і питань, що вивчаються нею і які відображають рівень її розвитку, тенденції і перспективи”¹.

Аналізом системи юридичної психології займаються різні спеціалісти — юристи, психологи, юридичні психологи. Розглянемо окремі підходи щодо розв'язання цього питання.

К. Платонов виділяв у юридичній психології правову психологію (предмет — правосвідомість), кримінальну (предмет — причини злочинності, пов'язані з якостями особистості), судову психологію і виважено-трудова².

О. Ратінов вважає, що до системи юридичної психології входять:

- загальні питання (предмет, система, методи);
- правова психологія (психологія нормативно-правової регуляції);

¹ Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — С. 160.

² Платонов К. К. Система психологии и теория отображения. — М.: Наука, 1982. — С. 291.

- кримінальна психологія (психологія злочинності і особистості злочинця);
- судова психологія (психологія слідчої і судової діяльності);
- виправна психологія (психологія виправлення і перевиховання правопорушників)¹.

А. Дулов як прихильник самостійної юридичної психології висловлював думку про те, що юридична психологія складається із загальної і особливої частини. Загальна частина охоплює її предмет, методи, завдання, психологічну структуру діяльності щодо здійснення правосуддя, психологічний аналіз злочинної діяльності, а особлива частина — психологічні основи попереднього слідства, судової діяльності, діяльності виправно-трудова закладів².

Досить поширеною є система юридичної психології, запропонована В. Васильєвим. Вона складається з таких блоків³.

Загальна частина включає предмет і завдання юридичної психології, методи, історію розвитку, зв'язок з іншими науками, основи загальної і соціальної психології, правосвідомість, психологію юридичної праці та психологію правовідносин у сфері підприємництва.

Особлива частина містить такі дисципліни: психологія потерпілого, психологія неповнолітнього, кримінальна психологія, слідча психологія, психологія судового розгляду кримінальної справи, виправно-трудова психологія, адаптація особистості звільненого до умов нормального життя, судово-психологічна експертиза.

Не вдаючись в детальну наукову суперечку, можна висловити незгоду з такою системою юридичної психології по кількох пунктах. Не зрозуміло, чому проблема правосвідомості виявилася в загальній частині системи? Чим пояснити необхідність виділення проблеми, пов'язаної з адаптацією особистості звільненого з місць позбавлення волі до умов нормального життя, з дисципліни виправно-трудова психологія? Нарешті, чому особлива частина носить назву “Судова психологія”, хоча включає в себе і кримінальну психологію, і слідчу, і виправно-трудова?

З погляду організації навчального процесу у вищому навчальному закладі необхідно більш точно і логічно побудувати систему юридичної психології. Чим же керуватися, розв'язуючи це питання?

¹ Ратинов А. Р. Советская судебная психология. — М.: Знание, 1967. — С. 5–6.

² Дулов А. В. Судебная психология. — С. 43–46.

³ Васильев В. А. Юридическая психология. — СПб.: Питер Ком, 1998. — С. 13.

“При розгляді системи юридичної психології необхідно виходити з того, що вона є самостійною галуззю знання, яка знаходиться на стику психології і юриспруденції, і як будь-яка наука повинна мати: методологію, теорію, історію, технологію практичного застосування теоретичного знання, спрямованість практичного застосування цього знання”¹.

Враховуючи наведені вимоги до системи юридичної психології і сьогоденний рівень її розвитку, пропонується такий варіант системи юридичної психології (див. рис. 1).

Щодо особливої частини юридичної психології, то її основні складові вирішують свої специфічні завдання:

- 1) правова психологія, яка вивчає психологічні особливості відображення людиною правових явищ, досліджує психологічні аспекти ефективної правотворчості, психологію правової соціалізації особистості, психологію індивідуальної і суспільної правосвідомості;
- 2) кримінальна психологія вивчає психологічні механізми правопорушень і психологію правопорушників, проблеми освіти, структури, функціонування і розпаду злочинних груп;
- 3) судова психологія розглядає коло психологічних проблем, які стосуються судочинства (психологію суддів, слідчих та інших працівників правоохоронних органів і адвокатури, психологічний зміст їхньої діяльності; психологію звинувачених, підозрюваних, потерпілих, свідків; психологічні основи слідчих дій; методологію і методіку судово-психологічної експертизи);
- 4) виправна (пенітенціарна) психологія досліджує умови і особливості виправлення і перевиховання правопорушників переважно у виправно-трудовах закладах (процес адаптації цих осіб до перебування у виправних закладах; їхній психічний стан, викликаний позбавленням волі; формування установки на виправлення; реадаптація звільненого до життя на волі та ін.).

Синтез психології та юридичних наук в юридичній психології повинен привести до взаємного збагачення і більш успішного розв'язання складних і актуальних проблем, пов'язаних із підвищенням ефективності правоохоронної і правозастосовної діяльності.

¹ Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — С. 165.

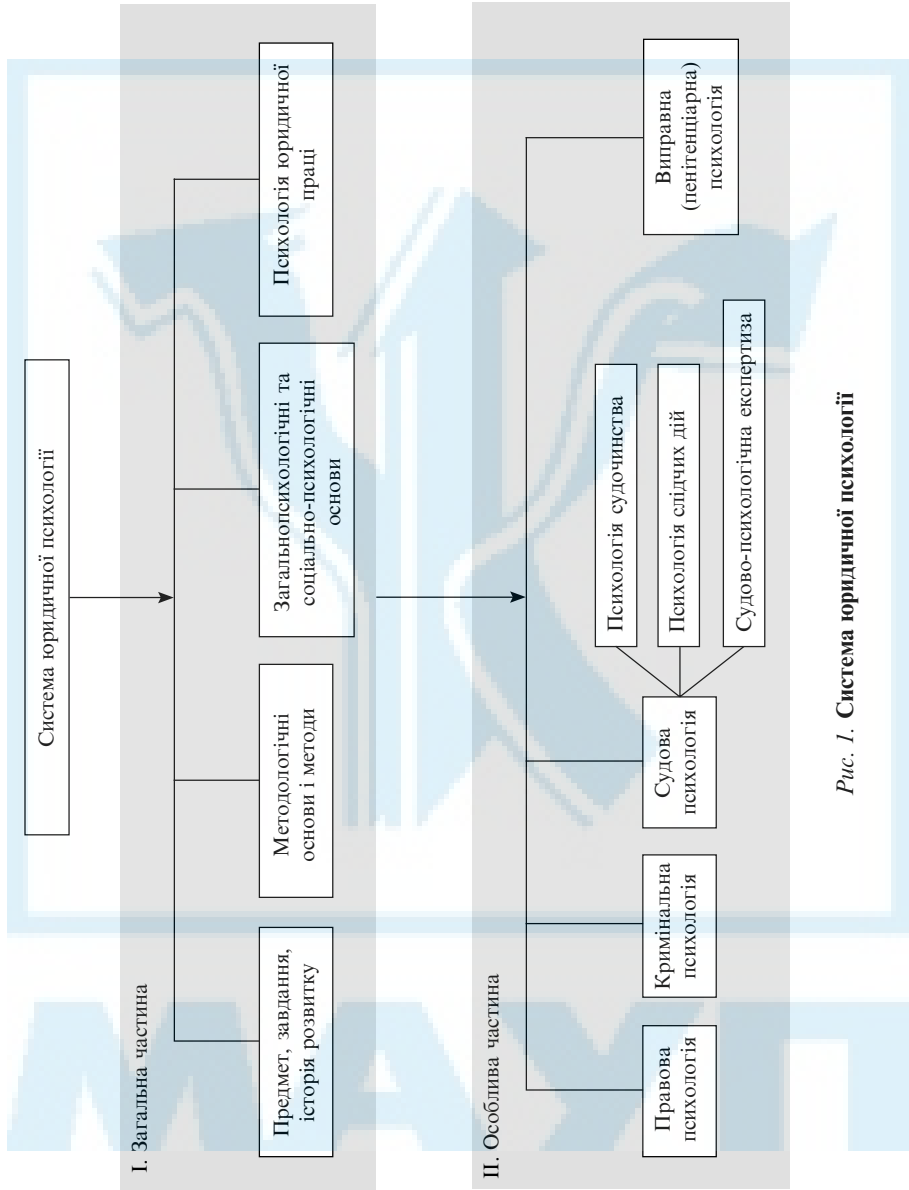

Рис. 1. Система юридичної психології

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ І МЕТОДИ ЮРИДИЧНО ПСИХОЛОГІ

Постійною інформацією для юридичних працівників є факти, події, явища про правопорушення, котрі відображаються у зовнішньому середовищі у формі матеріально зафіксованих слідів, різних образів у свідомості людей. Виявлення інформації, її аналіз і оцінка складають суть пізнавального аспекту в діяльності юриста, спрямовану на розкриття, розслідування і запобігання будь-яким злочинам.

Слід відзначити специфіку соціального пізнання: людина не завжди має можливість спостерігати те, що пізнає, мати безпосередній контакт із тим, що доступне при пізнанні природних об'єктів. Для соціального пізнання характерно й те, що явище, подія не лише може не збігатись із сутністю, а й викривляти її. Коли ті чи інші явища, які лежать на поверхні, наприклад, предмети, виявлені на місці події, викривляють дійсну суть явищ.

Результатом пізнавальної діяльності юриста є встановлення об'єктивної істини, під якою розуміється адекватне відображення того чи іншого об'єкта людиною, відтворення його таким, яким він є незалежно від суб'єкта, який пізнає цей результат, і його свідомості. Встановлення істинності пізнання відбувається за допомогою доведення, яке здійснюється шляхом визначених логічних роздумів і чуттєвого сприйняття предметів і явищ. Доведення в юридичній психології як процес, що складається з єдності розумових і практичних операцій щодо відтворення реальної картини значущого з будь-якої юридичної справи фрагмента дійсності, визначення його правових властивостей і наслідків, засвідчених висновків, пов'язано і з теорією пізнання, і з логікою — наукою про мислення.

Пізнавальну і засвідчувальну сфери діяльності юриста відзначають видатні дослідники В. Васильєв, А. Дулов, О. Ратінов та ін.¹

¹ *Васильєв В. Л.* Юридическая психология: Учеб. для вузов. — М.: Юрид. лит., 1991. — С. 138–140; *Дулов А. В.* Судовая психология. — С. 52;

Ратінов А. Р. Судебная психология для следователей. — М.: Юрид. лит., 1967. — С. 41.

У зв'язку з цим підвищується роль методології пізнання в юридичній психології. Чіткість методологічної позиції юридичного працівника не дає можливості йому надмірно захопитися збором лише емпіричного матеріалу, віддати себе у володіння фактам на шкоду теоретичних узагальнень, відволіктися на побічні явища, збитися з основної лінії пошуку істини. Вона також не дасть можливості обмежуватися лише теоретичними шуканнями, спонукає слідчого і прокурора, суддю й інспектора, адвоката і захисника вникати в соціальні реальності, вивчати правову проблему в самій дійсності, керуючись при цьому суворими науковими критеріями оцінок.

§ 1. Методологічні принципи юридичної психології

Доцільно зупинитися насамперед на розгляді загального і відмінного у змісті трьох доволі близьких понять: методологія, методика і метод. Особливо важливо з'ясувати, у чому полягає зв'язок методики і методології, бо від цього безпосередньо залежить як якість психолого-правового дослідження, так і успішність практичних дій юридичного працівника.

Метод визначається як спосіб досягнення будь-якої мети, вирішення конкретного завдання, сукупність прийомів і операцій практичного чи теоретичного засвоєння (пізнання) дійсності. Метод виконує результативну функцію, вказує юристу, як він повинен поводити себе стосовно об'єкта пізнання, які пізнавальні та практичні операції повинен здійснити, щоб досягти поставленої мети.

Методика — це система методів і процедур, яка застосовується в юридичній діяльності. Науково обґрунтована методика вивчення, наприклад, особистості правопорушника припускає сукупність правил, що регулюють послідовність здійснення юристом відповідних операцій і застосування при цьому певних методів. Методика — ніби модель дослідження, розгорнута у часі. Вона завжди конкретна й унікальна, бо визначається характером об'єкта вивчення, цілями і завданнями, зовнішніми обставинами тощо.

Найважливішим і найскладнішим з трьох аналізованих понять є поняття “методологія”, яке трактується так: **методологія** — це система принципів і способів організації і побудови теоретичної та практичної діяльності, а також вчення про цю систему.

Щодо питання про структуру методології відповіді спеціалістів неоднозначні. Загальноприйнятим є виділення кількох рівнів методології. Автор вважає, що найбільш повно і чітко суть поняття “методологія” дослідження сформульована викладачами кафедри психології Міжрегіональної Академії управління персоналом за участю члена-кореспондента АПН України, доктора психологічних наук, професора Л. Бурлачука. У структурі методологічного знання вони виділяють чотири рівні¹:

- 1) рівень філософської методології;
- 2) рівень загальнонаукової методології;
- 3) рівень конкретно-наукової методології;
- 4) рівень процедур і методики дослідження.

Рівень філософської методології — це загальний спосіб пізнання реальної дійсності. З погляду філософської методології, ядром якої є діалектика, гносеологічні принципи (принципи розвитку, загального зв'язку, системного підходу, єдності теорії і практики), а також основні закони і парні категорії діалектики служать основоположними вимогами будь-якого дослідження з будь-якої наукової дисципліни. Це пояснюється тим, що науку цікавлять не лише самі явища, а й їх походження (джерела), внутрішній взаємозв'язок, причинна обумовленість.

Рівень загальнонаукової методології характеризує сукупність тих методологічних принципів, які можуть застосовуватися для цієї науки (наприклад, у психології, управлінні, педагогіці, математиці тощо). Загальнонаукова методологія вирішує, виходячи з вимог філософської методології, загальні для цієї наукової дисципліни проблеми, виділяючи при цьому свої основоположні ідеї.

Рівень конкретно-наукової методології — це сукупність тих принципів і теорій, котрі притаманні і можуть застосовуватися для цілком конкретного напрямку (галузі) тої чи іншої науки (наприклад, для загальної психології, соціальної психології, юридичної психології тощо).

Рівень процедур і методики дослідження визначає вимоги, котрі необхідно враховувати юридичному працівникові, коли він звертається до будь-якого методу чи техніки (процедури) вивчення конкретного явища.

¹ Програма вивчення дисципліни “Методологія соціально-психологічних досліджень”. — К.: МАУП, 1997. — С. 3.

Перед тим, як розглядати методологічні філософські принципи, необхідно докладніше розкрити поняття “принцип”. Це важливо ще й тому, що чимало студентів мають труднощі на семінарах і екзаменах, щоб дати правильну відповідь на поставлене запитання.

Найзагальніше визначення принципу представляє його як початок, основу, вихідне положення (першопочаток, основоположення) явищ дійсності та їх пізнання. Принципи характеризують як об’єктивну реальність, так і реальність суб’єктивну. Наприклад, у принципах зв’язку і розвитку, у принципах вищої нервової діяльності відображено буття речей і явищ об’єктивного світу, їх властивості й відносини. Принципи становлять основу для побудови системи знань, для викладення того чи іншого вчення. Як гносеологічне явище принцип багатогранний і має двояку природу, виконує дві різні функції:

- а) принцип — це знання про дійсність. Розумова діяльність дослідника, обробляючи емпіричний матеріал, описуючи результати дослідження, приводить до утворення наукових понять, а потім, здійснюючи синтез знань, підводить судження і поняття під принципи й ідеї;
- б) принцип — це засіб пізнання дійсності. Виступаючи в цій якості, принцип виражає методологічну вимогу, яка ставиться до пізнання, своєрідне правило здійснення пізнавальних операцій. Наприклад, принцип єдності логічного та історичного в пізнанні вимагає, щоб теоретичне пізнання предмета проходило з урахуванням історії як самого предмета, так і з урахуванням його пізнання.

Принципи виникають у результаті узагальнення досвіду пізнання. В об’єктивній дійсності принципів немає, і тому вони не можуть з’явитися як відображення самої дійсності у свідомості людини. Вони є відображенням пізнавальної діяльності, практики наукового пізнання.

Велике значення для юридичної психології має філософський **принцип розвитку**, бо явища, що вивчаються нею, відзначаються високою динамічністю. Суть цього принципу полягає в направленій, необоротній, закономірній зміні матерії і свідомості. У результаті розвитку виникає новий якісний стан суспільного об’єкта.

Об’єктом юридичної психології є людина як суб’єкт правоохоронної діяльності і учасник суспільних правовідносин, а також група людей (колектив). Принцип розвитку вимагає вивчати окрему особистість чи психолого-правові явища в групі (колективі) в їхньому розвитку, в динаміці. Оцінюючи, наприклад, звинуваченого, юрист-практик повинен простежити життєвий шлях цієї людини: час, місце народжен-

ня і проживання, дитинство, навчання в школі, трудову діяльність, сімейне життя і т. д. Використання принципу розвитку дасть йому змогу з'ясувати, як змінилася свідомість звинуваченого в часі, які причини і тенденції цих змін, що собою представляє ця людина сьогодні. Якщо мова йде про оцінку будь-якої групи людей, то принцип розвитку вимагає розглядати розвиток цієї спільноти як обумовлений розвитком спільної діяльності її членів із урахуванням специфіки завдань, які розв'язуються, і особливостями групи. При цьому сам розгляд “руху” групи повинен відбуватися в досить широкому часовому діапазоні.

Нарешті, вивчаючи окрему особистість чи групу людей, вибираючи той чи інший метод психологічного впливу на них, важливо завжди пам'ятати, що психіка особистості й психологія групи не є щось застигле, нерухоме. Вони безперервно змінюються, знаходяться в постійному русі. Зміни психіки особистості й психології групи обумовлені вирішенням різного роду суперечностей під впливом багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. Тому логіка психолого-правового пізнання повинна відтворювати логіку розвитку явища, що вивчається, історію його виникнення і розвитку.

Гносеологічний зміст принципу загального зв'язку полягає в тому, що, вивчаючи ті чи інші соціальні явища, необхідно брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються явища, що розглядається. Важливо виявити ієрархію зв'язків між елементами, які входять до структури явища, що вивчається, виділити в них головні й другорядні. Важко говорити про розуміння того чи іншого соціального явища, про можливість прогнозувати його подальший розвиток у тому разі, коли не визначені основні зв'язки його з іншими явищами.

Насправді, будь-який юридичний феномен пов'язаний багато в чому з іншими явищами, і його ізольоване однобічне вивчення безперечно призводить до викривленого, помилкового висновку. Для прикладу: одне із завдань юридичної психології — виділення криміногенних особистісних якостей і передумов. Вивчення цього явища може привести до успіху лише в тому разі, коли аналізуються у взаємозв'язку всі фактори, що діють на особистість: її взаємозв'язок із середовищем, у котрому ця особистість здійснює свідому діяльність; цілі і цінності, моральні норми й інтереси особистості; характер взаємин в сім'ї і з тими, хто нас оточує; потреби і можливості їхнього задоволення професією, яку має ця людина, та ін.

Системні зв'язки в предметі пізнання існують об'єктивно і притаманні всім галузям соціальної дійсності, в тому числі і тим, які вивчаються

юридичною психологією. За допомогою принципу загального зв'язку досліджуються психологічна сторона права і правосвідомості, правомір-на і протиправна поведінка людей, діяльність злочинної групи тощо.

Принцип **системного підходу** в загальному випадку припускає¹:

- розгляд явища, що вивчається як система, тобто як система багатьох взаємодіючих елементів;
- визначення складу, структури, організації елементів і частин системи, виявлення провідних взаємодій між ними;
- виявлення зовнішніх зв'язків системи, виділення серед них головних;
- визначення функції системи і її ролі серед інших систем;
- виявлення на цій основі закономірностей і тенденцій розвитку системи.

В юридичній психології принцип системного підходу означає розгляд психології державних і правових утворень як сукупності елементів, кожен із яких прямо чи побічно залежить від інших, впливає на них, породжує разом із ними відносно самостійне державне чи правове установлення більш високого порядку.

Системне вивчення, наприклад, дає можливість представити юридичну психологію, з одного боку, як систему, яка входить в системи більш високого порядку — в психологію і правознавство, а з іншого — як систему, котру можна поділити на підсистеми більш низького рівня — правову психологію, кримінальну, судову, пенітенціарну.

Принцип системного підходу в юридичній психології дозволяє юристу-практику встановити механізм визначального впливу соціального середовища (його особливостей) на правомірну чи протиправну поведінку окремої людини і соціальної групи. За допомогою цього принципу вивчається якісний характер, цілісність об'єкта і предмета пізнання юридичної психології, вплив змін у державно-правовій системі на психіку окремої особистості, її діяльності та поведінки.

Філософський принцип **єдності теорії і практики** впливає з самого змісту ставлення людини до навколишнього світу. Людина не пристосовується до природи, як тварина, вона активно діє, і ця її діяльність є способом і формою ставлення до об'єктивного світу як до природного, так і до суспільного. Така діяльність представляє собою процес практико-теоретичного перетворення і освоєння навколиш-

¹ *Аверьяцев А. Н.* Системное познание мира. — М.: Политиздат, 1985. — С. 9.

нього світу. Теорія і практика — дві нерозривно пов'язані і взаємообумовлені сторони життєдіяльності людини.

Принцип єдності теорії і практики розкриває діалектику руху людського знання до істини і визначальну роль практики в процесі пізнання. Практика — критерій істинності того чи іншого теоретичного положення. Теорія, що не спирається на практику, виявляється абстрактною, безплідною. Практика, яка не спрямовується теорією, страждає стихійністю, відсутністю необхідної цілеспрямованості. Саме в цьому виявляється єдність теорії і практики.

Сказане характерне і для юридичної психології. Результативне вирішення завдань, які ставить перед юридичною психологією практика, можливе лише на основі добре розробленої теорії. Більше того, чим ширше і складніше коло практичних завдань, тим гостріше відчувається потреба в теорії. Разом з тим, постійно відчувається необхідність переходу від емпіричного рівня осмислення психологічної реальності до теоретичного.

Будь-яке вивчення психолого-правового явища починається з аналізу практики, життєвих ситуацій. Але робиться це не навмання, а з наукових позицій, котрі мають бути продумані, вироблені юристом ще до постановки завдань вивчення. Отримавши в результаті дослідження сукупність фактів, він проводить теоретичне узагальнення і пояснення цих фактів, завершуючи свою роботу висновками, покликаними втілитися на практиці в конкретні заходи і дії.

Принцип **конкретно-історичного підходу** у філософії виступає як загальний принцип пізнання, який однаковою мірою застосовується як при дослідженні явищ природи і суспільства, так і при вивченні свідомості й мислення людини. Вимоги цього принципу діалектики — розгляд предметів і явищ дійсності в їхніх конкретних історичних зв'язках і відносинах. Він передбачає аналіз предмета чи явища пізнання як такого, що виникає, функціонує і розвивається, відмирає в часі, коли кожний теперішній стан цього предмета чи явища обумовлений попереднім.

Специфіка застосування принципу конкретно-історичного підходу в юридичній психології полягає в тому, що за його допомогою простежується поетапний розвиток особистості правопорушника чи злочинця, індивідуальної і соціальної правосвідомості з урахуванням місця, часу, обставин, що склалися, та інших факторів. Слід відзначити, що конкретно-історичний підхід у дослідженні дає змогу проаналізувати психологію різних правопорушників, які жили в різні епохи, виділяти їхні особливості, спільні і відмінні риси.

Розглянуті принципи методології філософського рівня — принципи розвитку, загального зв'язку, системного підходу, єдності теорії і практики, конкретно-історичного підходу — однаково справедливі, необхідні і дійсні при пізнанні проблем біології і математики, соціології і економіки, психології й управління, педагогіки й інформатики і т. д.

На базі загальних філософських принципів склалися методологічні принципи психології, котрі безпосередньо стосуються і юридичної психології. Які ж ці принципи? В чому їхня суть? Як вони впливають на вивчення і оцінку психолого-правових фактів і явищ?

Суть принципу **детермінізму** полягає в тому, що свідомість окремої особистості обумовлена загальним буттям, яке формує її поведінку. У застосуванні до юридичної психології це означає, що соціальне оточення (і “макросередовище”, і “мікросередовище”) впливає на свідомість як окремої особистості, так і малої групи. Це виявляється у формуванні потреб, соціальних установок, ціннісних орієнтацій особистості і малої групи, у розвитку і функціонуванні певних взаємин та ін. Цей принцип означає, що психіка людини обумовлена умовами її існування. Практична діяльність і соціальне середовище, в якому знаходиться індивід, є основними факторами, що визначають і формування її психіки, і специфічні особливості її властивостей.

Принцип детермінізму орієнтує юриста, по-перше, на пояснення багатьох психолого-правових явищ, виходячи з життєдіяльності людини і тих соціальних груп, членом котрих він є. По-друге, принцип націлює на те, що, змінюючи матеріальні, соціальні, духовні умови життя і діяльності людей, можна добиватися необхідних змін у поведінці людини, в її відносинах із законом.

Принцип детермінізму вимагає від юристів-практиків враховувати вплив різних факторів буття на розвиток психолого-правових явищ. Він спонукає слідчого і суддю, адвоката і прокурора, працівника кримінального розшуку і відділу по боротьбі з економічними злочинами тощо спрямовувати зусилля на з'ясування конкретної причинної обумовленості тих чи інших психолого-правових явищ об'єктивними суспільними відносинами, на пошук зв'язків індивідуальної чи групової свідомості з умовами праці та побуту людей, з характером виробництва, з тим господарським механізмом, який в цей момент діє.

Принцип **єдності свідомості та діяльності** розкриває складну діалектику людської свідомості та діяльності як особливого виду людської активності.

Психіка, свідомість кожного конкретного індивіда в цей момент представляє собою продукт розвитку особистості в процесі всього її життя. При цьому основним фактором, який формує психіку, розвиває свідомість людини, є діяльність (гра, навчання, праця і спілкування як специфічний вид діяльності). Чим глибше і детальніше відомий життєвий шлях людини, діяльність, якою вона займалася, її результати, тим більш точно і всебічно можна оцінити її особистість.

Свідомість і діяльність взаємопов'язані і взаємообумовлені. С. Рубінштейн так розкривав суть цього принципу: “Основний позитивний зміст положення про єдність свідомості і діяльності полягає в утвердженні їх взаємозв'язку і взаємообумовленості: діяльність людини обумовлює формування її свідомості, її психічних зв'язків, процесів і властивостей, а ці останні, здійснюючи регуляцію людської діяльності, є умовою їх адекватного виконання”¹. В іншій праці він підкреслив: “Діяльність і свідомість — не два в різні боки обернені аспекти. Вони утворюють обмежене ціле — не тотожність, але єдність”².

Група людей здійснює ту чи іншу діяльність, психологічну структуру якої складають цілі, мотиви, засоби і способи їх досягнення. Зміст і характер спільної діяльності справляє формуючий вплив на психіку кожного члена групи і психологію групи в цілому, котрі, в свою чергу (і психіка індивіда, і психологія групи), виявляються в діяльності.

Для юридичного працівника вкрай важливе розуміння того, що психіка особистості й психологія групи формуються і розвиваються в процесі діяльності, в діяльності вони і виявляються.

Прикладне значення цього принципу для юридичної психології дуже велике:

- аналіз спільної діяльності, її результатів, а також вчинків і дій членів групи дають змогу юристові робити висновки про рівень не лише свідомості та інших властивостей окремої особистості, а й про зміст, розвинутість і спрямованість психолого-правових явищ, притаманних цій групі;
- зміни, корекція самої діяльності людей в позитивний бік може сприятливо відобразитися на розвитку індивідуальної свідомості й групових психологічних феноменів;

¹ Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 251.

² Рубинштейн С. Л. Основы психологии. — М.: Гос. учеб.-педагог. изд-во, 1935. — С. 51.

- враховуючи офіційні й неофіційні ролі конкретної особистості в тій чи іншій групі, можна повніше вивчати процес формування цієї особистості.

Принцип **особистісного підходу** розробляється у вітчизняній психології давно. “У відповідності з особистісним підходом жодне з психічних явищ, чи то процес, стан чи властивість особистості, яке проявляється в діяльності, а відповідно, і сама ця діяльність, і її елементи — дії і вчинки, не можуть бути правильно зрозумілі без урахування особистісної їх обумовленості”¹.

Принцип особистісного підходу передбачає розгляд конкретної особистості як пов’язаної в єдине ціле системи внутрішніх умов (елементів структури особистості), які відображають всі зовнішні впливи. Єдність зовнішніх впливів і внутрішніх умов потребує, писав С. Рубінштейн, “...йти до пізнання внутрішнього змісту особистості, її переживань, свідомості, виходячи із зовнішніх даних її поведінки, зі справ її і вчинків”².

Психолого-правовий аспект у наведених положеннях полягає в тому, що вчинки, поведінка і справи здійснюються в соціальному середовищі, в певній групі. Більше того, мікросередовище (соціальне оточення, групові феномени) справляють на дії і поведінкові вчинки особистості людини великий вплив.

При врахуванні принципу особистісного підходу розглядаються в єдності якості людини як представника певної соціальної групи й індивідуальні особливості її способу мислення і почуттів.

Особистісний підхід не просто пов’язаний з іншими методологічними принципами психологічної науки, а й вбирає всі основні принципи психології (недарма в окремих працях використовується термін особистісно-соціально-діяльнісний підхід). Він орієнтує дослідника на цілісне вивчення особистості в її залученні до групи у поєднанні головних факторів її розвитку — соціального середовища, діяльності особистості, її внутрішньої активності.

Знання методологічних принципів філософського і загальнонаукового рівня і вміле застосування їхніх вимог дозволяє уникнути грубих помилок у роботі юриста, підвищити якість вивчення юридичної проблеми і скоротити час. Методологічні принципи наукового пі-

¹ *Методологические и теоретические проблемы психологии.* — М.: Наука, 1969. — С. 198.

² *Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии.* — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 183.

знання практики є основою, базою, на якій будуватиметься змістовний аналіз об'єкта і предмета юридичної психології.

§ 2. Методи пізнання в юридичній психології

Роль методів у розвитку будь-якої науки величезна. “Метод, — писав І. Павлов, — найперша основна річ. Від методу, від способу дії залежить вся серйозність дослідження. При хорошому методі і не дуже талановита людина може зробити багато. А при поганому методі і геніальна людина буде працювати марно і не отримає цінних, точних даних”¹.

Можна стверджувати, що розвиток юридичної психології як науки безпосередньо залежить від її методичної оснащеності. Тому кожен дослідник, пошуковець, практик повинен уявляти методичні можливості юридичної психології, вміти вибрати, а коли необхідно, і розробляти у відповідності з метою і завданнями дослідження конкретні методики. Для цього потрібно мати чітке уявлення про систему методів, яка використовується для пізнання в юридичній психології.

Оскільки метод є способом досягнення певних результатів у пізнанні та практиці і він завжди містить дві органічно пов'язані сторони — об'єктивну і суб'єктивну², виділяють теоретичні й емпіричні методи дослідження (рис. 2).

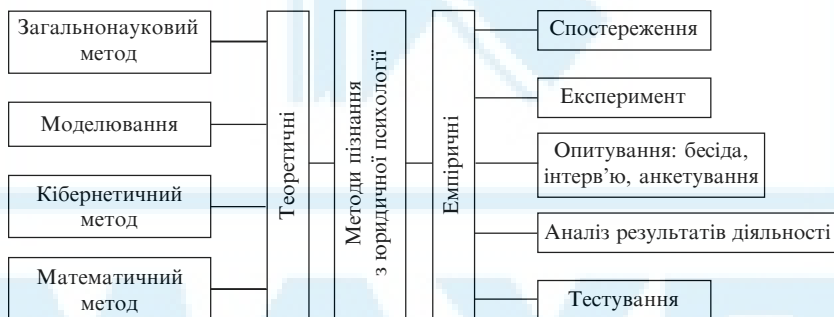

Рис. 2. Класифікація методів пізнання

¹ Павлов І. П. Полн. собр. соч. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — Т. 5. — С. 26.

² Копини П. В. Гносеологические и логические основы науки. — М.: Мысль, 1974. — С. 512.

Теоретичні методи психолого-правових досліджень дозволяють за зовнішньою стороною соціально-психологічних явищ розглянути їхню суть, в одиничному знайти загальне, виявити внутрішній зв'язок і закономірність. Розглянемо стисло зазначені теоретичні методи дослідження.

Загальнонауковий логічний метод дозволяє, спираючись на дані конкретного вивчення будь-якої юридичної справи, виявити ті психологічні закономірності державно-правових явищ і процесів, які не лежать на поверхні, а проявляються як їхня тенденція, сутність. У психолого-правовому дослідженні логічний метод виражається через аналіз і синтез, порівняння і класифікацію, систематизацію і узагальнення, абстрагування і конкретизацію.

Достоїнство теоретичного **аналізу і синтезу** полягає в тому, що застосування діалектичної логіки при якісному вивченні фактів дає можливість охопити одночасно велику кількість даних і проникнути в їхню суть, провести мислену реконструкцію досліджуваного, вичленити ознаки, властивості, сторони, які цікавлять. Теоретичний аналіз дозволяє юридичному працівникові розкласти явище, що вивчається, на елементи, викрити його структуру і специфіку. При психолого-правовому аналізі встановлюються причинні зв'язки із зовнішніми і внутрішніми факторами і протиправною поведінкою. Аналіз конкретних обставин, наприклад злочину, психологічних особливостей особистості злочинця чи потерпілого є першим кроком в установленні психологічної сутності скоєного злочину.

Теоретичний синтез дозволяє досліднику чи практику відтворити психолого-правове явище в цілому, в системі найбільш суттєвих зв'язків і опосередкувань, обґрунтувати ту чи іншу концепцію. Синтез допомагає спеціалісту в царині юридичної психології виявити загальні положення, наприклад особливості психологічного аспекту скоєного правопорушення, показань свідків тощо.

Аналіз і синтез використовуються під час всього процесу вивчення предмета пізнання. Найактивніше цей метод застосовується при зборі й опрацюванні емпіричних фактів, розкритті зв'язку між ними, що дає змогу зробити певні висновки і практичні рекомендації. Для того щоб дослідник успішно використовував аналіз і синтез, йому необхідно оволодіти законами логіки, основними формами і прийомами пізнання психолого-правових явищ. Лише тоді він зможе зробити обґрунтовані судження і висновки, надати висунутим положенням пе-

реконливість і доказовість, забезпечити передбачення результатів дослідження, визначити способи перевірки цих результатів.

Аналіз і синтез, як правило, проявляються в різних розумових операціях, серед яких слід назвати порівняння і класифікацію. **Порівняння** — це зіставлення одного поняття (явища, факту) з іншим поняттям (явищем, фактом) для встановлення схожості чи відмінності. На початковому етапі вивчення будь-якого психолого-правового явища багато психологічних моментів виявляється шляхом порівняння з типовими, відомими спеціалісту загальними й особливими тенденціями. У ході **класифікації** на основі виділення головних і другорядних ознак визначаються групи чи класи тих або інших явищ. Зокрема, за допомогою класифікації можна встановити характер психічного розвитку підлітка, стан психіки правопорушника, рівень розвитку малої групи, члени якої не додержують правові вимоги та ін.

Використовуються в юридичній психології і такі розумові операції, як систематизація й узагальнення. **Систематизація** — це групування, приведення в систему тих чи інших особливостей і проявів за будь-якими ознаками (як правило, для систематизації виділяють основні, головні й додаткові, другорядні ознаки).

Узагальнення — це об'єднання різних фактів, які характеризують психолого-правове явище, що вивчається, виділення на цій основі головних із них.

Серед різних розумових операцій, притаманних логічному методу пізнання, в юридичній психології застосовуються абстрагування і конкретизація. Вони тісно пов'язані з аналізом і синтезом, але виконують своє специфічне призначення. Відомо, що **абстрагування** — це мислене відволікання будь-якої ознаки, властивості предмета від самого предмета чи інших його властивостей або ознак з метою більш глибокого вивчення складних психолого-правових явищ, де застосування технічних засобів, апаратури обмежене чи неможливе. Наприклад, можна створити ідеалізований об'єкт, який не існує в реальній практиці, але дає уявлення про ідеал (модель “ідеальної психіки людини”), а потім використовувати ідеалізований об'єкт при оцінці психіки особистості, яка постала перед судово-психологічною експертизою. **Конкретизація** — це застосування теоретичних знань стосовно конкретної ситуації з тим, щоб уточнити, поглибити її розуміння. Як приклад конкретизації можна навести використання теорії акцентуації характеру до конкретного правопорушника чи використання теоретичних положень про темперамент для виявлення типу темпера-

менту конкретного підсудного і т. ін. Взаємозв'язок абстрагування і конкретизації зумовлений самим процесом пізнання: від чуттєвого сприйняття конкретного до абстрактного мислення. Коли окремі ознаки, сторони предмета вивчені, починається новий етап у пізнанні: рух від абстрактного до конкретного. Саме це конкретне і дає результатам дослідження вихід у суспільну практику.

За останні роки все активніше в психолого-правових дослідженнях застосовують **метод моделювання**. Суть його полягає в установленні схожості явищ (аналогії), адекватності одного об'єкта іншому в певних відносинах і на цій основі перетворення простого за структурою і змістом об'єкта в модель більш складну (оригінал). Спеціаліст у царині юридичної психології отримує можливість перенесення даних за аналогією від моделі до оригіналу. **Модель** — це допоміжний засіб, який в процесі пізнання дає нову інформацію про основний об'єкт вивчення. При цьому дослідник, виявивши характерні риси, властивості, ознаки існуючих психолого-правових явищ, починає пошук нового їхнього компонування, поєднання, моделює принципово новий стан явища, що вивчається. Так виникають моделі-гіпотези, які носять передбачливий характер і потребують перевірки, моделі-концепції, що перетворюються в науково обґрунтовані теорії. У психологічній літературі виділяється розумовий експеримент — особливий вид моделювання. В його зміст вкладається співвідношення між теоретичними й експериментальними даними, отриманими в дослідженні, і моделлю, яка імітує ті ситуації, котрі могли б виникнути при реальному експериментуванні. Така ідеальна модель дає змогу виявити найважливіші зв'язки і співвідношення в об'єкті, що вивчається, пояснити і конкретизувати вже наявні прийоми і правила.

Моделювання — складний процес через різноманітність і складність самих психолого-правових явищ і процесів, що вивчаються. Однак необхідність застосування цього методу стає все відчутнішою і нагальнішою. Моделювання є сенс здійснювати в тих умовах, коли:

- а) експеримент над об'єктом, який цікавить спеціаліста, з якихось причин неможливий безпосередньо (наприклад, недоступний фізично в даних умовах, існують перепони морального чи іншого характеру);
- б) експеримент над об'єктом вимагає невиправдано великих витрат часу і засобів;
- в) експеримент над моделлю забезпечить точніші результати.

Метод моделювання дозволяє вивчати психологічні явища за допомогою моделей матеріальних, знакових та ідеальних (уявних).

В юридичній психології, як показує практика, більшою мірою застосовні ідеальні моделі, а не матеріальні. Вони будуються у свідомості дослідника, тому їх можна вважати певною формою мислення, за допомогою котрого чуттєво-наочні уявлення строго логічно об'єднуються в цілісний образ.

Метод моделювання має велике значення для практичної юридичної психології, що вивчає такі проблеми, як предмет і місце, результати і наслідки правопорушення за допомогою моделей психологічних особливостей особистості звинуваченого, підсудного, потерпілого, свідка, модель психологічних особливостей скоєного злочину тощо.

Останнім часом до теоретичних методів в юридичній психології стали відносити і **кібернетичний метод**¹. Раніше кібернетичний метод інтерпретувався як спосіб, за допомогою якого можна пізнати предмет, що цікавить під кутом зору можливості керування ним. Не випадково метод знайшов досить широке застосування в криміналістиці для вивчення можливостей управління поведінкою злочинця в ситуації виявлення злочину і викриття винного. Пізніше кібернетичний метод став використовуватися для інформаційного забезпечення правоохоронної і правозастосовної діяльності. Поширенню цього методу сприяло впровадження в діяльність органів юстиції і правоохоронних органів електронно-обчислювальної техніки. В юридичній психології застосування кібернетичного методу дає можливість проводити опрацювання різноманітної інформації, котра пов'язана, по-перше, з психологічним аспектом правової поведінки, по-друге, з психологічними особливостями особистості конкретного злочинця, по-третє, з психологічною стороною професійної діяльності юридичних кадрів. Цілком природно, що кібернетичний метод дозволяє також вирішувати задачі теоретичного характеру: висувати наукові гіпотези, проводити психологічне обслідування великої кількості різних верств і груп людей в регіоні та ін.

Близький до кібернетичного **математичний метод**, який широко і успішно використовується в таких науках, як соціологія, економіка, управління, маркетинг тощо. Цей метод відрізняється від багатьох

¹ *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология: Учеб. для вузов. — М.: Новый юрист, 1998. — С. 51–52.

розглянутих раніше теоретичних методів насамперед тим, що є кількісним способом вираження тих чи інших ознак, властивостей, явищ, які вивчаються. В юридичній психології математичний метод дозволяє виразити кількісно різні психологічні вияви чи психолого-правові явища. Наприклад, психічні процеси, стани, що вивчаються, можна зобразити математичними символами і визначити кореляційний зв'язок між ними і тенденції їхнього розвитку, моделювати окремі психолого-правові явища. Елементи математичної статистики, теорія ймовірностей, теорія експертних оцінок, теорія рефлексивного управління та інші напрями математичної науки знаходять все більше застосування в юридичній психології.

Емпіричні методи пізнання психолого-правових явищ різноманітні. В юридичній психології в тій чи іншій мірі використовуються всі вказані на рис. 2 методи. Розглянемо їхній зміст, сфери застосування і вимоги, котрі слід враховувати в практичній діяльності юриста, який звертається до того або іншого методу.

Спостереження як метод пізнання передбачає цілеспрямовану фіксацію проявів поведінки однієї людини чи групи людей або ж окремих психолого-правових реакцій. Це складний процес: можна дивитися, але не бачити; в звичному, буденному побачити нове і т. д. Досвідчений спеціаліст оцінює конкретну особистість чи групу за сумою іноді ледве помітних зовнішніх проявів.

С. Рубінштейн відзначає: «У повсякденному житті, спілкуючись із людьми, ми орієнтуємося в їхній поведінці, оскільки ми нібито “читаємо” її, тобто розшифруємо значення її зовнішніх даних і розкриваємо зміст тексту, отриманого таким чином у контексті, який має свій внутрішній психологічний план. Це “читання” проходить поверхнево, оскільки в процесі спілкування з присутніми у нас виробляється більш-менш автоматично функціональний психологічний підтекст до їхньої поведінки»¹.

При використанні методу спостереження в умовах процесуальної діяльності все набагато складніше, тому що людина спостерігається частіше за все в незвичній для неї обстановці і при цьому має бажання приховати свої справжні властивості й стан особистості.

Предметом психологічного спостереження виступають лише зовнішні компоненти поведінки чи діяльності:

¹ Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии. — С. 179–180.

- моторні (рухові) елементи практичних і гностичних дій: рухи, переміщення і нерухомі стани людей; швидкість і напрямок руху; дистанція між людьми; спільні дії групи і т. п.;
- мовні акти, їхній зміст, спрямованість, частота, тривалість, інтенсивність, експресивність, особливості лексичної, граматичної і фонетичної будови;
- міміка, жести, поза, пантоміміка, експресія звуків;
- зовнішні прояви деяких вегетативно-судинних реакцій: збліднення чи почервоніння шкіри, зміна режиму дихання, потовиділення тощо.

Предметом психологічного спостереження можуть виступати і ситуації, що виникають, наприклад, в умовах попереднього розслідування, при допиті звинуваченого, в ході бесіди зі свідками, при виконанні роботи засудженими та ін.

Спостереження може бути включене (спостерігач є учасником життєдіяльності групи; відомі випадки, коли в камеру до ув'язнених спеціально підсаджують людину, котра проводить спостереження за засудженими) і невключене (спостереження з боку), суцільне чи вибіркоче, постійне чи тимчасове. Для отримання об'єктивних результатів при спостереженні необхідно заздалегідь визначити, яке психолого-правове явище буде вивчатися, скласти програму спостереження, визначити місце спостереження і його роль у середовищі осіб, які вивчаються, правильно фіксувати виділені ознаки, зовнішні прояви. Для реєстрації результатів спостереження можуть бути використані щоденники чи карточки спостереження, а також технічні засоби (магнітофон, фото- і кінознімання). Слід при цьому враховувати, що в умовах попереднього розслідування технічні засоби можуть застосовуватися лише в рамках процесуального закону.

В юридичній психології розрізняють також неопосередковане і опосередковане спостереження. У першому випадку спостереження здійснює особа, котра робить відповідні висновки за результатами спостереження. Так робить спостереження, наприклад, слідчий, інспектор ДАІ, співробітник відділу боротьби з економічними злочинами, інспектор митної служби та ін. Опосередковане спостереження суттєво відрізняється від неопосередкованого тим, що юрист отримує відомості про результати спостереження, зробленого іншими особами — психіатром, психологом і т. д. Характерна особливість опосередкованого спостереження полягає в тому, що його результати завжди оформляються документально (наприклад, у висновку психіатричної експерти-

зи чи у висновку психолога). Важливо підкреслити, що зафіксовані в документах результати опосередкованого спостереження можуть бути використані як доказовий матеріал, тоді як результати неопосередкованого не можуть бути зафіксовані процесуально.

Успіх у використанні методу спостереження юридичними працівниками багато в чому залежить від об'єктивних, обставинних і суб'єктивних факторів. Вирішальне значення належить суб'єктивним факторам, тобто якостям, здібностям, знанням, навичкам і вмінням особи, яка здійснює спостереження. Доцільно у зв'язку з цим згадати слова академіка А. Лосева: "...Ніяка діалектика не врятує вас, якщо живі очі ваші... не побачать справжньої дійсності, яка зобов'язує вас".

Експеримент обґрунтовано вважається одним із важливих методів в юридичній психології. Під експериментом розуміється таке дослідження, коли навмисно чи планомірно викликається зміна психологічних станів, процесів, явищ, що вивчаються, і враховуються умови, в яких вони проходять. Експеримент дає змогу варіювати фактори, котрі впливають на людину чи групу людей, дає можливість відтворювати психолого-правове явище, що вивчається неодноразово.

Основна відмінність експерименту від спостереження в тому й полягає, що експериментальний метод передбачає активне втручання в діяльність чи поведінку досліджуваної особи або групи людей. Як відзначав І. Павлов, "...спостереження збирає те, що йому пропонує природа, досвід же бере у природи те, що йому потрібно"¹. Інакше кажучи, при спостереженні дослідник повинен очікувати настання того чи іншого психічного чи психологічного явища, а при експерименті він може за чітко визначеною програмою зміни зовнішньої ситуації навмисно викликати потрібний психічний процес чи психологічне явище.

Методологічною базою експерименту в психолого-правовому дослідженні є концепція соціального детермінізму. Оскільки психічне і соціально-психологічне обумовлено сукупністю факторів, які детермінують конкретне явище, остільки, впливаючи на ці фактори і вивчаючи причинно-наслідкові зв'язки, дослідник може виявити структуру детермінації цього явища і роль окремих факторів.

Таким чином, експеримент дає змогу:

- створювати умови, в яких виявляється психіка особистості й психологія групи;

¹ Павлов И. П. Полн. собр. соч. — Т. 2; Кн. 2. — С. 274.

- варіювати в потрібних напрямках самі умови проходження психолого-правового явища, яке вивчається, тобто виділяти вплив окремих факторів, встановлювати зв'язки і систему взаємозалежностей і спостерігати дійсні його закономірності;
- суворо дозувати кількісно психолого-правові явища, що аналізуються, і умови їхнього проходження.

Залежно від характеру експериментальної ситуації виділяють експеримент лабораторний і природний. Особливістю лабораторного експерименту є те, що він проводиться в спеціально обладнаній лабораторії, оснащений необхідною апаратурою. У ході такого експерименту діяльність і поведінка людини проходить у штучних умовах, створених дослідником. **Лабораторний** експеримент дає змогу за допомогою приладів вимірювати окремі психічні процеси, фіксувати їхні прояви в поведінці і діяльності індивіда. Наприклад, за допомогою реєстраційних приладів можна досить точно виміряти швидкість реакції людини на зовнішній подразник, ступінь її емоційної стійкості, швидкість формування тих чи інших навичок та ін.

Слід зазначити: успіхи сучасної психології, в тому числі і юридичної, були б неможливими без результатів лабораторних експериментів. Однак не можна вважати, що лабораторний експеримент є універсальним і надійним засобом пізнання психіки людини. Найсуттєвіший недолік цього виду експерименту — його певна штучність, котра може призвести до порушення природного ходу психічних процесів, а відповідно, до неправильних висновків. Крім того, багато проблем юридичної психології не можуть вивчатися в лабораторних умовах.

Природний експеримент, ідея якого належить великому психологу-дослідникові О. Лазурському¹, покликаний усунути окремі недоліки лабораторного експерименту. Його суть у тому, що діяльність і поведінка людини чи групи людей вивчаються в природних, звичних умовах життєдіяльності (на робочому місці досліджуваного, в соціальних групах, членом котрих він є, і т. д.), а зміні піддаються деякі фактори у відповідності із задумом експериментатора. Наприклад, проведення суттєвих експериментів має на меті перевірити і оцінити психофізичні якості потерпілого, свідків та інших осіб. У ході його слідчий може активно втручатися в ситуацію і створювати такі умови, в яких виявляється психолого-правовий факт.

¹ Лазурский А. Ф. Естественный эксперимент и его школьное применение. — Пб.: Изд-во К. Л. Риккеръ, 1918.

Залежно від ступеня втручання експериментатора в проходження психічних процесів і явищ експерименти поділяються на констатуючі і формуючі. **Констатуючий** експеримент пов'язаний з вирішенням такого завдання: виділити серед сукупності факторів один чи кілька й оцінити їхній вплив на психолого-правове явище. У ході подібного експерименту дослідник отримує відповідь на питання про те, який вплив різних факторів на предмет, що вивчається, і за спрямуванням (позитивний чи негативний), і за силою, і за стійкістю. **Формуючий** експеримент (в окремих працях він носить назву навчального чи виховного) передбачає суттєву зміну позиції дослідника: перехід від вивчення фактів і їх психологічного пояснення до процесу формування необхідних якостей і властивостей особистості (ціннісних орієнтацій, соціальних установок, норм поведінки, рис характеру і т. п.). Прикладом формуючого експерименту можуть бути експерименти відомого педагога-дослідника А. Макаренка, пов'язані з перевихованням дітей-правопорушників у дитячих колоніях під Полтавою і поблизу Харкова.

Отже, експериментальний метод забезпечує глибше вивчення психолого-правових явищ, ніж спостереження.

Для збору первинної інформації в юридичній психології використовуються різні види опитувань: бесіда, інтерв'ю, анкетування.

Бесіда діагностична як спосіб пізнання психічних процесів, станів, властивостей особистості має давні традиції. Ще стародавні філософи Сократ, Платон, Аристотель надавали великого значення накопиченню знань про характер і поведінку різних верств населення, їх запити і потреби шляхом групових та індивідуальних бесід з людьми. Як метод юридичної психології бесіда оснований на безпосередній взаємодії між юридичним працівником і опитуваним. Її суть полягає в тому, що одній чи кільком особам ставляться запитання, на які вони відповідають усно. При цьому зміст запитань розкриває ту психолого-правову проблему, котру виділив дослідник або юрист-практик. Цей метод широко застосовується при вивченні особистості і є досить легким і результативним способом отримання інформації про особливості психічних явищ співрозмовника в процесі мовного спілкування з ним. Приміром, у бесіді можна отримати дані про загальноосвітній і культурний рівень людини, його ставлення до себе і людей, соціальних цінностей, фактів і подій, оцінити особливості його моральної і правової свідомості, виявити інтереси, вольові та емоційні якості. Розмова

сам на сам із людиною дає змогу юристові розкрити її задуми і почуття, зрозуміти мотиви і установки, джерела її активності чи пасивності, специфіку сприйняття нею фактів, почути оцінки і судження за цими фактами.

Дієвість бесіди багато в чому залежить від того, як формулюються запитання. Якщо запитання явно передбачають односкладові відповіді (наприклад, запитання “Чи були ви свідком вчорашньої сварки ваших колег по роботі Р. і Н.?” потребує малоінформативних відповідей “Так” чи “Ні”), то отриманої інформації, як правило, недостатньо для аналізу психолого-правової проблеми. Щоб відповіді співрозмовників були повніші, слід ставити запитання на зразок: “Що ви знаєте про вчорашню сварку ваших колег по роботі Р. і Н.?”, “Що ви думаете з цього приводу?”, “Як ви оцінюєте цей випадок?” та ін. Запитання такого типу не лише дають більше потрібної інформації, а й розкривають позицію, установки співрозмовника.

Дієвість бесіди визначається також виконанням таких вимог до її підготовки і проведення, як: цілеспрямованість і плановість; невимушеність і довірливість; вибірковість та індивідуальність; уважність, терпіння і такт; умілий вибір часу і місця проведення.

У практичній діяльності юридичних працівників бесіда в умовах процесуальної діяльності майже завжди характеризується високою психічною напруженістю осіб, які виступають у ролі співрозмовників. І це не дивно: бесіда зі слідчим чи прокурором є для людини дуже значною подією, що змінює її психічний стан (підвищена збудливість, почуття тривоги тощо). Тому використання бесіди в подібних випадках потребує ретельної підготовки, створення відповідного клімату у стосунках між співрозмовниками.

При всій простоті бесіда як метод пізнання інших людей має суттєвий недолік: висновки про особливості психіки людини робляться на основі їх власних відповідей. Ось чому так важливо в процесі бесіди використовувати спостереження: юридичний працівник, отримуючи вербальну і невербальну інформацію, порівнюючи її, може зробити більш правильні висновки про психічні процеси, властивості й стани особистості.

Інтерв’ю як різновид опитування досить широко використовується в юридичній практиці, особливо на початковій стадії дослідження з метою розширення, уточнення, доповнення інформації, отриманої за допомогою інших методів.

З погляду організації розрізняють формалізоване інтерв'ю (відзначається досить суворого, запрограмованою і незмінною тактикою поведінки інтерв'юера і змістом запитань) і вільне (опитуваний може не лише варіювати запитання та їх послідовність, а й сам створювати ті чи інші вербальні ситуації взаємодії). Вільне інтерв'ю за своїм характером є динамічним і гнучким, що вимагає доброї підготовки юридичного працівника (вміння швидко орієнтуватися в ситуації, звертати свою увагу і мислення на різні аспекти однієї і тієї ж теми інтерв'ю та ін.). Перевага вільного інтерв'ю полягає в тому, що ситуація взаємодії інтерв'юера і опитуваного більш природна, бо вони не зв'язані якимись жорсткими рамками як в постановці запитань, так і у відповідях на них.

Проводячи інтерв'ю, спеціалісту в царині юридичної психології корисно враховувати психологічний тип респондента. Цікаві рекомендації висловлює французький соціолог М. Гравітц у праці “Методи соціальних наук”¹:

- а) якщо досліджувана особа належить до так званого наївного типу, то до неї можна підходити прямо. Люди цього типу щиро і розказують про себе, про суспільні події і викладають точно те, що знають, а також свою точку зору;
- б) людина егоцентричного типу вимагає підвищеного інтересу до своєї особи. Вона любить говорити про ті речі, в яких особисто зацікавлена. Однак вона не викривляє факти, а лише посилює їхнє значення, щоб возвеличити саму себе. Досвідчений інтерв'юер завжди може відсіяти перебільшення і визначити точну міру речей;
- в) при типі, який прагне сповіди, не потрібна особлива зацікавленість в його особистості. Досить почати розмову і дати можливість людям цього типу говорити. Вони розповідають із найдрібнішими подробицями про свої вчинки, про своє середовище, про все, з чим вони стикалися;
- г) найважче мати справу з науковим типом. Він говорить лише в ім'я істини, любить обґрунтованість, логічну несперечливість думки.

Використовується в юридичній психології і **анкетування** як один із найбільш оперативних способів отримання інформації з будь-якої

¹ Гравітц М., Пэнто Р. Методы социальных наук: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1972. — С. 146–147.

психолого-правової проблеми. Наприклад, анкетний метод досить широко застосовується при вивченні механізму утворення злочинного наміру, а також при дослідженні професіограм слідчого, судді, прокурора, оперативного працівника та ін.

Суть анкетування полягає в тому, що опитувані відповідають на задалегідь підготовлені і продумані запитання в письмовому вигляді. Зміст і форма запитань визначаються, по-перше, завданнями вивчення того чи іншого психолого-правового феномена і, по-друге, особливостями опитуваних осіб. Розрізняють питання про факти свідомості (питання про життєві факти, про знання, про думки, погляди, оцінки, ціннісні орієнтації та ін.), про факти поведінки, про особистість опитуваного (вік, стать, освіта, професія і т. д.). За формою запитання анкети можуть бути закритими (опитуваному пропонується набір варіантів відповідей, з котрих він має вибрати один чи кілька варіантів), відкриті (запитання не містять ніяких варіантів відповідей) і напівзакриті (пропонується готовий набір варіантів відповідей і зберігається можливість опитаному повідомити свою думку). У результаті анкетування отриманий матеріал піддається статистичному опрацюванню і якісному і кількісному аналізу.

Одним із методів опосередкованого вивчення психіки особистості і психолого-правових явищ є **аналіз результатів діяльності** окремої людини чи групи людей. Його методологічною основою виступає принцип єдності свідомості та діяльності, одна із сторін якого полягає в тому, що психіка і психологічні явища виявляються головним чином у діяльності. Тому, аналізуючи результати діяльності, а також сам процес досягнення цих результатів, способи діяльності, можна отримати необхідну інформацію про численні психічні явища конкретної людини чи психологію групи. Для психолого-правового вивчення інтерес мають продукти, процес і способи як фізичної, так і інтелектуальної праці.

За допомогою цього методу можна вивчати рівень знань, навиків і вмій особи, яка цікавить дослідника чи юриста-практика, особливості проходження пізнавальних, вольових і емоційних процесів, окремі риси її характеру (наполегливість, відповідальність, цілеспрямованість, рішучість та ін.) Результатами праці можуть бути об'єкти, які стосуються особистості законослухняної людини чи правопорушника, а також до розслідуваного чи розглядуваного судом правопорушення.

Для вивчення особистості в юридичній психології з успіхом застосовується метод **тестування**. Як метод психологічної діагностики тес-

тування використовує стандартизовані запитання і завдання (тести), які мають певну шкалу значень¹.

Тести використовують не лише для отримання будь-яких нових психологічних даних про людину чи групу людей, але частіше для оцінювання рівня розвитку будь-якої психологічної риси цієї особистості в порівнянні з середнім рівнем (встановленою нормою чи стандартом). Вони дають змогу вивчати здібності людини, індивідуальні особливості проходження психічних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, мови), уваги та інших психічних станів, вид темпераменту, риси характеру та ін.

Тестування займає своє місце і в арсеналі юридичної психології. Відомий спеціаліст у цій сфері М. Костицький вважає, що для цілей попереднього розслідування, судового розгляду, профілактики правопорушень можуть застосовуватися тестові методики².

Усю сукупність тестів можна поділити на три види: тести-запитальники, тести-завдання і проєктивні тести.

Тест-запитальник ґрунтується на системі заздалегідь відпрацьованих і перевірених із огляду їхньої надійності запитань, за відповідями досліджуваних можна судити про їхні психологічні та соціально-психологічні риси. Прикладом тесту-запитальника може бути тест Т. Лірі. Він багатоаспектний і спрямований на дослідження міжособистісних відносин і взаємного сприйняття. Тест включає в себе перелік із 128 характерологічних властивостей-тверджень, які можуть бути згруповані у 8 психологічних тенденцій, що визначають різні особистісні риси:

- 1-ша тенденція — домінантність — владність — деспотичність (відображає лідерські дані, прагнення до домінування, здатність брати відповідальність на себе);
- 2-га тенденція — упевненість у собі — самовпевненість — самозакоханість (відображає впевненість у собі, діловитість, незалежність, у крайньому вияві — егоїстичність і черствість);
- 3-тя тенденція — вимогливість — непримиримість — жорстокість (дає змогу оцінити дратівливість, критичність, нетерпимість до помилок партнера);

¹ *Краткий психологический словарь* / Ред.-сост. Л. Карпенко; Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд. — Ростов н/Д: Феникс, 1998. — С. 383.

² *Костицкий М. В.* Введение в юридическую психологию. — С. 229.

- 4-та тенденція — скептицизм — упертість — негативізм (характеризує недовірливість, підозрливість, образливість, злопам'ятність);
- 5-та тенденція — поступливість — покірність — пасивна підлегливість (дає змогу оцінити критичність до себе, скромність, сором'язливість);
- 6-та тенденція — довірливість — слухняність — залежність (оцінює рівень шанобливості, вдячності, намагання принести радість партнеру);
- 7-ма тенденція — добросердність — несамостійність — надмірний конформізм (характеризує здатність до взаємодопомоги, комунікабельність, уважність, доброзичливість);
- 8-ма тенденція — чуйність — щирість — жертвовність (відображає делікатність, ніжність, прагнення турбуватися про близьких, терпимість до недоліків інших).

Тест Т. Лірі можна використовувати, наприклад, при вивченні сімейних стосунків: виявити ідеальні та реальні уявлення про себе й один про одного всіх членів сім'ї, з'ясувати причини незгод між батьками і т. ін.

Тест-завдання передбачає оцінку психологічних властивостей, якостей і поведінки людини не на основі того, що вона говорить (стверджує), а на базі того, що вона робить. У тестах цього типу дається серія спеціальних завдань, за підсумками виконання яких судять про якість, що вивчається. Прикладами тестів-завдань є відомі бланкові тести “Кількісні відносини” (вивчення мислення, логічності висновків), “Розстановка чисел” (дослідження обсягу, розподілу і переведення уваги), “Пам'ять на числа” і “Пам'ять на слова” (вивчення тимчасової зорової пам'яті) та ін. Слід зазначити, що за допомогою бланкових тестів-завдань важко оцінити будь-яку одну “чисту” якість людини. Так, бланковий тест “Пам'ять на числа” дозволяє дослідити не лише пам'ять, а й увагу, логічність мислення, психомоторику досліджуваного.

Критерієм при оцінці відповідей на запитання (завдання) тесту, як правило, є кількість і характер помилок і час, витрачений на їх вирішення. Вимірювання частіше всього роблять за допомогою будь-якої бальної системи. За кожну відповідь нараховують певну кількість очок (балів). Загальна оцінка виражається в сукупності набраних очок (балів). Природно, що бальна система не має сили абсолютної міри. Вона має силу лише в цій системі вимірювання і не ґрунтується

на будь-якому абсолютному критерії. Незважаючи на цю свою обмеженість, така система є серйозним засобом вимірювання і застосовується досить часто.

Проективні тести призначені для вивчення тих психологічних і поведінкових особливостей людини, що нею слабо усвідомлюються чи викликають до себе з її боку негативне ставлення. В основі проективних тестів лежить механізм проекції, згідно з яким не усвідомлені людиною позитивні й особливо негативні характеристики вона схильна приписувати не собі, а іншим людям, “проекувати” їх на інших. При застосуванні проективних тестів про досліджуваного складають думку на основі того, як він оцінює ситуації, інших людей, які властивості їм приписує. Прикладом проективного тесту є тест американського психолога Г. Мюррея (він уперше описав процес проекції в ситуацію зі стимулами, яка допускає їх різну інтерпретацію). Тест складається з 30 картинок, на котрих зображені люди, які знаходяться в ситуації, що допускає кілька тлумачень. Досліджувана особа має придумати будь-який випадок для цих людей. Інтерпретація відповіді робиться за змістом розповідей випадків на різні теми, ставленням досліджуваного до навколишнього середовища, навіть за змінами тону голосу, за ваганнями при відповідях та ін. Гіпотеза полягає в тому, що досліджувана особа ідентифікує себе тією чи іншою мірою з головним героєм картинки. Отже розкриття риси і потреби героя, тема розказаної історії інтерпретуються як характерні для неї самої. Тест Г. Мюррея — перший додаток поняття проекції до психологічного дослідження.

Велику увагу проективним тестам приділив Л. Франк, який вперше розробив класифікацію проективних методик:

- конститутивні (досліджуваному пропонується будь-який аморфний матеріал, якому він має надати змісту. Приклад — тест шведського психіатра Г. Роршаха, котрий полягає в інтерпретації досліджуваним набору чорнильних плям різної конфігурації та кольору, які мають певний зміст для діагностики прихованих соціальних установок, спонукань, властивостей характеру);
- конструктивні (пропонуються оформлені деталі — фігурки людей і тварин, моделі їхніх помешкань тощо, з котрих потрібно створити усвідомлене ціле і пояснити його);
- інтерпретативні (необхідно витлумачити, інтерпретувати будь-які події чи ситуації. Приклад — згаданий тест Г. Мюррея);

- катартичні (пропонується здійснення ігрової діяльності у спеціально створених умовах. Наприклад, психодрама дає можливість досліднику виявити винесені поза імпровізоване уявлення конфлікти);
- рефрактивні (особистісні особливості, приховані мотиви вивчаються за довільними змінами, які вносяться в мову, почерк та ін.).

Цю класифікацію Л. Франка доповнив український психолог, доктор психологічних наук, професор В. Бурлачук¹:

- експресивні (здійснення досліджуванним зображувальної діяльності, наприклад, малюнок на задану чи вільну тему);
- імпресивні (вивчення результатів вибору стимулів з ряду запропонованих. Наприклад, кольоровий тест Люшера, в якому як стимули виступають кольорові квадрати, а інтерпретації виходять із символічного означення кольорів);
- адитивні (у цих тестах від досліджуваного вимагається завершення початого речення, оповідання, історії. Наприклад, тест Розенцвейга: закінчити незакінчені речення чи висловлювання однієї з дійових осіб на сюжетному малюнку).

Тести проєктивного типу представляють підвищені вимоги до рівня підготовки і розвитку досліджуваних і вимагають високої професійної кваліфікації дослідника.

Отже, розглянуті методи пізнання в юридичній психології використовуються комплексно як єдина система, за допомогою якої відбувається отримання конкретних фактів про окрему особистість чи групу людей. Надійні факти в руках дослідника чи практика дозволять їм проникнути в суть психолого-правових явищ, які вивчаються.

§3. Методи психологічного впливу на особистість

У діяльності будь-якого юридичного працівника завжди має місце психологічний вплив на особистість чи групу людей. Виступ судді перед підлітками в школі, бесіда слідчого з потерпілим чи свідками, діалог інспектора митниці з правопорушником — ці і подібні ситуа-

¹ Бурлачук В. Ф. Введение в проєктивную психологию. — К.: Ника-Центр, 1997. — С. 9–13.

ції в діяльності юриста пов'язані не лише із з'ясуванням суті конкретної справи, але і з впливом на людей. Метою психологічного впливу є виховання чи перевиховання особистості, стимулювання її до законслухняної поведінки, мотивування будь-якої особи до відкритості і щирості при свідченні і т. п. Психологічний вплив на окремих осіб у процесі розслідування кримінальної справи покликаний блокувати чи зменшувати протидію тих людей, котрі свідомо викривляють чи приховують істину.

Методи психологічного впливу, які використовуються юридичними працівниками, відрізняються від методів пізнання, розглянутих вище.

Розкриємо методи психологічного впливу як спосіб впливу на психіку правопорушника, потерпілого чи свідка з метою спонукання їх до свідчень із приводу обставин правопорушення.

Складним, але дієвим є метод **переконання** як спосіб словесного впливу, котрий включає в себе систему доведень, побудованих на законах логіки. Успішне переконання веде до прийняття і наступного включення нових аргументів у систему поглядів, яка склалася у правопорушника, до певної трансформації світогляду в цілому і оцінки конкретної ситуації, а значить, і зміни мотиваційної основи поведінки. Переконання ґрунтується на усвідомленому прийнятті людиною висловлюваних юристом ідей, на їх аналізі й оцінці. При цьому висновок може бути зроблений як самостійно, так і слідом за тим, хто переконує. Процес переконання вимагає іноді великих часових затрат і використання різноманітних відомостей і елементів ораторського мистецтва. Прикладами застосування переконання стосовно правопорушників є непоодинокі випадки добровільної здачі в руки правоохоронних органів осіб, які захопили повітряне судно із заручниками на борту чи банк. Багатогодинні, а часом і багатоденні бесіди з ними, використання вагомих аргументів, які мають емоційну забарвленість, залучення до бесід родичів дають можливість працівникам правоохоронних органів досягти бажаного, уникнути кровопролиття і людських жертв.

Механізм переконання спрямований безпосередньо на мислення людей, їхні знання і досвід. Використовуючи цей механізм, можна викликати у правопорушника не лише розуміння ситуації і висунутих доведень, а й готовності діяти у відповідності з цим розумінням.

Умовами успішного впливу механізму переконання є апеляція до почуттів людини для збудження у неї відповідних емоцій, ясність і до-

ступність думок юридичного працівника, його вміння повернути правопорушника, потерпілого чи свідка до себе і завоювати його довіру. Практика показує, що переконання як метод психологічного впливу доцільно використовувати при індивідуальному спілкуванні з людиною. Це пов'язано насамперед з тим, що для переконання дуже важлива концентрація уваги на обговорюваному предметі. Звичайно, механізм переконання застосовується і тоді, коли юристові доводиться працювати з групою людей.

Застосовується метод переконання в тих випадках, коли необхідність дій, які вимагаються від правопорушника чи іншої особи, може бути доведена. Саме в цьому випадку правопорушник із більшою ймовірністю прислухається до доводів працівника правоохоронних органів, усвідомить корисність того, що йому рекомендують.

У цілому процес переконання повинен допомагати людині розібратися в іноді складній і суперечливій ситуації, що склалася, виявити допущені помилки у своїх діях, усвідомити їхні наслідки і прийняти правильне рішення. При попередньому розслідуванні і в діяльності щодо здійснення судочинства метод переконання, справляючи вплив на моральну правосвідомість правопорушника, змушує його переосмислити і змінити своє ставлення до скоєного. Відзначимо також: переконання в роботі із засудженими повинно допомагати їм сформулювати лінію своєї поведінки на майбутнє.

Заслужують на увагу роздуми спеціаліста в царині юридичної психології Ю. Чуфаровського про використання в юридичній практиці з метою психологічного впливу на особистість методу передачі (приховування) інформації¹. Під передачею інформації мається на увазі цілеспрямована передача певних відомостей про факти, події, знання в процесі спілкування з людиною. В умовах здійснення правосуддя метод передачі інформації призводить до зміни спрямованості розумових процесів особи, на котру чиниться вплив. Заздалегідь зібрана і вміло подана інформація, впливаючи на проходження інтелектуальних, емоційних і вольових процесів, може дати позитивний результат. Наприклад, часто правопорушник, потерпілий чи свідок не можуть згадати про якісь важливі для слідства деталі; шляхом передачі цій особі певної порції інформації можна стимулювати його спогади. Якщо людина дає неправдиві свідчення, то в цьому разі передача інформації також може змінити його погляди і

¹ Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 80–82.

оціночні судження. Звичайно, у цьому разі інформація, яка передається юридичним працівником, повинна мати об'єктивні джерела: офіційні документи (протоколи оглядів і обшуків, характеристики і т. п.) і висновки спеціалістів. Лише за цієї умови, отримавши інформацію, винний може переглянути свою позицію і дати правдиві свідчення.

На практиці досить часто між юридичним працівником і правопорушником складаються нещирі, складні, а часом і конфліктні стосунки. Щоб добитися позитивного результату, інформація, що передається правопорушнику, повинна створювати в нього враження повної чи хоча б достатньої обізнаності юриста. Тоді вибраний раніше варіант поведінки визнається правопорушником недієздатним, після чого настає або зізнання, або придумування нової моделі своєї поведінки щодо юридичного працівника. Важливо підкреслити: необхідність негайної зміни своєї поведінки підвищує ймовірність помилок у діях правопорушника, а значить, полегшує розкриття брехні в його вербальних і невербальних формах спілкування.

Приховування інформації від правопорушника, свідка чи потерпілого з боку працівника юриспруденції переслідує інші цілі психологічного впливу на особистість. У цьому разі співробітник правоохоронних органів, володіючи даними, котрі викривають правопорушника, потерпілого чи свідка в брехні чи приховуванні, не використовує їх до певного моменту. Тим самим у зазначених осіб може виникнути ілюзія про те, що слідчий чи інспектор не обізнаний про суть і деталі юридичної справи. На цій основі у них виникає оманливе уявлення про переслідувану працівником правоохоронних органів мету і про своє становище, що породжує, в свою чергу, переоцінку своїх можливостей, а також необережність у висловлюваннях і поведінці. Як результат — людина без необхідності відкривається, стає уразливою для передачі в потрібний момент юридичному працівникові раніше приховуваної інформації.

Використовуючи метод передачі (приховування) інформації як спосіб психологічного впливу на особистість, необхідно враховувати низку факторів:

- а) умови передачі інформації, обстановка самого процесу мають забезпечувати зосередженість уваги саме на інформації, що подається, а якщо ні, то сила психологічного впливу цієї інформації буде знижена;

- б) спосіб передачі інформації (усна чи письмова, документи і т. п.) визначається, виходячи з конкретної мети психологічного впливу, передбачуваного інтересу до інформації і реальних обставин;
- в) форма передачі інформації може бути окличною, розповідною, ствердною і запитальною. Її вибір визначається специфікою реагування особи, котрій адресована інформація. Якщо інформація розрахована на миттєву реакцію людини, то, як правило, використовується оклична і запитальна форми передачі інформації, а у разі коли передбачається період осмислення і продумування, — розповідна форма викладення інформації;
- г) послідовність і швидкість подання інформації. Юридична практика показує, що логічна послідовність і пов'язаність в передачі інформації, несподіваність її подання підвищують силу психологічного впливу на особистість;
- г) доказовість і переконливість інформації. Ця умова безпосередньо сприяє активізації розумових, емоційних і вольових процесів особи, на яку впливає слідчий, інспектор або інший представник правоохоронних і правочинних органів;
- д) постійний контроль за впливом інформації, що здійснюється за допомогою спостереження за реакцією (міміка, жести, поза, погляд і т. п.) правопорушника, потерпілого, свідка й аналізом їхніх мовних висловлювань.

Одним із психологічних методів впливу на особистість правопорушника є **метод рефлексії**, про використання якого в практиці розкриття правопорушень вказує М. Костицький. У чому суть цього методу?

Поняття рефлексія (від лат. *reflexio* — обернення назад) — процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. У соціальній психології рефлексія виступає у формі усвідомлення дійовою особою того, як вона сприймається і оцінюється іншими людьми. Метод рефлексії в юридичній психології обґрунтований саме на з'ясуванні, як правопорушник знає і розуміє юридичного працівника, його особистісні особливості, емоційні реакції і пов'язані з пізнанням уявлення.

Вплив на правопорушника за допомогою методу рефлексії може здійснюватися різними шляхами. Наприклад, поведінкою правопорушника можна керувати за допомогою маскування дій, яке проводиться з

метою надання цій особі лише певної інформації, а також створенням удаваної загрози. В останньому разі юрист-практик виявляє активність, проводить опитування людей, неодноразові огляди одних і тих самих об'єктів, очні ставки одних і тих самих осіб. Правопорушник, сприймаючи дії юридичного працівника і приймаючи уявну загрозу як реальну, змінює свою поведінку в потрібному для юриста напрямку.

В оперативно-розшуковій діяльності, а також у слідчій і судовій роботі способом реалізації методу рефлексії може бути передача рішення. Здійснюючи передачу рішення, наприклад, у формі підказки неправильної відповіді на суттєво важливе питання, слідчий, інспектор примушує правопорушника або прийняти її, або відмовитися від підказування. У будь-якому разі він повинен змінити своє ставлення і поведінку до процесу розкриття правопорушення: погоджуючись з юридичним працівником, правопорушник буде спійманий на брехні, а спростовуючи його підказування, він повинен навести дійсні факти й аргументи.

Психологічний вплив на особистість правопорушника за допомогою методу рефлексії здійснюється і шляхом створення в нього за допомогою сукупності дій удаваного уявлення про наявні в юридичного працівника засоби і можливості, а відповідно, і про подальші його дії. Така обізнаність правопорушника викликає посилення психічного напруження, страху, що спонукає його до певних дій. Створюючи таку уявну загрозу в обманному напрямку, слідчий, працівник суду, інспектор добивається певної переваги в своїй позиції над правопорушником (не можна забувати й про те, що зустрічаються правопорушники з немалими інтелектуальними здібностями і досвідом протиправних дій, які також здійснюють рефлексію, тобто розрахунок своїх дій, виходячи з можливих дій працівника правоохоронних органів).

Підбиваючи підсумок розгляду методу рефлексії, слід зазначити: вплив на правопорушника має здійснюватися не грубим примушенням, а шляхом передачі підстав, з яких він міг би вивести своє, не передбачене юристом, рішення.

Деякі вчені і практичні працівники в царині юриспруденції, наприклад, А. Дулов, О. Ратінов, А. Столяренко, включають у психологічний арсенал впливу працівників правоохоронних органів на особистість правопорушника **метод навіювання** (суперечка про можливість застосування цього методу в процесі розкриття правопорушень триває серед спеціалістів до сьогодні).

За своєю суттю навіювання — цілеспрямований, неаргументований вплив однієї людини на іншу чи групу людей. При навіюванні відбувається некритичне сприйняття інформації, чужого погляду чи позиції, прийняття її як своєї власної. Ще великий фізіолог, невролог, психіатр, психолог В. Бехтерев у своїх дослідженнях довів, що навіювання безпосередньо викликає певний психічний стан людини, не вимагаючи доказів і логіки міркувань. Тому навіювання — це переважно емоційно-вольовий вплив юриста на правопорушника.

Навіювання може здійснюватися у вербальній і невербальній формі (гримання, тихий шепіт, наказ і т. п.). Побічне навіювання досягається за допомогою передачі інформації і відомостей про життєдіяльність правопорушника, котрі створюють в нього уявлення про повну, вичерпну інформованість працівника правоохоронних органів (нейтральні за формою висловлювання, наприклад, слідчого про деталі взаємин правопорушника з його співзасудженими, нюанси про його роботу чи захоплення і т. п.). Навіювання як метод психологічного впливу на особистість (до речі, навіювання може бути використане і стосовно потерпілого, свідка) розраховане на придушення волі людини, підпорядкування її вимогам особи, яка здійснює навіювання.

Ефект навіювання підвищується, якщо юридичний працівник враховує такі фактори:

- 1) вік людини. Наприклад, підлітки більшою мірою піддаються навіюванню, ніж дорослі;
- 2) психічний і фізичний стан правопорушника, потерпілого чи свідка. Практика показує, що люди втомлені піддаються більшою мірою навіюванню, ніж люди з хорошим самопочуттям;
- 3) авторитет слідчого, інспектора чи іншого юридичного працівника. У численних дослідженнях соціальних психологів виявлено¹, що вирішальною умовою ефективності навіювання є авторитет тієї особи, котра намагається нав'язати щось іншій. Пояснюється це тим, що авторитет створює додатковий елемент впливу на джерела інформації.

¹ Андреева Г. М. Социальная психология: Учебник. — 2-е изд. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — С. 161–165; Битянова М. Р. Социальная психология. — М.: Междунар. пед. академия, 1994. — С. 72–73; Деркач А. А., Селезнева Е. В. Идеологическое воздействие: социально-психологические и педагогические аспекты. — М.: Мысль, 1985. — С. 224–229; Теоретическая и прикладная социальная психология / Отв. ред. А. К. Уледов. — М.: Мысль, 1988. — С. 94–95; и др.

Серед методів психологічного впливу на особистість слід назвати **метод прикладу**. Суть цього методу полягає в тому, що в процесі виховної роботи відтворюються дії, прийоми, манери, правила поведінки в спілкуванні. Здавалось би, метод прикладу є чисто педагогічний спосіб впливу на інших людей. Але в основі цього методу лежить психологічний феномен — наслідування. Схильність людей до наслідування не можна вважати сліпим, механічним копіюванням дій і вчинків інших людей (казане стосується насамперед підлітків і дорослих людей, в дитячому віці наслідування часто має неусвідомлений характер).

Методом прикладу юрист передає своє ставлення до об'єктів, явищ життя, до діяльності, до інших людей через власну роботу, дію і поведінку. В юридичній психології за допомогою методу прикладу можна викликати критичне ставлення до правопорушника, потерпілого, свідка до себе за рахунок зіставлення конкретних дій, вчинків і висловлювань тієї особи, що чинить вплив, зі своїми власними. Особливу важливість цей метод набуває в роботі з неповнолітніми і тими правопорушниками, які порушили закон вперше.

Отже, в арсеналі юриста досить багато методів вивчення особистості, яка його цікавить, і психологічного впливу на неї. У зв'язку з цим перед ним постає завдання добре засвоїти ці методи і вміло ними користуватися в конкретних ситуаціях.

ЗАГАЛЬНОПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ В ЮРИДИЧНІЙ ПСИХОЛОГІ¹

Юридична психологія, як самостійна галузь психологічної науки, широко використовує теоретичні положення, розроблені в загальній і соціальній психології. Це стосується насамперед таких понять, як психіка і свідомість особистості, її психічні процеси, властивості і стани, соціально-психологічні явища (поведінка, спілкування, взаємодія людей і т. п.). Без знання загальнопсихологічних і соціально-психологічних основ неможливо вивчати конкретні психолого-правові явища.

§ 1. Поняття про психіку і свідомість особистості

На відміну від неорганічної природи, будь-який живий організм взаємодіє з навколишнім середовищем. **Психіка** — вища форма взаємозв'язку живих істот із навколишнім світом, виражена в їхній здатності реалізовувати свої спонукання і діяти на основі інформації про нього. За допомогою психіки тварина і людина активно відображає об'єктивний світ і на цій основі здійснює регуляцію своєї поведінки і діяльності.

Психічне відображення виникло в процесі довготривалого розвитку живої матерії, кори головного мозку і найпростіших суб'єктивних явищ — переживань, емоцій, а також найпростішої форми пізнання — відчуттів.

В основі роботи мозку лежить рефлекс, тобто закономірно виникаюча відповідь організму на подразнення, яке йде із зовнішнього середовища чи з внутрішніх органів. Видатний фізіолог і психолог І. Сеченов пояснював, що “всі акти свідомого і несвідомого

¹ При підготовці матеріалу розділу автор використав працю професора кафедри психології і педагогіки Закарпатського інституту ім. А. Волошина МАУП А. О. Малишева “Психологія личности и малой группы”. — Ужгород, 1997.

життя за способом походження є рефлексами”. Він виділив в них три основні ланки:

- а) початкова — зовнішні подразнення і перетворення їх органами почуттів у процес нервового збудження, яке передається в мозок;
- б) середня — процеси збудження і гальмування в мозку і виникнення на цій основі психічних станів (відчуттів, думок, почуттів і т. п.);
- в) кінцева — зовнішнє подразнення.

Цей механізм рефлекторної діяльності характерний для простих рефлексів. Останні дослідження фізіологів показали, що складним рефлексам відповідає ще один, четвертий елемент — зворотний зв’язок. Він інформує мозок про характер тих змін, які відбулися в даний момент в організмі, і якщо мозок виявляє відхилення від заданої ним програми (дія у відповідь виконана невдало), він відразу ж посиляє нові сигнали про корекцію дії.

Таким чином, анатоμο-фізіологічний механізм рефлекторної діяльності забезпечує:

- а) прийом зовнішніх і внутрішніх впливів;
- б) перетворення їх у нервові імпульси і передачу в мозок;
- в) розшифровку і переробку прийнятої інформації, видачу команд у вигляді нервових імпульсів до м’язів (залоз);
- г) прийом і передачу в мозок інформації про результати здійсненої дії (зворотний зв’язок), і за необхідності — корекцію повторних дій.

Рефлекторний принцип психічної діяльності дав змогу І. Сеченову зробити дуже важливий для психології висновок про детермінованість, причинну обумовленість усіх дій і вчинків людини зовнішніми впливами.

Ідеї І. Сеченова про рефлекторний характер психіки та її регулятивну роль у поведінці людини і тварин були експериментально підтверджені й конкретизовані І. Павловим — творцем учення про вищу нервову діяльність.

Рефлекси за походженням бувають двох видів: вроджені й набуті, або, за класифікацією І. Павлова, — безумовні й умовні. Безумовні рефлекси є функцією головним чином нижчих відділів центральної нервової системи, котрі розташовані в підкіркових утвореннях головного мозку і в спинному мозку. **Безумовний рефлекс** здійснюється на основі постійного, генетично обумовленого нервового зв’язку між чуттєвими (сприймаючими) елементами нервової системи і виконав-

чими органами. Прикладами безумовних рефлексів є звуження зіниць під дією світла, кашель при попаданні в гортань стороннього тіла, смоктальні рухи новонародженого та ін.

Умовний рефлекс здійснюється вищими відділами головного мозку і оснований на часових зв'язках, які утворюються між певними нервовими структурами в індивідуальному досвіді тварини і людини. Він виникає при неодноразовому поєднанні (збігу) байдужого для організму подразника з безумовним подразником. Класичним прикладом умовного рефлексу є поведінка тварини: якщо поєднати звучання дзвінка (спалах електролампи) з годуванням, наприклад, собаки, то вони починають викликати харчову реакцію (слиновиділення, повертання голови і т. п.), яку без поєднання ніколи не викликали.

Безумовні й умовні рефлекси виконують функції зв'язку організму тварини і людини з навколишнім середовищем, забезпечують його пристосування до цього середовища і нормальну життєдіяльність у ньому.

Кора великих півкуль мозку відчуває вплив різноманітних сигналів, які йдуть як іззовні, так і з самого організму. У зв'язку з цим І. Павлов розрізнув дві принципово відмінні сигнальні системи.

1. **Перша сигнальна система** включає в себе сигнали, які йдуть від предметів і явищ навколишнього світу. До неї відносяться різні зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикальні подразники. Перша сигнальна система є в людини і тварин.

2. **Друга сигнальна система** притаманна лише людині і пов'язана зі словами і словосполученнями, котрі також сигналізують про певні предмети і явища світу. Причому слово виступає в трьох видах — як слово, яке чується, яке бачиться (написане) і промовлене про себе. Найважливіше полягає в тому, що людина реагує не на звукову (графічну) оболонку слова, а на його змістове значення. Друга сигнальна система є фізіологічною основою людського мислення.

Вища ступінь розвитку психіки, властива лише людині, називається **свідомістю**. Свідомість визначає розумну і цілеспрямовану поведінку людини, засновану на глибокому розумінні законів і закономірностей об'єктивного світу, на ставленні до світу зі знанням його власних об'єктивних властивостей і можливостей. Саме наявність свідомості дозволяє людині попередньо обдумувати і планувати свої дії, ставити свідомо перед собою цілі, відповідні задоволенню тієї чи іншої потреби, і досягати їх, подумки наперед уявляти собі результат дій.

Людина народжується, не маючи свідомості, але вже має індивідуальні особливості своєї психіки. У процесі спілкування з іншими

людьми і діяльності психіка особи розвивається і з'являється свідомість. В її розвитку вирішальну роль зіграла праця як особливий вид взаємодії людини і природи.

Тому можна дати інше визначення: свідомість є вищою формою психіки, котра виникла в процесі суспільної трудової діяльності людей при постійному спілкуванні їх між собою за допомогою мови.

Якщо розглядати структуру людської психіки з погляду обізнаності процесів, які відбуваються в ній, то можна виділити несвідомість, підсвідомість, свідомість і надсвідомість (рис. 3).

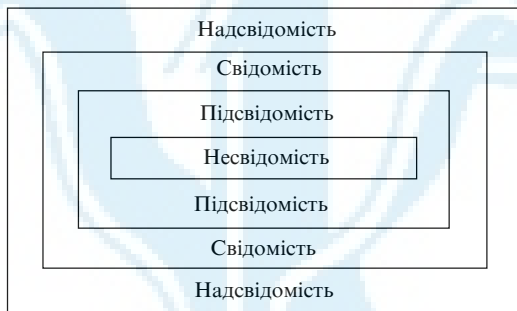

Рис. 3. Структура психіки людини залежно від рівня обізнаності процесів, які відбуваються в ній

Несвідомість — це сукупність психічних процесів, актів і станів, які не усвідомлюються людиною. Прикладом несвідомості є агресивний потяг. До несвідомості відносять все те, усвідомлення чого потребує значних зусиль чи взагалі неможливе.

Підсвідомість — сукупність актуально не усвідомлених психічних процесів і станів людини. Термін “підсвідомість” близький до несвідомого, але все ж між ними існує й різниця: до підсвідомого відносять ті психічні явища і процеси, про наявність яких людина або не підозрює в цей момент, або не знає про них протягом тривалого часу, або взагалі ніколи не знала.

Надсвідомість — це психічні явища, котрі здатна викликати в себе людина в результаті цілеспрямованого і довготривалого саморозвитку своєї психіки.

Слід особливо підкреслити, що свідомість людини носить суспільний характер. Її розвиток обумовлений соціальними умовами. За допомогою свідомості кожен із нас відображає об'єктивну дійсність.

Відображальна діяльність людини представляє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного. Об'єктивний характер відображення виражається в тому, що воно за своєю суттю є результатом впливу об'єктивного світу, реальних предметів, об'єктів, фактів. Водночас відображення має і суб'єктивний характер, бо відтворює реальний світ конкретної людини зі всіма її особливостями (досвід, знання, цілі й завдання, стан та ін.).

“Будь-який психічний факт, — писав С. Рубінштейн, — це і шматок реальної дійсності і відображення дійсності, не або одне, або друге, а й одне й друге; саме в тому і полягає своєрідність психічного, що воно є і реальною стороною буття і його відображенням — єдністю реального та ідеального”¹.

Важливою особливістю психічного відображення є й те, що воно носить випереджальний характер (“випереджальне відображення” — П. Антохін). Випереджальний характер психічного відображення є результатом накопичення і закріплення досвіду. Як тільки жива істота потрапляє в стан, аналогічний тому, що траплявся раніше, перші ж впливи середовища викликають всю систему реакції у відповідь.

Усі вказані особливості психічного відображення приводять до того, що психіка виступає в ролі регулятора поведінки живих організмів.

Нарешті, слід відзначити, що психіка, психічна форма регуляції життєвих процесів “усередині” організму і його взаємодії з навколишнім середовищем, зі світом речей, ідей і людей не стоїть на місці. Як і все живе, вона розвивається. На відміну від тілесних фізіологічних функцій, психічні явища розвиваються не тільки і не стільки за законами генетики, скільки в результаті ускладнення різних видів діяльності (фізичної, розумової, сенсорної та ін.).

Психологічну структуру особистості складають психічні процеси, психічні властивості і психічні стани. Розглянемо суть, види і особливості цих психічних явищ.

§ 2. Психічні процеси

Психічними процесами в психологічній структурі особистості називають окремі форми чи види психічної діяльності людини. Розрізняють:

¹ Рубинштейн С. Л. Основы психологии. — С. 12.

- а) **пізнавальні** психічні процеси, спрямовані на пізнання людиною навколишньої дійсності. До них належать відчуття, сприйняття, уява, пам'ять, мислення, представлення, мова;
- б) **емоційні** процеси, за допомогою котрих людина відбиває навколишню дійсність у переживаннях. Емоційні процеси і почуття людини в її життєдіяльності відіграють роль внутрішньої регуляції кожної особистості;
- в) **вольові** процеси, що забезпечують перехід від пізнання і переживань людини до практичної діяльності. Вольові процеси, виконуючи спонукальну і гальмівну функцію, дають змогу людині контролювати свої вчинки та дії.

Слід підкреслити, що саме поняття “процес” характеризує динаміку вказаних психічних явищ.

Пізнавальні процеси

Відчуття — це відбиття в корі головного мозку окремих властивостей, предметів, об'єктів і явищ навколишнього світу, які впливають у цей момент на органи почуття людини.

Фізіологічним механізмом відчуттів є діяльність різних аналізаторів: зовнішніх (зорові, слухові, шкірні, смакові, нюхові) і внутрішніх (сигналізують про голод, спрагу, рівновагу і т. д.).

Кожен аналізатор складається з трьох елементів:

- а) рецептора у вигляді органів почуття (око, вухо, ніс, рот, шкіра і рецептори, закладені у внутрішніх органах і м'язах тіла). Рецептори реагують на зовнішні чи внутрішні подразники;
- б) аферентних і еферентних нервових волокон, які проводять нервові збудження від рецептора до центрів спинного чи головного мозку (аферентні) і назад (еферентні);
- в) кори головного мозку, де відбувається управління процесом взаємодії людського організму з навколишнім середовищем.

Аналізатор не пасивно реагує на подразники, а змінює функціональний стан рецепторів під впливом отриманих із відділів мозку сигналів.

Розрізняють зорові, слухові, нюхові, смакові, шкірні і органічні відчуття.

Для юриста-практика важливо знати, що відчуття характеризуються такими показниками, як чуттєвість і пороги.

Чуттєвість — це здатність людини відчувати слабкі подразнення (абсолютна чуттєвість) і здатність відчувати слабкі відмінності між подразниками (чуттєвість до розрізнення).

Абсолютним порогом відчуття є мінімальна величина подразника, при який вперше виникають відчуття. Наприклад, відстань, з якої людина починає чути тикання наручного годинника, що знаходиться в іншому кінці кімнати. У табл. 1 наведені відчуття для зору, слуху, смаку, запаху і дотику¹.

Таблиця 1

Середні значення абсолютних порогів відчуттів для різних органів відчуття людини

№ з/п	Органи відчуттів	Величина абсолютного порога відчуттів
1.	Зір	Здатність сприймати в ясну ніч полум'я свічки на відстані до 48 м від ока
2.	Слух	Розрізнення тикання наручного годинника в повній тиші на відстані до 6 м
3.	Смак	Відчуття наявності однієї чайної ложки цукру в розчині, який містить 8 л води
4.	Запах	Відчуття наявності парфумів лише при одній їх краплі в приміщенні, яке має 6 кімнат
5.	Дотик	Відчуття руху повітря, який здійснений падінням крила мухи на поверхню шкіри з висоти близько 1 см

Дані таблиці свідчать про те, що чуттєвість основних аналізаторів людини досить висока.

Порогом розрізнення називають найменші зміни в силі подразника, котрі можуть бути відображені цими аналізаторами. Наприклад, щоб помітити (відчути) зміни ваги предмета, покладеного на руку, потрібно до початкового вантажу додати приблизно 1/30 його ваги².

Відчуття людини вдосконалюються в результаті її практичної діяльності. Люди, які присвятили себе музичному мистецтву, вміють розрізняти найменші відхилення при слуханні хору чи оркестру, в той час як для звичайних слухачів ці відхилення залишаються непоміченими. Майстер-шліфувальник може за допомогою пальців визначити найменші шорсткості на поверхні деталей, котрі він обробляє. Те, що неможливо зафіксувати очима, він розпізнає за допомогою тактильних відчуттів.

¹ Немов Р. С. Психологія: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1990. — С. 115.

² Платонов К. К., Голубев Г. Г. Психологія: Учеб. пособие. — М.: Вышш. шк., 1977. — С. 135.

Уся робота аналізаторів людини спрямована на взаємодію з навколишньою природою і соціальним середовищем, на пристосування людей до них, а іноді і на зміну зовнішнього середовища. Тому зазвичай діють не окремі аналізатори, а весь людський організм в цілому.

Сприйняття представляє собою відображення в свідомості людини предметів і явищ об'єктивного світу при їхньому безпосередньому впливі на органи відчуттів. На відміну від відчуттів, у процесі сприйняття формується цілісний образ предмета, явища, ситуації і т. д. Дивлячись на знаряддя вбивства, наприклад сокиру, слідчий сприймає її як цілісний предмет; у той же час органи почуттів інформують його про окремі властивості сокири (форма, величина, ступінь гостроти леза та ін.).

Основні види сприйняття:

- а) залежно від ведучого аналізатора, який бере участь у побудові образу, традиційно виділяють зорове, слухове, дотикове (тактильне), смакове, нюхове сприйняття;
- б) залежно від об'єкта сприйняття розрізняють сприйняття матеріальних предметів, простору, часу, руху, швидкості, основних соціальних життєвих явищ і т. п.

Психологічну суть сприйняття об'єкта можна уявити через опис його властивостей, до основних з них відносять: предметність, цілісність, осмисленість, константність і вибірковість.

Предметність сприйняття полягає в тому, що отримані із зовнішнього світу враження людина завжди відносить до тих чи інших предметів явищ. Вона чує не просто звуки, але звуки людського голосу, оркестру, птаха і т. п. У разі коли джерело вражень людині не відоме, вона намагається його визначити хоча б за допомогою здогадок.

Цілісність сприйняття виражається в тому, що образи сприйняття представляють собою цілісні, закінчені предмети. Цілісність предмета визначається його функціональним призначенням в діяльності чи житті людини.

Осмисленість сприйняття фіксує його зв'язок з мисленням і пам'яттю. Річ у тім, що сприйняття — це не просте механічне відображення мозком людини того, що знаходиться перед її очима, чи того, що чує її вухо. Сприйняття завжди пов'язане з минулим досвідом людини, з осмисленням і усвідомленням предмета чи явища. Зокрема, велику роль у процесі сприйняття відіграє упізнавання: людина нібито накладає образ попередніх сприйнятів, які зберігає її пам'ять. Вклю-

чення словесно-розумової діяльності в процесі сприйняття сприяє більш повному і всебічному пізнанню предмета сприйняття.

Константність сприйняття — відносна постійність сприйманої форми, величини, кольору предмета незалежно від умов, в котрих воно відбувається. Людина бачить величину і форму предмета правильно, такими, якими вони є насправді, незалежно від відстані і розташування в просторі.

Вибірковість сприйняття — це переважне виділення одних предметів і об'єктів у порівнянні з іншими, обумовлене особливостями людини: її досвідом, потребами, установками і т. д. Наприклад, розмовляючи на багатолюдній вулиці зі своїм другом, людина бачить у натовпі лише свого співрозмовника, а вся маса людей є для неї фоном. Кожен спеціаліст здатний сприймати в предметах і явищах головним чином те, що його цікавить.

I. Сеченов розрізняв два види сприйняття:

- сприйняття як реакція охоплення. Ця реакція спрямована на те, щоб пізнати предмет чи визначити будь-яку його якість. Наприклад, при переході через вулицю людина охоплює оком автомобіль, що рухається трасою, миттєво визначає відстань і т. д.;
- сприйняття як реакція детального бачення. Воно спостерігається при глибокому пізнанні предметів і явищ (вивчення слідчим хатинки на дачній ділянці, де стався злочин).

Особливості сприйняття визначаються станом особистості: при емоційному піднесенні, радісному переживанні процес сприйняття загострений; засмучення, відчуженість “затуляють” вуха і очі, людина мало що чує і бачить.

Помилкове сприйняття спостерігається при явищах ілюзії (від лат. *illusio* — помилка), суть яких — неадекватне відображення предмета, що сприймається, чи його властивостей.

Уявлення — це образи предметів чи явищ реальної дійсності, котрі в цей момент людина не сприймає. В основі всякого уявлення завжди лежить відтворення минулих відчуттів і сприйнятів. На думку I. Сеченова, уявлення за своїми нервовими механізмами відрізняються від сприйняття лише різницею у збудниках. Для процесу сприйняття збудником є предмет зовнішнього світу, котрий індивід чує, бачить, якого торкається і т. д.; для уявлення збудником є слово чи думка про предмет або явище. Слово чи думка викликає образ, оживляє збережені мозком сліди фізіологічних реакцій, які відповідають минулим процесам сприйняття.

Таким чином, уявлення є, по суті, відтворюючим сприйняттям. Однак воно часто відрізняється від початкового сприйняття:

- уявлення, звичайно, слабкіше за сприйняття. Лише в окремих людей уявлення бувають дуже яскравими: деякі письменники, художники, композитори нібито бачать і чують персонажів своїх романів, картин, опер;
- уявлення не бувають стійкими і незмінними образами того чи іншого предмета. Уявлення є процесом, а не зафіксованим нерухомим образом. Кожен відчув на собі процес “танення” того чи іншого образу з плином часу, коли одні деталі предмета виступають на перший план, а інші зникають.

Люди помітно відрізняються один від одного за колом своїх уявлень. Індивідуальні відмінності виявляються в переважаючих видах уявлення. Є люди, в яких дуже яскраві уявлення, вони “бачать” все те, про що їм розповідають, “бачать” героїв книг, які читають, і т. п. Інші люди мають яскраві слухові уявлення, вони нібито перебувають у світі слухових образів.

Живі, конкретні й точні уявлення не виникають самі по собі, вони розвиваються лише в процесі певної діяльності, в тому числі у процесі навчання і сприйняття.

Уявлення пов’язані з усіма психічними процесами і відіграють велику роль у психічному житті людини. Процеси мислення, пам’яті й уяви ніколи не проходять без участі уявлень. Суттєва роль уявлень і в емоційних реакціях, і у вольових виявах людини.

Пам’ять — це процес організації і збереження минулого досвіду, який робить можливим його повторне використання в діяльності чи повернення в сферу свідомості. У визначенні дуже точно вказується на часову сутність пам’яті, її віднесеність до минулого, теперішнього і майбутнього.

Те, що сприймається людиною, не зникає безслідно: в корі великих півкуль головного мозку зберігаються сліди від процесу збудження. Ці сліди створюють можливість виникнення збудження і тоді, коли подразник відсутній. На основі цього людина може запам’ятати і зберегти, а потім відтворити образ відсутнього предмета чи відтворити засвоєні раніше знання. Фізіологічним механізмом пам’яті є асоціації, в основі яких лежить зв’язок між окремими фактами і явищами, відображеними у свідомості людини. Пам’ять засновується на асоціаціях за схожістю, спорідненістю і контрастом.

Як і сприйняття, пам’ять є процесом відображення. Однак особливість пам’яті в тому, що вона має справу з отриманими раніше об-

разами і поняттями. Інакше кажучи, якщо сприйняття відображає матеріальні предмети і явища безпосередньо, то пам'ять відображає образи (поняття), котрі сприймалися (осмислювалися) в минулому.

Основними процесами пам'яті є запам'ятовування, збереження (забування) і відтворення.

Запам'ятовування визначається як процес, що забезпечує зберігання отриманих вражень (матеріалу) в пам'яті. Воно виступає як важлива умова наступного відтворення матеріалу. Запам'ятовування починається із затягнення, котре здійснюється мимоволі (ненавмисно). Потім людина може ставити за мету свідоме затягнення значущого матеріалу. У цьому разі відбувається довільне (навмисне) запам'ятовування. Запам'ятовування само собою, якщо воно пасивне, якщо в ньому не бере участь наше "Я", — це накопичення багатств у лабіринті, ключі від скарбниці якого знаходяться у величезній заплутаній зв'язці. І ключі ці безликі. Образно кажучи, запам'ятовування без мети, без особистісного значення — це стрілянина в порожнечу.

Емоційне забарвлення матеріалу сприяє його запам'ятовуванню. Людина пам'ятає образи, з дитинства береже неповторні миттєві радощі. Вона на довгі роки запам'ятовує куточки міст чи лісові стежки, якщо з ними було пов'язане щось значуще, важливе для її серця.

Збереження і забування представляють собою дві сторони єдиного процесу довготривалого утримання сприйнятої інформації. Збереження — це динамічний процес, який здійснюється на основі активної переробки, узагальнення і систематизації матеріалу. Зберігається і пам'ятається добре все те, що лежить у системі свідомо організованого, спланованого життя. Забування — процес випадання певної інформації з пам'яті людини.

Забувається насамперед те, що перестає бути для людини суттєвим і значущим. Крім того, швидко забувається інформація в тому разі, якщо вона при запам'ятовуванні була погано "укладена" в пам'ять.

Відтворення — процес, який полягає у відновленні й реконструкції актуалізованого змісту пам'яті. Відтворення пов'язане з розумовими діями, котрі й здійснюють реконструкцію відтворюваного матеріалу (зміна плану, перестановка, перекопювання матеріалу і т. п.). Саме в реконструкції виявляється неможливість трактування процесу відтворення лише як процесу згадування, в його відокремленні від мислення, мови, установок людини. По суті, людина ніколи не відтворює зміст пам'яті в тій формі, в якій він запам'ятовувався.

За характером психічної активності пам'ять поділяють на (рис. 4):

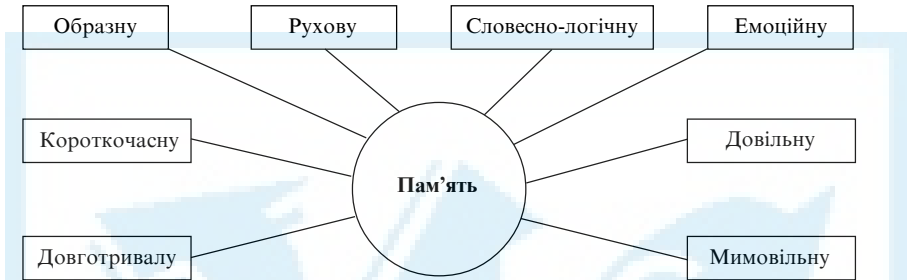

Рис. 4. Види пам'яті

а) *об'єкт запам'ятовування*. Розрізняють **образну** пам'ять (пам'ять на образи), котра поділяється на окремі підвиди залежно від аналізаторів: зорову, слухову, смакову, дотикову і нюхову пам'ять; **рухову (моторну)**, що проявляється в запам'ятовуванні, збереженні та відтворенні рухів і дій; **словесно-логічну** — виражається в запам'ятовуванні, збереженні та відтворенні думок, понять, словесних формулювань; **емоційну** пам'ять на пережиті людиною емоції і почуття;

б) *ступінь вольової регуляції пам'яті*. Розрізняють **довільну** пам'ять (людина ставить перед собою свідому мету на запам'ятовування, на утримання потрібного змісту для наступної дії, що потребує вольових зусиль) і **мимовільну** (фіксація вражень від навколишнього світу без спеціально поставленої людиною мети). Мимовільно запам'ятовується те, з чим індивід активно працює, що йому цікаво і т. п.;

в) *тривалість збереження інформації*. Розрізняють пам'ять **короткочасну** (забезпечує втримання інформації на час, необхідний для виконання будь-яких операцій; крім того, виявляється тоді, коли матеріал запам'ятовується на короткий строк, а подальше збереження його вважається непотрібним) і **довготривалу** (забезпечує довготривале — години, дні, роки, десятиріччя — збереження інформації).

Продуктивність пам'яті визначається багатьма причинами як об'єктивного (характер матеріалу, його кількість, обставини та ін.), так і суб'єктивного порядку. Серед суб'єктивних причин виділимо такі:

- ступінь завершеності дій запам'ятовування;
- ставлення людини до тієї чи іншої діяльності;

- попередній досвід індивіда;
- емоційне налаштування людини;
- вольові зусилля, які докладаються в ході запам'ятовування.

Мислення — процес пізнавальної діяльності індивіда, яка характеризується узагальненим і опосередкованим відображенням дійсності. Мислення — вищий пізнавальний процес, властивий лише людині. Воно відображає світ в його суттєвих зв'язках і стосунках. Мислення розкриває те, що безпосередньо у сприйнятті не дано — закономірні зв'язки і суттєві взаємовідношення між предметами та явищами. Так, спостерігаючи одні явища, людина судить про інші, котрі певним чином із ними пов'язані (за зовнішніми ознаками людини можна судити, хоча б наближено, про її внутрішній стан).

В основі процесу мислення лежать тимчасові нервові зв'язки двох видів:

- *періосигнальні* нервові зв'язки, які виникають під впливом зовнішніх подразників і пов'язані з відчуттями, сприйняттями й уявленнями;
- *другосигнальні* нервові зв'язки, які утворюються в корі головного мозку за допомогою слів і відображають суттєві зв'язки між предметами.

Мислення включається з того моменту, коли під впливом потреби визначається мета і в певній ситуації виникає перепона до її досягнення: не вистачає чи знань, чи засобів, чи методів для того, щоб досягти мети і задовольнити потребу. Воно являє собою оперування в голові образами-символами, знаками для того, щоб прийняти правильне рішення (виробити той порядок дій, що приводить до бажаного результату). Розумова діяльність людей здійснюється за допомогою розумових операцій: аналізу і синтезу, порівняння, абстракції і конкретизації.

Аналіз — це явне розкладення предмета чи явища на частини, що їх утворюють, тобто виділення в них окремих частин, ознак і властивостей. Будь-який аналіз починається з попереднього загального ознайомлення з предметом чи явищем, тобто виникає спочатку в практичній діяльності людини, а потім переростає в розумовий акт. Наприклад, щоб розумово розкласти мотор автомобіля на відповідні частини, потрібно кілька разів його розібрати.

Слід пам'ятати, що аналіз не є простим механічним переліченням усіх складових елементів, ознак і властивостей предмета. Він завжди є цільовим, спрямованим на вирішення якогось певного теоретичного чи практичного завдання.

Синтез — це розумове поєднання окремих елементів, частин і ознак в єдине ціле. Як і процес аналізу, синтез виникає спочатку в практичній діяльності. Щоб зберегти в розумі той самий мотор, необхідно навчитися збирати його на практиці.

Аналіз і синтез нерозривно пов'язані, знаходяться в єдності один із одним у процесі пізнання. Аналіз дає знання про окремі елементи предмета (об'єкта, явища), а синтез, спираючись на результати аналізу, забезпечує знання предмета (об'єкта, явища) в цілому.

Порівняння — розумове встановлення схожості та відмінності між предметами дійсності. Порівняння завжди відбувається з певної точки зору, під якимось кутом зору, задля вирішення якогось завдання. Наприклад, на допиті слідчий чи працівник слідства завжди порівнює свідчення потерпілого і підозрюваного (звинуваченого) для того, щоб знайти спільне, а також відмінності, правдиве і нещире і т. д.

За допомогою розумової операції порівняння людина набуває певних знань, отримує необхідний матеріал для наступного аналізу і синтезу, абстрагування і конкретизації. Стаючи складовим елементом інших операцій мислення, порівняння обумовлює розвиток розумових здібностей особистості.

Абстракція — це таке пізнання дійсності, котре полягає в розумовому відволіканні від ряду несуттєвих ознак (властивостей) предметів і відносин між ними з метою виявлення суттєвих ознак (властивостей). Без процесу абстракції неможливе проникнення “в глибину” явища чи предмета, вивчення його суті. Так, вирішуючи будь-яку юридичну проблему, спеціаліст розкладає її на складові огляду впливу на проблему, що вивчається (операція порівняння), виділяє в ній найбільш суттєві, головні складові, виключаючи при цьому другорядні, несуттєві елементи (операція абстракції). Виявлені суттєві частини (ознаки) проблеми стають основою майбутнього рішення.

Конкретизація — розумова операція, котра означає перехід від загального до одиничного (одиничне при цьому відповідає цьому загальному). Конкретизувати — значить навести приклади, факти, ілюстрації, які підтверджують загальне теоретичне положення, закон, те чи інше психолого-правове явище. Конкретизація пов'язує знання людини з реальною практикою і допомагає правильно зрозуміти дійсність.

Розумові операції абстракції і конкретизації взаємопов'язані між собою — і ті й інші як підсумок пізнання є проникненням в суть предметів (об'єктів) і явищ.

Залежно від способів виконання розумових дій виділяють три види мислення:

- *предметно-дійове* — вид мислення, пов'язаний з практичними діями над предметами. Це найбільш елементарний вид мислення, який представляє собою безпосереднє сприйняття предметів у процесі дій з ними. Основними умовами розв'язання розумових задач у цьому разі є правильні дії (прийоми) людини з відповідними предметами. Цей вид мислення широко репрезентований у людей масових робітничих професій;
- *наочно-образне* — мислення, що ґрунтується на сприйнятті й уявленні. Людина оперує наглядними зображеннями предметів і об'єктів через їхні образні уявлення. Наприклад, переставлення меблів на місці злочину. Слідчий може уявити собі, як стояли меблі в кімнаті до моменту скоєння вбивства, що змінилося в розташуванні меблів під час бійки і т. д. Образи слугують тут способом вирішення поставленого перед юристом завдання. Добре розвинуте наочно-образне мислення — серйозний помічник у діяльності юриста;
- *абстрактно-логічне* — мислення поняттями шляхом розмірковувань. Розмірковувати — означає пов'язувати між собою різні поняття, щоб у підсумку одержати відповідь на питання, яке постає перед людиною, розв'язати розумову задачу. Абстрактно-логічне розмірковування використовується при розв'язанні задач із математики і фізики, хімії і теоретичної механіки і т. п. У цьому разі людина послідовно аналізує умови задачі, з'ясовуючи, що їй відомо, що невідомо і як можна на основі відомого розв'язати конкретну задачу. Абстрактно-логічне мислення — головне в мисленні юридичного працівника, на котре він спирається при складанні версій події, що відбулася в оперативно-розшуковій діяльності, під час допиту, слідчого експерименту і т. д.

Процес мислення починається загальним логічним законом. І все-таки у різних людей мислення неоднакове. Індивідуальні особливості розумової діяльності людини — насамперед результат розвитку його розуму в процесі навчання, діяльності, життя.

Відмінності в мисленні людей проявляються в різноманітних якостях мислення, найбільш суттєвими із них є:

- *широта розуму* (виявляється, з одного боку, в широкому кругозорі, різносторонній допитливості, а з іншого — характеризується всебічним і творчим підходом до пізнання теорії і практики);

- *глибина розуму* (виявляється в умінні проникнути в сутність складних питань життя і діяльності, зрозуміти причини виникнення подій і явищ, передбачити їх розвиток і т. д.);
- *самостійність мислення* (вміння людини висувати нові завдання і знаходити потрібні рішення і відповіді без допомоги інших людей, але спираючись на їхні знання, думки і досвід);
- *критичність розуму* (характеризується вмінням людини строго й об'єктивно оцінювати свої і чужі думки, старанно доводити і перевіряти всі положення і висновки, що висуваються);
- *гнучкість розуму* (самостійність і свобода думки при виборі способу розв'язання нових задач; це розум, якому чужі трафарети і шаблони);
- *швидкість розуму* (здатність людини швидко розібратися в складній ситуації, швидко обдумати і негайно прийняти правильне рішення).

Усі названі якості мислення розвиваються в процесі пізнавальної та практичної діяльності людей.

Уявлення того, що в минулому людина не сприймала створення образів предметів і явищ, з якими раніше вона не зустрічалася, виникнення ідеї того, що лише буде створено, складає особливу форму психічної діяльності — уяву.

Уява — це створення людиною чогось нового: нових образів і думок, на основі яких виникають нові дії та предмети.

Хоча уява відноситься до пізнавальних процесів, вона служить людині не лише для пізнання навколишнього світу, а й для його перетворення.

Фізіологічною основою уяви є процес утворення нових поєднань і комбінацій з тих тимчасових нервових зв'язків у корі головного мозку, які вже склалися за минулий досвід. Важливу роль в утворенні нових зв'язків відіграє слово, котре оживляє нервові зв'язки, які раніше не вступили в поєднання один із одним, сприяє виділенню в предметах нових ознак.

Залежно від активності й усвідомленості людиною створення нових образів виділяють такі види уяви:

- *мимовільна уява*. У цьому разі нові образи виникають під впливом малоусвідомлених чи взагалі неусвідомлених потреб і намірів людини. Уява виникає “сама собою”, без будь-яких спрямованих зусиль. Наприклад, дивлячись на дивакувати хмари, що плывуть на небі, людина “бачить” обрис тварини, якусь

конструкцію. Мимовільна уява найчастіше виникає у сновидіннях, у стані напівсну, “бездумного” відпочинку і т. п.;

- *довільна уява*. Вона являє собою процес навмисної побудови образів у зв'язку зі свідомо поставленою метою в тій чи іншій сфері діяльності. Наприклад, адвокат, очікуючи індивідуальної бесіди зі своїм підзахисним, будує уяву про те, як може відбуватися спілкування. При цьому образи в нього виникають у результаті спеціального наміру — створити щось конкретне в ході бесіди для з'ясування певних питань.

Залежно від оригінальності є:

- *відтворювана уява*. Її суть у тому, що уява нового — для цієї людини — образу предмета чи явища відтворюється на основі словесного опису, сприйняття зображення у вигляді карт, схем, креслень і т. п. Прикладом відтворюваної уяви може служити реконструкція слідчим події, що відбулася за окремими фактами, деталями і слідами, які збереглися;
- *творча уява* — самостійне утворення нових образів, які реалізуються в нових предметах, об'єктах, ситуаціях, явищах. Тут людина не спирається на якийсь готовий опис чи умовне зображення.

Уява більше, ніж інші пізнавальні психічні процеси, пов'язана з почуттями людини. Можна холоднокровно, безсторонньо сприймати світ, думати про щось, але не можна без емоцій уявляти. Часом уява не лише виникає під впливом почуттів, а й сама стає одним із найбільш могутніх їхніх джерел. Це дуже важлива властивість уяви, тільки через неї людина може оцінити, що значать для неї ті чи інші обставини.

І ще про один зв'язок слід обов'язково згадати. Образи уяви завжди включають елементи тих знань і навиків, які необхідні для здійснення творчої діяльності. Основними блоками тут є:

- а) виникнення ідеї, задуму;
- б) “виношування” задуму, в ході якого ідея уточнюється, а часом і видозмінюється;
- в) вивчення вимог і умов для реалізації ідеї;
- г) накопичення необхідного матеріалу;
- г) процес реалізації задуму.

Мова — це процес індивідуального її використання з метою на-самперед спілкування з іншими людьми. Мова забезпечується периферичними (рухові, голосові, артикуляційні) і центральними (кора

мозку) апаратами, органами сприйняття і розуміння слів та їх сполучень, відтворення і використання їх у житті. Людині властиво вживати знаки для позначення предметів і осмислення дійсності. Людська мова є знаковим відображенням у мозку, одним зі способів кодування і передачі інформації. Для розуміння мови інших людей необхідне її перекодування, переведення у внутрішній зміст, на основі якого встановлюються змістові елементи. Це результат аналітико-синтетичної діяльності мозку.

Фізіологічний механізм людської мови розкривається у вченні І. Павлова про другу сигнальну систему. “Слово, завдяки всьому попередньому життю дорослої людини, пов’язуючи з усіма зовнішніми і внутрішніми подразниками, які приходять у великі півкулі, всі їх сигналізує, всі їх заміняє і тому може викликати всі ті дії, реакції організму, які обумовлюють ті подразники”¹.

Дослідження психологів Л. Виготського, О. Леонтєва, П. Гальперіна та інших показали, що мовна діяльність є засобом перетворення предметних дій в розумові. Важливими етапами формування розумових дій поряд із попереднім ознайомленням із порядком зовнішніх дій є їхнє мовне виконання (зовнішнє і внутрішнє).

Слова здатні активізувати кору мозку, багато тимчасових зв’язків, включити попередній досвід у діяльність. Вони впливають не лише на другу сигнальну систему і навіть підкірку. За допомогою словесних впливів (при незмінному в цей момент комплексі безпосередніх подразників) можна викликати активний стан кори мозку, всієї нервової системи, впливати в потрібному напрямку на психіку і діяльність людини.

Мова в діяльності юриста виступає як носій інформації і як засіб впливу як на окрему людину, так і на групу осіб.

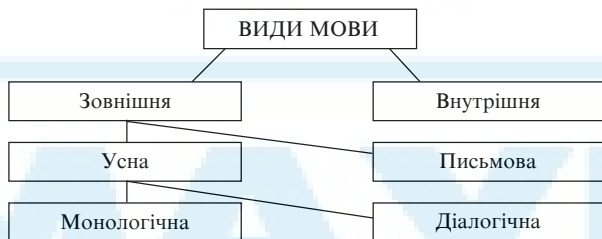

Рис. 5. Види мови

¹ Павлов І. П. Полн. собр. соч. — Т. 4. — С. 429.

Діалогічна мова має місце в бесіді. Наявність контакту зі співрозмовником допомагає випустити окремі моменти в мові. Вираз обличчя, очей, інтонація, жести, паузи, наголоси — все це дозволяє розуміти один одного з півслова. Але в деяких випадках потрібне повне і точне оформлення діалогічної мови: коли ведеться допит потерпілого, свідків, підозрюваного, обвинуваченого, коли відбувається слухання справи в суді і т. п. У цих випадках потрібні закінчені речення, більш повне досягнення змістовності і виразності мови.

Монологічна мова — виступ однієї людини (лекція юриста в школі чи на фірмі, обвинувальний виступ прокурора та ін.). Тут безпосередній контакт слабший, важче оцінюється, мало переживається ситуацією (вужкість зворотного зв'язку). Монологічна мова вимагає великих знань, загальної культури, правильної вимови, володіння собою, активної передачі інформації, точних описів, визначень, умілого оперування порівняннями тощо.

Прояв і використання усної мови (головним чином діалогічної) у повсякденному спілкуванні отримало назву мови спілкування. Вона впливає на взаємини, на формування громадської думки і порівняно вільна у виборі слів, інтонацій.

Письмова мова — передача мовної інформації за допомогою буквених позначень, яка дає змогу означати звуки, слова, фрази. Цей вид спілкування найважчий. Для передачі психічного стану, емоцій, думок необхідно якнайповніше, послідовно і зрозуміло викласти відомості, факти. Відсутність інтонації потрібно заповнити використанням образних виразів, умілим добором розмірів речень, розділовими знаками і т. д. В усній мові можна повторитися, а в письмовій — ні. Майстерності усної мови людина вчиться через письмову, але для цього потрібні і спеціальні усні вправи.

Внутрішня мова вимовляється повільно, не виконує функції спілкування, а служить для здійснення процесу образного мислення, є основою формування розумових дій. Нерідко людина промовляє про себе те, що хоче сказати іншим людям.

Розглядаючи мовний процес, не можна не відзначити його нерозривний зв'язок з мисленням. У словесно-логічному мисленні мова є єдиною формою, в якій здійснюються розумові акти, вона полягає в установленні зв'язків між значеннями понять, які виражаються словами. Наочно-образне і предметно-дійове мислення також включає зовнішню чи внутрішню мову — словесне означення виконуваних рухів і їх результатів, словесну характеристику використовуваних образів.

Однак, говорячи про єдність мислення і мови, не можна робити висновок, що вони тотожні. Мисленню і мові притаманні свої особливості, якості і характеристики.

Кожному юридичному працівникові необхідно навчитися стрункості й логічності мови, її виразності й грамотності, енергійності й естетичності, адже ці якості мови безпосередньо впливають на особистість іншої людини, її думку, настрій, поведінку і т. д.

Емоційні процеси

Емоції являють собою різні форми відображення реального світу. На відміну від пізнавальних процесів, які відображають навколишню дійсність у відчуттях, образах, уявленнях, поняттях, думках, емоції відображають об'єктивну реальність у переживаннях. В них виражається суб'єктивне ставлення людини до предметів і явищ довкілля. Одні предмети, явища, речі радують людину, вона захоплюється ними, інші — засмучують чи викликають огиду, треті — залишають байдужими.

Механізм виникнення емоцій можна уявити таким чином. Джерела активності людини, спонування до діяльності лежать у середовищі потреб і мотивів. Їхнє задоволення передбачає постановку цілей, вирішення конкретних життєвих завдань. Саме у відповідності чи невідповідності предметів, явищ, речей реального світу потребам і цілям особистості слід шукати джерела емоцій.

Різноманітні позитивні емоції (задоволення, радість і т. ін.) виникають при задоволенні потреб людини, і навпаки, негативні емоції (розчарування, сум та ін.) виникають при незадоволенні потреб особистості. Якщо предмети і явища не пов'язані з цілями і задоволенням потреб людини, то вони не викликають її емоційного ставлення, є байдужими для неї.

Як відзначав О. Леонт'єв, “особливість емоцій полягає в тому, що вони відображають зв'язки між мотивами (потребами) і успіхом чи можливістю успішної реалізації діяльності суб'єкта, яка відповідає їм”¹.

Своєрідність емоцій виявляється в особливій суб'єктивності, яка залежить від особистісної значущості предметів і явищ довкілля, що впливають на людину. Один і той самий предмет, ситуація, випадок у різний момент можуть викликати у людини різні переживання.

¹ *Леонт'єв А. Н.* Избр. психолог. произведения. В 2 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т. 2. — С. 209–210.

Це свідчить про складний взаємозв'язок емоцій з потребами та цілями людини і пояснює джерело суб'єктивності емоцій.

Отже, **емоції** — це особливий клас психічних процесів, пов'язаних із потребами і мотивами, які відображають у формі безпосередньо-чуттєвих переживань значущість впливу на людину явищ і ситуацій.

Емоції характеризуються полярністю і пластичністю. Кожній емоції протистоять протилежні переживання, між якими існує багато переходів. Так, радості протистоїть горе, любові — ненависть.

Позитивні емоції найсприятливіші для життя і діяльності особистості, вони активізують діяльність і служать фактором здоров'я і довголіття. Встановлено, що радість та інші позитивні емоції стимулюють роботу серцевого м'яза, розширюють кровоносні судини, поліпшують м'язову активність. Не випадково кажуть: радість омолоджує людину. Вона стає працездатнішою, ініціативнішою і винахідливішою у вирішенні теоретичних і практичних завдань, легше переборює перепони на шляху до мети. Позитивні емоції впливають і на взаємини людей: вони стають добрішими, уважнішими один до одного, щирішими.

Негативні емоції несприятливо відбиваються на органах і тканинах, в кінцевому підсумку — на здоров'ї людини. Буває так, що від переляку серце б'ється слабше, порушується і може тимчасово зникнути пульс, судини звужуються, звідси збліднення шкірного покриву. Сильний страх типу афекту може призвести до порушення діяльності серцево-судинної системи. Журба призводить до ослаблення серцевої діяльності, почастішання пульсу при слабкому наповненні судин кров'ю. Звідси зітхання, призначення яких — подолати гальмування дихальної системи. Негативні емоції також активізують людину. Однак ця активність, по-перше, імпульсивна, тобто непродумана, по-друге, часто призводить до змін багатьох внутрішніх функцій організму. Негативні емоції дезорганізують не лише фізіологічні, а й психічні процеси. У тривозі, печалі людина стає менш чутливою, перестає цікавитися зовнішнім світом, гальмується її мислення, сповільнюються інтелектуальні реакції. Негативні емоції відбиваються і на взаємодії людей. Стривожена людина стає менш комунікабельною, проявляє безсердечність, безтактовність і навіть грубість (жорстокість).

Водночас одні й ті ж емоції можуть переживатися людиною з різною глибиною, залежно від причин, що їх викликали й особливостей її діяльності.

Для емоцій характерне й те, що особистісна і суспільна значущість (оцінка) переживань, які відчуваються людиною, можуть при певних умовах не збігатися.

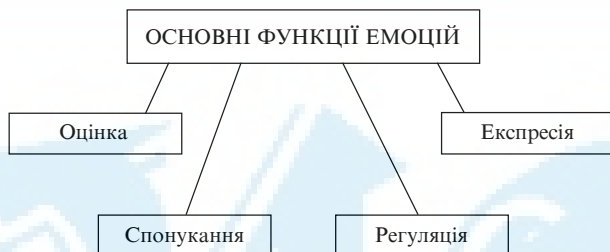

Рис. 6. Функції емоцій

Емоційні процеси відіграють роль внутрішньої регуляції діяльності та поведінки людини (рис. 6).

Емоції, виконуючи функцію **оцінки**, безпосередньо через переживання оцінюють і виражають значущість предметів, явищ і ситуацій для досягнення цілей і задоволення потреб людини. Вони є тією системою сигналів, через яку особистість дізнається про значущість того, що відбувається.

З оцінки того, що відбувається, витікає друга функція емоцій — **спонування** до дії. Залежно від знака оцінки (позитивного чи негативного) дія може бути спрямована чи на привласнення, оволодіння потрібної, чи на припинення неуспішної дії, чи на вибір іншої.

Емоції виконують **регулювальну** функцію, впливаючи на спрямування і здійснення людиною відповідної діяльності. Регуляція дій здійснюється як через емоційну оцінку певних подій, так і через актуалізацію індивідуального досвіду. Минулий досвід успішних чи неуспішних дій і вчинків людини визначає відповідний вибір у конкретній ситуації.

Експресія як функція емоцій пов'язана з тим, що переживання дуже часто супроводжуються органічними змінами (почервонінням, зблідненням, почастішанням дихання, серцебиттям і т. п.), проявляється в так званих експресивних (виразних) рухах. До останніх відносяться міміка — рухи обличчя, пантоміміка — рухи всього тіла, вокалізація — зміна інтонації і тембру голосу. Не лише в повсякденному житті, а й в діловій обстановці за виразними рухами можна досить точно оцінити зміни в психологічному стані людей.

З часів Ч. Дарвіна і до наших днів панує теорія універсальності емоційних лицевих виразів, підкріплена експериментальними даними. Емоції виражаються одними й тими ж способами, внаслідок чого вони служать засобом розуміння внутрішнього стану іншої людини і предметом наслідування, засобом зараження тією чи іншою емоцією. Не можна не відзначити, що на вираження емоцій впливає культура (люди однієї культури можуть бути більш стримані у вираженні емоцій в порівнянні з людьми іншої культури) і національні особливості. Міміка є важливим, а іноді незамінним засобом передачі переживань, думок і волі від однієї людини до іншої, знаряддям впливу на групи людей.

Емоції розрізняються за змістом, спрямованістю, а також за силою, тривалістю, глибиною, швидкістю виникнення і дієвістю. Виходячи з цього, емоції можуть проявлятися у формі дуже рухомих емоційних процесів і більш стійких емоційних станів.

Емоції бувають¹:

- *позитивні* — задоволення, радість, піднесеність, гордість, захоплення, симпатія, полегшення та ін.;
- *негативні* — незадоволення, горе, журба, сум, туга, відчай, засмучення, тривога, переляк, страх, жалість, співчуття, розчарування, презирство тощо.

У процесі суспільно-історичного розвитку, соціального життя людей в сфері їхніх переживань з'являється особлива форма — почуття. Вони виникають як узагальнення емоцій, на відміну від останніх, які відображають ситуативне значення предметів у конкретних умовах, що склалися, виділяють ті явища, котрі мають постійну мотиваційну значущість.

Почуття — стійке емоційне ставлення людини до інших людей, до самого себе, до суспільства в цілому.

Вони є вищим продуктом розвитку емоцій. Почуття породжуються об'єктивною дійсністю, але при цьому вони суб'єктивні, оскільки одні й ті ж явища для різних людей можуть мати різне значення.

Нерідко емоції і почуття позначаються одним і тим самим терміном, хоча зміст їх різний. Наприклад, страх в умовах небезпеки для життя може виявлятися у вигляді переляку чи боязні (емоції). Страх втратити повагу в колег по роботі — це вже почуття, в основі якого лежить діяльність другої сигнальної системи.

¹ Лук А. Н. Эмоции и личность. — М.: Знание, 1982. — С. 24–25.

Почуття людини — це ставлення її до світу, до того, що вона робить, що з нею відбувається в її безпосередньому переживанні. Вони відрізняються відносною стійкістю і постійністю.

Почуття — могутня сила особистості. Той, хто любить чи ненавидить, не знає перешкод; він добивається мети навіть у тих випадках, коли потрібно подолати величезні труднощі.

Виокремлюють моральні, інтелектуальні, естетичні й практичні почуття.

Моральні (етичні) почуття виражають ставлення людини до інших людей, до Батьківщини, до сім'ї, до самої себе. До них належать: гуманізм, патріотизм, честь, достоїнство, совість, сором та ін. Різноманітність моральних почуттів відображає різноманітність людських стосунків. Наскільки в етичних почуттях закладені моральні норми, настільки вони регулюють поведінку людини.

До сфери почуттів відносять почуття довіри і прихильності до людей, почуття товариськості й дружби.

Особливе почуття, яке виникає у людини і між людьми, — любов, яку Б. Шоу визначив як величезне перебільшення відмінностей між однією людиною і всіма іншими¹. Любов породжує дуже великий спектр переживань — від блаженства і захоплення до горя, приниження, ревнощів, відчаю і ненависті.

Інтелектуальні почуття виражають і відображають ставлення особистості до процесу пізнання. Приклади інтелектуальних почуттів: допитливість, подив, радість відкриття нового та ін. Предметом інтелектуальних почуттів є як сам процес пізнання, так і його результат.

Інтелектуальні почуття — могутній стимул пізнання, навчання, наукової творчості. З повсякденної практики відомо, що учні (студенти), які втратили внаслідок тих чи інших причин цікавість до предмета, починають гірше вчитися, проявляють меншу здатність оволодіння знаннями. І навпаки, любов до знань, радість відкриття нового веде до піднесення всіх інтелектуальних сил особистості; людина при цьому легко засвоює навчальний матеріал і творчо мислить.

Естетичні почуття виникають у людини у зв'язку із задоволенням чи незадоволенням її естетичних потреб. У них відображаються і виражаються ставлення суб'єкта до різних факторів життя, іншої людини, картин природи, творів мистецтва (почуття насолоди і захоплення, презирства і огиди, трагічного і комічного і т. д.).

¹ Див.: Лук А. Н. Эмоции и личность. — С. 80.

Людство ввело у свій духовний вжиток поняття прекрасного. Саме прекрасне як цінність створює відповідні орієнтації людей на естетичні почуття.

Естетичні почуття ушляхетнюють особистість, впливають на її моральність, роблять її чутливішою до переживань іншої особистості. Вони впливають і на інтелектуальні почуття: естетично вихована людина в самому процесі пізнання і в знаннях знаходить прекрасне.

Практичні почуття — це позитивне емоційне ставлення до діяльності, практичної роботи, подолання труднощів. Активний працівник, борець відчуває величезну радість перемоги, досягнувши бажаної мети. Практичні почуття органічно пов'язані з волею людини і проявляються в специфічних емоціях рішучості, сміливості й дерзання. Вони допомагають долати труднощі, що трапляються, недоліки в собі, здійснювати вчинки, на які в інших ситуаціях людина не спромоглася б.

Емоції та почуття відіграють велику роль у спілкуванні юриста з іншими особами. З одного боку, дають змогу краще розв'язати проблему контакту з людьми, привернути їх до себе, але з другого — негативні емоції юридичного працівника можуть негативно відбитися на його діяльності. Керувати емоціями — одне із складних завдань у роботі юриста.

Вольові процеси

Воля — це свідомо організована і саморегульована людиною своєї діяльності та поведінки, спрямована на подолання труднощів при досягненні поставленої мети.

У психічній діяльності людини воля виконує дві взаємопов'язані функції — спонукальну і гальмівну. Воля — це здатність контролювати свою діяльність і активно спрямовувати її на досягнення своїх цілей. Вона представляє особливу форму не лише вміння чогось добитися, а й вміння відмовитися від чогось, коли це потрібно (А. Марченко).

Воля забезпечує перехід від пізнання (пізнавальні процеси) і переживання людини (емоційні процеси) до практичної діяльності.

Значення вольових процесів у житті й діяльності людей велике. Якщо безвольна людина в праці нікчемна, то у складній, критичній ситуації вона може бути і небезпечна. За допомогою волі людина організує свою діяльність і керує своєю поведінкою.

Рухи і дії, які здійснюються людиною, за ступенем участі в них волі поділяють на **мимовільні** (поворот голови на звук раптового пост-

рілу) і **довільні** (перехід через підвісний міст у гірському яру). У довільних рухах і діях виділяють *вольові*, свідомі дії, спрямовані на певну мету (критичний виступ на діловій нараді).

Мимовільні рухи і дії людина здійснює без заздалегідь усвідомленої і поставленої кимось (чи собою) мети, не відчуваючи ускладнень і не докладаючи зусиль. Вони імпульсивні за характером, не мають чіткого плану. Причина руху тут цілком зовнішня, а самі дії — автоматичні; в них виявляються орієнтувальні, захисні та інші вроджені реакції організму.

У довільних діях людина наслідує певну мету, долає перешкоди різного ступеня складності. Вольові дії характеризуються фізичними і психічними зусиллями, які викликані подоланням значних труднощів, перепон.

Вольовий процес, як правило, включає три етапи — підготовчий, основний і кінцевий (рис. 7).

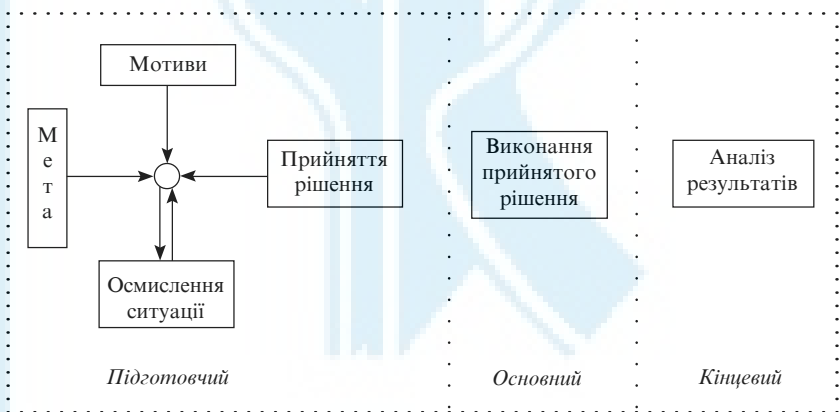

Рис. 7. Структура вольового процесу

На підготовчому етапі виникають спонукання (мотиви) і ставиться конкретна мета. Перед тим як діяти, людина осмислює ситуацію: розмірковує, обговорює мету і способи її досягнення, обмірковує всі “за” і “проти”, проводить значну розумову роботу у відборі та обґрунтуванні своїх бажань, відчуваючи при цьому певний психічний стан.

Справжній вольовий акт починається з моменту переростання бажання в спонукання, коли в людини виникає установка на досягнення поставленої мети і намір здійснити вольову дію.

Особливо напружено відбувається цей процес, коли стикаються несумісні спонукання, і людині доводиться вибирати між вузькоособистими мотивами і суспільним обов'язком, між доводами розуму і почуттями. Зіткнення взаємовиключаючих чи розбіжних спонукань, з яких людина повинна зробити вибір, називається боротьбою мотивів.

У результаті боротьби мотивів людина приймає рішення, що виявляється в обмеженні одних спонукань від інших і в кінцевому оформленні мети діяльності, яка іноді зовсім не збігається з початковою.

Прийняття рішень виступає як особлива стадія вольової дії, яка вимагає не тільки максимального усвідомлення, а й рішучості, відповідальності особистості.

З прийняттям рішення настає розрядка (різна за ступенем і глибиною). Вона полягає у спаданні напруження, яке супроводжує боротьбу мотивів. При цьому, якщо в прийнятому рішенні виявлялися здійсненими найбільш потаємні помисли людини, у неї виникає почуття задоволення, знімаються всі сумніви і внутрішнє напруження. Навіть якщо прийняте рішення не повністю відповідає внутрішнім спонуканням людини, то і тоді воно допускає деяку емоційну і вольову розрядку, з'являється почуття полегшення.

Найважливішим етапом у вольовому процесі є виконання прийнятого рішення. Воно пов'язане з подоланням часом серйозних зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) труднощів.

До зовнішніх відносяться ті перешкоди, які не залежать від суб'єкта: ускладнення в роботі, опір інших людей, різного роду перепони і т. д. Внутрішні — це труднощі особистого порядку, які залежать від фізичного і психічного стану людини (наприклад, відсутність знань, досвіду; зіткнення закоренілих старих і нових звичок, що зароджуються; боротьба негативних уявлень і бажань, прагнень і почуттів: совісті, сорому, обов'язку, які склалися в минулому). У більшості випадків зовнішні та внутрішні ознаки проявляються в єдності.

Виконання прийнятого рішення з психологічного погляду можна розглядати як виникнення і розв'язання ланцюжка внутрішніх конфліктів, ситуацій шляхом подолання внутрішнього напруження і постійного вольового зусилля.

Кінцевий етап вольового процесу характеризується підбиттям підсумків зробленого. Здійснивши вольовий вчинок, людина замислюється над його результатами, аналізує свої удачі і похибки. Осмислюючи успіх чи невдачу, вона може переживати, що призводить до появи відповідних почуттів, емоцій і станів: досади за промах, радо-

сті за успіх, стану заспокоєння, спаду напруження, стану розкаєння тощо.

Успішна діяльність юридичного працівника передбачає знання сукупності вольових рис, необхідних йому. Зупинимося на деяких із них.

Рішучість — це вольова риса, завдяки якій юрист здатний своєчасно приймати навіть складні рішення і без зайвих сумнівів виконувати їх. При виявленні цієї вольової риси відображаються два моменти — своєчасна ухвала рішення і його виконання. Рішучій людині притаманні такі риси, як критичність розуму, сміливість думки, стійкість у рішеннях і постійність у діях для досягнення мети. І навпаки, нерішучій людині властиві поспішність, сумніви, прагнення якнайшвидше позбутися важкого для неї процесу прийняття рішення.

З рішучістю тісно пов'язана така вольова риса, як **ризик**, без якого слідчому і дільничному інспектору, співробітнику відділу боротьби з економічними злочинами та іншим часом неможливо вирішувати свої професійні завдання. І тут важливі такі вольові прояви, як сміливість думки і вчинків, незалежність суджень, готовність взяти відповідальність на себе. Однак ризик повинен спиратися на точну базу передбачення результатів. Стосовно ризику можна виділити три типи людей:

- а) ті, хто боїться ризику;
- б) ті, хто спокійно, часом навіть нейтрально ставиться до ризику;
- в) ті, хто відчуває радість співпереживання ризику.

Нестандартність рішень і вчинків, схильність до експерименту, динамічність, з одного боку, і тверезий розрахунок, швидка оцінка обстановки, моментальне реагування на ситуацію, з іншого, ось умови для виправданого ризику.

Енергійність і наполегливість — риси, в яких виявляється ступінь активності людини. Зазвичай, люди енергійні бувають і наполегливими. Вони здатні до довгого і непослабного напруження енергії. Вольове зусилля в міру подолання перешкод і труднощів у них не послаблюється, а зростає. Оцінюючи ситуацію, енергійний і наполегливий юрист знаходить в ній те, що допомагає досягненню мети; спосіб дій не сковує його і застосовується до того часу, поки є найкращим із можливих, а потім негайно замінюється іншим, тільки-но буде встановлено, що новий спосіб швидше веде до мети.

Ще один характерний штрих у діяльності енергійної та наполегливої людини: вона може тимчасово припинити виконання завдан-

ня, виждати, щоб у більш сприятливій обстановці успішно його розв'язати. Ненаполегливі люди не здатні вичікувати, вони відступають перед невдачами, піддаються постійному почуттю сумніву, а стикнувшись з перепоною, часто відмовляються від прийнятого рішення.

Витримка і самовладання — це здатність людини стримувати свою психічну і фізичну активність у різних ділових і життєвих ситуаціях. Уміння юриста володіти собою, стримувати себе від дій, викликаних почуттями роздратованості, досади, гніву, злості і т. п., дуже позитивно впливає на його діяльність, насамперед на процес спілкування з різними категоріями людей.

Самостійність виявляється в діях, які здійснюються юридичним працівником з твердим переконанням у правильності своєї поведінки. Вона передбачає впевненість у своїх силах, здатність взяти на себе відповідальність за свої дії, наполегливість у досягненні мети. Для несамотійного спеціаліста характерні легка підвладність зовнішньому впливу, некритичне сприйняття порад інших, очікування розпоряджень “зверху”, побоювання брати відповідальність за прийняте рішення на себе.

Старанність — вольова риса, яка виявляється в ретельному, систематичному і своєчасному виконанні розпоряджень і рішень керівництва. Вона передбачає також ініціативу з боку юридичного працівника при виконанні ним отриманого завдання.

Упевненість у своїх силах. Без упевненості у власних силах жодна людина не може виконати вольової дії. Той спеціаліст, який не впевнений, що може справитися з поставленим перед ним завданням, здебільшого виявляє метушливість, вносить дезорганізацію в роботу і, як правило, в підсумку — провалює завдання. Ще великий О. Суворов говорив: “Надійся на себе, в цьому полягає основа хоробрості”. Важливо підкреслити, що невпевненість юриста передається оточуючим, у тому числі і тим, хто ставить завдання ввести в оману слідство, приховати наявну інформацію, перекласти вину за скоєне на інших і т. д.

Для багатьох юристів-практиків (наприклад, слідчого, інспектора карного розшуку, співробітника відділу боротьби з організованою злочинністю, інспектора ДАІ та ін.) важливими вольовими рисами є сміливість і хоробрість, стійкість і мужність.

Сміливість і хоробрість виявляються в готовності людини при виконанні своїх обов'язків боротися і долати небезпеку (боротьба з

озброєним злочинцем, допомога дітям і старшим у разі пожежі будинку чи квартири і т. д.). Сміливість відрізняється від хоробрості тим, що вона не припускає нерозсудливості, а враховує реальну небезпеку.

Стійкість і мужність характеризують духовну і фізичну витривалість людини. Стійкій особистості притаманні принциповість, цілеспрямованість, самостійність, витримка і самовладання. Мужність як показник духовної зрілості людини пов'язана зі збереженням розумного підходу в різних ситуаціях, в умінні керувати своїми почуттями, потребами і спонуканнями.

Розвинення вольових рис невіддільне від самовиховання, яке починається із самопізнання. Тому важливо “подивитися на себе” ніби з боку, побачити ступінь сформування вольових рис і прагнути до вольового самовдосконалення. Формуванню волі сприяє поступове наростання тих чи інших розумових, фізичних дій. У тому разі, коли вони граничні, але подоланні, вольове зусилля супроводжується позитивними емоціями, посиленість породжує впевненість в успіху.

Дії і вчинки людини регулюються всіма розглянутими психічними процесами. Але вищою формою психічної регуляції поведінки і діяльності людини є воля.

§3. Психічні властивості особистості

Психічними властивостями особистості називають найбільш суттєві і стійкі індивідуально-психологічні особливості людини. До них належать спрямованість особистості, її темперамент, характер і здібності.

Темперамент — характеристика індивіда щодо динамічних особливостей його психічної діяльності (темпу, ритму, інтенсивності психічних процесів і станів).

Наукові дослідження засвідчили, що темперамент людини обумовлений її біологічними (фізіологічними) особливостями. Академік, лауреат Нобелівської премії І. Павлов експериментально встановив, що темперамент залежить від особливостей вищої нервової діяльності, основних процесів — збудження і гальмування — і від їх співвідношення. Він довів, що процеси збудження і гальмування у різних людей можуть відрізнятися за силою, рухомістю, врівноваженістю.

Сила нервових процесів є показником працездатності нервових клітин і нервової системи в цілому. Сильна нервова система витримує велике і довготривале навантаження, в той час як слабка при цих умовах “ламається”.

Врівноваженість нервових процесів — певний баланс процесів збудження і гальмування. Ці процеси можуть бути врівноважені один з одним за силою, а можливо, і нерівноважені — один із них може бути сильніший.

Рухомість нервових процесів — це швидкість і легкість зміни одного процесу на інший. Вона забезпечує пристосування до несподіваних і різких змін обставин.

На основі вивчення властивостей нервової системи І. Павлов розробив учення про типи вищої нервової діяльності (ВНД), кожному з яких відповідає певний тип темпераменту (табл. 2).

Таблиця 2

Співвідношення темпераменту і типу нервової системи

Властивості нервової системи за І. Павловим					
Тип темпераменту	Сила процесів		Врівноваженість (збудливість і гальмування)	Рухомість процесів	Тип ВНД
	збудження	гальмування			
Сангвінічний	Сильний	Сильний	Врівноважений	Рухомий	Живий
Холеричний	Більш сильний	Більш слабкий	Неврівноважений	Рухомий	Нестриманий
Флегматичний	Сильний	Сильний	Врівноважений	Малорухомий	Інертний
Меланхолійний	Слабий	Слабий	Неврівноважений	Рухомий або інертний	Слабий

Підкреслимо відмінність ВНД від темпераменту:

- тип ВНД — поняття фізіологічне, а темперамент — поняття психологічне;
- тип ВНД — це природна, вроджена властивість. Вона є фізіологічною основою темпераменту.

Властивості типу нервової системи, за І. Павловим, упродовж життя змінюються, але змінюються дуже повільно і лише в обмежених рамках. Тому властивості темпераменту зберігаються протягом

довготривалого відрізка життя і змінюються лише повільно і поступово.

Таким чином, **темперамент** — це індивідуальні властивості людини, які визначають динаміку її психічної діяльності і поведінки.

Виділяють дві основні фундаментальні характеристики динаміки проявів і поведінки:

- 1) загальна психічна *активність*, яка визначає енергетичну напруженість людини (темп, ритм, швидкість, інтенсивність, пластичність та ін.);
- 2) *емоційність*, котра визначає знак (позитивний чи негативний) і характер емоцій і почуттів (вразливість, збуджуваність, чуттєвість та ін.).

У зв'язку з цим однією з властивостей темпераменту є екстраверсія—інтроверсія. Поняття екстраверсія—інтроверсія були введені швейцарським психологом К. Юнгом для означення двох протилежних психологічних типів особистості. В основі цього поділу лежить спрямованість особистості або на світ зовнішніх об'єктів, або на явища власного суб'єктивного світу.

Екстраверт — психологічний тип людей, психіка яких спрямована на предмети і явища навколишнього світу. Екстравертам властиві імпульсивність, товариськість, гнучкість поведінки, ініціативність. Вони легко входять у контакт із новими людьми, швидко адаптуються в незнайомій обстановці.

Інтроверт — психологічний тип людей, психіка яких спрямована всередину, у свій власний внутрішній світ, котрому вони надають вищу цінність. Для інтроверта характерні замкнутість, схильність до самоаналізу, ускладнення в контактуванні з іншими людьми. Він відчуває себе комфортно, коли знаходиться наодинці зі своїми думками, переживаннями.

Отже, відмінності за темпераментом — це відмінності не за рівнем можливостей психіки, а за своєрідністю її виявів. Темперамент накладає відбиток на індивідуальний стиль діяльності та поведінки кожної особистості.

Коротко розглянемо психологічну характеристику темпераментів.

Сангвінік — це живий, рухливий, гарячий, дуже продуктивний тип людини, але лише тоді, коли в неї багато цікавої справи, тобто постійне збудження. Вона швидко реагує на зовнішні подразники і прагне зміни вражень. Невдачі і неприємності переживає порівняно легко. Настрої сангвініка мінливі, але переважає серед них почуття

душевної рівноваги, благополуччя. Товариський, володіє різноманітністю і багатством міміки, швидким темпом мови.

Холерик — як правило, поривчастий, швидкий, нетерплячий. Відрізняється високою реактивністю і активністю. Швидкий психічний темп переживань. Реактивність переважає над активністю. Тому він винятково пристрасний в роботі, але нерідко неврівноважений, схильний до різкої зміни настроїв, емоційних спалахів, при недостатній вихованості — запальний і різкий. Дуже товариський; мова швидка, енергійна, супроводжується яскравою мімікою і жестами.

Флегматик — це людина на вигляд спокійна і врівноважена, повільна і неповоротка, незворушна. Зовні почуття, настрої, як правило, стійкі, емоції свої виражає у виняткових випадках. Довго приймає рішення, але проявляє наполегливість в його виконанні. Взявшись за будь-яку справу, доводить її до кінця. Важко змінює один вид діяльності на інший, відчуває складності в адаптації до нової обстановки. У спілкуванні вибірковий, мова зважена, емоції скупі. І. Павлов називав флегматиків “трудоарями життя”.

Меланхоліком називають людину, схильну до глибоких переживань, болісно чутливу, з пониженою активністю, з нестійкою увагою. Меланхолік уразливий, недовірливий, болісно реагує на найменші образи, замкнутий. Як вважав І. Павлов, він чи не найнещасніший серед інших людей. Для меланхоліка кожне явище життя стає гальмівним його агентом, він ні в що не вірить, ні на що не сподівається, в усьому бачить і очікує погане, небезпечне. За неблагополучних обставин у меланхоліка може розвинути́ся відчуженість. У контакт із іншими людьми входить дуже вибірково. Мова в'яла, міміка і жести часто відсутні.

Чому кожній людині корисно знати особливості свого темпераменту? З якою метою юристу слід вивчати темперамент обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого та інших?

По-перше, виявлення особливостей темпераменту дає можливість людині вибрати для себе більш підходящу сферу діяльності, яка відповідає його типу ВНД. Не існує “поганих” чи “хороших” темпераментів, оціночний підхід у цьому разі недоречний. Кожен темперамент у конкретних видах діяльності має свої достоїнства і недоліки. Навряд чи меланхолік успішно справиться з обов'язками начальника відділу боротьби з організованою злочинністю. Можна вважати невдалим вибір професії прокурора чи судді для холерика.

По-друге, існування в психіці людини стійких динамічних характеристик, які формуються на основі біологічних факторів, дозволяє їй найоптимальніше витратити свої енергетичні можливості. Знаючи свій темперамент, будь-який працівник може усвідомлено регулювати режим, ритм, інтенсивність різних сфер діяльності.

По-третє, темперамент зумовлює індивідуальний стиль діяльності особистості. Саме особливості темпераменту визначають шляхи і способи роботи слідчого, інспектора карного розшуку, начальника митної служби та ін.

По-четверте, знання свого темпераменту і темпераменту інших людей дозволяє юристові більш правильно будувати взаємини з ними, впливати на них силою прикладу. Так, поривчастість холерика можна усунути тактовністю, стриманістю. Висловлювати критичні зауваження меланхоліку доцільно лише наодинці, в делікатній формі, торкаючись його ділових чи особистих якостей тощо.

Для віднесення тої чи іншої людини до певного виду темпераменту слід вивчити у нього ступінь виразності, насамперед таких рис, як активність, емоційність, особливості психомоторики (зв'язок психічних процесів із рухами і діяльністю людини). Для цього використовуються різні методи психології (спостереження, експеримент, психологічні тестування та ін.), котрі розглянуті в розділі 2.

Характер — це інтегральна (єдина ціла) властивість, яка включає найрізноманітніші психічні явища особистості.

У перекладі з грецької “характер” означає “печать”, “чеканка”. У виразі “це характерно для нього” міститься таке: певні дії, вчинки людини є для неї типовими, закономірними. Характер особистості ніби накладає певний відбиток на її поведінку, на її стосунки з іншими людьми. Він визначає склад особистості, визначеність людини як суб'єкта діяльності, спілкування, пізнання.

“Риси характеру, — писав С. Рубінштейн, — це ті суттєві властивості людини, з яких із певною логікою і внутрішньою послідовністю випливає одна лінія поведінки, одні вчинки і якими виключаються як не сумісні з ними, протилежні їм, інші”¹.

Які ж суттєві властивості, що виділяються і закріплюються в людині, стосуються її характеру?

¹ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — Т. 2. — С. 220–221.

Щодо характеру, то йому притаманні лише ті властивості (риси, якості), котрі виражають ставлення людини до основних аспектів життя і діяльності. Характер може проявитися як в цілях, які людина ставить собі, так і в засобах і способах, якими вона прагне досягти їх. При цьому виділяють:

- ставлення людини до суспільства, навколишнього світу і до окремих людей (чуйність, гуманність, агресивність, альтруїзм чи асоціальність і т. д.);
- ставлення до діяльності (працелюбство, активність, ініціативність, діловитість, організованість чи антиподи цих рис);
- ставлення до речей (акуратність — неохайність, бережливість — марнотратство, сумлінність — халатність та ін.);
- ставлення до самого себе (скромність — пихатість, самокритичність — некритичність тощо).

Таким чином, у психології під **характером** розуміється сукупність особливостей (рис) людини, котрі складаються і проявляються в діяльності та спілкуванні і визначають своєрідність її поведінки в певних життєвих ситуаціях.

Не можна погодитися з думкою тих дослідників, які розглядають характер як щось незмінне в психіці особистості, незалежне від суспільних умов. Як стійке цілісне утворення, характер людини формується всім укладом життя, що включає в себе певний спосіб дій в єдності з об'єктивними умовами. Спосіб же дій людини завжди виходить із певних потреб і мотивів, включає спосіб думок, почуттів і спонукань. Відповідно, в характері людини завжди можна виділити:

- *інтелектуальні риси*: допитливість, кмітливість, критичність розуму, глибина думок та ін. Їхній високий розвиток багато в чому визначає відповідне ставлення людини до навколишньої дійсності (принциповість, упевненість, самостійність і т. п.);
- *емоційні риси*: рвучкість, уразливість, гарячковість, байдужість та ін. Ці риси характеру також відіграють велику роль у житті людини. Річ у тім, що її ставлення до світу, діяльності, речей, інших людей і до себе завжди переживається, тобто виражається в почуттях і емоціях;
- *вольові риси*: цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самовладання та ін. Вольові риси є складовими характеру, його твердістю. Від Аристотеля йде ототожнення характеру з вольовими рисами особистості, тобто характер поділяється на сильний і слабкий залежно від прояву вольових рис. Виражаючи своє ста-

влення до будь-чого чи будь-кого, людина здійснює певні дії і вчинки, котрі потребують вольових зусиль. За словами С. Рубінштейна, у вольових вчинках характер, з одного боку, складається, а з іншого — проявляється.

Як властивість особистості характер тісно пов'язаний з темпераментом. У деяких випадках їх важко відділити один від одного. Фізіологічний механізм, основа характеру, за висловом І. Павлова, отримав назву “сплаву” типологічних властивостей вищої нервової діяльності (темпераменту) і складних, стійких систем тимчасових зв'язків, які утворюються в корі головного мозку людини в результаті життєвого досвіду, під впливом умов її життя і діяльності. Водночас характер людини справляє сильний вплив на виявлення темпераменту, на його зміну і вияв у діяльності людини.

Основна відмінність між ними полягає в тому, що темперамент визначений переважно природженими біологічними властивостями нервової і ендокринної системи людини, тоді як у становленні характеру відіграють визначну роль середовище і виховання. Характер людини формується упродовж життя, в процесі діяльності і спілкування.

У характері кожної людини потрібно бачити єдність стійких і динамічних властивостей. Основа характеру закладається поступово, закріплюється в процесі життя і стає типовою для цієї людини, а конкретні вияви характеру можуть видозмінюватися залежно від ситуації, в якій знаходиться людина, під впливом людей, з якими вона спілкується. Залишаючись сама собою, вона може виявляти то більшу, то меншу щирість чи замкненість, рішучість або нерішучість, твердість чи м'якість. Помітні зміни в поведінці людини обумовлюються і тимчасовими станами психіки. Життєрадісна людина може стати похмурою, спокійна — афективною і т. ін.

Проблема типології характерів дотепер повністю не розв'язана. Одна з найбільш повних і цікавих типологій характеру розроблена К. Леонгардом (Берлінський університет ім. Гумбольдта) і А. Личко (Ленінградський психоневрологічний інститут ім. В. Бехтерева). Основою типології є поняття акцентуації характеру — крайні варіанти норми, за яких окремі риси характеру надмірно посилені, що відбивається на всій поведінці людини, створює особливий стиль її дій і вчинків. Враховуючи практичну значущість для юриста типології характеру при вивченні людей і врахуванні особливостей їхнього характеру в юридичній діяльності, цей матеріал досить повно наведено в додатку 1.

При розв'язанні проблеми виховання характеру слід виходити з того, що характер людини визначається тими соціальними умовами, в яких вона живе і діє. Тут важливі два моменти. З одного боку, риси характеру представляють собою продукт суспільно-історичних умов в їхньому загальному вигляді. Загальні соціальні, типові обставини життя людей, однакові суспільні умови формують загальні сторони і риси їхнього характеру. З іншого боку, індивідуальна, неповторна своєрідність життєвого шляху, умов життя і діяльності кожної окремої людини викликає індивідуальні особливості характеру, приводить до розвитку і закріплення в характері індивідуальних особливих рис.

Спонування, які породжуються обставинами життя, є тим “будівельним матеріалом”, з якого складається характер. Тому формування і розвиток характеру пов'язані з відбором і закріпленням в людині соціально ціннісних мотивів поведінки. Витоки характеру і ключ до його формування — в мотивах його діяльності та поведінки.

У виробленні рис характеру людини суттєву роль відіграє колектив. Співдружність, розуміння, взаємодопомога, а також вимоги, які висуває колектив щодо поведінки своїх членів, розвивають у людей моральні норми, котрі стають критерієм їхніх вчинків і дій, перетворюючись із часом у риси характеру. Видатний німецький філософ І. Кант з цього приводу зауважив: “...Тут головне не те, що робить із людини природа, а те, що вона робить із себе, бо перше стосується темпераменту... і лише друге свідчить про те, що в неї характер”.

Здібності — психічна властивість особистості, яка представляє собою сукупність індивідуально-психологічних особливостей людини, які дозволяють їй успішно оволодівати чи займатися тією чи іншою діяльністю. Здібності характеризують можливості особистості для досягнення успіхів у навчанні і в праці. С. Рубінштейн, якому належить заслуга в розробці основних положень психології здібностей, відзначає: “...Здібності людини — це вияви, сторони його здатності до навчання і праці”¹.

Заперечуючи тотожність здібностей і таких суттєво важливих компонентів діяльності, як знання, вміння і навички, психологія підкреслює їхній взаємозв'язок, єдність. Взаємозв'язок виявляється у тому, що освоєння знань, вироблення умінь і навичків передбачає наявність здібностей, а формування і розвиток здібностей до певної діяльності передбачає освоєння пов'язаних із нею навичків, умінь і знань. Таким чином, здібності виявляються не в знаннях, уміннях і

¹ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — Т. 2. — С. 126.

навичках, а в динаміці їх набуття, тобто в тому, наскільки швидко, легко засвоюється процес оволодіння знаннями, вироблення вмінь і навичок, необхідних для цього виду діяльності.

У структурі особистості здібності тісно пов'язані з такими рисами, як специфічні особливості пам'яті, емоційні властивості, риси характеру, якості інтелекту. Існують підходи, в основі яких здібності тлумачаться тільки як біологічний феномен (вроджені) чи тільки як набуті властивості особистості. Яка ж природа здібностей насправді?

Усі перелічені види здібностей не даються людині у готовому вигляді як щось вроджене. Вони формуються і розвиваються в процесі життєдіяльності людини. Але здібності несуть у собі природні передумови розвитку у вигляді задатків. **Задатки** — це вроджені анатомофізіологічні особливості мозку, нервової системи, органів чуття людини, які ставлять природну основу розвитку її здібностей. Задатки як природні особливості особистості багатозначні і можуть реалізуватися в різних видах здібностей. При цьому розрізняють вроджені (природжені) і спадкові задатки. Перші можуть бути зумовлені не лише спадковістю, а й умовами розвитку; другі включають в себе те, що передається індивіду від його предків.

Здібності відчуттів, емоціональної збудливості, психомоторики розвиваються на основі вроджених, але не обов'язково спадково схожих з батьківськими, задатків. Педагогічні, управлінські здібності задатків не мають і формуються лише в процесі навчання, виховання і практичної діяльності.

Усі здібності людини як психічні явища можуть бути класифіковані в чотири групи: елементарні, складні, загальні й особисті.

Елементарними загальними здібностями, притаманними всім людям, хоча і різною мірою їх вияву, є основні форми психічного відображення: здатність відчувати, сприймати, думати, переживати, приймати і здійснювати рішення і запам'ятовувати. Кожен елементарний вияв цих здібностей є відповідною дією, яка виконується з різним сенсорним, розумовим, вольовим, мнемонічним успіхом. Ці елементарні загальні здібності лежать в основі трьох інших груп.

Елементарними особистими здібностями, які властиві вже не всім людям і які мають у різних осіб значні індивідуальні особливості, є такі, наприклад, як окомір, музичний слух, критичність мислення, смислова пам'ять, спостережливість. Такі складні властивості індиві-

да виявляються у відповідній специфічній діяльності, якість якої і залежить від цих особливостей особистості.

Складними загальними здібностями, якими в тій чи іншій мірі наділені всі люди, є здібності до загальнолюдських видів діяльності: праці, гри, навчання, спілкування один з одним, естетичної і моральної діяльності. Кожна з тих, що входить у цю групу здібностей, являє собою складну структуру властивостей особистостей. Тому на відміну від елементарних здібностей, про які говорять в однині: “здібність мислення” — про складні здібності говорять у множині: “здібності до навчання, до праці” і т. д.

Складні особисті здібності в історії людства розвивалися спочатку до ремесел, а потім до професій. Їх іноді називають професійними, специфічними, спеціальними, особливими. До них належать педагогічні здібності, організаторські, конструкторські і т. д.

Залежно від рівня розвитку здібностей можна говорити про обдарованість, талант, геніальність.

Обдарованість — це якісно своєрідне поєднання здібностей, від яких залежить можливість досягнення успіху у виконанні тої чи іншої діяльності. Решта здібностей не просто співіснує поряд одна з одною і незалежно одна від одної, а змінюється, набуває якісно іншого характеру залежно від наявності й ступеня розвитку інших здібностей. Обдарованість зумовлює широту можливостей людини до чогонебудь, до якої-небудь діяльності.

Талант — це сукупність здібностей (насамперед спеціальних), які дають змогу отримати продукт діяльності, що відрізняється оригінальністю і новизною, високою досконалістю та суспільною значущістю. Талановитим можна бути в найрізноманітніших видах діяльності. Особливістю таланту є високий рівень творчості при виконанні діяльності. Творчість — робота, яка породжує щось нове, яке ніколи раніше не існувало. Це нове орієнтоване не на пристосування до соціальних, логічних, психологічних та інших умов, які склалися, а на їх перетворення, нерідко пов'язане навіть із ризиком.

Геніальність — вищий рівень розвитку як загальних, так і спеціальних здібностей, що дає можливість здійснити принципово нове в тій чи іншій сфері діяльності. Творчість геніальної людини має для суспільства історичне й обов'язково позитивне значення. Тому відмінність генія від таланту не стільки в ступені обдарованості, скільки в тому, що геній створює епоху суспільства в розвитку культури, техніки. З усіх відомих визначень “генія” можна виділити слова І. Канта: “Геній — це талант винаходу того, чого не можна навчити чи навчитися.

Так, можна навчитися від іншого, як потрібно робити хороший вірш; але від інших не можна навчитися тому, як створити хороший віршований твір, бо це само собою повинно впливати з природи автора”¹.

Однією з важливих особливостей психіки людини є можливість надзвичайно широкої компенсації одних властивостей іншими. Суть цього явища в тому, що відносна слабкість якої-небудь однієї здібності зовсім не виключає можливості успішного виконання навіть такої діяльності, котра найбільш тісно пов’язана з цією здібністю. Відсутня здібність може бути в дуже широких межах компенсована іншими, високо розвинутими у цієї людини.

У професії юриста суттєве значення має багато видів здібностей: здібність до узагальнення фактичного матеріалу у встановленні зв’язків між окремими фактами (явищами), здібність знаходити нову точку зору на виявлені обставини, здібність швидко оцінювати обстановку, здібність установлювати психологічний контакт у спілкуванні, здібність до організації діяльності інших людей, здібність бачити проблему там, де все здається ясным, тощо.

Спрямованість — складна властивість особистості, яка включає систему спонукань, що визначає активність людини, і вибірковість її стосунків.

Спрямованість включає в себе різні компоненти, котрі взаємопов’язані та взаємообумовлені. У наукових джерелах вони називаються: погляди і переконання, потяги і бажання, потреби і мотиви, світогляди і цілі, інтереси і схильності, установки й ідеали, звички і мрії і т. д. Щоби більш строго підійти до їхнього аналізу, досить, на наш погляд, як основні, провідні елементи спрямованості виділити потреби, мотиви, світогляд, мету і цінності особистості.

Розглянемо докладніше суть виділених компонентів спрямованості особистості.

1. **Потреба** визначається як стан людини, який створюється потребою в об’єктах, необхідних для її існування, і які виступають джерелом її активності. Потреба — це завжди психічне відображення потреби в чомусь, у предметах чи умовах, необхідних для підтримки життєдіяльності людини.

Слід зазначити, що потреба, як стан людини, носить пасивно-активний характер: пасивний, оскільки в ньому виявляється залежність людини від того, в чому вона відчуває потребу, і активний, ос-

¹ Кант И. Соч. В 6 т. — М.: Мысль, 1964. — Т. 2. — С. 201.

скільки він включає в себе прагнення до її задоволення і того, що може її задовольнити.

Історія розвитку людини пов'язана з історією розвитку її потреб. У психології існують різні класифікації потреб людини. Найбільш розширеною є ієрархія потреб, запропонована американським психологом А. Маслоу (рис. 8).

Рис. 8. Класифікація потреб (за А.Маслоу)

Усі рівні потреб взаємообумовлені. З нейрофізичного погляду, потреба являє собою утворення механізмів головного мозку, котрі пов'язані з регулюванням поведінкових актів.

2. **Проблема спрямованості** — це насамперед питання про динамічні тенденції, що як мотиви визначають людську діяльність.

Мотиви не лише спонукають і спрямовують діяльність людини, але й надають їй вчинкам і діям суб'єктивний характер. Здійснюючи однакові за формою вчинки, люди нерідко керуються різними, навіть протилежними мотивами, надають особистісного значення своїй поведінці; відповідно й оцінка цих вчинків повинна бути різною.

Існують різні форми мотивів, одні з них носять спонукальний характер (потяг, бажання, установка, переконання), інші — притягальний (інтереси, мрії, ідеали).

Установка — це психологічний механізм регуляції поведінки; схильність людини до сприйняття тої чи іншої інформації або її готовність діяти у відповідному напрямі.

Установка є своєрідною формою відображення, коли взаємооб'єднуються потреби людини і ситуація, в якій вона задовольняється. Вона представляє, як писав Д. Узнадзе, цілісний стан особистості, спрямованість на певну активність.

Установка як внутрішня готовність особистості до певної діяльності надає цілісності діяльності особистості і суттєво впливає на її ефективність. Людина з виробленою сильною установкою на запам'ятовування повніше і краще засвоює інформацію, яка сприймається, ніж та, у кого такої готовності немає. Якщо, наприклад, поставити будь-яке ділове завдання перед працівником, який психологічно не готовий для його сприйняття, і якщо це завдання не збігається з його установкою (по суті з психофізичним настроєм людини), то він, як правило, займає негативну позицію. Установка має велике значення в життєдіяльності людини не лише при прийнятті інформації (рішення), а й оцінці іншого індивіда.

Потяг являє собою психічний стан, який виражає неусвідомлену чи недостатньо усвідомлену потребу індивіда. Потяг безпредметний. Поки людина лише відчуває потяг, не знаючи, який предмет цей потяг задовольнить, вона не знає, чого вона хоче, перед нею немає усвідомленої мети, на яку вона повинна спрямувати свої дії. Потяг є перехідним станом: у міру того як він усвідомлюється чи знаходиться предмет задоволення потреби, на який спрямовується потяг, він переходить у бажання.

Бажання є переживанням і усвідомленням можливості чимось володіти або щось здійснити. Бажання як мотив діяльності характеризується чітким усвідомленням предмета потреби і можливих шляхів його задоволення. Як емоційно забарвлене, бажання загострює усвідомлення мети майбутньої дії і побудови її плану. Тому не випадково мету визначають іноді як усвідомлений образ результату, що передбачається, на досягнення якого спрямоване бажання.

Переконання — усвідомлена потреба особистості, яка спонукає її діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій та ідеалів. Окрім усвідомлення, переконання характеризується зв'язком зі світом почуттів. Інакше кажучи, переконання є системою усвідомлених і просякнутих почуттями життєвих принципів. Вони виступають як сильні збудники, як життєво важливі мотиви поведінки.

Переконання — це своєрідний “сплав” із пізнавальних, емоційних і вольових компонентів, вони мають силу внутрішньої необхідності.

Інтерес — форма вияву пізнавальної потреби людини, зосередженість на певному змісті, який викликає прагнення зрозуміти його. С. Рубінштейн визначає інтерес як спрямованість помислів особистості на певний предмет. Під помислами при цьому розуміється думка-турбота, думка-залучення, яка всередині себе містить і певний емоційний заряд. Інтерес — це мотив, який діє в силу усвідомленої значущості й емоційної привабливості.

Особистісні інтереси мають суттєве значення в житті людини. Вони є найбільш дійовими стимулами розширення кругозору, набуття нових професійних знань, служать однією з умов творчого ставлення до справи.

Мрія як мотив поведінки є усвідомленим в уяві образом бажаного. Мрія виражає потребу людини в таких предметах чи умовах існування, які не представлені в наявній ситуації, але які можуть бути створені в результаті її діяльності. Мрія — це певною мірою відстрочене бажання. Вона завжди спрямована на майбутнє, на перспективи життя і діяльності людини.

Ідеал — це уявлення людини про те, що для неї є більш досконалим, чого вона прагне.

Ідеали являють собою сукупність норм поведінки, які втілюють найцінніші та найпривабливіші людські риси. В ідеалі людина особливо цінує те, що їй, як правило, не вистачає. Ідеал виражає не те, ким насправді людина є, а те, якою б вона бажала бути. Це кращі тенденції, котрі, втілюючись у відповідному образі, стають мотивом і регулятором розвитку людини.

3. **Світогляд** — узагальнена система поглядів, переконань і ідеалів, в яких людина виражає своє ставлення до навколишнього природного і соціального середовища. Світогляд є узагальненням знань, досвіду й емоційних оцінок, у котрих відображені особливості суспільного буття людини, її місце в системі суспільних відносин. Він безпосередньо і визначає життя і діяльність особистості.

Особистісний світогляд — це міра розуміння людиною природи і суспільства, соціальних відносин і цінностей, її погляд на світ і своє місце в ньому. Він відображає довіклля через призму цілей та інтересів людини. У свідомості особистості світогляд нероздільний від моралі і здатності до саморегуляції.

З психологічного погляду в структуру світогляду включені філософські, соціально-економічні, моральні, правові, естетичні та інші погляди, переконання та ідеї.

Світогляд особистості оцінюється за змістом, повнотою, логічною послідовністю, ступенем дійсності.

4. **Цілі та цінності.** Поняття особистісних цілей пов'язане з освоєнням конкретним індивідом суспільних і групових цінностей. Соціальні цінності, переломлюючись крізь призму індивідуальної життєдіяльності, входять у структуру особистісних цінностей (часто їх називають “ціннісні орієнтації особистості”).

Цінність — це те, що представляє для цієї людини зміст, значення. Важливо підкреслити, що індивід в обстановці, що склалася, як правило, обирає такий спосіб поведінки, який приводить до утвердження його цінностей.

Основний зміст ціннісних орієнтацій людини складають його світоглядні погляди, ідеї і переконання, глибокі та постійні уподобання, моральні принципи, визначеність і послідовність поведінки, постійність стосунків із навколишнім світом та іншими людьми.

Система ціннісних орієнтацій становить основу життєвої концепції і філософії життя особистості. Які ж цінності заслуговують на те, щоб до них прагнути? Зазначимо найважливіші загальнолюдські цінності:

- активне дійове життя;
- фізичне і психічне здоров'я;
- можливість розширення свого світогляду, підвищення освіти, загальної культури;
- наявність хороших і вірних друзів;
- кохання;
- цікава творча робота;
- суспільне визнання (повага близьких, колективу);
- щасливе сімейне життя;
- свобода суджень і вчинків;
- прагнення робити добро і дарувати радість близьким людям тощо.

Доводиться із сумом констатувати, що є люди, в яких ціннісні орієнтації зводяться до “трійці” — гроші, речі, влада. Увесь сенс життя вони бачать в накопиченні. Така одноманітна спрямованість негативно відбивається на розвитку особистостей цих людей.

Усвідомлення своїх мотивів і цінностей приводить людину до поставленої мети. **Мета** — уявне передбачення результату діяльності.

Зв'язок між мотивом і метою людини такий: мета — це те, що досягається діями людини (інакше кажучи, це об'єкт, який може задовольнити ту чи іншу потребу), а мотив — це те, заради чого необхідне досягнення саме такої, а не інакшої мети.

На основі цілей і мотивів у людини формується перспектива своєї життєдіяльності. Цінність особистості багато в чому визначається актуальністю, привабливістю і суспільною значущістю її перспектив.

Спрямованість особистості як психічна властивість, розкриваючи організацію внутрішнього життя людини, дає змогу в ході вивчення психологічного образу конкретного індивіда отримати відповідь на запитання: чого хоче ця людина? що для неї цінне і привабливе? до чого вона прагне? Відповіді на ці запитання мають велике значення для практичної діяльності юридичних працівників.

Формування і розвиток спрямованості людей — складний і довготривалий процес, який охоплює всі сторони життя і діяльності людини. У цьому процесі важливо все: гармонійне співвідношення в неї суспільних (колективних) і особистих цілей і перспектив, широта інтересів і захоплення, піднесеність ідеалів і мрій, повнота світоглядних знань і переконань тощо.

І все ж таки провідне місце, на наш погляд, у формуванні і розвитку спрямованості особистості займають потреби. Саме вони виступають джерелом мотивів, що спонукає людину до певних вчинків і дій.

§ 4. Психічні стани особистості

Психічні стани — особлива характеристика психічної діяльності людини за певний період. Вони викликаються зовнішніми обставинами, самопочуттям цієї особистості, її індивідуальними особливостями і впливають на її поведінку і дії. Саме поняття “стан” характеризує статику явища (на відміну від психічних процесів) і його мілливність (на відміну від більш стійких психічних властивостей).

Що таке стан, найпростіше зрозуміти на прикладі. Упродовж дня людина щось відчуває, сприймає нові предмети, про щось думає, радіє удачам, непокоїться перед серйозним заходом, відчуває напруження, якщо доводиться вирішувати складні питання, і т. п. Ось вам і калейдоскоп процесів сприйняття, пам’яті, мислення, волевих та емоційних, психомоторних дій і т. п., які змінюють одне одного. Але от щось трапилося, пов’язане з роботою чи особистим життям. Поведінка людини змінюється, певні психічні процеси з динамічних стають відносно статичними. Людина задумлива, стурбована, засмучена... Процес чи процеси перейшли (трансформувалися) в стан.

Таким чином, на основі психічних процесів виникають і розвиваються більш стійкі і довготривалі психічні стани. Це складні, суцільні, динамічні явища, які багато в чому визначають своєрідність всієї психічної діяльності особистості на цьому відрізку часу (проходження процесів, виявлення властивостей). Вони підвищують чи знижують активність психічної діяльності людини.

До психічних станів належать вияви почуттів (настрої, афекти, тривога, фрустрація та ін.), уваги (зосередженість, розсіяність), волі (рішучість, розгубленість, упевненість), мислення (сумнів) і т. д.

Психічним станам притаманні такі особливості.

Цілісність. Хоча стани і відносяться переважно до певної сфери психіки (пізнавальної, емоційної, вольової), вони характеризують психічну діяльність у цілому за певний відрізок часу.

Рухомість і відносна стійкість. Психічні стани мінливі: мають початок, кінець, динаміку. Вони менш постійні, ніж властивості особистості, але стійкіші і вимірюються більшими одиницями часу, ніж психічні процеси.

Прямий і безпосередній взаємозв'язок із психічними процесами і властивостями особистості. У структурі психіки стани розташовуються між процесами і властивостями особистості. Вони виникають у результаті відображальної діяльності мозку. Але виникнувши один раз, стани, з одного боку, впливають на психічні процеси (визначають тонус і темп відображальної діяльності, вибірковість відчуттів, сприйняття, продуктивність мислення індивіда і т. д.), з іншого — представляють собою “будівельний матеріал” для формування властивостей особистості. Психічні стани служать фоном, який сприяє вияву особливостей особистості чи маскуванню їх.

Індивідуальна своєрідність і типовість. Психічні стани кожної людини своєрідні, оскільки нерозривно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості, її моральними та іншими рисами. Так, людині з сангвінічним темпераментом властиво частіше перебільшувати успіхи і тлумачити все в мажорному світлі, бо найтиповішим для неї є піднесений стан. Риси особистості та психічні стани, які переживаються, не завжди відповідають один одному. Те, що приймається іноді за рису особистості, видається нетиповим для цієї людини, тимчасовим станом. Наприклад, пригніченість може бути не лише стійкою рисою особистості меланхолійного темпераменту, а й проявлятися як стан, викликаний в неї неприємностями на роботі, в побуті.

Крайня різноманітність психічних станів. Стверджувати це дозволяє неповний їхній перелік: розгубленість і зосередженість, надія і безнадійність, віра і зневіра, піднесення і спад, нерішучість і рішучість, напруженість і спокій.

Полярність. Кожному психічному стану відповідає протилежний. Так, активності протистоять пасивність, впевненості — невпевненість. Полярність станів, швидкий перехід людини з одного стану в протилежний особливо яскраво виявляються в незвичайних (екстремальних) умовах.

Психічні стани мають рефлекторну природу. При цьому одні з них безумовно-рефлекторного походження (стан ситості чи стан голоду), а інші (переважна більшість) — умовно-рефлекторні (наприклад, у людини, яка звикла починати роботу в один і той же час, перед її початком виникає стан оптимальної готовності до діяльності).

Психічні стани зовнішньо виявляються в зміні дихання і кровообігу, в міміці, пантомімі, рухах, ході, жестах, інтонаційних особливостях мови і т. д. Так, дихання у збудженому стані стає частим і глибоким; в напруженому — сповільненим і слабким; у стані страху — різко уповільненим; при несподіваному здивуванні дихання миттєво частішає, але зберігає нормальну амплітуду.

У збудженому стані чи стані напруженого очікування може підвищуватися частота і сила пульсу, величина кров'яного тиску в дуже широкому діапазоні (залежно від значущості для людини ситуації, що виникла). Зміна кровообігу зазвичай супроводжується зблідненням чи почервонінням тіла людини.

Індикатором психічного стану людини нерідко служать її рухи і дії (за невпевненими чи в'ялими рухами судять про втому, за різкими і енергійними — про бадьорість).

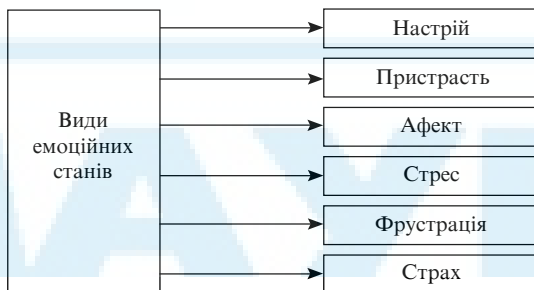

Рис. 9. Види емоційних станів

Настрій — це відносно слабо виражені позитивні чи негативні емоції та почуття, які відрізняються значною тривалістю і деякою неясністю, слабким усвідомленням причин і факторів, які їх викликають. Настрої носять дифузний характер, вони охоплюють всю психіку в цілому і впливають на проходження психічних процесів і діяльність людини. На настрої людини впливають органічні процеси (хвороба, втома, голод, фізична активність, бадьорість і т. д.), зовнішнє середовище (дратівливі звуки і тиша, бруд і чистота, спека і холод та ін.), характер стосунків між людьми і ситуації взаємодії (привітність і грубість, уважність і байдужість, довіра і недовіра та ін.), особливості розумових процесів (образи, в яких відображається позитивне чи негативне ставлення до предметів, речей, явищ).

Зазвичай настрої людини формується як результат окремих життєвих подій — удач, зустрічей, прийнятих рішень і т. п. і представляє собою емоційну реакцію не на безпосередні наслідки цих подій, а на їхнє значення в її житті, в реалізації її інтересів і очікувань.

Настрої — дуже динамічне і заразне психічне явище. Завдання юридичного працівника — підтримувати в собі позитивний настрій і тим самим створювати такий психічний стан у тих, з ким йому доводиться спілкуватися і діяти.

Пристрасть — сильне, глибоке і стійке переживання, з яскраво вираженою спрямованістю на досягнення мети чи предмета потягу. Пристрасть, спрямована на суспільно важливі цілі, збагачує особистість, веде до видатних досягнень. Безмірна любов до науки, техніки, мистецтва — це теж вияв пристрасті.

Пристрасть являє собою сплав емоцій, мотивів, почуттів, сконцентрованих навколо певного виду діяльності чи людини (предмета). Часто пристрасть викликає перезбуджений стан людини. Тому там, де потрібен точний розрахунок, велика уважність і точність рухів, розумові дії, перезбуджений стан, безумовно, шкідливий, бо призводить до напруженості, до поганих думок.

Страх — це стан тривоги і викликаного нею пригнічення (збудження) психіки і діяльності людини, пов'язаний з усвідомленням небезпеки. Як психологічна реакція страх впливає на фізіологічні, нервові й психічні процеси і прояви людини. Він визначає проходження пізнавальних, емоційних і вольових процесів. Людина перестає володіти своєю увагою, не може правильно оцінити звичайну ситуацію, її дії і рухи стають імпульсивними. Треба зазначити, що стан страху однієї людини може викликати страх в інших.

Страх переживається в різному ступені і перехідних формах. До емоційних реакцій типу страху відносять занепокоєння. Воно притаманне будь-якій людині, яка знаходиться в небезпеці. Занепокоєння може вилитися в негативну чи позитивну реакцію. Воно може зробити людину (групу людей) скутою, порушити нормальне проходження фізіологічних і психічних процесів. У цьому разі людина нервується, погано орієнтується в обстановці, допускає неточні й неправильні рухи та дії. Але занепокоєння може викликати в неї і робочу енергію, мобілізувати сили і діяти успішно.

З часом занепокоєння може перетворитися в переляк, побоювання (зазначимо, що переляк може бути викликаний і раптово як реакція на несподіваний, сильний подразник). Переляк, побоювання — більш складний психічний стан, який має, як правило, виражений елемент пригнічення.

Неконтрольований переляк, побоювання можуть перерости в глибокий страх. Цей стан надовго паралізує психіку людини, робить її практично непрацездатною. Людина зазвичай тимчасово втрачає навіть вироблені навички. Людина, яка перебуває в стані глибокого страху, повинна бути ізольована, бо вона негативно впливає на інших. Панічний страх одного індивіда може перерости в паніку групи людей.

Особливе значення для юридичної практики мають конфліктні емоційні стани — стрес, афект, фрустрація.

Стрес (від англ. *stress* — напруженість) — нервово-психічне перенапруження, викликане значним за силою подразником, адекватна реакція на який раніше не сформована, але повинна бути знайдена в ситуації, що склалася.

Поняття “стрес” було введено канадським патологом Г. Сельє (1936). Він визначив стрес як сукупність адаптаційно-захисних реакцій організму людини на впливи, які викликають фізичну чи психічну травму.

Стрес виникає в екстремальній життєвій ситуації і вимагає від людини мобілізації нервово-психічних сил. Він з’являється в ситуаціях небезпеки, загрози, образи і т. п. Стрес призводить до змін у проходженні психічних процесів, трансформації мотиваційної структури діяльності, порушення рухової і мовної поведінки. Г. Сельє вважає, що стрес проходить у своєму розвитку три етапи:

- 1) “етап тривоги”, під час якого мобілізуються захисні сили організму;
- 2) “етап опору”, який відображає повну адаптацію до стресора;

3) “етап виснаження”, який виникає неминуче, якщо впливає на людину тривалий час.

Сильними подразниками можуть бути фізіологічні (дуже високі і низькі температури, гострі хімічні і механічні впливи) і психічні (повідомлення про передсмертний стан близької людини, хуліганський вчинок, несподіваний напад озброєного злочинця тощо). Психічний стрес супроводжується надмірно підвищеним емоційним напруженням, яке може або посилити працездатність, активність особистості або, навпаки, різко знизити їх і навіть стати причиною хвороби. Людина здатна навчитися адекватній поведінці в різних стресових ситуаціях, і таке завдання стоїть перед тими юридичними працівниками, які у сфері своєї діяльності досить часто стикаються з подібними ситуаціями.

Афектами (від лат. *affectus* — душевне хвилювання, пристрасть) називаються переживання великої сили, з коротким періодом проходження. Вони характеризуються значними змінами у свідомості, порушенням вольового контролю і т. д. Прикладами афектів є відчай, сильний гнів, страх. Афект викликається несподіваним чи дуже сильним подразником, до якого людина зразу не може пристосуватися. Часто це буває в результаті конфлікту з іншими людьми, довготривалої неуваги до будь-якого прохання, перевтоми, грубого фізичного насилля.

Афект найчастіше виникає у неврівноважених, слабохарактерних людей. Зовнішньо він може виявлятися у надмірній активності, яка у цьому разі недоречна, жестах, вигуках чи, навпаки, у затримці рухів, які доходять до заціпеніння.

У стані афекту відбувається зміна звичної поведінки людини, деформується її установка, “звужується свідомість” через порушення нормальної взаємодії процесів збудження і гальмування. Порушення свідомості може призвести до нездатності в майбутньому згадати окремі епізоди події, яка викликала афект, а в окремих випадках — завершитися втратою свідомості і повною амнезією¹.

Слід зазначити: стан афекту не є станом неосудності, бо афект — це не патологічна дезорганізація психіки. Імпульсивні дії, здійснені в стані афекту, малоусвідомлені, але це зовсім не означає, що вони повністю не пов’язані зі свідомістю (вони є необдуманими, але не випадковими). Тому злочин, скоєний у стані афекту, кримінально карається (цей стан підлягає в ході розслідування доведенню, і для його

¹ Амнезія (від грецьк. *a* — заперечна частка і *mnēmē* — пам’ять) — порушення пам’яті, яке виникає при різних локальних ураженнях мозку.

го встановлення потрібне проведення судово-психіатричної експертизи, але він (стан афекту) може враховуватися як обставина, яка пом'якшує відповідальність.

Фрустрація (від лат. *frustratio* — обман, розлад планів) — складний психічний стан, що характеризується наявністю стимульованої потреби, яка не знайшла свого задоволення. Стан фрустрації супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратованістю, тривогою, відчаєм, апатією та ін. Фрустрація викликається об'єктивно неподоланими (чи суб'єктивно так зрозумілими) труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети. Виникає фрустрація тоді, коли ступінь незадоволення вище того, яке людина може стерпіти. Високий рівень фрустрації призводить до дезорганізації діяльності і зниження її ефективності. Крім того, вона негативно впливає на взаємини людей. Річ у тім, що якби хоча б одна людина знаходилася в стані фрустрації, вона може виявляти агресивність, апатію, байдужість і т. п. В одних випадках це може призвести до передконфліктної ситуації, в інших — порушити емоційний контакт у спілкуванні.

Особливе місце серед психічних станів займає увага (деякі автори відносять увагу до психічних процесів, інші розглядають увагу як психічний стан людини).

Увага — це зосередженість і спрямованість психічної діяльності людини на якийсь предмет чи явище дійсності.

Наша думка з цього приводу така: увага — це процес, але, зберігаючись довго, вона стає вже станом (уважність чи неуважність). Без уваги неможлива ефективна робота чи спілкування, тим більше в такій складній і важливій діяльності, як юридична.

Увага нероздільна зі спрямованістю особистості та її інтересами, вона може виникати за мотивами пізнавальними і моральними. Часто увага людини виявляється як риса характеру, як вираження звичної форми поведінки. Уважність виражає ставлення людей один до одного, виявляється у ставленні до праці, навчання, у ставленні до себе.

Увага може бути (див. рис. 10):

а) *мимовільною (ненавмисною)*. Вона виникає внаслідок особливостей діючих на людину подразників. До таких особливостей належать сила подразника (сильний звук, різкий запах, великий предмет серед маленьких та ін.), новизна і незвичайність подразника, його динамічність (рухливість). Початковою формою мимовільної уваги зазвичай є орієнтувальний рефлекс — рефлекс на новизну. І. Павлов називав його (рефлекс) “Що таке?”.

Підкреслимо ще раз — мимовільна увага мобілізується автоматично, без участі свідомості. Подразником, спонукальним сигналом для нього виступають фізичні властивості предметів і явищ: їхня новизна, яскравість, контрастність, несподіваність, сила вияву та багато інших;

б) *довільною (навмисною)*. Цей вид уваги виникає внаслідок свідомо поставленої мети: спрямувати увагу на певний об'єкт чи явище дійсності. Вона пов'язана з вольовим зусиллям людини. Спонукальною причиною активізації психіки тут виступають не фізичні якості подразника, а внутрішня психічна причина — свідомо воля людини. Будь-яка трудова діяльність потребує зосередженості уваги на цілком певному предметі праці. Збереження стійкої довільної уваги залежить від усвідомлення обов'язку при виконанні діяльності, чіткого розуміння мети і завдання цієї діяльності, інтересів і звичних умов роботи, а також від сприятливої обстановки;

в) *позадовільною*. Щоб зрозуміти природу вищої форми уваги, розглянемо приклад. Студент ледве примусив себе сісти за написання контрольної роботи з цивільного права. Виявляючи довільну увагу, він починає розумові і моторні дії. Однак примусити себе довго сидіти над контрольною важко, і природа приходить на допомогу. З'являється позадовільна увага (іноді її називають вторинно-довільною). Які її властивості? По-перше, вона не вимагає великих вольових зусиль. По-друге, замість волі на роль двигуна виходить пізнавальний інтерес, логіка дій. Інакше кажучи, затирає сам процес вивчення норм цивільного права і розв'язання практичних завдань, і студент працює задоволено, не відчуваючи важкого напруження.

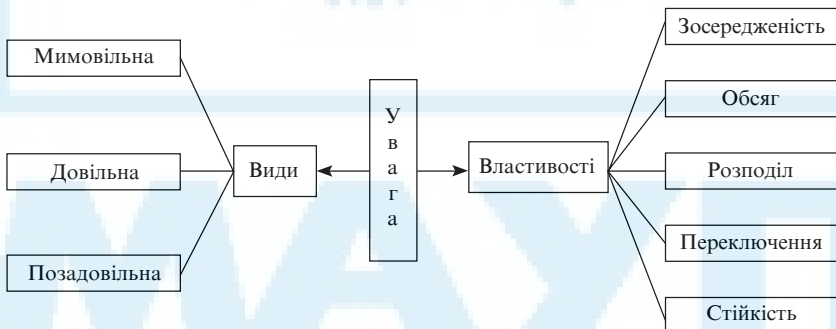

Рис. 10. Види і властивості уваги

Основні властивості уваги:

- *зосередженість* — виділення обмеженого кола об'єктів, на які спрямована увага, з відвертанням від усього побічного. Зосередженість забезпечує заглибленість у роботу, ясність і чіткість усіх пізнавальних процесів;
- *обсяг* — кількість однорідних об'єктів, які сприймаються водночас. Обсяг уваги залежить від досвіду, особливостей діяльності, від поставленого завдання. Встановлено, що обсяг уваги людини дорівнює 7 ± 2 об'єкти;
- *розподіл* — одночасна спрямованість свідомості людини на кілька різнорідних об'єктів (чи дій), об'єднаних однією діяльністю (наприклад, керівник, який виступає на діловій нараді, спрямовує увагу на зміст мови, слідкує за часом і реакцією учасників);
- *переключення* — перебудова, переміщення уваги з одного об'єкта на інший. Швидкість переключення залежить від особливостей попередніх і нових дій людини (якщо попередні дії були цікаві, викликали сильні почуття, вимагали великих затрат, то переключити увагу важко);
- *стійкість* — час утримання уваги на предметі чи будь-якій діяльності. Коливання уваги — це періодичне відволікання і послаблення уваги до цього предмета чи діяльності. Стійкість уваги залежить від характеру діяльності, від того, наскільки вона захоплює людину, а також від мети і завдань, які стоять перед нею, її психічного стану (втома, роздратованість тощо).

Протилежним станом уважності людини є розсіяність. Розрізняють два види розсіяності:

а) перший — розсіяність, яка виникає внаслідок мимовільного відволікання від основної діяльності через незначні причини. Людину з такою розсіяністю ніщо не може привернути надовго, вона ні на чому не може довго зосередитися, навіть цікава робота іноді переривається повністю чи частково через часте відволікання уваги. Як наслідок — помилки і огріхи при виконанні завдань;

б) другий вид розсіяності пов'язаний з надмірною, вузькою зосередженістю людини на роботі, що викликає відволікання уваги від усього довкілля. При цьому виді розсіяності гальмується вплив усіх подразників, які не стосуються цієї діяльності.

Увага людини завжди помітна зовні: у міміці, рухах, спрямованості погляду, позі.

До чого призводить неуважність у діловій сфері? Неуважний водій рано чи пізно потрапить у дорожньо-транспортну пригоду (те ж саме стосується, до речі, і пішохода).

Неуважність слідчого призведе до того, що поза полем зору залишаться окремі сліди злочину, речові докази тощо, що може викликати серйозні наслідки у розслідуванні. Відсутність необхідної уваги інспектора митної служби при огляді особистих речей чи вантажу пасажира не дозволить йому виявити контрабанду в місцях її переховування.

А чим обертається неуважність у сфері спілкування? Без неї не сформується ні симпатія, ні емпатія. Важко розраховувати на взаєморозуміння співрозмовників, якщо один з них не виявляє уваги до іншого. Складно вирішити суперечливу ситуацію, що виникла під час розмови, коли немає необхідної уважності з боку співрозмовників.

Ступінь організації уваги визначається і характером діяльності, і її змістом. Увага може бути низькою і навіть знизитися до рівня розсіяності з різних причин:

- вплив одноманітних, монотонних і незначних подразників;
- незадоволеність своєю роботою, усвідомлення її малозначності і навіть непотрібності;
- перевтома через довготривалу і безперервну роботу;
- апатія як стан байдужості до зовнішніх впливів тощо.

* * *

Підсумовуючи аналіз психологічних станів, зазначимо, що вони багато в чому залежать від психологічної атмосфери в групі (колективі), стосунків між людьми, організації праці та відпочинку.

§ 5. Соціально-психологічні аспекти юридичної діяльності

Розгляд окремих питань діяльності юридичних працівників із позиції соціальної психології є важливим як з погляду виявлення резервів підвищення її ефективності, так і з погляду формування і розвитку особистості юриста.

Психологічна структура діяльності юриста

Професійна діяльність — вид трудової діяльності людини, яка володіє комплексом теоретичних знань, практичних навиків і вмінь.

При всій своєрідності діяльність — це об’ємне і багаторівневе явище, включене до системи суспільних відносин. Як зазначає О. Леонтьєв, “поза цих відносин людська діяльність взагалі не існує”¹. У зв’язку з цим слід особливо підкреслити: діяльність юриста має яскраво виражений соціальний характер.

Психологічна структура будь-якої, в тому числі і юридичної діяльності включає в себе такі елементи: потреби, мотиви, цілі, засоби і кінцевий результат (рис. 11).

Терміном “потреба” зазвичай позначають три феномени:

- а) об’єктивні *потреби* людей в певних умовах, які забезпечують їхнє життя і розвиток;
- б) *властивості* особистості, які визначають її ставлення до дійсності і власних обов’язків;
- в) певні *стани* психіки людини, які відображають її потребу як організму чи особистості.

Рис. 11. Психологічна структура юридичної праці

Потреби — це вихідне спонукання до діяльності, джерело активності особистості. Вони виражають залежність людини від світу і спрямованість на нього. Потреби людини різноманітні; серед них виділимо ті, що мають соціальний характер: у праці, суспільному житті, спілкуванні, творчості тощо.

¹ Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — С. 82.

Мотиви — це те, що спонукає діяльність людини, заради чого вона здійснюється. Будь-яка діяльність виходить із певних мотивів (інтерес, потяг, емоції, установка, ідеал та ін.). Для юриста мотив виступає як безпосередня спонукальна сила, що суб'єктивно переживається, як безпосередня причина його діяльності. Причому мотиваційна сфера особистості юриста являє собою ієрархію мотивів, які в процесі роботи можуть змінюватися, посилюватися чи, навпаки, послаблюватися. Найхарактернішими мотивами вибору професії юриста є: усвідомлення необхідності захисту прав і свобод особистості та збереження власності (державної і приватної), глибокий інтерес до юридичної діяльності, престиж цієї професії, наслідування сімейної традиції, матеріальні міркування та ін. Є молоді люди, для яких вибір професії юриста зумовлений випадковими мотивами. Аналіз мотивів і потреб, які лежать в їхній основі, дає відповідь на запитання, чому та чи інша людина присвятила себе юридичній діяльності. Але якою саме буде ця діяльність, що робитиме випускник вищого навчального закладу на практиці — залежить від третього елемента психологічної структури діяльності, від мети.

Мета (ціль) — передбачуваний результат діяльності, спрямованої на предмет, за допомогою якого людина прагне задовольнити ту чи іншу потребу. Мета — своєрідний образ бажаного результату, який визначає характер і спосіб дій людини.

Цілі, які ставить перед собою юрист у часі, так само як і мотиви, являють собою складну ієрархічну систему, що розвивається. Те, яка мета виявиться в тому чи іншому випадку, залежить від конкретних умов розвитку особистості юриста та його соціально-психологічних якостей. Виявляються цілі в конкретній ситуації взаємодії юридичного працівника.

Цілі діяльності юриста можуть розглядатися в плані їх відношення до його мотиваційної сфери. Але існує й інший підхід до проблеми визначення мети: в якій формі мета діяльності представлена її суб'єкту. Мета, яка розглядається в цьому аспекті, — ідеальний або такий, що уявляється, результат діяльності: те, чого реально ще немає, але що повинно бути отримане в підсумку конкретної діяльності. Наприклад, на підприємстві сталося велике розкрадання готової продукції. Інспектор карного розшуку має розкрити цей злочин — це і є мета майбутньої діяльності. Результату ще немає, але інспектор подумки вже уявляє можливий результат, і досягнення його на практиці складе конкретні дії юриста.

Підкреслимо таке: мотив і мета утворюють напрям діяльності людини, а також ті зусилля, яких вона при цьому докладає. Мотив належить до потреб, спонукальної діяльності, а мета — до об'єкта, на який спрямована діяльність і який повинен бути в ході цієї діяльності перетворений.

Наступним елементом у психологічній структурі є засоби, які дають змогу юридичній особі здійснювати ті чи інші конкретні дії (до засобів належать способи, методи, заходи та ін.). Будь-яка діяльність як ціле складається з багатьох взаємопов'язаних дій. Дія — це частина діяльності, в процесі якої досягається конкретна, не розкладена на простіші, усвідомлена мета. Інакше кажучи, дія — це процес, спрямований на реалізацію будь-якої проміжної мети. Конкретна проміжна мета досягається шляхом розв'язання задачі, яка і є суттю окремої дії. Так, якщо мета діяльності інспектора карного розшуку — розкрити злочин, то його діями можуть бути виїзд на місце події, участь в огляді, бесіди із зацікавленими особами і т. д. При цьому дії можуть чергуватися у часі або у випадковому порядку, але образ — мета зберігається в юриста-спеціаліста упродовж усього періоду здійснення моторних (рухових), розумових, вольових і сенсорних (чуттєвих) дій.

Важливо зазначити, що діяльність юриста не є простою сумою перелічених вище елементів дій. На практиці співвідношення дій в структурі діяльності юриста являє собою складний процес. У ході її виконання відбувається об'єднання і розділення дій на окремі операції, перетворення, переходи одного в інше і т. д. Конкретна дія як основна одиниця аналізу діяльності може виконуватися різними способами, методами, заходами, що визначається індивідуально-психологічними особливостями особистості юриста, його професійною кваліфікацією, минулим досвідом. Звичайно, способи, методи, заходи дій юриста будь-якої спеціальності прямо пов'язані з тими знаннями, навиками і вміннями, які він отримує в стінах вищого навчального закладу.

Вкажемо ще одну суттєву обставину: кожна дія містить у собі психічні акти. Приклади психічних актів у діях юриста: акт зорового сприйняття, акт переключення уваги з одного предмета на інший, руховий акт, акт судження тощо. Високе сформування і розвиток психічних актів змінює характер дій юридичного працівника, робить їх більш економними, точними, гнучкими для швидкого виконання.

Результат як елемент психологічної структури діяльності — це той продукт, що отримано, той фактичний ефект, що досягнуто лю-

диною. Результат діяльності завжди пов'язаний з її метою, і він оцінюється за ступенем досягнення поставленої мети.

Аналізуючи побудову професійної діяльності юриста з позиції психології, потрібно мати на увазі той факт, що ця діяльність далеко не завжди здійснюється наодинці. Частіш за все має місце соціальна взаємодія, зв'язки в якій соціально обумовлені. Тому постають нові запитання: з якими людьми працюватиме юрист-спеціаліст, які їхні індивідуально-психологічні особливості, як із ними спілкуватися і формувати спільну мету, координувати свої дії, керувати спільною діяльністю і т. д. У соціальній взаємодії виникають такі соціально-психологічні явища, як взаєморозуміння, стосунки, настрої тощо, які впливають на ефективність індивідуальної діяльності.

Соціально-психологічні особливості роботи юриста

У вітчизняній психологічній науці встановлено, що психологічний аналіз діяльності відображає її зовнішні умови (об'єкт і предмет діяльності, середовище, результати та їхній вплив на психіку), внутрішні умови (розглянуті вище потреби, мотиви цілі, способи), а також можливості управління і самоуправління. Характеристика психологічних особливостей діяльності юриста передбачає дослідження як специфіки вказаних компонентів, так і специфіки взаємодії цих компонентів. Виходячи з вказаного підходу, можна зазначити такі соціально-психологічні особливості роботи юриста.

Насамперед слід підкреслити, що юридична діяльність відрізняється надзвичайно високою відповідальністю. У руках юриста (наприклад, прокурора, судді, слідчого, оперативного працівника та ін.) зосереджені особливі владні повноваження, право і обов'язок застосовувати владу від імені держави. Як відзначає Ю. Чуфаровський, у багатьох юридичних працівників розвивається “професійне почуття підвищеної відповідальності за наслідки своїх дій”.¹ З психологічного погляду складність розв'язання практичних завдань юристом полягає в тому, щоб почуття відповідальності не придушувало його активності, не спонукувало до надмірної обережності й не сковувало його мислення.

Безпосередня практична діяльність юриста включає в себе різноманітні інтелектуально-пізнавальні, оціночні, комунікативні дії, які полягають у вивченні людей і ситуацій, що виникають (цивільні спо-

¹ Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 216.

ри, конфлікти, злочини та ін.), в ухвалі рішень і розробці плану їх реалізації, в координації дій з іншими спеціалістами тощо. Аналіз роботи слідчих, суддів, адвокатів, інспекторів митних служб та інших показує, що вона відрізняється наявністю значних **інтелектуальних навантажень**, пов'язаних зі складністю завдань, що вирішуються, врахуванням великої кількості різноманітних (часом суперечливих) факторів. Інформаційні навантаження створюються через необхідність постійно тримати в полі зору цілу сукупність питань, які складають зміст юридичної справи, яка розглядається. Юрист не може, зосередившись на вирішенні одного питання, випустити з-під контролю інші. Більше того, кожне питання потрібно вирішувати з урахуванням численних взаємозалежних проблем. А якщо ні, то можливе обманне вирішення проблеми, що завдає шкоди і державі, і конкретним людям, і престижу професії юриста.

Характерна особливість діяльності юриста — наявність у **ній оціночних психічних процесів**, мета яких полягає у визначенні своєї позиції, свого ставлення (позитивного чи негативного) до оцінюваної заяви, події, факту. Частіше оціночний процес з боку юридичного працівника являє собою розгорнуте зіставлення фактичних даних із оціночними критеріями — правовими нормами і вимогами. У ряді випадків оціночне судження залежить від безпосередньої, часом беззвітної емоційної реакції. Іноді вибір визначається емоційною привабливістю альтернативи¹. У підсумку оціночних психічних процесів формується рішення про бажаний чи небажаний розвиток подій, про значущість соціально-правової проблеми, що виникла, про відносну роль різних факторів і умов, які впливають на хід і результати юридичної справи. Оціночне судження специфічне тим, що воно залежить не лише від об'єктивної ситуації, від об'єктивного стану справ, а й від потреб, інтересів і намірів юриста, від його особистих переваг. Звідси впливає: в юридичній діяльності значну роль відіграють такі якості юриста-спеціаліста, як принциповість, об'єктивність, неупередженість, послідовність тощо.

Особливе місце в структурі юридичної діяльності займають **комунікативні дії**, спілкування юриста з колегами за професією, з керівниками підприємств (фірм) і закладів, начальниками відділів (служб) і рядовими співробітниками, а також із потерпілими, обвинуваченими,

¹ *Теплов Б. М.* Ум полководца: Избр. труды. В 2 т. — М.: Педагогика, 1985. — Т. 2. — С. 233.

підозрюваними, свідками, злочинцями та іншими особами. Комунікативні дії включають різні види контактів:

- бесіди з метою отримання важливої інформації, необхідної для прийняття рішення;
- директивна взаємодія, пов'язана з постановкою завдань, доручень, стимулюванням активності та ініціативи від окремих осіб;
- переговори з різною категорією людей;
- колективне (групове) мислення як форма пошуку найкращого рішення в складній ситуації;
- спостереження за мовою і діями співрозмовників тощо.

Оскільки обсяг комунікативних дій в роботі юриста надто суттєвий, з одного боку, і дуже важливий — з другого, для успішного спілкування з людьми представнику юридичної служби необхідні розвинуті комунікативні якості: чуйність, сприйнятливість, товариськість, спостережливість, впливовість та ін. Окрім зазначених рис, у професійного юриста повинні бути добре розвинуті комунікативні вміння: привертати людей до себе, слухати і формулювати запитання, “читати” невербальні сигнали і порівнювати їх з мовою співрозмовника, використовувати у своїй мові психологічний закон краю (закони першого і останнього місця) та ін.

Особливість юридичної праці виявляється і в тому, що вона вимагає високих організаторських здібностей. Чим це пояснюється? У чому виражається? Річ у тім, що для багатьох юридичних професій характерною рисою є **організаційний бік** діяльності, а саме: а) організація власної роботи протягом різних часових проміжків (часом в умовах ненормованого робочого дня); б) організація спільної роботи з іншими посадовими особами, правоохоронними органами¹. Важливість організаційного боку в діяльності юриста полягає також у тому, що він повинен швидко розібратися в ситуації, що склалася, виділити найсуттєвіші, головні ситуаційні фактори, прийняти найдоцільніше рішення. Зробити це без високої самоорганізованості і координації спільних зусиль дуже важко.

Ще одна психологічна особливість юридичної діяльності полягає в тому, що в багатьох випадках **результат діяльності в конкретних речах невідомий**. Працівник — спеціаліст виробничої сфери завжди має образ кінцевого продукту у вигляді конкретної речі, предмета і т. п.

¹ Васильев В. Л. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — М.: Юрид. лит., 1991. — С. 137.

Навіть менеджер “бачить” плоди своєї праці ще на етапі планування. Для юриста, скажімо слідчого, результат майбутньої роботи здебільшого невідомий. Він шукає людину, яка скоїла злочин, але ще не знає, що і де знайде і чи знайде взагалі цього разу, які будуть знайдені речові докази і т. п. Тому в роботі юриста знання майбутнього продукту виступає як знання вимог, критеріїв, норм, яким відповідає пошуковий результат.

Для більшості юридичних професій характерні **висока емоційність** праці і **значні вольові зусилля**. Такі зовнішні подразники, як вигляд убитого чи покаліченого тіла, спалений будинок чи обкрадена квартира викликають у людини негативні емоції: страждання, сум, горе, ненависть, гнів та ін. Навпаки, успішне вирішення юридичної справи, надання юридичної допомоги людям, попередження правопорушень і злочинів виявляється в позитивних емоціях: задоволення, радість, щастя. Вольові зусилля юрист виявляє і на етапі розумової дії (коли обмірковуються цілі, визначаються шляхи і засоби їх досягнення і приймається рішення), і на етапі виконання прийнятого рішення. Юридичний працівник нерідко може відчувати боротьбу мотивів у вольовій дії — боротьбу між почуттям обов’язку і спонуканнями, які йому суперечать. Воля виявляється саме в умінні примусити себе зробити те, що диктує почуття обов’язку, вгамувати спонукання, які суперечать обов’язку.

Не можна не зазначити, що в окремих юридичних професіях (слідчий, інспектор митної служби, суддя та ін.) як особливість діяльності виступає **постійна психічна напруга**. Очікувана загроза нападу злочинця, недостатність інформації про наміри осіб, які проходять митний контроль, ризик для власного життя, розуміння відповідальності за прийняті рішення суддею тощо, активізують всю психіку юриста, мобілізують його сили і резерви. Природно, що перебувати в такому стані, відчувати велику психічну напругу, працювати на межі розумових і фізичних сил довгий час дуже важко. У зв’язку з цим юридичний працівник повинен виховувати в собі психологічну стійкість, здатність до самоконтролю (під самоконтролем розуміється процес жорсткого регулювання вчинків, мотивів, установок і пониження на цій основі негативного впливу на юридичного працівника різних факторів психічної напруги).

Важливою психологічною особливістю в діяльності, наприклад, прокурора, судді, працівника митної служби, співробітника відділу боротьби з економічними злочинами та інше є **проблема вибору в ситуації підкупу**. Вибір здійснюється між бажанням збагатитися і про-

фесійним обов'язком. У такому виборі беруть участь смислові ціннісні орієнтації, раніше закладені під час вивчення особистості та її професійного життя. В умовах соціальної ситуації, що склалася, коли морально-етичні норми поведінки розмиті, ця проблема є особливо складною. На наш погляд, ситуація підкупу посадових юридичних осіб може бути розв'язана:

- встановленням спеціального контролю за антисоціальною поведінкою відповідального працівника;
- розвитком моральних і ціннісних орієнтацій.

Найпродуктивнішим є другий спосіб вирішення ситуації підкупу. Закріплені у свідомості ціннісні орієнтації можуть виконувати сигнальні функції. І при серйозному закріпленні цієї функції можна говорити про рефлексну основу законослухняної форми поведінки.

Юридична робота проходить у рамках правового регулювання, чинне законодавство регламентує діяльність юриста. Проте специфікою юридичної діяльності є її **творчий характер**. Це зумовлено різноманітністю завдань, що вирішуються, особливостями кожної юридичної справи, а також індивідуально-психологічними рисами тих людей, які залучені в юридичну справу, що розглядається. Творчий характер у діяльності юриста виявляється в тому, що, керуючись нормами права, він обирає найбільш прийнятні способи дій, методи роботи, які відповідають конкретній ситуації.

Таким чином, діяльність юриста насичена практичними соціально-психологічними проблемами. Ці проблеми необхідно враховувати і щодо навчання студентів юридичної спеціальності, і в самій реальній діяльності, і в процесі перепідготовки юридичних кадрів.

Встановлення психологічного контакту у спілкуванні

Одна із соціально-психологічних проблем спілкування — встановлення і розвиток психологічного контакту з людьми.

У роботі юридичного працівника спілкування займає значне місце. Воно відбувається в рамках різноманітних професійних дій, таких, як спілкування з громадянином, який звернувся за юридичною консультацією, профілактична бесіда, адміністративний розгляд правопорушень, у ході допиту, очної ставки, інших слідчих дій, у процесі судового розбору тощо. У кожній дії відображені особливості професійного спілкування.

Спілкування юриста здебільшого не просто його розмова з іншою людиною, а акт поведінки і дій, які здійснюються для вирішення пев-

них професійних завдань. Особливості спілкування слідчого, інспектора, судді, захисника, адвоката визначаються тим результатом, який має бути досягнутий (свідчення, встановлення істини, зміна поведінки громадянином та ін.), проходженням в режимі права і правовідносин, контактом, зазвичай, з непростими людьми, обстановкою напруженості, часто — конфліктності й протиборства.

Одна із суттєвих особливостей юридичного спілкування — зацікавленість юриста в тому, щоб більше говорив його співрозмовник. Людину, яка активно говорить, можна легше і краще зрозуміти, отримати необхідну для вирішення питання інформацію, простежити її позицію і тактику розмови.

Значення психологічного контакту юриста з громадянами, з якими йому доводиться спілкуватися, у стосунках і взаємодії з якими він вирішує професійні завдання, важко переоцінити. Річ у тім, що слова того, хто говорить, належать не лише йому, а й тому, хто його слухає. І якщо думки і почуття однієї людини не викликають відповідних думок і почуттів у співрозмовника, то ні про який психологічний контакт говорити не можна. Наступає невидимий розрив між співрозмовниками і, цілком природно, ефективність спілкування буде вкрай низькою.

Психологічний контакт устанавлюється в тому разі, коли наявне **співміркування**, виникло **співпереживання**, взаєморозуміння між співрозмовниками. Основа психологічного контакту — загальна зацікавленість у предметі розмови, близькість в оціночних судженнях. Слід підкреслити: психологічний контакт не означає, що інтереси, потреби, оцінки людей, які спілкуються, повністю збігаються. Але єдиний зацікавлений підхід до обговорення того чи іншого питання обов'язковий.

Можна дати таке визначення: *психологічний контакт в юридичній діяльності — це вияв юристом і громадянином взаєморозуміння і поваги цілей, інтересів, доводів, пропозицій, яке приводить до взаємного довір'я і сприяння один одному.*

Розвиток контакту між людьми в психологічному плані проходить три стадії:

- 1) взаємне оцінювання;
- 2) взаємна зацікавленість;
- 3) уособлення в діяду¹.

¹ Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 192.

У ході оцінювання відбувається зовнішнє сприйняття один одного, формування першого враження, яке складається на основі сприйняття зовнішнього образу людини, її експресивних реакцій (хода, поза, жести, міміка та ін.), мови і особливостей голосу. Вже у процесі взаємного оцінювання між людьми виникають симпатія чи антипатія (зазвичай на підсвідомому рівні). Розвиток контакту продовжується, безперечно, лише за наявності позитивного ставлення один до одного, тобто коли є взаємна симпатія. Тому юристові для розвитку психологічного контакту необхідно викликати до себе почуття симпатії будь-якої особи, з якою йому доводиться спілкуватися. Щоб викликати симпатію до себе, іноді доводиться грати роль зацікавленої людини. Бо люди шукають зближення з тими, хто їх підтримує. Вони тягнуться до того, хто розглядає їх як особистість, в якій є певні позитивні риси.

Найбільший інтерес до себе і до процесу майбутнього спілкування юрист може викликати у людини під час бесіди. Якщо він показує своєму співрозмовнику, що уважно слухає його, виявляє співчуття і зацікавленість до предмета розмови, демонструє повагу до його особистості, то можна розраховувати на успіх у встановленні психологічного контакту.

У юриста, наприклад, слідчого, інспектора карного розшуку, співробітника відділу боротьби з економічними злочинами, досить часто розмова носить неприємний характер. Щоб встановити психологічний контакт у цій ситуації, слід показати співрозмовнику при всіх відмінностях позицій і розбіжності поглядів готовність його зрозуміти й обговорити його аргументи. Не чинити прямого тиску, не демонструвати силу власного “Я”, а виявити прихильність до людини і готовність її вислухати, зрозуміти і розібратися в суті того чи іншого питання.

Важко запропонувати якийсь алгоритм, наслідування якого гарантовано забезпечує встановлення психологічного контакту в будь-яких ситуаціях діяльності юриста. Занадто багато причин і факторів впливають на цей процес. Але розкрити, виходячи з наявних теоретичних досліджень, узагальнення досвіду юридичної практики, у тому числі й особистої, сукупність психологічних прийомів з метою розв’язання проблеми налагодження психологічного контакту, уявляється можливим.

По-перше, зазначимо суттєві психологічні фактори, які зумовлюють установа психологічного контакту:

- 1) психологічна складність, об'єктивна чи суб'єктивна оцінка небезпеки тих прав, проблем, з приводу яких юрист намагається встановити психологічний контакт;
- 2) психологія співрозмовника (потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, свідка, який бажає отримати юридичну консультацію та ін.), зайнята ним позиція, вибрана тактика поведінки;
- 3) психологічні особливості обстановки, в якій здійснюється спілкування;
- 4) психологія особистості юриста;
- 5) психологічна ефективність способів спілкування і встановлення контакту, які застосовуються юридичним працівником.

Прийняття до уваги цих факторів, визначення сприятливих для психологічного контакту характеристик, виключення негативних моментів виступають основними психологічними умовами успіху в установленні контакту.

По-друге, справедливе ставлення до особистості співрозмовника. Авторитет юриста створюється роками, його сумлінною працею, уважним ставленням до людей і тих проблем, які їх хвилюють. Поголос про кожного юридичного працівника доходить до більшості громадян, і в них складається установка на довіру чи недовіру, повагу чи неповагу до юриста. Тому про свій імідж як про справедливого, порядного, розумного, розуміючого представника влади юрист повинен турбуватися при кожному спілкуванні, підтверджуючи і закріплюючи добре ім'я або прагнучи виправити помилки своєї попередньої роботи.

Відомо, що перше враження найсильніше, і його необхідно послідовно і наполегливо поліпшувати, щоб людина, яка прийшла чи була викликана до юриста, могла йому довіритися. Для цього потрібно:

- а) зовнішньо виражена увага до громадянина, до проблем, які його турбують, до пошуку виходу зі складної ситуації, в яку він потрапив;
- б) нагадування про те, що лише він, юрист, може допомогти йому, показати реальні можливості цієї допомоги;
- в) неодноразове нагадування, що лише довірившись юридичному працівнику, громадянин зможе розв'язати свої проблеми.

Якщо спілкування відбувається з особами, які належать до злочинного світу, то можна підвищити свій авторитет, продемонструвавши добре знання “блатного” жаргону, субкультури злочинного

середовища, інформованість про структуру і діяльність злочинних груп у регіоні, про конкретних їхніх представників. У цьому разі викликаний на бесіду відразу зрозуміє, що має справу не з новачком, якого можна легко ошукати, а з юристом, який знає злочинний світ.

По-третє, явна демонстрація своєї об'єктивності, відсутність пристрасності і “обвинувального нахилу”. На шляху психологічного контакту зазвичай стоять психологічні бар'єри побоювань, настороженості, оборонної позиції, недовіри, а часом і ворожості. Недовіра людей стимулюється різними причинами:

- 1) справою, з приводу якої здійснюється спілкування (найчастіше вона є складною, небезпечною);
- 2) невизначеністю ситуації, яка може завершитися переважно неприємними наслідками;
- 3) побоюванням зустріти в особі юридичного працівника ворога, який лише й думає про притягнення до відповідальності;
- 4) незвичною офіційною обстановкою, яка не налаштовує на щирість;
- 5) уявлення про особистість юриста як про нечесну, глуху до людського болю людину;
- 6) помилкова тактика бесіди юриста, неправильно вибраний підхід та ін.

Послаблення настороженості, неспокою, підвищення довіри до себе досягається конкретними діями і словесними запевняннями про об'єктивність позиції юриста, посиленнями на закони, які зобов'язують обидві сторони до пошуку істини, заявами про готовність шукати такі обставини, які можуть мати місце і бажані для прийняття рішень на користь громадянина (або мають характер пом'якшувальних обставин для підозрюваного і обвинуваченого).

По-четверте, накопичення погоджень — добре відомий і здавна, з часів Сократа, застосовуваний психологічний спосіб. Його суть полягає в тому, що на початку бесіди юрист ставить перед співрозмовником ряд запитань, на які він, звичайно, відповідає “так”. Це можуть бути запитання із приводу способу прибуття до правоохоронного органу (“Ви отримали нашу повістку?”, “Ви приїхали до нас з роботи?” і т. п.), з приводу погоди чи різних подій (“Ви дивилися вчора футбольний матч Європейської ліги чемпіонів?”, “Одяг у Вас мокрий, певно, потрапили під дощ. Так?” і т. п.), з приводу анкетних даних (“Мені відомо, що Ви недавно приїхали в наше місто. Це так?” та ін.), з приводу стану співрозмовника (“Напевно, Ви трохи здивовані моїм запро-

шенням?” та ін.) тощо. Важливо, що на перші 5–7 запитань людина відповідає “так”, і це налаштовує її психіку на погодження, настроює до зближення поглядів і оцінок у майбутній після цих запитань розмові. Пошук і підкреслювання всього спільного, що лише може бути між співрозмовниками, що створює “ниточки зв’язку” між ними, веде до утворення діади “ми”, що полегшує обговорення складних проблем, з’ясування в тому числі й кримінальних подій.

По-н’яте, використання прийому “психологічне погладжування”. За своїм змістом цей прийом являє собою визнання юридичним працівником позитивних моментів у поведінці й особистості співрозмовника, наявність правоти в його позиції і словах. Застосування цього способу заспокоює людину, підвищує в неї почуття впевненості, формує уявлення про те, що юрист справедливий, помічає хороше, не налаштований негативно. “Психологічне погладжування” як прийом спрямований на спонукування співрозмовника до визнання достоїнств і позитивних рис юриста у відповідь, що відбувається і на встановленні психологічного контакту, і на характері проходження бесіди. У змістовному плані “психологічне погладжування” — це вираження глибокого розуміння переживань співрозмовника, його почуттів і тривоги, визнання його рівності з іншими людьми і права вести розмову на рівних, визнання його інтелекту, підходу до подій, що відбуваються, похвала за витримку і самовладання, вміння вести себе в складній ситуації тощо.

По-иоште, актуалізація у співрозмовника мотивів щирості. Поява у людини бажання “говорити” є головним моментом при встановленні психологічного контакту. Зазвичай прийняття такого рішення стримується іншими мотивами, відбувається внутрішня боротьба мотивів “говорити — не говорити”. Завдання юриста в тому й полягає, щоб надати психологічну допомогу у потрібному виборі, змінити позицію скритності на відвертість. Тут доречно спертися на мотив наслідування принципам свого достойного життя (звернути увагу на наявність у людини хороших життєвих принципів і достойного способу життя в минулому), на мотив самоповаги (аналіз сильних сторін особистості, проявів сміливості, волі, стійкості в складних ситуаціях тощо), на мотив любові до ближнього (нагадування про близьких і коханих, про її обов’язок стосовно них), на мотив особистої вигоди (пояснення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному прикладів із правоохоронної практики, коли щирість сприяла задоволенню інтересів цієї категорії людей).

Розглянуті прийоми — досить прості і разом із тим дієві способи встановлення психологічного контакту зі співрозмовником, які зде-

більшого приводять до успіху. Бувають, безумовно, складні ситуації, коли конфронтацію, наприклад між юристом і підозрюваним, не вдається подолати — допитуваний продовжує брехати, приховує правду. У такому разі юристу доводиться переходити до більш енергійних мір викриття брехні, використовуючи різні психологічні прийоми впливу (про це йтиметься в розд. 8).

На закінчення зазначимо: психологічний контакт і довірчі стосунки, що виникають на його основі, мають локальний характер. Частіше всього це довір'я, обмежене якоюсь інформацією, буває тимчасовим, яке не виходить за рамки будь-якої частини конкретної ситуації. У цьому разі не можна вести мову про довіру, яка буває при дружбі між людьми. Однак встановлення і такого обмеженого, разового контакту і довірчих стосунків дуже важливе для юридичного працівника, бо він часто стає початком серйозного успіху в його професійних діях.

Вивчення і оцінка особистості, яка цікавить юриста

Спілкування юриста з людьми незалежно від предмета розмови багато в чому визначається знанням їх особливостей, таких, як характер проходження психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), структура спрямованості особистості, її характер, мотиви діяльності та багато іншого. Ось чому будь-який юрист-практик до процесу спілкування і в ході його постійно вивчає і оцінює свого співрозмовника. Це дозволяє йому зрозуміти вчинки і дії людини, з'ясувати причини зміни її поведінки, правильно будувати стосунки, визначати шляхи і способи психологічного впливу і т. п. В юридичній психології вивчення особистості підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, засудженого розглядається як необхідна умова подальшого впливу на неї для здійснення цілей слідства і правосуддя.

У розд. 2 вже розглядалися наукові методи пізнання: спостереження, бесіда, експеримент, інтерв'ю, аналіз результатів діяльності, тестування та ін. Ці методи можуть із успіхом застосовуватися і для вивчення конкретної особистості, яка цікавить юридичного працівника. А тут розкриємо зміст інших методів вивчення особистості.

Метод вивчення документів — це спосіб збору інформації про особистість, орієнтований на отримання даних про соціальні факти, цінності, норми поведінки і т. п. Такими документами є: характеристика з місця роботи (навчання), медична довідка, листи, щоденники, заяви, скарги, книги, брошури, а також кіно- і аудіоплівки, фотографії тощо. З різним ступенем повноти, відбиваючи матеріальне і духовне

життя людини, документи надають юристові як об'єктивні факти, так і закріплені в них прояви індивідуальної свідомості. Річ у тім, що будь-яка соціальна і соціально-психологічна інформація, джерелом якої виступає документ, являє собою результат певної соціальної діяльності і відображає ставлення людини до світу, діяльності, інших людей, розкриває її інтереси, нахили, бажання, думки і т. п. За допомогою аналізу документів можна виявити психологічні механізми формування соціальних установок особистості та їхні зміни, виявити мотиви поведінки і їхню спрямованість, отримати інформацію про залежність індивіда від того середовища, в якому він перебував чи перебуває, тощо.

Важливо підкреслити: юриста цікавить не лише подія, інформація, а й психологічний її аспект. Тому, вивчаючи документи, необхідно враховувати й те, про **що** в них йдеться, і те, **як** про це пишеться, і те, **чому** так говориться.

Аналізують документи традиційним і формалізованим способом. Традиційний аналіз документів (його ще називають якісним) — це вся різноманітність розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію відомостей, які містяться в документі. Коротше кажучи, традиційний аналіз документів — це їхнє читання і аналіз змісту тексту. Формалізований метод аналізу документальних джерел (його інша назва — контент-аналіз) пов'язаний з якісно-кількісною обробкою масиву інформації. Техніка контент-аналізу зводиться до ряду операцій, головними з яких є: виділення одиниць аналізу, відбір одиниць аналізу в тексті і статистичне опрацювання¹.

Корисним і інформативним при вивченні особистості, яка цікавить юриста, є **біографічний метод**, який дає змогу вивчити життєвий шлях людини. Цей метод заснований на вивченні історії життя особистості і соціальних форм її індивідуального розвитку. Автобіографічні дані, свідчення очевидців, насамперед батьків, братів і сестер, дають можливість юристу простежити, в яких умовах мікросередовища проходило життя індивіда, які фактори найбільше впливали на розвиток у нього психологічних властивостей, станів.

Теорія і практика показують, що структура життєвого шляху має свої фази і генетичні переходи між ними. Саме на стиках фаз, перехо-

¹ Див. докладніше: *Лекции по методике конкретных социальных исследований* / Под ред. Г. М. Андреевой. — М.: Изд-во МГУ, 1972. — С. 77–82; *Методы социальной психологии*. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. — С. 43–60.

дах відбуваються важливі життєві зміни. Наприклад, найбільш ранні переживання дитинства, початок усвідомлення свого власного “Я” пов’язано з трирічним віком. Які умови сімейного життя були у цієї людини в цьому віці? Якого характеру програми майбутнього життя закладалися трирічній дитині батьками і найближчим оточенням? Які особливості навчання і поведінки в школі, у вищому навчальному закладі? Ці та інші запитання дають можливість оцінити індивідуально-психологічні особливості людини як відображення її індивідуального досвіду.

Як об’єкти вивчення є автобіографії, листки з обліку кадрів та інші письмові документи, власна розповідь потерпілого, свідка, підозрюваного, обвинуваченого і дані бесід із його близькими. Встановлення часу будь-яких психологічних проявів, тих чи інших ціннісних орієнтацій, соціальної деградації, елементів психопатології тощо допоможе юридичному працівникові визначити особистісне ставлення (самовиправдання, задоволення, каяття, байдужість і т. п.) співрозмовника до певного психолого-правового факту.

Метод незалежних характеристик полягає в оцінці за єдиною шкалою кількох опитуваних незалежно один від одного, особистісних якостей людини і в подальшому узагальненні їх незалежних оцінок. В узагальненій оцінці певною мірою взаємопогашаються можливі суб’єктивні відхилення, що забезпечує достатню об’єктивність отриманих результатів. Як зазначав відомий психолог К. Платонов, “...характеристика — це не тільки (а точніше, не стільки) те, що написано про людину, а те, що про неї відомо і може бути сказано”¹.

Наприклад, у розкращанні на овочевій базі шляхом створення неврахованих надлишків підозрюався її завідувач. У процесі розгляду справи слідчий отримав сім незалежних характеристик від службовців і працівників бази, в яких вони дали оцінку своєму керівникові за такими психічними рисами його особистості, як добросовісність, чесність, здирництво, самовілля, брехливість, лукавство і вивертливість. Всі опитувані добре знали ділові й особистісні риси завідувача бази. Отримані результати показали, що слідство йде правильним шляхом і підозри стосовно цієї людини мають під собою ґрунт. Подальше слідство підтвердило припущення юриста.

¹ Платонов К. К., Голубев Г. Г. Психология: Учеб. пособие. — С. 22.

При використанні цього методу слід мати на увазі важливу обставину: окремі характеристики можуть бути неповними, однобічними, відображати суб'єктивне ставлення до цієї особи залежно від формальних і неформальних стосунків, що складаються між цією особою і особою, яка її характеризує. Це зобов'язує юридичного працівника надто обережно використовувати кожну характеристику, ретельно її аналізувати. У цілому метод незалежних характеристик у руках досвідченого юриста є дійовим засобом вивчення ділових і моральних якостей особистості.

Процес оцінки особистості починається із загального сприйняття — з першого враження, яке відбувається на підсвідомому рівні.

Від точності “прочитання” зовнішніх особливостей і “вирахування” особливостей внутрішнього світу співрозмовника залежить успішність взаєморозуміння. Як же відчувається проникнення у внутрішній світ іншого? Навіть поверховий погляд дозволяє досвідченому юристові багато побачити в людині: її зовнішній вигляд, вираз обличчя, статура, зачіска, манери поведінки — все це характеризує людину з погляду її психічного стану, готовності вести розмову, рівня її культури і т. д.

Разом з тим, перше враження приховує в собі можливість зробити неточну оцінку, а часом і неправильну. Річ у тім, що при першій зустрічі основна роль відводиться різним стійким схемам сприйняття і оцінювання іншої людини. У психологічній літературі описуються найтиповіші схеми формування першого враження про людину. У кожній схемі спрацьовує цілком визначений фактор, який так чи інакше присутній в ситуації знайомства. Які ж це фактори?

Фактор переваги починає працювати в ситуації нерівності партнерів (коли один з партнерів у спілкуванні відчуває перевагу іншого з важливого для нього параметра — розуму, матеріального становища, зросту та ін.). У цьому разі, людина, яка переважає над іншою з важливого параметра, оцінюється цією іншою значно вище і за іншими значними параметрами. Інакше кажучи, відбувається її загальна особистісна переоцінка.

Фактор привабливості пов'язаний із сприйняттям партнера у спілкуванні як надзвичайно привабливого зовні. Помилка, яка допускається в цьому разі, полягає в тому, що зовні привабливу людину партнер переоцінює і за іншими важливими психологічними і соціальними параметрами. Так, в експериментах показано, що гарніших по фотографіях людей оцінюють як більш впевнених у собі, щасливих і щирих, турботливих і порядних.

Фактор ставлення спрацьовує тоді, коли людина відчуває характер ставлення до себе партнера у спілкуванні. Помилка сприйняття в такому разі проявляється в тому, що людей, які добре до неї ставляться чи поділяють якісь важливі для неї ідеї, вона схильна оцінювати вище і за іншими показниками.

Фактор поблажливості проявляється в тому, що людина сумнівається в позитивних якостях іншого, ставить до нього з поблажливостю. Її філософія така: поки ти не доведеш своєї порядності, тебе не можна таким вважати. Якщо ефект поблажливості виявляється надмірно, то цілком резонно припустити наявність у такої людини певних психічних відхилень.

Фактор психологічного стану пов'язаний з тим, що людина в хорошому настрої сприймає оточуючих насамперед у світлих тонах (до речі, вона й сама часто викликає у них симпатію). Людина в стані роздратування, гніву, зтяжної депресії сприймає навколишній світ, у тому числі й людей, в сірому чи темному кольорах. Тому психічний стан індивіда може бути джерелом помилок в оцінюванні незнайомої особистості.

Таким чином, причини помилок сприйняття і оцінки особистості, яка цікавить юриста, обумовлені:

- а) особливостями особистості людей, які сприймаються;
- б) ненавмисним чи навмисним впливом людей, що сприймаються, на юриста;
- в) особливостями особистості самого юридичного працівника.

Найдоступніший і такий (що найбільш широко застосовується) шлях отримання психологічної інформації про незнайому людину, яка представляє професійний інтерес для юриста-практика, — спостереження за цією людиною при зустрічі, при встановленні психологічного контакту, при розмові. Саме візуальна експрес-діагностика і формує перше враження про людину за зовнішнім виглядом і поведінкою.

Успіх юриста у сприйнятті, вивченні й оцінці особистості потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, свідка та інших залежить від його особливої підготовленості до психологічного спостереження, від рівня сформування навиків і вмінь “читати” іншу людину.

Насамперед необхідно знати, що серед зовнішніх ознак до психологічно інформативних належать:

- 1) мова — її зміст, манера, логіка, вимова, словниковий запас, тембр, експресія, гучність тощо. Однак багатьом вдається при-

ховати свої думки, сказати не те, що думає, тому предметом психологічного спостереження повинні бути й інші зовнішні прояви психології особистості;

- 2) міміка, жести, поза, пантоміміка, погляд. Кожен співробітник — спеціаліст у сфері юриспруденції (слідчий, оперативний працівник, дільничний інспектор, адвокат та ін.) зобов'язаний вміти “читати” мову зовнішніх проявів психології особистості, бо вона щиріша за мову слів. Зміст фраз люди, як правило, більш-менш ретельно контролюють, у той час як невербальні прояви майже не піддаються усвідомленому контролю. Жести і міміка виражають душевні хвилювання, істинний стан людини, її ставлення до предмета розмови. Не випадково славетний співак Ф. Шаляпін говорив: “Жест — це не рух тіла, а рух душі”. В експресії людини, її міміці, позі, жестах проявляються думки, почуття, наміри, що так важливо знати юридичному працівникові. Навіть хода може немало сказати про психологію конкретної особистості; розрізняють ходу людей впевнених у собі і невпевнених, зарозумілих і невимогливих, розпущених і неохайних, схвильованих і стурбованих, настроєних рішуче і боязливо, відпочилих і тих, що готуються до якоїсь дії і т. д.;
- 3) зовнішність. Зовнішній вигляд людини дозволяє оцінити її охайність, підтягнутість, стриманість, акуратність, уміння вести себе з достоїнством чи, навпаки, неохайність, неакуратність і т. д.;
- 4) анатомічні особливості фізичного образу — форма обличчя, контур тіла, статура, положення голови.

Уміння помітити інформативно важливі елементи зовнішнього образу конкретної людини і його експресивні реакції, індивідуально діагностувати їх — складне психологічне завдання. Його складність пояснюється тим, що психологічні значення мови зовнішніх проявів багатозначні¹. Крім того, багато осіб (підозрювані, обвинувачені, засуджені) намагаються маскувати свої справжні думки, стани, наміри. Однак можна стверджувати, що справжній юрист-професіонал може відрізнити удаване від реального, щире від брехливого тощо.

¹ Див. докладніше: *Ниренберг Дж., Калеро Г.* Читает человека как книгу: Сокр. пер. с англ. — М.: Экономика, 1990; *Пиз А.* Язык жестов: Пер. с англ. — Воронеж: НПО “Модэк”, 1992; *Щёкин Г. В.* Как читать людей по их внешнему облику. — 2-е изд. — К.: Украина, 1993; та ін.

Щоб скласти психологічний портрет конкретної особистості на основі спостереження, юристові-практику корисно дотримуватися таких правил:

- вибірковість і цілеспрямованість;
- комплексність. Це правило попереджує про недопустимість категоричних психологічних оцінок на основі одиначної фіксації будь-яких ознак. Необхідно збирати інформацію за широким колом ознак, перевіряти її, використовувати всю сукупність можливих у цій ситуації методів вивчення особистості;
- психодіагностика змісту висловлювань. У мові людини міститься психологічна інформація, яка характеризує її інтереси, погляди, переконання, життєві цінності, установки, звички, спосіб життя, культуру та інші особливості. Щоб зрозуміти їх, потрібно, як кажуть, слухати слова, а чути душу;
- оцінка виразу очей людини. Важко судити про особистість, жодного разу не подивившись пильно їй в очі. Один досвідчений юрист підмітив: “Потрібно вдивлятися не лише в Кримінальний кодекс, а й в очі людини”;
- оцінка поз, жестів, міміки, загального вигляду людини та її зовнішності (про це згадувалося вище);
- оцінка ознак криміналізації мови. Кримінальний жаргон характерний для осіб, які належать до кримінального середовища (що правда, за останні роки такий жаргон став притаманним і деяким категоріям молоді, яка вважає його “модним” і “сучасним”). Слова і вирази типу “ворожбит” — слідчий, “фуфлогон”, “шапіро” — адвокат, “западло” — нижче злочинного достоїнства, “ксіва” — документ, паспорт, “перо” — ніж, “кент” — друг, “потрапити в колір” — уміло збрехати та інші повинні насторожити юриста і пильніше придивитися до людини, яка часто вживає такі слова;
- звертати увагу на татуювання. Як правило, татуювання не просто прикраси і прояв викривлених смаків, а мають у собі смислове навантаження, яке видає належність до злочинного світу, ставлення до закону, працівників правоохоронних органів, статус у кримінальному середовищі і т. д. Наприклад, могильний хрест за плечима — вбивство, ворог до смерті; кинджал, обвитий змією, — зухвалий хуліган; аббревіатура БОСС — “был осужден советским судом”; КОТ — “коренной обитатель тюрьмы”; СЛОН — “смерть легавым от ножа” і т. д. Татуювання і аббревіа-

тури не повинні залишитися непоміченими юристом, і він повинен їх психологічно інтерпретувати;

- виявлення і пояснення незвичайної поведінки людини. Часом поведінка і зовнішньо виражений психологічний стан явно не вкладаються у звичну схему (наприклад, прихід до слідчого людини, яка підозрюється в злочині, з посмішкою, бравурними мелодіями, без настоженості і розгубленості);
- виявлення суперечливості особистості. Цілком допустимо, що не будь-яка суперечливість свідчить про кримінальну схильність людини. Але в юридичній практиці нерідко зустрічаються особи, в яких суперечливість (наприклад, невідповідність виявлених якостей зовнішньому образу, який намагається надати собі людина, підвищена готовність до самозахисту і підозріливість до інших тощо) є наслідком скритності, дволичної поведінки, маскуванню злочинного способу життя. Якщо така суперечливість юристом виявлена, то вона повинна підштовхнути його до поглибленого вивчення її причин;
- спостереження за зовнішніми ознаками психічних станів індивіда, якого вивчає юридичний працівник. Такими ознаками є: а) інтонація голосу, зміна його темпу, пауз, тембру; б) колір обличчя; в) вираз очей і напрямок погляду; г) спитіння; г) рухи рук та ін. Схвильованість і страх, радість і тривога, напруженість і розслабленість, злість і розгубленість — всі ці види станів можуть багато чого сказати спостережливому юристові.

У сприйнятті й оцінці особистості, яка цікавить слідчого, інспектора, суддю, адвоката, захисника та іншого юридичного працівника, проявляються такі соціально-психологічні феномени, як експектації, ідентифікація і емпатія.

Експектації (від англ. *expectation* — очікування) — це система очікувань, вимог щодо норм поведінки і виконання індивідом соціальних ролей. Експектації носять неформалізований і не завжди усвідомлений характер. Юристові-спостерігачу іноді правильно здається, що ця людина збирається щось зробити, відбувається нібито очікування його поведінки. Така здатність формується в тих людей, які не лише постійно спілкуються з іншими, але завжди аналізують кожен акт спілкування, підмічають елементи поведінки співрозмовників аж до тонкощів.

Ідентифікація (від лат. *identificare* — ототожнювати) у соціальній психології означає стати на місце іншої людини, подивитися на світ

її очима, оцінити ту чи іншу ситуацію його можливостями, його розумом. Ідентифікація таким чином визначає психологічну здатність відкинути вантаж власного досвіду і лише своїх поглядів, відійти від свого “Я” і наблизитися до “Я” іншої людини.

Використовуючи цей механізм у спілкуванні з людьми, юристові вдається викликати співрозмовників на відверту розмову, краще за своїти відповідні оцінки, норми, ідеали як окремої людини, так і групи людей. Саме тому до ідентифікації корисно звертатися завжди тоді, коли треба добитися взаєморозуміння, проявити однотайність.

Емпатія (від грецьк. *empathia* — співпереживання) — це розуміння іншої людини через емоційне проникнення в її внутрішній світ, в її почуття і думки; це співпереживання, співчуття.

Просто чи складно вивчати і розуміти людей за допомогою емпатії? Відповідь не може бути однозначною. Просто для тих, у кого цей механізм працює, і складно для тих, у кого він не працює. Низька емпатійність — синонім нечуттєвості, бездушності, черствості. Людина, в якій не працює психологічний механізм емпатії, не здатна відповісти на почуття іншого, запалитися чужою радістю чи зажуритися чужим сумом. Вона робить багато помилок у стосунках із людьми.

Як тут не згадати мудрі слова великого українського педагога В. Сухомлинського про те, що треба починати з елементарного, але разом із тим найскладнішого — з формування здібності відчувати душевний стан іншої людини, вміти ставити себе на місце іншого в найрізноманітніших ситуаціях... Глухий до інших людей — залишиться глухим до самого себе; йому буде недоступне найголовніше в житті — емоційна оцінка власних вчинків.

Нормальна емпатійність — величезна перевага. Юрист, у якого механізм емпатії розроблений, володіє ніби додатковими органами почуттів, додатковим зором і слухом. Він краще визначає, наскільки співрозмовник м'який чи суворий, спокійний чи напружений, впевнений чи невпевнений в собі тощо.

Однак надто висока емпатійність може стати причиною деяких психологічних труднощів. Мається на увазі занадто велика залежність деяких людей від психічного стану і настрою оточуючих. Така людина не господар свого власного емоційного стану. Вона ніби потрапляє в залежність від пристрастей інших людей.

Усі люди сприймаються по-різному, тому що мають свої індивідуально-психологічні особливості. Юристові корисно знати, що серед його співрозмовників можуть бути такі типи людей:

- “черепahi” — їхній душевний світ захищений під “панциром” особистості; важко здогадатися, про що вони думають, що і як переживають у цю хвилину (найчастіше до цього типу належать інтелектуали, люди сором’язливі або недалекі);
- “дикообрази” — постійно когось підозрюють, завжди чимось незадоволені й стривожені. Вони чекають звідусіль неприємностей, тому завжди напружені й до всіх налаштовані вороже;
- “леви” — люди справи, їхній внутрішній світ схований за метою дій і операцій. Вони завжди відчувають свою перевагу над іншими і пишаються цим;
- “хамелеони” — люди, які вміють “тримати ніс за вітром”, пристосовуватися до обставин. Вони можуть, якщо цього вимагає ситуація, лестити чи обурюватися, бути сумирними чи бунтарями;
- “безколірні” — категорія людей, яка не піддається будь-якій характеристиці. Ці люди (їх ще називають “сірі”) розчиняються в натовпі, не залишаючи в пам’яті іншої людини ніяких слідів про свій образ.

Тому, вивчаючи нову людину і оцінюючи її, юристу бажано:

- а) перед початком розмови зорієнтуватися у зовнішньому образі співрозмовника (слід зазначити, що найбільш інформативною, з психологічного погляду, є перша хвилинка зустрічі);
- б) у процесі спілкування постійно спостерігати за людиною і вловлювати найменші зміни в її поведінці за рухом обличчя, мімікою, жестами, позами;
- в) аналізувати і усвідомлювати “психологічні сигнали” за зовнішнім рисунком поведінки потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, свідка і будь-якої іншої людини;
- г) змінювати власну систему спілкування у зв’язку зі змінами в зовнішній поведінці співрозмовника.

Отже, діяльність юриста охоплює велике коло проблем психологічного й соціально-психологічного характеру, тому знання основ загальної і соціальної психології по праву вважається передумовою глибокого засвоєння теоретичних і практичних положень особливої частини юридичної психології.

II. Особлива частина

Розділ 4

ПРАВОВА ПСИХОЛОГІЯ

Правова психологія — розділ юридичної психології, який вивчає правосвідомість, принципи її формування і розвитку, причини її реформації.

Основними проблемами правової психології є:

- психологія правової соціалізації особистості;
- психологічні умови ефективності правових норм;
- асоціальні стереотипи поведінки;
- психологічні аспекти ефективної правотворчості.

§ 1. Правовасоціалізація

Процес складання основних параметрів людської особистості (свідомості, почуттів, здібностей та ін.) відбувається в певних соціальних умовах шляхом засвоєння і перетворення індивідами соціального досвіду, накопичення людством досягнень культури. Ще у ХІХ ст. англійський письменник В. Годвін відзначав: “Все, чим людина зі своїм розумом відрізняється від тварини, є результатом життя в суспільстві”.

Соціалізація особистості — це процес і результат засвоєння і відтворення людиною соціального досвіду, який здійснюється в ході діяльності й спілкування. З цього визначення випливає, що соціалізація є двостороннім процесом, який включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду (як соціальне середовище впливає на людину за рахунок її входження в систему соціальних зв'язків), а з другого — відтворення соціального досвіду (як сама людина впливає на середовище за рахунок власної діяльності). Важливо підкреслити, що “...людина не просто засвоює соціальний досвід, а й перетворює його у власні цінності, установки, орієнтації”¹.

¹ Андреева Г. М. Социальная психология. — С. 334.

Соціалізація особистості — процес багатогранний. Одним із основних його напрямів є правова соціалізація, під якою мається на увазі вироблення в ході освоєння соціального досвіду ціннісно-нормативної орієнтації особистості, за якою приписи суспільних норм сприймаються нею як власні життєві установки.

Правова соціалізація як процес включає в себе:

- а) засвоєння критеріїв оцінок юридично значущих ситуацій;
- б) вивчення законів і соціальних вимог, які визначають міру можливої і належної поведінки в суспільстві;
- в) усвідомлення своїх прав та обов'язків і способів їх реалізації;
- г) оволодіння необхідними соціальними навиками шляхом навчання того, як користуватися правовими знаннями, вимогами, правилами.

Кожен громадянин повинен не лише з'ясувати, що в суспільстві діють конкретні закони і правила, а й віднести їх до самого себе, тобто усвідомити, що вони означають для нього, що йому дозволяють, а що забороняють (у тому числі усвідомити і ті покарання, які він може понести за порушення законів).

Існують різні способи засвоєння норм права і правових цінностей у ході соціалізації особистості. Зазначимо деякі з них¹:

- 1) предметний спосіб. Засвоєння відповідного способу дій, шаблонів поведінки відбувається в процесі тієї чи іншої діяльності людини, її взаємодії з іншими людьми;
- 2) традиційний спосіб, коли людина, спостерігаючи дії і поведінку людей в різних ситуаціях, засвоює відповідні звички і шаблони поведінки в ситуаціях соціальної взаємодії, що найчастіше трапляється;
- 3) раціональний спосіб. У цьому разі людина дізнається про правові цінності, стандарти правової поведінки на уроках у школі, із бесід з іншими людьми, з книжок і по каналах засобів масової інформації.

Усе людське життя проходить у рамках певних соціальних груп. І в школі, і на роботі, і на відпочинку людина весь час вступає у взаємодію з оточуючими. Тому значний арсенал навиків соціальної поведінки формується завдяки стійким емоційним реакціям оточуючих на ті чи інші способи поведінки.

¹ Шиханцов Г. Г. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — С. 28.

У соціальній психології виділяють три основні стадії процесу соціалізації:

- дотрудова стадія охоплює період життя людини до початку трудової діяльності. Ця стадія поділяється на ранню соціалізацію (від народження дитини до вступу до школи) і на весь шкільний період життя людини, її навчання в технікумі, коледжі, вищих навчальних закладах;
- трудова стадія включає період трудової діяльності людини;
- післятрудова стадія охоплює пенсійний період життя.

Процес засвоєння правових норм, оволодіння стандартами правової поведінки проходить послідовно, згідно з виділеними вище стадіями соціалізації особистості.

Перші елементи правової культури дитина набуває вже в ранньому віці. “Вона включається в правоподібну діяльність, набуває навиків і засвоює стандарти нормативно-оціночної поведінки, отримує перші юридичні уявлення з казок, набуває в рольових іграх поняття про функції права і його представників і поступово формує, хоч і примітивну, дитячу, але власну картину правового життя. З віком, у міру розширення кола спілкування, ускладнення діяльності, відбувається інтенсивне збагачення і розвиток цієї та інших сфер свідомості”¹.

Головне завдання правової соціалізації — забезпечення правомірної поведінки особистості, що передбачає формування і розвиток у неї правосвідомості. У широкому розумінні слова під правосвідомістю розуміється весь правовий досвід поведінки особистості чи групи людей. Правосвідомість виступає як одна з форм суспільної свідомості, зміст і розвиток її обумовлені матеріальними і духовними умовами існування суспільства. Як орієнтовна основа правознавчих дій правосвідомість визначає поведінку людини в сфері найсуттєвіших соціальних відносин. Її основа — не стільки знання численних правових норм, скільки усвідомлення і прийняття соціальних цінностей, які знаходять своє відображення в праві.

До основних ознак правосвідомості можна віднести такі:

- а) правосвідомість не лише відображає соціальну реальність, але й активно на неї впливає;

¹ Ратишов А. Р., Ефремова Г. Х. Правовая психология и преступное поведение. — Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1988. — С. 43.

- б) як механізм правосвідомості виступає мовно-розумова діяльність людей; саме друга сигнальна система відображає систему правових знань і понять, яка регулює суспільні відносини;
- в) правосвідомість не може існувати без конкретного носія — людської особистості чи групи (категорія групової правосвідомості виникає тоді, коли за ознакою єдності усвідомлення своїх правових норм у суспільстві відбувається об'єднання людей у групи);
- г) правосвідомість не лише відбиває правовий досвід особистості, а й мотивує її поведінку. Інакше кажучи, вона виконує функцію регулятора поведінки людей.

Правова інформованість і мотивація правомірної поведінки залежить від соціальних зв'язків людини, від ступеня її залучення в правову культуру суспільства, а також від залучення в соціальні групи, які істотно впливають на розвиток правосвідомості.

Як один із компонентів свідомості особистості правосвідомість включає в себе три елементи:

- когнітивний (пізнавальний) — характеризується сукупністю правових знань і вмінь;
- емоційний — визначається оціночними судженнями і ставленням людини до норм права (позитивне, нейтральне, негативне);
- поведінковий (вольовий) — припускає наявність психологічної установки на правослухняну поведінку, звички до виконання норм права і нетерпимого ставлення до правопорушників.

Щоб стати справжнім регулятором правослухняної поведінки, правові знання повинні отримати позитивне емоційне забарвлення і перейти в ціннісні установки особистості, перетворитися в її внутрішні переконання, у звичну форму поведінки.

Дуже важливими інститутами правової соціалізації є сім'я і школа. При цьому основними психологічними механізмами формування правосвідомості у дітей і підлітків є наслідування (усвідомлене чи неусвідомлене) будь-якого прикладу чи зразка і навіювання (неусвідомлене відтворення індивідом досвіду тих людей, з якими він спілкується). Морально-правові ціннісні орієнтації для дитини персоніфіковані у фігурах її батьків, родичів. Саме від них вона дізнається, як необхідно себе поводити в різних ситуаціях, копіює з них моделі соціальної поведінки. При цьому ступінь засвоєння правових норм і установок, зразків поведінки суттєво залежить від ставлення дитини до батьків чи родичів, які виступають носіями певних соціальних цінностей і норм права. Якщо до батьків, родичів, учителів у дитини сформоване позитивне

емоційне ставлення, то вона засвоює відповідно з механізмами наслідування та навіювання і конкретний зміст процесу спілкування, а також їхній спосіб мислення, звички, ставлення до речей, явищ, подій. Важливо підкреслити, що в цьому разі засвоюються і ті морально-правові цінності, якими керуються в своєму житті батьки, родичі, вчителі, формуються основні морально-правові категорії.

Якщо ж ставлення дитини до батьків, родичів, учителів негативне, то вона не визнає не лише конкретних осіб, а й систему морально-правових цінностей, носіями яких вони є. У молодій, ще не до кінця сформованій людині відбувається переорієнтація на інших людей з іншою, часто деформованою, системою цінностей.

Правова соціалізація продовжується на спеціальних уроках у школі і на навчальних заняттях у вузах. Вона здійснюється не лише у вигляді розповідей-бесід, а й у формі зустрічей школярів і студентів із представниками правоохоронних органів. На заняттях і зустрічах учні отримують інформацію про принципи державного устрою, про роль і функції права в суспільному житті, про права та обов'язки громадян, про сумні наслідки недотримання правових норм тощо. Слід зазначити, що в останні роки в Україні стали значно більше уваги приділяти правовому вихованню.

Розвиток правосвідомості відбувається також під час трудової стадії процесу соціалізації. Тут основним інститутом правової соціалізації виступає трудовий колектив. Поведінка людини в групі залежить від розуміння нею своєї соціальної ролі, а регламентується системою соціальних норм і системою соціальних заходів впливу. Широка система заходів схвалення і примушення, аж до використання заходів припинення, використовується для впливу на особистість у тих її проявах, які стосуються інтересів суспільства.

Сфера морально-правових відносин у людини безпосередньо пов'язана з поняттям соціальної справедливості, яке характеризує міру можливостей для самореалізації особистості в цих суспільних умовах. Кожна людина звертається до цього поняття в ситуації зіткнення належного і бажаного. Соціальна несправедливість унеможлиблює самореалізацію особистості (а це вищий рівень її соціалізації), звідки й виникає соціальна напруженість у вигляді агресивності, задрощів та ін.

Справедливість — категорія морально-правової свідомості, поняття про належне, пов'язане з історично мінливими уявленнями про необмежені права людини. Вона містить вимогу відповідності між реальною значущістю відмінності індивідів (соціальних груп) і їхнім соціальним

становищем, між їхніми правами й обов'язками, між діянням і віддачею, працею і винагородою, злочином і карою і т. п. Будь-яка невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється людиною як несправедливість¹.

Соціальна справедливість — категорія, яка має відношення не лише до права взагалі, а й до окремих його галузей і правових інститутів. Одним із прикладів дії принципу соціальної справедливості при правовому регулюванні майнової відповідальності робітників і службовців за шкоду, завдану підприємству (організації), є звільнення від обов'язку відшкодувати збитки, яка може бути віднесена до категорії нормального виробничо-господарського ризику. Оправданий виробничий і господарський ризик, спрямований на досягнення суспільно корисної мети, не може вважатися злочином і, значить, тягнути за собою повну і підвищену майнову цивільно-правову відповідальність.

Соціальної справедливості часто-густо не вдається досягти при нанесенні шкоди, оскільки неможливо виявити того, хто її заподіяв, або через некредитоспроможність. Наприклад, аварія на Чорнобильській АЕС показала, що самому власнику джерела підвищеної небезпеки не під силу відшкодувати багатомільйонні суми збитків, тому втрати, заподіяні аварією, залишаються невідшкодованими.

Отже, правова соціалізація включає в себе засвоєння правових норм і вимог, формування навиків правослухняної поведінки, усвідомлення особистістю обов'язку перед суспільством і розуміння необхідності дотримання соціальних норм, що в кінцевому підсумку повинно забезпечувати високий ступінь правової вихованості людини і її нормативну поведінку.

§ 2. Правова соціалізація і правослухняна поведінка особистості

Кожна особистість включена залежно від видів діяльності та спілкування в різноманітні соціальні групи, в яких вона виконує певну соціальну роль. Соціальна роль не зводиться лише до правового статусу індивіда, вона характеризується як його певними правами і обов'язками, так і комплексом нормативних вимог до поведінки. Річ у тім, що формальна і неформальна соціальна група є носієм тих чи

¹ Див.: *Советский энциклопедический словарь*. — М.: Сов. энцикл., 1983. — С. 1255.

інших соціальних цінностей, норм поведінки, а також служить джерелом примусового впливу, спрямованого на забезпечення відповідності поведінки членів групи вказаним нормам.

У навчальному, трудовому, спортивному, військовому та іншому колективі, а також у дворовій компанії чи іншій неформальній групі людей, окрім вказаних, спрацьовує такий соціально-психологічний механізм соціалізації, як конформність¹. За своєю суттю — конформність — це прагнення пристосувати свою поведінку до вимог решти членів колективу чи групи людей. Від інших механізмів правової соціалізації конформність відрізняється тим, що виникає конфлікт між тим, що думає людина, і тим, як поводить себе насправді, між тим, що вона говорить, і тим, як діє реально. Інакше кажучи, конформність фіксується там, де є конфлікт між власною думкою індивіда і думкою групи (колективу), до якої він належить, якщо подолання цього конфлікту здійснюється шляхом згоди з думкою групи (колективу).

Розглядаючи співвідношення конформності й дотримання норм права, О. Яковлев виділяє такі ситуації:

- а) особистість схвалює правові норми і підкоряється їм, тому що внутрішньо приймає їх зміст;
- б) людина не схвалює ті чи інші правові норми, але підкоряється їм;
- в) індивід не схвалює (не приймає) правові норми і не підкоряється їм;
- г) людина погоджується зі змістом правових норм, але не підкоряється їм².

Якщо особистість свідомо дотримується соціальних норм, враховує їх у своїй взаємодії з іншими людьми, — наявний свідомий конформізм, який характеризує морально-правову зрілість особистості, її здатність оцінити норми права і на цій основі будувати свою поведінку.

Якщо ж особистість дотримується соціальних норм, у тому числі й норм права, під впливом групового тиску і факторів зовнішнього порядку, — це підкорений конформізм, який може стати на шляху проти-правного типу. Це пояснюється тим, що, використовуючи “сприятливу” для себе ситуацію (наприклад, відсутність соціального контролю членів групи), особа з конформізмом, який підкоряється, може обрати незаконні засоби для досягнення своєї мети.

¹ Конформність (від лат. *conformis* — подібний, відповідний) — тенденція людини змінювати свою поведінку під впливом інших людей таким чином, щоб вона відповідала думкам оточуючих.

² Яковлев А. М. Преступность и общественная психология. — М.: Юрид. лит., 1967. — С. 168.

За соціальною спрямованістю групи поділяються на соціальні й антисоціальні. Можливі випадки деградації нормальної соціальної групи (наприклад, у рамках трудового колективу об'єднуються особи — розкрадачі майна, а водночас нормальна сім'я перетворюється в аморальну та ін.).

Як уже зазначалося, сім'ї належить особлива роль у правовій соціалізації. Тому дефект соціалізації в сім'ї найнебезпечніший. Порушення в засвоєнні морально-правових норм, прийнятих у суспільстві, спостерігається “з вини” сім'ї у таких випадках¹:

- 1) батьки словесно і своїми вчинками стверджують аморальні і навіть антисоціальні способи поведінки (відбувається пряме засвоєння дитиною чи підлітком норм асоціальної поведінки);
- 2) батьки словесно дотримуються загальноприйнятих моральних норм поведінки, але здійснюють дії і вчинки, які їм суперечать (у дітей виховується лицемірство, з'являються асоціальні установки);
- 3) батьки словесно і на ділі дотримуються загальноприйнятих поведінкових норм, але при цьому не задовольняють емоційних потреб дитини (підлітка), що значно ускладнює нормальний процес соціалізації;
- 4) батьки застосовують як основні методи виховання такі: насилля, примушування, приниження особистості дитини (підлітка).

Сім'ї, для яких характерні дефекти правової соціалізації, що провокують дитину (підлітка) на скоєння правопорушень і злочинів, кримінологи називають неблагополучними. Виділяють такі види неблагополучних сімей (рис. 12):

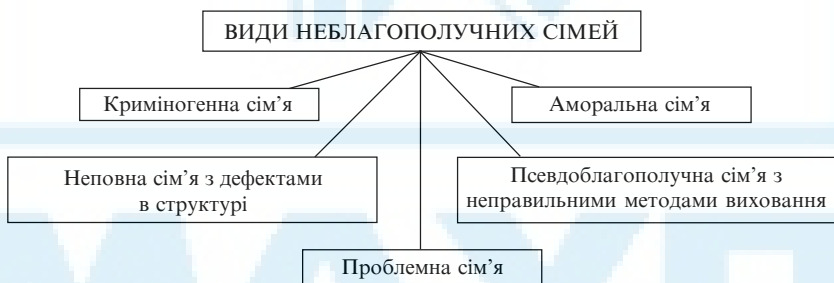

Рис. 12. Класифікація неблагополучних сімей

¹ Шиханцов Г. Г. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 34.

Розглянемо особливості кожного виду неблагополучної сім'ї з окремими прикладами із життя Закарпаття та інших країв і областей.

Криміногенна сім'я відрізняється тим, що її дорослі члени скоюють злочини. Злочинна поведінка батька чи старшого брата демонструє дітям (підліткам) зразки антигромадської поведінки, породжує внутрішньосімейні конфлікти і суттєво збільшує ймовірність здійснення злочину неповнолітніми¹.

П'ятнадцятирічний Іван М. має на своєму рахунку вже два звірячих убивства. 11 січня 2001 року він убив у п'яній сварці бомжа, який запросив його до свого "будинку", а 28 січня — 13-річного Женю Стародубцева, учня московської школи № 267, в якій раніше вчився й сам. Разом зі своїм приятелем Миколою і двома юнками він сидів на лавці біля під'їзду одного з будинків і нахвалявся своєю "крутизною", переконуючи подруг, що запросто може "замочити" будь-кого. Побачивши Женю, який проходив мимо, він схопив його за руку, потяг у бік поліклініки, знаючи, що там у такий час не повинно бути людей, і по-звірячому його вбив. Потім повернувся до своєї компанії, з гордістю доповів про скоєне і навіть показав труп своєї жертви...

З'ясувалося, що він ріс у сім'ї, в якій батько відсидів 10 років за вбивство людини. Його старшого брата, який вчився в тій самій 267-й школі, досі з жахом і тремтінням згадують учителі. В юному віці Іван пристрастився до алкоголю, бавлячись водночас різноманітними "дурницями" — від токсичних речовин до наркотиків. Гроші на розваги добував дрібними крадіжками, грабуючи іноді власну матір...²

Для **аморальної** сім'ї характерні пияцтво й алкоголізм її дорослих членів, систематичні конфлікти (скандали та бійки), розпусні дії батьків. Виховання в таких умовах дітей, як правило, деформоване (батьки залучають своїх дітей до випивки, застосовують до них тілесне покарання, часом навіть у жорстокій формі, та ін.). Такі сім'ї калічать дітей, формують психопатичні риси характеру, розвивають у них озлобленість і агресивність. Так формується потенційний правопорушник.

¹ Згідно з кримінологічними дослідженнями судимість одного з членів сім'ї збільшує ймовірність скоєння злочину неповнолітніми в 4–5 разів. Див.: Шиханцов Г. Г. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С.34.

² Пятнадцатилетний убийца // Мир новостей. — 2001. — 13 лют. — № 7(373).

Руслан К. (12 років) засуджений за жорстоке побиття свого однокласника. Батько, який неодноразово лікувався, — хронічний алкоголік, постійно бив хлопця. Мати Руслана сама боялася свого чоловіка і тому не могла захистити сина. Вчився Руслан погано, ні в яких громадських справах участі не брав, часто прогулював шкільні уроки. Щодо однокласників вів себе озлоблено, грубо, часто бив їх (особливо тих, хто слабший за нього). Був неввічливий і в стосунках із учителями — дозволяв собі грубі жести, плювався.

Відчуваючи, що клас його відкидає, набув нових “друзів”, серед яких один був раніше судимий, а двоє перебували на обліку в дитячій кімнаті міліції. Утік з дому, весь вільний від школи час проводив разом з друзями, почав вживати спиртні напої. Коли один із його “друзів” в стані алкогольного сп’яніння сказав йому, що він не може побити свого однокласника Ігоря, тому що той вищий за нього і сильніший фізично, Руслан “завівся” і того ж вечора жорстоко побив його металевим прутом.

Проблемна сім’я характеризується суперництвом між батьками за головне становище в сім’ї, роз’єднаністю, ізоляцією між батьками і дітьми. Постійна атмосфера напруженості між батьками призводить до того, що дитина (підліток) прагне якомога менше перебувати вдома, втрачає емоційний контакт із батьками, виходить з-під соціального контролю дорослих. І в цьому разі створюються умови для криміногенного формування дітей (підлітків).

Неповна сім’я з дефектами в структурі часто створює певну складність у правовій соціалізації дітей і підлітків. Це пов’язано насамперед з тим, що дитина (підліток) відчуває емоційний дискомфорт, який виявляється в емоційному голоді, почутті власної неповноцінності, “ушербності”.

Ольга С. (14 років) вчиться в сьомому класі. Сім’я розпалася, живе з матір’ю. Стосунки у них конфліктні. Вчиться в школі незадовільно, всі її інтереси спрямовані на придбання нових речей, косметики. До інших людей байдужа, часто каже неправду, не вміє співчувати іншим, подавити небажані емоційні прояви, злісно жартує, ласться. Щоб задовольнити свої потреби в одязі, дорогих речах та ін., цю суботу і щонеділі стала виїжджати в районний і обласний центри і займатися проституцією. При черговій зустрічі вкрала у чоловіка гаманець із документами і грошима, була швидко затримана і відправлена в колонію для неповнолітніх.

Псевдоблагополучна сім'я відрізняється безперечним домінуванням одного з батьків, наявністю жорстоких стосунків між членами сім'ї, застосуванням насильства, фізичного покарання як основних методів виховання. Часом трапляються сім'ї, в яких виховання дітей можна назвати варварським. Часті фізичні покарання призводять, по-перше, до появи у дитини (підлітка) дратівливості, озлобленості, агресивності, по-друге, до заниженої самооцінки особистості дитини (підлітка), по-третє, до втрати чуйності і здатності співпереживати іншим людям, по-четверте, до появи ворожості стосовно батьків. У подібних сім'ях діти часто тікають із дому, вступають в якесь злочинне угруповання і скоюють правопорушення аж до злочину.

Алік Д. (15 років) засуджений за розбійний напад у складі групи і зараз знаходиться в колонії для неповнолітніх. Ріс у повній сім'ї з непоганим матеріальним достатком. Починаючи з п'яти–шести років батько за найменшу провину його суворо карав, часом застосовував фізичну силу. Хлопчик ріс боязливим і лякливим, щодо батька у нього виникло почуття ненависті. У 13 років уперше втік з дому і повернувся лише через 2 тижні. Як тільки він зайшов до хати, був побитий батьком. Через місяць, не витримавши образ, погроз і побоїв, знову втік. У сусідньому районному центрі познайомився з такими ж, як він, кинутими напризволяще хлопцями. Щоб якось вижити, вони крали продукти на ринку, відбирали гроші у малолітніх дітей і, нарешті, звалилися на розбійний напад. Всі, в тому числі й Алік, швидко були затримані й засуджені.

Таким чином, дефекти сімейної правової соціалізації призводять до формування в особистості викривленої структури потреб і до соціально-негативних відхилень у поведінці.

Нерідко стають правопорушниками, а потім і злочинцями так звані важкі учні через те, що для них школа перестає бути місцем, де вони задовольняють потреби в пізнаванні, спілкуванні, належності до групи. Річ у тім, що здебільшого шкільні педагоги ставляться до “важких” учнів негативно, в роботі з ними використовують лише методи покарання, повчальних бесід, уражають самолюбство дітей, виставляючи перед класом напоказ усі негативні риси цих учнів. Через невмілі дії вчителів стосунки “важких” учнів із класом порушуються, що наносить їм душевну травму і налаштовує їх проти “всіх і вся”. Конфліктні стосунки з педагогами і адміністрацією школи, розрив

взаємин із однокласниками, стан відкинутого штовхають дітей на розваги і розвивають у них потяг до алкоголю, наркотиків і т. п. Рано чи пізно вони поповнюють ряди правопорушників, для яких характерні зв'язки з тими особами, які мають аналогічні погляди на життя, близькі ціннісні орієнтації і поведінку.

Важливо мати на увазі, що у таких підліткових (а часом і дитячих) групах різко послаблюється соціальний контроль однієї з функцій процесу правової соціалізації — спадкоємність між поколіннями. Річ у тім, що морально-правові норми і цінності (повага до закону, працелюбство, соціальна відповідальність, справедливість та ін.) можуть бути засвоєні лише у процесі спілкування з дорослими, в ході спільної діяльності з ними. В разі коли підлітки знаходяться в контакті лише зі своїми ровесниками, то зразки правослужняної поведінки, зумовленої правовими нормами і культурними традиціями, ними не засвоюються. Такі групи за несприятливих соціальних умов можуть переростати з розважальних в асоціальні, а поведінка їхніх членів — спочатку в аморальні вчинки, а потім в серйозні правопорушення.

Законослужняна поведінка індивіда формується соціальними устоями конкретного суспільства. Саме соціальне середовище створює передумови для реалізації тих чи інших правових норм. Законослужняна поведінка є результатом правової соціалізації, у ході якої відбувається засвоєння особистістю моральних і правових заборон, соціальних стереотипів поведінки. Вона визначається почуттям соціальної відповідальності, соціальної справедливості, повагою до права. При формуванні особистості в нормальних умовах соціалізації правові заборони приймаються людиною і стають звичними нормами її поведінки. У неї розвивається механізм соціального саморегулювання, під яким розуміється звична готовність чинити і діяти в конкретній обстановці певним чином.

Що ж лежить в основі правового регулювання? Воно базується на співвідношенні прав і обов'язків особистості та суспільства. Повнота і ступінь реалізації прав багато в чому залежать від соціальних установок особистості, її ціннісних орієнтацій та інших психологічних явищ.

Отже, як зазначалося, розвиток правосвідомості завжди зумовлений навколишнім соціальним середовищем. На його формування впливають численні фактори макросередовища (політика, економіка, ідеологія, культура та ін.) і мікросередовища, які переломлюються через конкретні умови життєдіяльності особистості. Регулятивна сторо-

на правосвідомості пов'язана з інтересами і потребами особистості, а також із волею. Схильність людини дотримуватися в своїй поведінці загальноприйнятих у суспільстві норм, її готовність дати звіт за свої дії та вчинки пов'язана з соціальною відповідальністю. Її суть — зіставлення вчинків людей з тим, як вони повинні поступати за цих обставин. Особливо виділимо правову відповідальність як визначену законом міру обов'язкових вимог, які ставляться державою до кожного члена суспільства. Правова відповідальність — це примусовий спосіб впливу на поведінку тих осіб, які ухиляються від виконання основних вимог суспільства.

§ 3. Психологічні умови дієвості правових норм

Вивчення ефективності правових норм — одне з серйозних завдань правової науки, тому що соціальні норми є важливим засобом впливу на індивіда. Розуміння законів соціального розвитку, ролі права у формуванні особистості, знання тих шляхів і способів, якими право виконує завдання розвитку правосвідомості громадян, дає змогу ліпше виявити соціально-психологічні й психологічні причини, скоєння правопорушень.

Оскільки правова норма завжди пов'язана з людськими стосунками, то оцінити дієвість правової норми можна лише на основі аналізу соціальних факторів, у тому числі й тих, які мають психологічне забарвлення.

Спеціалісти в галузі юридичної психології виділяють такі групи умов дієвості правових норм¹:

- 1) макросоціальні умови (рівень соціально-економічного розвитку суспільства, правова система і культура, соціальні інститути, ідеологія і т. д.);
- 2) мікросоціальні умови (найближче оточення людини — формальні і неформальні малі групи);
- 3) особистісні умови суб'єкта, який реалізує право.

Розглянемо ці групи умов дієвості правових норм докладніше.

¹ Див.: Васильєв В. Л. Юридическая психология: Учебн. для вузов. — С. 110–122; Епикеев М. И. Общая и юридическая психология: Учебн. для вузов. — М.: Юристъ, 1996. — С. 234–238; Шиханцов Г. Г. Юридическая психология: Учебн. для вузов. — С. 49.

Право як сукупність правил поведінки (норм), санкціонованих владою, здійснення яких забезпечено заходами державного примусу з метою охорони захисту і розвитку суспільних відносин, що відповідають об'єктивним потребам суспільства та інтересам народу, буде ефективним на практиці. Суть і зміст правових норм визначаються характером економічних відносин, рівнем соціально-економічного розвитку суспільства. Ефективність правових норм залежить також від політичної стабільності держави, від роботи державних і суспільних інститутів, правової культури членів суспільства.

Істотно впливає на реалізацію правових норм громадська думка, під якою розуміється виражене у формі певних суджень, уявлень і оцінок ставлення соціальних груп до різних явищ чи проблем соціального життя, які стосуються загальних інтересів. Суспільна думка виникає як продукт усвідомлення назрілих і тих, що потребують розв'язання, соціальних проблем і проявляється в зіставленні, а іноді й у зіткненні різних поглядів і позицій щодо правового акта (закону), який обговорюється, в схваленні, підтримці чи, навпаки, запереченні тих або інших правових норм, які приймаються законодавцями. Тому не випадково при розробці того чи іншого правового акта в Україні проводяться опитування, спрямовані на з'ясування громадської думки щодо правової норми. Завдання законодавців при цьому — виявити міру погодження з основними положеннями нормативного акта тієї частини суспільства, інтересів якої він торкається. Цілком очевидно, що наявність погодження з правовим актом у суспільній думці, підтримка його громадянами країни створює сприятливі соціально-психологічні умови для його реалізації. І навпаки, якщо законодавці ігнорують суспільну думку, не прислухаються до неї і не враховують у своїй роботі, то прийнятий правовий акт виконуватиметься далеко не в кожному конкретному випадку.

Наприклад, відсутність повних правових гарантій щодо запобігання шкоді від діяльності атомних електростанцій викликає негативну реакцію широкого загалу громадськості. Необґрунтованим юридично і несправедливим по суті є твердження, що катастрофа ядерних реакторів є неподоланна сила¹, а значить, власник не зобов'язаний відшкодувати втрати.

Часом соціальні норми закріплюються в документах без будь-якого обговорення з громадянами країни.

¹ Див.: *Юридический справочник для населения*. — М.: Юрид. лит., 1988. — С. 282.

Значно впливає на дієвість правової норми престиж права в суспільстві. Високий ступінь поваги до права в суспільстві дозволяє реалізувати різні нормативні акти без суворого використання інструментів санкцій і контролю. Повага до права, внутрішня згода з правовими вимогами і впевненість у необхідності дотримання правових норм, свідоме ставлення до них — свідчення того, що рівень правосвідомості членів суспільства досить високий. Повага до права лежить у самій суті правового виховання, мета якого полягає в тому, щоб добитися такого ставлення громадянина до правових норм держави, коли вона у своїй практичній діяльності та спілкуванні визнає особистісну цінність закону, конкретного правового припису.

Значущою соціально-психологічною умовою дієвості правових норм є соціальна орієнтація особистості як система ціннісного ставлення до об'єктів соціальної дійсності. В основі соціальних орієнтацій лежить сукупність потреб і установок особистості, які формують схильність до певного сприйняття і оцінки дійсності. Відповідно, соціальні орієнтації є одним із джерел соціальної, в тому числі й правової, діяльності особистості. У процесі взаємодії з макросередовищем, зокрема з наукою, культурою, традиціями і звичаями, людина вступає в так звані ціннісні відносини чи відношення значущості (здатність того чи іншого явища або предмета задовольняти певні потреби особистості). Соціально-психологічною формою виявлення ціннісних відносин виступають ціннісні орієнтації. У зв'язку з цим слід відзначити, що правопорушникам притаманна нестійка система ціннісних орієнтацій, яка відзначається гіпертрофованим характером основних її елементів, серед яких головне місце займає егоцентризм, що оснований на уявленнях особистості про себе як про найважливішу соціальну цінність. Завищена оцінка значущості своєї особистості нерідко супроводжується негативним ставленням до суспільного порядку, норм моралі та права.

Друга група психологічних умов ефективності правових норм — мікросоціальні умови — виконує функцію соціально-психологічного забезпечення правореалізації. В чому особливість мікросоціальних умов? Як вони проявляються в реальному житті людини?

Мікросоціальні умови пов'язані з найближчим оточенням людини, із тими, з ким вона безпосередньо контактує (формальні малі групи — сім'я, навчальний клас, робоча бригада, співробітники відділу фірми і

т. д., неформальні малі групи — коло друзів, компанія відпочивальників у санаторії тощо). Основне призначення малої соціальної групи — цілеспрямоване регулювання міжособистісних відносин з метою реалізації інтересів групи. Маючи в наявності певні санкції (міри впливу), внутрішньогрупові стосунки впливають на поведінку людини. Якщо норми права схвалюються і визнаються цією соціальною групою, то її члени свідомо дотримуються правових приписів. У цьому разі ефективність правореалізації підвищується за рахунок того, що соціальні норми, які склалися, самої групи доповнюють, закріплюють правові. Можливий варіант, коли в соціальній групі офіційні правові приписи не схвалюються, виникає спокуса їх порушити, але загроза покарання змушує людей цього не робити.

Дієвість правових норм знижується в тому разі, коли людина потрапляє в малу групу антисоціальної спрямованості, члени якої не визнають норм права і порушують їх у своїй життєдіяльності. Серед соціально-психологічних підтримок, які безпосередньо впливають на виконання членами такої групи правових норм, слід вказати на прояви уваги мікрооточення до особистості правопорушника у зв'язку з його конкретними діями, а також заохочення, схвалення цих дій, чи, навпаки, їх засудження. Найбільш сильними криміногенно значущими негативними підтримками, які стимулюють антигромадську поведінку правопорушників, є алкоголізм і наркоманія. Задоволення цих викривлених потреб об'єктивно суперечить інтересам суспільства, послаблює соціально корисні зв'язки правопорушників, створює напружену мікросоціальну обстановку, часто штовхає людину на злочин.

Досить важливу роль у механізмі антигромадської поведінки правопорушників відіграє конкретна життєва ситуація. Вона являє собою сукупність обставин життя особи, які сприяють виникненню в неї за певних умов рішучості вчинити суспільно небезпечне діяння. Володіючи невеликою протяжністю у часі й просторі, конкретні життєві ситуації характеризуються також різним ступенем їх психологічної напруженості, взаємозв'язком із соціальним середовищем і впливом на особистість правопорушника. На відміну від мотиву — внутрішнього спонукання, конкретна ситуація в усвідомленні особи виступає як привід, який потребує прийняття певного рішення. Багато спеціалістів зазначають, що вплив соціального середовища як життєвої ситуації носить актуалізований характер, оскільки особистість взаємодіє з ним у цей момент перед скоєнням

злочину¹. У цьому, по суті, й полягає відмінність життєвої ситуації від несприятливих умов формування особистості, які володіють відносно великою протяжністю у часі та поступовим характером накопичення негативної інформації.

Третя група умов ефективності правових норм відноситься до індивідуально-психологічних особливостей індивіда, який ухвалює рішення про правильність поведінки. Річ у тім, що вибір варіанта поведінки залежить не лише від сили впливу зовнішніх обставин (макросоціальні умови), а й від особистості, зокрема від її інтелектуальних, емоційних і вольових особливостей, системи потреб, нахилів, інтересів, психічного стану тощо, які є як наслідком середовища і виховання, так і особисто вроджених якостей.

Мотиви правослухняної поведінки особистості різні:

- а) переконаність у суспільній корисності вчинку, який здійснюється;
- б) правовий обов'язок, обов'язок перед суспільством;
- в) професійне почуття відповідальності;
- г) практична корисність вчинку для інших людей;
- ґ) стереотип, звична поведінка;
- д) конформізм (підкорення більшості);
- е) боязнь правової чи моральної відповідальності;
- є) особиста користь від здійснення вчинку;
- ж) егоїстичні інтереси;
- з) негативні мотиви (помста, ревнощі та ін.), які реалізуються правомірними засобами².

Найвищим рівнем мотивації правослухняної поведінки слід вважати переконаність особистості в соціальній цінності вчинку, який здійснюється, корисного для суспільства і найближчого соціального оточення.

Відповідно, дієвість нормативного акта визначається тим, наскільки він відповідає об'єктивним потребам суспільства в цілому, підтримується різними соціальними групами і якою мірою реалізується громадянином, який з повагою ставиться до права.

Водночас у житті нашого суспільства існують ситуації опору закону, неприйняття правових норм різними соціальними групами і

¹ Антонян Ю. М. Взаимодействие личности и конкретной ситуации // Механизм преступного поведения. — М.: Наука, 1981. — С.76–77; Волков Б. С. Мотивы преступления. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. — С. 134.

² Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. — М.: Юристъ, 1995. — С. 169.

окремими індивідами. Основні фактори, які зумовлюють негативне ставлення до права і його норм, наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Фактори, які негативно впливають на дієвість правових норм

Групи умов дієвості правових норм	Основні фактори
I. Макросоціальні умови	<ol style="list-style-type: none"> 1. Війна законів, викликана кризовими явищами в політичній, економічній і правовій сферах 2. Важке матеріальне становище більшості населення країни, його різке розшарування на багатих і бідних 3. Певна криміналізація та корумпованість окремих гілок влади 4. Корумпованість правової системи
II. Мікросоціальні умови	<ol style="list-style-type: none"> 1. Наявність у суспільстві соціальних груп зі специфічною субкультурою: <ul style="list-style-type: none"> • групи організованої злочинності • владно-кланові угруповання • молодіжне і підліткове середовище • групи, основними потребами яких є вживання алкоголю і наркотиків 2. Прагнення окремих антисоціальних впливових груп до влади
III. Особистісні умови	<ol style="list-style-type: none"> 1. Неповага окремих громадян до основних морально-правових норм 2. Правовий нігілізм (заперечення загальноприйнятих цінностей)

Представлені в табл. 3 фактори, які негативно впливають на ефективність правових норм, — це основні напрями в діяльності державних органів, законодавчої і виконавчої влади з вирішення поставлених перед суспільством завдань для закріплення правопорядку.

Інтереси особистості і суспільства дуже різноманітні, і не всі взаємовідносини між членами суспільства піддаються правовій регламентації. Особливість правових норм полягає в тому, що вони відображають найсуттєвіші стосунки між людьми.

Отже, у ході соціалізації особистості відбуваються засвоєння людиною норм і цінностей соціального середовища, входження в нього і відтворення соціальних норм. Цей об'єктивний процес засвоєння соціальних функцій, ролей, норм, обов'язків і набуття навичок соціально

значущої поведінки проходить на раціонально усвідомленому і емоційному рівнях шляхом формування індивідуального і засвоєння соціального досвіду. Він супроводжується взаємним впливом навколишнього середовища на особистість і — в порядку зворотного зв'язку — особистості на середовище та інших учасників суспільних відносин. Скоєння правопорушення, однак, свідчить про неефективність попередньої, до злочину, соціалізації, наявність дефектів у взаємодії з середовищем. Така неузгодженість у соціалізації виявляється часом у незначних за своєю соціальною значущістю проступках і антигромадських діях. Але, якщо залишати такі дії без коригування соціальним середовищем, це призводить до подальшого відсторонення особистості і формування в неї суб'єктивної готовності застосувати в критичних ситуаціях засвоєний нею протиправний варіант поведінки. Чим вужчі зв'язки особистості з навколишнім світом, відзначає Ф. Бурчак, чим обмеженіша її предметна діяльність, тим слабше діятиме соціалізуючий механізм і тим односторонньою буде особистість¹. Тому цілеспрямоване регулювання і всебічне стимулювання оптимального процесу соціалізації є важливим напрямом ранньої профілактики правопорушень. Неопосередкованими провідниками такої соціалізації особистості виступає сім'я, трудовий (навчальний, військовий та ін.) колектив, неформальні дружні групи та інші елементи мікросередовища.

¹ Бурчак Ф. Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. — К.: Выща шк., 1986. — С. 26.

КРИМІНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Кримінальна психологія — сфера юридичної психології, яка вивчає психологічний механізм правопорушень і психологію правопорушників, проблеми утворення, структури, функціонування і розпаду злочинних груп.

Кримінальна психологія вивчає ті психічні закономірності, які проявляються в процесі формування злочинної установки особистості, в ході задуму, підготовки і скоєння злочину. Вона досліджує особистість злочинця, структуру і психологічні особливості злочинних груп.

У вітчизняній кримінальній психології відкидається підхід про “природженого злочинця”, реалізується діалектичний погляд, в якому повинні враховуватися і біологічне, і соціальне в цій конкретній особистості. При цьому провідне місце у формуванні психологічних особливостей злочинців відводиться соціальним факторам. Навіть суто вроджені і спадкові властивості індивіда позбавлені від впливу макро- і мікросередовища. Але існують і біологічні передумови протиправної поведінки. До них належать (дані дослідження Г. Аванесова)¹:

- патологія біологічних потреб (причина багатьох сексуальних викривлень і сексуальних злочинів);
- неврастенія, психопатія та інші нервово-психічні захворювання;
- спадкові захворювання (особливо захворювання дітей, викликані алкоголізмом батьків);
- психофізичні навантаження, конфліктні ситуації, використання нових видів енергії, які призводять до різних захворювань і служать кримінальним фактором.

Отже, при вивченні злочинної поведінки необхідно враховувати співвідношення соціального і біологічного в структурі конкретної особистості, пам’ятаючи про те, що злочинність зумовлена насамперед соціальними факторами, але завжди слід мати на увазі й індивідуально-психологічні, біологічні особливості особистості злочинця.

¹ Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. — М.: Изд-во Акад. МВД СССР, 1980. — С. 226–230.

§ 1. Поняття особистості злочинця і типологія злочинців

Аналіз психологічної і криміналістичної літератури показує, що вивченню особистості злочинця приділяється досить велика увага (праці В. Васильєва, А. Дулова, В. Глазиріна, М. Єнікеєва, К. Ігошева, М. Костицького, О. Ратінова, Ю. Чуфаровського та ін.).

Як сприймати поняття “особистість злочинця”? В окремому правопорушникові не можна абсолютизувати будь-які злочинні його особливості. Водночас у кожного злочинця можна виявити те спільне, що характерне для всіх злочинців певної категорії. Лише в цьому аспекті правомірний термін “особистість злочинця”. Злочинець — це особа, яка скоїла злочин і визнана винною в результаті судового розгляду.

Злочинна поведінка зумовлена взаємодією особистості із соціальним середовищем. Політичні, соціально-економічні, духовні сторони суспільства справляють зовнішній вплив на формування механізму злочину, а психічні особливості формують механізм злочину зсередини. Важливо підкреслити, що будь-які соціальні, зовнішні умови проявляються в злочині, переломлюючись через особистість, тобто через її внутрішній світ. Тому особистість злочинця не просто відображає зовнішні умови життєдіяльності, але є активною стороною взаємодії з тим чи іншим середовищем.

У психіці людини не існує якихось особливих “злочинних рис”. Ще видатний психолог XIX–XX ст. О. Лазурський у своїх працях підкреслював, що викривлений розвиток людської особистості пов’язаний не з відсутністю або недостатністю тих чи інших психічних якостей (розуму, волі, емоцій), а більшою мірою з **невідповідністю** (виділено мною. — В. Б.) між особливостями психіки і тими зовнішніми умовами, в яких відбувається розвиток людини¹.

Вивчення особистості злочинців і законослухняних громадян дає змогу спеціалістам дійти висновку, що злочинці гірше засвоїли вимоги правових і моральних норм, вони більше відчужені від суспільства і його соціальних цінностей, від малих груп — сім’ї, трудових чи навчальних колективів, у них погана соціальна адаптованість. Злочинці відрізняються від законослухняних людей не “злочинними рисами” їхньої психіки, а тими негативними рисами характеру, тією спрямованістю особистості, які склалися в умовах їхнього життя, на-

¹ Лазурський А. Ф. Классификация личностей. — Л.: Госиздат РСФСР., 1924. — С. 27.

вчання і діяльності. Для злочинця характерні агресивність у поведінці та імпульсивність у діях, відчуженість від суспільних цінностей і духовної культури, високий рівень тривожності й невпевненості в собі. Усі ці риси формуються в рамках індивідуального буття, а також біологічно зумовлених особливостей. Особистісні якості людини, які проявляються в злочинному діянні, — свідчення її морально-психологічних недоліків (жорстокість, соціальний негативізм, жадібність тощо).

Отже, відмінність злочинної поведінки від правомірної зумовлена ціннісними орієнтаціями, поглядами і соціальними установками індивіда. Загально визнано, що саме в координатах ціннісно-нормативної системи особистості та соціального середовища, їхній взаємодії слід шукати безпосередні причини злочинної поведінки¹.

У типології особистостей злочинців виділяють:

- а) загальний тип злочинця;
- б) особистість злочинця певної категорії;
- в) особистість злочинця певного виду.

Ці градації відносяться між собою як загальне, особливе й одиначне. Вивчаючи злочинця, юридичні працівники досліджують його індивідуальність (одиначні, неповторні риси), його особливі риси (ті, які притаманні, наприклад, шахраям чи учасникам розбійних нападів) і загальні (ті риси, які наявні майже в усіх представників злочинного світу).

Типологія особистості злочинців проводиться на кількох підставах: залежно від ціннісно-орієнтаційної деформації особистості, за змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості і на психорегулятивній підставі² (див. рис. 13). Пояснимо типології особистості злочинців.

Асоціальний тип злочинця (менш злісний) відзначається несформованістю у людини позитивних ціннісних орієнтацій, позитивних соціальних установок, які не лише впливали б на його поведінку, а й утримували від можливої протиправної поведінки у складних, часом конфліктних ситуаціях.

Антисоціальний тип (злісний) притаманний професійному злочинцю, який виявляє постійну готовність до злочинів, до злочинної поведінки. Як правило, ці люди неодноразово скоювали злочини і мають стійкі підсвідомі кримінальні спонукання.

¹ Васильев В. Л. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 222–224.

² Енцкев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — М.: Юрист, 1996. — С. 302–304.

Рис. 13. Типи, категорії і види злочинців

Корислива категорія злочинців, які посягають на матеріальні блага суспільства й окремих громадян, поділяється на види:

- а) корисливо-господарські злочинці (незаконне підприємництво, ухилення від сплати податків, фальсифікації товарів і т. д.);
- б) корисливо-службові злочинці (хабарництво, розкрадання шляхом зловживання службовим становищем, обман споживачів і т. п.);
- в) крадії, розкрадачі (корисливі посягання на чужу власність);
- г) шахраї (підробка документів, грошових знаків та ін.);
- ґ) ненасильницькі вимагачі.

Корисливо-насилницька категорія злочинців характеризується поєднанням корисливих посягань із насиллям над особистістю. Виділяють чотири види корисливо-насилницької категорії злочинців:

- а) грабіжники;
- б) учасники розбійних нападів;
- в) насильницькі вимагачі (рекетири);
- г) убивці з корисливою метою.

Насильницька категорія злочинців, яка відрізняється агресивною, антигуманною спрямованістю до життя, здоров'я і особистої гідності інших людей, це:

- а) хулігани;
- б) злісні хулігани;
- в) особи, які посягають на честь і гідність особистості шляхом образи і наклепу;
- г) особи, які здійснюють агресивно-насильницькі дії проти особистості — вбивства, зґвалтування, нанесення тяжких тілесних ушкоджень та ін.

Випадковий тип особистості злочинця пов'язаний з дефектами психічної саморегуляції. Це особи, які скоїли злочин уперше через випадковий збіг обставин, бо не змогли протистояти криміногенній ситуації через низький рівень самоконтролю. Скоєний злочин суперечить загальній поведінці цієї особистості і є випадковим.

Для різних видів злочинів (корисливих, корисливо-насильницьких, насильницьких, випадкових) характерні викривлення в мотиваційній сфері правопорушника. Тому, оцінюючи особистість людини, яка скоїла злочин, юристові необхідно виявити домінуючі мотиви його життя і діяльності. Без цього важко, а часом і неможливо, розкрити суб'єктивну сторону особистості злочинця, бо злочинні діяння, однакові за юридичними ознаками, можуть бути зумовлені різними спонуканнями. Цікавий приклад у зв'язку з цим наводить харківський спеціаліст А. Зелінський: “Розкрадання, наприклад, в одному випадку виявляє хижацьку і придбавальну спрямованість винного (є яскраво виражений мотив у поведінці цієї особистості. — **В. Б.**), а в другому — слабовілля і навіюваність. Від першого швидше за все можна очікувати повторного розкрадання, від другого — найрізноманітніших вчинків”¹.

Здійснюючи вчинки і дії, люди виходять із різних спонукань, нерідко керуються прямо протилежними мотивами, які відіграють винятково важливу роль у життєдіяльності кожного індивіда. Сукупність стійких мотивів, які орієнтують діяльність особистості, Г. Шокін справедливо вважає ядром спрямованості особистості². Саме потяги і бажання, інтереси і переконання, установки та ідеали виступають механізмом регуляції поведінки людини. Теоретичні дослідження і кри-

¹ Зелінський А. Ф. Рецидив преступлений: Структура, связи, прогнозирование. — Х.: Выща шк., 1980. — С. 50.

² Див.: Шокін Г. В. Основы психологических знаний: Учеб. пособие. — 2-е изд. — К.: МАУП, 1996. — С. 28–29.

мінальна практика показують, що мотиваційна сфера особистості злочинця характеризується егоцентризмом, неприйняттям ним соціальних цінностей, стійким конфліктом із частиною представників навколишнього середовища, виправданням себе. В особистості злочинця переважає викривлена система цінностей, яка формується в ході соціалізації, бо не є вродженою. Багато злочинів пов'язані із заздрістю, що є передумовою для розкрадань, грабіжництва і розбою.

Одним із найнебезпечніших різновидів викривлених потреб є потреба в алкоголі та наркотиках, які виступають каталізатором злочинних дій. Вивчення осіб, засуджених за вбивства (500 чоловік), свідчить про те, що майже половина з них почала вживати спиртні напої і наркотики з раннього віку. І як наслідок — відзначалися найбільшою агресивністю. Агресивні дії в основному проявлялися в погрозах, побиттях, образах і бійках, тобто були спрямовані проти особистості¹.

На підлозі кухні однокімнатної квартири в калюжах крові лежали два трупи. 44-річна уродженка Тернополя Галина Денисенко і її співмешканець-земляк Анатолій Стасюк були по-звірячому зарізані, кожний з жертв убивця наніс десятки ножових поранень, понівечивши тіла до невпізнанності. Їх виявив місцевий дільничний, який прийшов перевірити квартиру. Сусідка, яка ввечері чула несамовиті крики з квартири Галини Денисенко, повідомила про це в міліцію...

Вже наступного дня головний підозрюваний у цій справі — 21-річний Олексій Смолін — був оголошений в розшук. Смолін, уродженець і житель Брянської області, останні місяці мешкав у Москві на квартирі у матері. Надивившись під час служби в Чечні на всілякі жахи війни, парубок, намагаючись упоратися з депресіями, став пити. Як відомо, алкоголь у цій справі поганий помічник, але людина, яка спивається, як правило, розуміє це занадто пізно. Алкогольне сп'яніння викликало в нього злість і ненависть до горілчаних братів чи випадкових перехожих. Якщо раніше все закінчувалося банальним мордобоем без особливо важких наслідків, то 13 грудня 2000 р., відзначивши день народження приятеля, Смолін пішов в “запій”...

Як і слід було очікувати, деталі того фатального вечора, коли було скоєне вбивство, Смолін пам'ятає досить невиразно. У гості він прийшов напідпитку, його щедро частували, потім, як йому здалося, Анатолій образив

¹ Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 267.

його неухважним висловлюванням (після того як гість почав надто звертати увагу на Галину), парубок розлютився і схопив ножа...¹

На ґрунті викривлених потреб виникає відповідна система інтересів, яка є сходиною від потреби до поведінки людини. Наприклад, у більшості розкрадачів, шахраїв, хабарників матеріальні інтереси, так званий інстинкт накопичення, є основним сенсом їхнього життя і діяльності. І вони, духовно обділені, намагаються компенсувати це грошима, речами, розгульним життям. Важливо підкреслити, що головною антисоціальною стороною цих викривлених потреб є вишукування неправомірних джерел їхнього задоволення.

Особливу небезпеку для суспільства представляють запеклі злочинці — вбивці, насильники, бандити, грабіжники. Найнебезпечнішими є рецидивісти, для яких злочинна діяльність є стійкою орієнтацією в їхньому житті. Вони відзначаються крайньою жорстокістю та імпульсивністю, відсутністю почуття милосердя до людей, низьким рівнем культури. Більшість злочинів скоюється запеклими злочинцями з прямим наміром. Разом зі сферою свідомості у них починає функціонувати підсвідома спрямованість на скоєння певних злочинів, що штовхає їх на все нові.

Глибоке вивчення юридичними працівниками психологічних особливостей особистості обвинуваченого дає можливість, по-перше, правильно кваліфікувати злочин, по-друге, здійснювати вибір найбільш придатних психологічних способів впливу на обвинуваченого в процесі проведення слідчих дій, по-третє, більш успішно виявляти причини та умови злочину.

Із психологічного погляду, вивчення особистості звинуваченого включає в себе дослідження його внутрішнього світу, потреб, інтересів, мотивів, які визначають вчинки та дії людини, емоційної і вольової сфери, індивідуальних особливостей мислення, пам'яті, сприйняття, уяви та інших психічних явищ.

§ 2. Соціально-демографічна характеристика особистості злочинця

Однією з найважливіших соціально-демографічних ознак, які характеризують особистість злочинця, є вік. Спеціалісти-психологи роз-

¹ Чеченский синдром // Мир новостей. — 2001. — 6 янв. — № 2 (368).

глядають його як якісно визначений етап становлення і розвитку особистості, як період із притаманними йому психологічними особливостями сприйняття людиною навколишнього світу. Через це вікові особливості не можуть не впливати на злочинну поведінку. Вікові особливості повинні цікавити слідчого, суддю, адвоката, прокурора та інших юридичних працівників як результат соціальних змін особистості, її соціальних функцій, соціального досвіду, способів реагування на конфліктні ситуації та ін. Відповідно, соціально-психологічні особливості того чи іншого віку так чи інакше виявляються в певних формах злочинної поведінки, що передбачає необхідність диференційованого вивчення певного контингенту правопорушників за віковою структурою.

Дуже важливою характеристикою особистості злочинця є освіта. Прямої кореляційної залежності між рівнем освіти і формою антигромадської поведінки немає, однак рівень освіти впливає і на правосвідомість, і на формування світоглядних поглядів, і на здатність вибору того чи іншого варіанта поведінки. Так, серед осіб, які скоїли злочини в Закарпатті за період 1999–2000 рр., початкову освіту мали 3 %, неповну середню — 27 %, середню — 65,8 %, вищу 4,2 %.

Звертає на себе увагу той факт, що ця група злочинців мала відносно високий рівень освіти. Пояснення цьому бачиться в тому, що оскільки освітній рівень населення в цілому в країні постійно підвищується, то це стосується і осіб, які причетні до злочинних діянь. Значна частина досліджуваного нами контингенту правопорушників є люди молодого віку. Слід підкреслити: в порядку загальної кореляції, як і раніше, відзначається стійке відставання правопорушників від своїх закономірних ровесників за рівнем освіти та культури. Значний інтерес представляє питання про співвідношення пізнавального і морального моментів у процесі формування особистості, про те, що є носієм цілісності людської особистості — знання чи моральність. Практика свідчить, що висока освіченість не є бар'єром, який розділяє правопорушників і закономірних громадян, і не гарантує соціально схвальної поведінки. Найчіткіше це проявляється в екстремальних умовах криміногенної ситуації, яка впливає не лише на свідомість особистості, її раціональні елементи, а й на глибинні емоційні компоненти психіки. Таким чином, не слід переоцінювати освіченість, набагато важливіше світоглядна і моральна спрямованість знань (особливо гостро ця проблема постає перед молоддю). Отже, стає зрозумілим, чому особи з порівняно високим рівнем освіти можуть скоювати злочини. На наш погляд, найперспективніший шлях розв'язання цієї проблеми — забез-

печення (посилення) моральної, гуманістичної спрямованості освіти як єдності знань, моралі, інтересів і поведінки особистості.

Суттєве значення для характеристики особистості злочинця мають відомості про його соціальний стан і рід занять. Стосовно досліджуваного контингенту злочинців ці відомості дозволяють встановити, в яких соціальних прошарках найбільш розповсюджені злочини. Наприклад, особи які скоїли злочини в Закарпатті за 1999–2000 рр. за соціальним станом характеризуються так: робітники — 50,3 %, службовці та інженерно-технічний склад — 25,2 %, учні — 4,5 %. Аналіз кримінальної практики показує, що не можна просто пов'язувати характер праці і протиправну поведінку. Необхідно враховувати складну взаємодію виділених факторів з іншими — культурно-освітній рівень, потреби, інтереси тощо. Особливої уваги заслуговують ті особи, які на момент скоєння злочину ніде не працювали і не навчалися. Негативне ставлення до праці та схильність до паразитичного існування негативно відбиваються на розвитку їхньої особистості, загострюють відносини з оточуючими і певною мірою зумовлюють виникнення криміногенної ситуації.

Всього за добу правоохоронці Хмельницького розкрили жахливе вбивство сім'ї місцевого підприємця. В озері на околиці одного з мікрорайонів були знайдені покалічені тіла чоловіка і жінки — подружжя, які торгували на місцевому речовому ринку. При огляді квартири вбитих працівники міліції виявили, що вхідні двері не закриті, в одній кімнаті були явні сліди пограбування, а в спальні в ліжку акуратно накритий, ніби він спав, їх дев'ятирічний син. Однак виявилося, що хлопчик задушений...

Коло підозрюваних помітно звузилося, коли з'ясувалось, що серед знайомих потерпілих був 34-річний житель Хмельницького, безробітний, раніше судимий за квартирні крадіжки і хуліганство. Під час затримання наступного дня після трагедії “знайомий” цинічно заявив: “Я цих двох порішив, а малого задушив”.

Підозрюваний розповів, що раніше бував у гостях в цій сім'ї і вирішив пожитися добром. Заздалегідь все обдумав і підготував (упакував у сумку одноствольну рушницю, сокиру, молоток) і, як він зізнався потім, “вколовши кубів п'ять наркоти”, пішов на “ділову” зустріч. На околиці міста злочинець влаштував справжню бійню...¹

¹ Див.: 34-летний наркоман убил всю семью предпринимателей // Факты. — 2001. — 2 февр. — № 27.

Значний інтерес представляє вивчення особистості злочинця в системі конкретних форм її соціальної діяльності. Утверджений в психології дієвий підхід у вивченні явищ психічного життя особистості дозволяє вивчити її "...в деякому здійснюваному процесі життєдіяльності, який стосується саме її. За цієї умови можна виявити, які суспільні процеси і форми безпосередньо впливають на формування особистості"¹ і, певна річ, з'ясувати роль особистості в становленні свого "Я".

Злочинцям властиве суперечливе поєднання негативних і позитивних рис особистості і таке ж суперечливе за своїм змістом поєднання форм соціальної діяльності. А це означає, що при вивченні способу життя злочинця слід уникати однозначних характеристик і прагнути вивчення в системі його різних за соціальною значущістю видів діяльності.

Вузьке розуміння діяльності може призвести до теоретичних помилок у дослідженні особистості злочинця, які, в свою чергу, можуть потягнути за собою помилки в практиці боротьби зі злочинністю, зокрема в роботі щодо виправлення і перевиховання злочинців. У зв'язку з цим автор не може підтримати концепцію О. Ковальова, який при побудові типології особистості злочинців як одного з типів виділив так званий глобальний тип особистості з повною кримінальною зараженістю. "Всі їхні помисли, почуття, — стверджує О. Ковальов, — пов'язані із замислами скоєння злочинів..."². Висловлювання означає, що вся життєдіяльність такої особистості має антигромадський характер, підпорядкована злочинним цілям і, відповідно, невіpravна. Якщо всі елементи структури особистості злочинця набули явно виражений антигромадський характер (повна кримінальна зараженість), тоді доведеться констатувати приреченість цієї особистості на скоєння злочинів і в майбутньому. А це є, по суті, визнання обумовленості поведінки, яка давно піддана справедливій критиці і відкинута вітчизняними кримінологами і психологами.

Твердження, що все життя того чи іншого злочинця, всі конкретні форми його прояву є кримінальними, не доведене. Припущення про "тотальну кримінальну зараженість", стверджує О. Яковлев, не доведено, воно ґрунтується на прямій аналогії з фізичними захворюван-

¹ *Абульханова-Славская К. А.* Диалектика человеческой жизни. — М., 1977. — С. 8.

² *Ковалев А. Г.* Психологические основы исправления правонарушителя. — М.: Юрид. лит., 1968. — С. 50.

нями організму і несе на собі відбиток понять, прийнятих у сфері побутової свідомості¹. Повністю асоціальні особи не зустрічалися навіть серед обстежених рецидивістів — такий висновок зробили в свій час спеціалісти-юристи, які вивчали причини і профілактику сімейно-побутових злочинів та інших правопорушень у м. Києві і трьох областях України².

У соціальній дійсності життєдіяльність людини представляє собою сукупність різноманітних форм рольової і нерольової поведінки. Причому перші становлять більшість форм соціальної активності особистості, в тому числі й особистості злочинця. Наприклад, дослідники відзначають дуалістичний (подвійний) характер поведінки сімейно-побутових злочинців: з одного боку, людина дисциплінована на роботі, а з другого — дебошир і деспот у сім'ї (60 % вивчених осіб характеризувалися за місцем роботи позитивно, водночас за місцем проживання — лише 20 %).

У структурі особистості злочинця особливий інтерес представляють психічні властивості, які дають найбільш повне уявлення про глибинні процеси, які безпосередньо визначають її поведінку, і серед них провідною є соціальна спрямованість особистості. Оскільки про ядро спрямованості особистості — її мотиви — йтиметься в наступному розділі, зупинимось на інших її компонентах.

У злочинній поведінці істотну роль відіграє такий компонент спрямованості особистості, як соціальна установка. За результатами досліджень, заснованих на загальнопсихологічному понятті соціальної установки, до наукового обігу введено поняття антигромадської установки як одного з факторів, що визначає злочинну поведінку. Для багатьох правопорушників характерна **особистісна** установка на злочинну діяльність (в особи з викривленими потребами, антигромадськими поглядами і звичками). Особистісна установка на злочинну діяльність обумовлює здійснення правопорушниками діянь, як правило, агресивного, насильницького спрямування. Характерно, що прояв агресивності цих осіб не є реакцією на обставини конфліктної ситуації, а виражає насамперед прагнення особи реалізувати агресивні спонукання незалежно від того, сприятлива ситуація чи ні.

¹ Див.: Яковлев А. М. Теория криминологии и социальная практика. — М.: Наука, 1985. — С. 97.

² Див.: *Предупреждение семейно-бытовых правонарушений.* — М.: Наука, 1989. — С. 106.

Багато злочинів скоюються особами, які мають **ситуативну** установку на злочинну діяльність. Вона виражається в емоційній обумовленості особи до конфліктного реагування на певні життєві обставини, за яких стикаються протилежні потреби та інтереси конфліктуючих. Ситуативна установка найбільш властива для правопорушників підліткового і молодого віку, що є відображенням їхньої загальної соціальної незрілості, внутрішньої суперечливості, емоційно-вольової нестійкості, які зумовлюють невідповідні реакції особи на об'єктивні обставини. Це твердження, що має під собою теоретичну і практичну основу, вимагає окремого розгляду психології неповнолітніх злочинців.

§ 3. Психологія неповнолітніх злочинців

Напружена, нестійка соціальна і економічна обстановка, яка склалася нині в Україні, зумовлює зростання різних відхилень в особистісному розвитку і поведінці дітей. Серед них особливу тривогу викликають не лише відчуженість, яка прогресує, підвищена настороженість неповнолітніх, а й їхній цинізм, жорстокість, агресивність. Найбільш гостро цей процес виявляється у перехідному — підлітковому — віці.

Сучасний підліток живе у світі, складному за своїм змістом і тенденціями соціалізації. Це пов'язано, по-перше, з економічною і екологічною кризою, яка вразила наше суспільство, що викликає у дітей почуття безнадійності й роздратування (додамо — при відсутності почуття особистої відповідальності). По-друге, з темпом і ритмом техніко-технологічних перетворень, які ставлять до підлітків нові вимоги. По-третє, з насиченим характером інформації, що глибоко впливає на дитину, яка ще не виробила чіткої життєвої позиції (варто особливо зазначити у зв'язку з цим серйозний дефіцит позитивної інформації в засобах масової інформації, в кіно- і телефільмах). У підлітків бурхливо розвивається почуття протесту, часто неусвідомленого, відбувається втрата загальносоціальної зацікавленості, що призводить до егоїзму. Річ у тім, що підлітки більше, ніж інші вікові групи населення, страждають від нестабільного соціального, економічного і морального становища в країні, втративши сьогодні необхідну орієнтацію в цінностях та ідеалах, — старі зруйновані, нові лише створюються. Підлітки не лише не знають у що вірити, а й вважають, що більшість дорос-

лих зазвичай говорить неправду, що “зараз кожен живе для себе, намагається якимось викрутитися, обдурити іншого”¹.

Типовий стан агресивності підлітка характеризується гострим, часто афективним переживанням гніву, імпульсивною безладною активністю, бажанням на когось чи навіть на чомусь “зірвати зло”. Агресивні дії неповнолітніх виступають як:

- 1) засіб досягнення якої-небудь значущої для цього підлітка мети;
- 2) спосіб психічної розрядки, заміщення, задоволення заблокованої потреби і забороненої діяльності;
- 3) спосіб задоволення в самореалізації і самоутвердженні.

Агресивність в особистісних характеристиках неповнолітніх формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволеність своїм станом у суспільстві. Водночас на розвиток агресивності підлітків впливають і окремі природні особливості (наприклад, збуджуваність і сила емоцій), а також найближче оточення. Суттєво те, що агресивність неповнолітніх виявляється не лише в деструктивних формах поведінки (бійки, сварки, злі жарти і т. п.), а й в злочинах — бандитизм, убивство, зґвалтування і т. д.

Справжній маніяк-душолюб в особі 12-річного підлітка був затриманий 22 грудня 2000 р. в Підмосков'ї. Довгий час Олександр Тимошин, який вважався важкою дитиною, тероризував своїх ровесників, знахабнів від безкарності, по-звірячому вбив 13-річну дівчинку. Але цій трагедії можна було запобігти. Адже ще 25 листопада батьки іншої дівчинки подали заяву в міліцію про спробу зґвалтування, яку вчинив малолітній “відморозок”. Напавши на однокласницю, намагався зґвалтувати її, а коли дівчинка вчинила опір, навіть полоснув її ножем по шиї, до крові порізав шкіру. А через три тижні він мало не задушив у порожньому класі першокласницю, котра врятувалася лише завдяки батькам, які в той момент заглянули в кімнату. Але, не бачаючи тягачися з “малолітками”, непередбачувані працівники районного УВС чомусь не вжили ніяких профілактичних заходів щодо нейтралізації небезпечного для суспільства підлітка. В результаті у селі сталася трагедія. Підстерігши в безлюдному місці восьмикласницю Л., яка поверталася додому разом з п'ятирічною племінницею Настею, Тимошин накинувся на школярку. Настя побігла по допомогу, але коли батьки прибігли, усе вже було скінчено.

¹ Семенов Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции: Учеб. пособие. — М.: Флинта, 1998. — С. 37.

Отримавши більше десятка ножових поранень у спину, шию, живіт, Л. померла до приїзду “ивидкої допомоги”¹.

Безумовно, не всі правопорушення неповнолітніх настільки злісні та трагічні. Багато правопорушень молодших школярів і підлітків скоюються на ґрунті бешкетництва, неправильно зрозумілої романтики (наприклад, крадіжка яблук чи груш у чужому саду). Але водночас треба мати на увазі, що більше 50 % злочинців-рецидивістів свій перший злочин скоїли у підлітковому віці.

У середовищі неповнолітніх останнім часом поширюються нові види злочинів, які раніше були притаманні лише дорослим. Це торгівля наркотиками, розбійні напади на підприємців, комп’ютерні злочини, рекет у своєму середовищі та ін.

Нетовариськість підлітка і конфліктні ситуації, в які він потрапляє, дуже часто є наслідками його неправильної самооцінки. При цьому перешкодою для нормального розвитку особистості підлітків із завищеною самооцінкою є занижена критичність до себе, до своїх дій і вчинків, а із заниженою — підвищена самокритичність.

Відомо, що в людському житті найскладнішим перехідним етапом є саме підлітковий вік, коли людина відзначається підвищеною вразливістю до всього того, що робить її дорослою. У цьому віці відбувається формування і розвиток моральних уявлень, понять і переконань, засвоєння моральних норм, цінностей, суспільних вимог до поведінки, в тому числі і правових норм. У віці 11–15 років закладаються самосвідомість, самооцінка, які є важливими факторами в процесі особистісного самовизначення і саморегулювання. І будь-які несприятливі соціально-економічні умови, в яких знаходиться підліток, можуть привнести негатив у його моральну позицію, життєві цінності (важко втриматися, щоб не навести приклад негативного впливу на розвиток психіки дітей пияцтва їхніх батьків).

Для цього віку характерні поведінкові стереотипи, серед яких найпоширенішими є такі²:

- реакція опозиції, яка викликається завищеними вимогами до навчання, поведінки підлітка, зайвими обмеженнями, неувагою

¹ Див.: *Малолетний маньяк* // Мир новостей. — 2000. — 29 дек. — № 1 (367)

² *Енкеев М. И.* Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — С. 315–316.

до його інтересів дорослих. Така реакція проявляється у втечах із дому, в браваді сп'янілого стану, а часом і в антисоціальних діях;

- реакція імітації за своєю суттю є наслідування певної особи. На жаль, зразком для деяких підлітків може стати й антисоціальний герой;
- реакція компенсації пов'язана з відшкодуванням невдач в одній сфері успіхом в іншій (неуспіхи в навчанні багато підлітків компенсують успіхами в бійках);
- реакція емансипації проявляється в бажанні підлітка звільнитися від надокучливої опіки батьків і вчителів (крайня форма — заперечення загальноприйнятих цінностей і норм закону);
- реакція групування пов'язана з об'єднанням ровесників у групи, які відзначаються однорідною спрямованістю, боротьбою за панування на своїй території;
- реакція захоплення проявляється в найрізноманітніших формах (стиль в одязі, азартні ігри, рокери та ін.).

Становлення підлітка багато в чому визначається тим, які соціальні зразки він обирає, з якими стереотипами поведінки стикається, які норми і цінності “вбирає” в себе, перебуваючи в сім'ї, на вулиці, у школі, коледжі тощо.

Установлено, що межі підліткового періоду приблизно збігаються з навчанням дітей у 5–8 класах загальноосвітньої школи і охоплюють вік від 11–12 до 14–15 років (фактичний вступ у підлітковий вік може відбуватися на рік раніше або пізніше).

Особливий стан підліткового періоду зумовлений складністю і важливістю процесів розвитку, що відбуваються в цьому віці. Перехід від дитинства до дорослості — основний зміст і специфічна відмінність фізичного, розумового, морального і соціального розвитку підлітка.

Найхарактерніше в особистості підлітка те, що в нього виникає уявлення про себе уже не як про дитину, він починає відчувати себе дорослим, прагне бути ним¹. Почуття дорослості з'являється в результаті усвідомлення і оцінки зрушень у фізичному розвитку і статевому дозріванні, а також у результаті спілкування і спільної робо-

¹ *Ельконин Д. Б.* Психическое развитие в детском возрасте. — М.; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1995. — С. 66–86.

ти з дорослими, в ході яких “спрацьовує” феномен наслідування зовнішнім ознакам дорослості (куріння, особливий лексикон, гра в карти та ін.). Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій чутливості до засвоєння норм і цінностей, способів поведінки, які існують у світі дорослих та їхніх стосунках.

Дослідження показують, що особливості проявів і проходження підліткового періоду визначаються конкретними соціальними обставинами життя і розвитку підлітка, його суспільним становищем у світі дорослих людей і найближчим оточенням (референтні групи, сім'я та ін.), найважливішою умовою формування особистості “важкого” підлітка є негативне ставлення в сім'ї, алкоголізм батьків чи родичів, їхня аморальна поведінка і т. п. (слід зазначити, що іноді викривлену моральну атмосферу навколо підлітка створюють і люблячі батьки, які надмірно плакають своє чадо).

Основні психологічні особливості підліткового віку — підвищена конформність, навіюваність, групова залежність, демонстративна незалежність від старших, бравада, недостатній соціальний контроль власної поведінки, завищене наслідування кумирам та ін. Особистість “важкого підлітка” характеризується низьким рівнем соціалізації і відображає прогалини в його вихованні в сім'ї, школі, які (ці прогалини) заповнює особливе “виховне середовище” — вулиця, двір, вуличні групи з негативною спрямованістю. Обмеженість життєвого досвіду, знань, конфліктність у стосунках із дорослими, потреба в самоствердженні, чутливе реагування на думку ровесників визначають особливості психіки неповнолітніх.

Спілкування зі своїми ровесниками — провідний тип діяльності в цьому віці. Саме у спілкуванні засвоюються норми соціальної поведінки, встановлюються відповідні стосунки, розвивається почуття симпатії чи антипатії. Якщо потреба у спілкуванні реалізується не в сприятливих умовах, а у неформальних підліткових групах і вуличних компаніях, котрі як цінність сповідують випивку, наркотики, хуліганство і т. п., то таке спілкування може стати для підлітка небезпечним криміногенним фактором.

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що для неповнолітніх характерне скоєння злочинів у складі групи. Це пояснюється кількома причинами:

- а) беручи участь у групових діях, підлітки сміливішають і нахабнішають (група з аморальними і протиправними позиціями перетворюється на “стадо”);

- б) скоюючи правопорушення, члени групи всіляко “облагороджують” їх мотиви, викривлено оцінюють поведінку потерпілого;
- в) у групі відбуваються схвалення скоєних дій та ігнорування власної відповідальності за протиправну поведінку;
- г) в емоційній сфері підлітків, які скоїли злочин у групі, послаблюється почуття сорому, чутливість до страждань інших людей (з великої кількості опитаних неповнолітніх правопорушників 40 % ні перед ким не відчували почуття сорому, а решта 60 % відчували лише у зв’язку з покаранням, а не у зв’язку з аморальністю скоєного антисоціального діяння¹).

Зазвичай, кримінальну спрямованість групі надають раніше судимі дорослі або люди юнацького віку, які зловживають алкоголем чи наркотиками і ведуть розгульне життя.

Наприкінці осені 2000 року із завидною регулярністю відбувалися зухвалі нічні “візити” злочинців у різні офіси. Злочинці виламували входні двері або виривали решітки на вікнах службових приміщень, що, як правило, знаходились на першому чи напівпідвальному поверхах... Викрадаючи комп’ютери, принтери, телевізори та іншу велику апаратуру, злодюжки якимось чином примудрялися проносити свою здобич вулицями, залишаючись при цьому непоміченими. Наприкінці листопада оперативники випадково звернули увагу на кількох молодих людей, які, ніде не працюючи, жили на ширу року ногу і регулярно приторгоували всілякою технікою.

Дванадцятирічних В. Козлова і А. Решетилова та тринадцятирічного Є. Власова затримали, вилучивши у них крадену апаратуру, яку вони прийшли здавати на ринку перекупникам. Через малих слідчі вийшли на їхніх старших спільників. Першим був взятий 15-річний учень ПТУ О. Агапов, на квартирі в якого знайшли цілий склад ще не проданих крадених речей — монітори, телефони, комп’ютерні запчастини. Подільниками виявилися 18-річний Д. Щербаков (“сидів” на героїні і в свій час притягався до кримінальної відповідальності за зберігання наркотиків) і 17-річний А. Баженов (раніше потрапляв під слідство за крадіжку).

На цей момент злочинці зізналися в шести крадіжках... За попередніми підрахунками оперативників, молодики скоїли принаймні два десятки подібного роду злочинів².

¹ Еникеев И. М. Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — С. 317.

² Див.: Детская банда // Мир новостей. — 2000. — 29 дек. — № 1 (367).

Таким чином, антисоціальна поведінка неповнолітніх зумовлена впливом багатьох факторів, серед них, на наш погляд, головними є:

- несприятливі соціальні умови (особливо сімейні);
- індивідуальні особливості особистості підлітка. У процесі проведення судово-психологічних експертиз було проаналізовано 62 кримінальні справи щодо сексуальних злочинів неповнолітніх у віці від 12 до 18 років, вивчені механізми їхньої злочинної поведінки залежно від особистісних характеристик. У структурі особистості більшості підлітків діагностувалися акцентуації характеру. У групі тих, хто скоїв насильство поодиночі, переважали: епілептичний тип — 64 %, шизоїдний — 12 %, нестійкий — 11 %, а серед тих, хто скоїв насильство в групі (48 осіб), діагностувався гіпертимний тип характеру — 14 %, нестійкий — 13 % і конформний — 10 %¹;
- безпосередній вплив ровесників чи дорослих людей, референтних груп;
- соціальна неконтрольованість.

Підвищення уваги суспільства до життя, навчальної та ігрової діяльності підлітків, поліпшення соціально-економічних умов, організація соціально корисної та цікавої життєдіяльності можуть сприяти вирішенню проблеми зниження і викоренення злочинності неповнолітніх.

§ 4. Психологія організованої злочинності

Групові злочини, як показують дослідження, становлять понад 20 % усіх злочинів. Суспільна небезпека організованої злочинності вища в порівнянні з індивідуальними злочинами, що зумовлюється кількома психологічними і соціально-психологічними факторами, а саме:

- скоєння злочину в умовах групи психологічно полегшується, відчувається вплив інших членів групи;
- організована злочинність відрізняється просторовим розмахом (нерідко охоплює цілі регіони, галузі господарства) і масштабом злочинного діяння (розкрадання в особливо великих розмірах, контрабанда і т. п.);

¹ Васильев В. Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер Пресс, 1997. — С. 424.

- є можливість залучення в злочинну діяльність нових осіб, у тому числі державних службовців і неповнолітніх;
- справляється певний вплив на діяльність злочинної групи і психічне антисоціальне зараження.

Злочинна група має певну ієрархічну структуру (у більшості випадків структура виглядає як піраміда, на вершині якої перебуває вождь) і досить високий рівень саморегуляції. Вона відзначається системою своїх норм поведінки і міжособистісних відносин:

- а) у злочинній групі існує жорстка система безумовного підкорення, за якою “нижчий” виконує розпорядження “вищого” в ієрархії;
- б) взаємини засновані на егоїстичному розрахунку, на утвердженні переваги шляхом грубої фізичної сили;
- в) у злочинній групі відбувається поділ ролей і функцій, які виконуються кожним членом групи (вождь, касир — утримувач “обшачка”, зв’язківці, рядові бойовики, охоронці та ін.);
- г) члени злочинної групи пов’язані круговою порукою, іноді скріпленою кров’ю (в багатьох бандах існує клятва мовчання як своєрідний “кодекс честі” бандита).

До сказаного можна додати: чим небезпечніші дії злочинної групи, тим більш диференційовані ролі і функції кожного члена групи.

Психологія організованої злочинності відрізняється спільністю злочинних цілей та інтересів. При цьому злочинна група створюється з метою скоєння не одного-єдиного злочину, але для постійної і довготривалої злочинної діяльності (юридична практика показує, що окремі злочинні групи займаються антисоціальною діяльністю упродовж кількох років), інакше кажучи, злочин перетворюється на ремесло членів злочинної групи, що формує у них відповідну психологію, субкультуру. Якими є психологія бандита, його моральне обличчя і людські якості, можна судити з такого прикладу.

Банда Капуцу з’явилася в Підмосков’ї 1995 року: саме тоді звільнився із зони після восьмирічного ув’язнення за скоєне вбивство уродженець Болгарії. Знаючи, що в нього важка форма туберкульозу і довго йому прожити не вдасться, Микола, замість того щоб подумати про душу і вічність, вирішив в останні свої роки заробити за всяку ціну багато грошей і як слід “помститися” ненависному людству за свою долю, що не склалася. Спочатку до банди входили чотири особи. А коли вчинили кілька розбійних нападів на магазини і квартири, вождь вирішив позбутися своїх помічників. Для початку запропонував заради

“найбільш справедливого поділу” двом подільникам, О. Волкову і Д. Сиротку, вбити “третього зайвого” — С. Кулазіна. Потім спровокував Волкова на вбивство Сиротка — ніби двом більше залишиться. А після цього вбив і самого Волкова, привласнивши всі гроші собі.

Два роки потому Капуцу завів дружбу з 22-річним В. Зобовим, разом з яким почав грабувати автовласників. Влітку 1997 року склад кривавої банди поповнився запеклими кримінальниками В. Нікітіним, В. Гулевським і С. Росляковим. Ще двос, які прийшли в угруповання трохи згодом, особливої ролі в діяльності банди не зіграли і невдовзі були вбиті своїми ж за “неблагодійність”.

Багато злочинів скоїла ця банда. Лише за серпень 1997 року ці нелюди позбавили життя 9 людей. Найпідлішим їхнім злочином можна вважати вбивство “човникарки” Є. Ларіної і її домочадців. Ларіну та її чоловіка в цивільному шлюбі О. Семикіна катували на очах трьох дітей... Забравши наявні гроші, золоті прикраси і машину з товаром, голворізи пішли, залишивши після себе п'ять трупів. Дітей — 11-річного Максима, 15-річну Діану, 16-річну Оксану та їхню матір Нікітін і Капуцу порізили пострілами впритул. Зв'язаного Семикіна облили бензином, і він згорів живцем...

Через кілька місяців схопили вожака і решту бандитів¹.

При аналізі злочинної діяльності окремої особистості у складі групи жоден співучасник групового злочину, якщо він визнаний таким, не може бути невинним. Але при оцінці особистості співучасника юридичні працівники повинні мати на увазі, яка його роль у скоєному груповому злочині, які його цілі і мотиви, якою мірою він міг передбачити наслідки своїх дій і дій всієї групи в цілому, як він ставиться до самого факту скоєння злочину, та ін. Особливу увагу необхідно приділити аналізу ролі організатора, підбурювача, виконавця, помічника, з'ясувати значення дій кожного з них у скоєному злочині. Якщо злочин скоєний з попередньою змовою, то юристові важливо вивчити ситуацію виникнення змови і місце кожного з її учасників.

Як правило, злочинна група для її членів виступає як референтна, і поведінка кожного визначається цілями та інтересами цієї групи, її неписаними нормами, експектаціями групи, прагненням до позитивної оцінки групою своїх дій і поведінки, конформністю стосовно вимог цієї групи до її учасників. Причому в злочинній групі досить ефективно

¹ Див.: *Кровавий шабаш* // Мир новостей. — 2000. — 29 дек. — № 1 (367).

діють своєрідні санкції як засіб примусу щодо дотримання проголошених “верхівкою” норм поведінки. Санкції можуть бути позитивними (у разі, якщо член групи виконає її сподівання) і негативними (стосовно тих, хто відхиляється від групових стандартів).

Організована злочинність не має меж. За останні роки кримінал звив міцне кубло злочинної спільноти, яка займається торгівлею новонародженими. Наймані вбивці-кілери холоднокрівно і безжально влаштовують точно сплановану прицільну стрільбу, різанину; з’явилися так звані кілерські групи. Кримінальні угруповання беруть участь у незаконному обігу зброї, організують кубла, використовуючи сексуальних рабінь і т. п. У злочинне середовище все більше залучаються жінки і молодь.

Корислива мотивація — провідна мета злочинних дій. Як показують дослідження, вона характерна для 75 % злочинних посягань¹. Наприклад, контрабанда, торгівля зброєю, кіднепінг (викрадення дітей з метою шантажу і отримання викупу), наркобізнес, торгівля новонародженими, підробка грошей, хабарництво, крадіжки, рекет та інше є корисливими злочинами.

Кожен вид організованої злочинності, підкоряючись певним загальним соціально-психологічним закономірностям, водночас має свої психологічні особливості, свій соціально-психологічний механізм становлення і функціонування, свою спрямованість і стійкість. Це ускладнює діяльність працівників слідчих органів, судів, прокуратури та інших юристів-спеціалістів. Кожен із них повинен володіти високими професійними знаннями, навиками і вміннями, самоорганізованістю, наполегливістю, відповідальністю, винахідливістю, витримкою, самокритичністю, прагненням постійно поповнювати свій арсенал новими способами і формами боротьби з організованою злочинністю. Зокрема, останнім часом все більшого значення набувають переговори зі злочинцями, які дозволяють в багатьох випадках забезпечити усунення небезпеки для людей, уникнути застосування сили. Переговори зі злочинцями — новий підхід у вирішенні боротьби з організованою злочинністю, який вимагає відповідних знань і умінь від працівників сил правопорядку і громадської безпеки.

¹ Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 272.

ПСИХОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОГО ДІЯННЯ

Найнебезпечніша частина правопорушень, що мають явну анти-соціальну направленість, — злочинність. Будь-який злочин (державна зрада чи терористичний акт, зловживання владою чи службовим становищем, службова фальсифікація чи отримання хабара, контрабанда і бандитизм, посягання на особу, її політичні, майнові та інші права тощо) є суспільно небезпечним діянням, яке карається законом. Ефективна боротьба зі злочинністю з психологічного погляду вимагає глибокого аналізу протиправної дії осіб, які скоїли злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.

§ 1. Психологічні причини злочинної поведінки

Кримінологічну суть злочинів складає їхня мотивація, яка в суб'єктивній формі відображає всю сукупність об'єктивних причин і умов. Причинність злочинної поведінки — складний об'єкт для вивчення. Вона може бути різнобічно досліджена тільки в рамках комплексу наук про людину і суспільство: соціології, соціальної психології, загальної психології, психофізіології і біології. На соціально-психологічному рівні досліджуються криміногенні властивості таких явищ, як соціальні традиції, настрої, правосвідомість, ціннісні орієнтації, а також механізмів — громадської думки, моди, міжособистісного спілкування, психологічного впливу, конформізму та ін. Психологічний аспект розкриває зв'язки психічних станів і процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), психічних властивостей (спрямованості, здібностей, характеру) зі злочинною поведінкою. На психофізіологічному і біологічному рівнях ставиться завдання виявити вплив властивостей нервової системи, темпераменту і процесів фізіологічного характеру на злочинну поведінку.

Аналіз формування злочинної поведінки з позицій психології передбачає пошук відповідей на такі запитання: чому скоєно злочин? що призвело чи примусило цю людину обрати злочинний варіант по-

ведінки в конкретній ситуації? який психічний стан індивіда, його психічні властивості, які проявились у злочинній дії?

Відповіді на ці запитання не можуть бути однозначними, бо злочин як свідома дія людини завжди є результатом складної взаємодії найрізноманітніших причин. Поведінка людини спонукується і регулюється його індивідуальним, суб'єктивним сприйняттям і відображенням реальних життєвих обставин і причетністю індивіда до цих обставин.

Об'єктивними причинами правопорушень є суперечності в соціальних і економічних відносинах — низький рівень життя людей, недоліки організаційного і адміністративно-господарського характеру, безробіття, найближче соціальне оточення та ін.

Суб'єктивні причини злочину — соціальні позиції особистості, система цінностей та інтересів, рівень соціалізації і правосвідомості, соціальні установки і стереотипи поведінки, а також психодинамічні особливості особи і тимчасові психічні стани.

Оскільки поведінка людини не буває прямим наслідком безпосередньо чинних факторів (соціально-економічних умов життя, ситуативних обставин і т. п.), то її неможливо розглядати за аналогією з причинністю в явищах природи. Система зовнішніх обставин у поведінці особи переламається через її внутрішній світ, через її психіку. Звідси випливає важливий висновок: у злочинній поведінці проявляється єдність об'єктивних і суб'єктивних факторів людської життєдіяльності.

Спроби наукового пояснення психологами особи злочинця і злочинної поведінки беруть початок у ХХ ст. Одна з перших концепцій полягає в тому, що злочинець має низку специфічних негативних рис характеру або особистості в цілому. Так, П. Поллітц виділяв у злочинця такі психічні особливості, як “відсутність співчуття”, “заниженість відчуття болю”, “байдужість до покарання”, “пихатість”, “схильність до пияцтва”, “сексуальна розпущеність” та ін.¹ Під впливом досліджень психіатрів (зокрема К. Шнейдера, який дав класифікацію психопатичних особистостей) на початку 30-х років кримінологи зацікавились психіатричними інтерпретаціями злочинця. Наприклад, А. Мерген відмічав, що тенденція до злочину закладена в людині з самого початку, “психопат піддається їй тому, що сила цієї тенденції дістає патологічну перевагу над всіма іншими”².

¹ Розин В. М. Психологія для юристів. — М.: Изд. дом “Форум”, 1997. — С. 70.

² Шнейдер Г. Й. Кримінологія: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1994. — С. 84.

Послідовники біологізаторського підходу, і зокрема представники фрейдистської та неофрейдистської шкіл, пояснюють природу агресивності як першопричину насильницьких злочинів. Агресивність — поведінка, метою якої є нанесення шкоди якомусь об'єкту або людині. Вона виникає, на думку фрейдистів і неофрейдистів, унаслідок того, що з різних причин не реалізуються окремі неусвідомлювані вроджені потяги, що збуджує агресивну енергію, енергію нищення. Як такі неусвідомлювані вроджені потяги З. Фрейд розглядав лібідо, А. Адлер — прагнення влади, переваги над іншими, Е. Фромм — потяг до нищення.

Очевидно, що при такому поясненні агресивність неминуче повинна виникнути в будь-якої людини з вродженими, сильно вираженими неусвідомлюваними потягами, які далеко не завжди здатні реалізуватися в житті і тому знаходять свій вихід у деструктивній, нищівній поведінці.

Проте такі дослідники агресивності та її природи, як А. Бандура, Л. Берковиць, А. Басс, Е. Квятковська-Тохович, С. Єніколов та інші суттєво змінили точку зору на природу агресії та її вираження.

Усе більша роль в природі агресії відводиться соціальним факторам, які діють за життя. Так, А. Бандура вважає, що агресія — результат спотвореного процесу соціалізації, зокрема результат зловживання батьками покараннями, жорстоким ставленням до дітей. Л. Берковиць вказує, що між об'єктивною ситуацією і агресивною поведінкою людини завжди виступають дві опосередковані причини: готовність до агресії (злість) та інтерпретація, тлумачення для себе цієї ситуації.

Біологічні фактори не можна відокремлювати, відривати від соціальної сутності особи, але разом з тим не можна їх і не враховувати. Біологічні властивості людини взаємодіють із певними психічними утвореннями, є умовою розвитку його психічних якостей в конкретних соціальних обставинах. “Серед обстежених нами рецидивістів установлено 14 % осіб, останні злочини яких значною мірою обумовлені, на наш погляд, генетично і структурно нижчими властивостями: ексцесами темпераменту, патологією психіки, підсвідомими потягами”¹.

Сьогодні кримінологи вважають, що шукати пояснення злочинній поведінці особи треба не в фізіології і психіатрії, а в соціальній

¹ *Зелінский А. Р.* Рецидив преступлений: Структура, связи, прогнозирование. — Х.: Выща шк., 1980. — С. 46.

психології та в психологічних теоріях особистості. Та й більшість спеціалістів доходять думки, що злочинець — не якась особлива дефектна особистість, а одна з можливих ліній розвитку подій¹.

Тому причини злочинної поведінки слід розглядати в комплексі, враховуючи і біологічні фактори індивіда, його індивідуально-психологічні особливості, соціально надбані ним якості та зовнішні обставини, в яких формується особистість та реалізується її життєдіяльність.

Серед причин злочинної поведінки необхідно розрізнити фактори, що визначили розвиток спрямування особистості та її емоційно-вольові регуляційні особливості. Стосовно останнього, то в злочинах, що скоюються при домінуванні в поведінці емоційної сфери, певні дії виникають раптово і мають імпульсивний характер. У структурі таких дій різко зростає роль рухових (моторних) компонентів і знижується роль оціночно-орієнтовних.

Розвиток особистості залежить від того безпосереднього середовища, яке її оточує, від особистого досвіду, від її діяльності і т. д. А це безпосереднє середовище може бути носієм конкретних антигромадських звичок, які через наслідування, зараження, навіювання і поведінкові стереотипи впливає на людину, яка потрапила в таке мікросередовище. Таким чином, соціальне в людині зумовлене самим її існуванням у суспільстві і різних малих групах, її діяльністю і спілкуванням, які виникають на цій основі, потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями. Саме соціальна взаємодія і комунікації формують поведінку людини та її внутрішнє уявлення про саму себе. При цьому під соціальною взаємодією розуміється прагнення людей до узгодженої поведінки, без якої неможливе соціальне життя, а також наявність своєрідного зворотного зв'язку (його роль відіграють уявлення індивіда про те, що, з його погляду, від нього очікують інші люди, як вони його бачать і сприймають). У зв'язку з цим американський психолог Т. Шибутані відзначає: “Особиста відповідальність фіксується людиною в той момент, коли вона представляє собі, що від неї чекають інші учасники. Лінії дії окремих індивідів взаємно підганяються одна одній, оскільки кожен може приймати роль інших, формувати Я-образ із приписуваною їм точкою зору і здійснювати пристосування до приписуваних їм намірам і експектаціям”².

¹ Розин В. М. Психология для юристов. — С. 70.

² Шибутані Т. Социальная психология: Пер. с англ. — Ростов н/Д: Феникс, 1998. — С. 82.

Важливим елементом соціальної взаємодії є власна діяльність індивіда, яка багато в чому зводиться до контролю за своєю поведінкою. Свідома поведінка формується в процесі спілкування, спільної роботи. Узгоджена дія у стійких ситуаціях залежить від кожного учасника комунікативного процесу, який зберігає свою особисту автономію і контролює себе з погляду групових експектацій. Найбільшою самосвідомістю володіє та людина, яка слідує за Я-образами і допускає менше спонтанності у своїх вчинках.

Юрист завжди повинен пам'ятати про те, що детермінантів поведінки людини у рамках соціальної взаємодії принаймні дві — група і особистість. Кожен учасник соціальної взаємодії — особистість, продукт особливості історії. Кожна група людей також має свою історію, яка не залежить від однієї окремої людини (досить пригадати, що шаблони поведінки існували значно раніше, ніж черговий індивід вступав у ту чи іншу соціальну групу). Відповідно, щоб зрозуміти, що відбувається в ситуації правопорушення, потрібно знати особливості як окремої особистості, так і закономірності функціонування групи, членом якої є ця особистість.

Суттєво й інше: в реальній соціальній поведінці взаємодія не обов'язково має узгоджений характер. Досить часто виникають конфлікти як “по горизонталі”, так і “по вертикалі”. У ситуації конфлікту люди мимоволі, а часто свідомо заперечують очевидне, забувають те, що до цього добре пам'ятали, тлумачать події у бажаному для них напрямі, приписують іншим властивості, які характерні для них самих, замість розумних дій учиняють істеріку і т. ін. Подібна поведінка у психологічній науці називається “захисною”, а відповідні психічні механізми — “захисними”. У контексті злочинної поведінки захист будується з метою уникнути усвідомлення власних слабкостей чи небезпечної зовнішньої ситуації.

Тому багато спеціалістів обґрунтовано вважають, що протиправні дії зумовлені, з одного боку, груповими ефектами (в тому числі й впливом літератури, ЗМІ), а з другого — особистістю правопорушника. Наприклад, О. Ратінов серед факторів, які зумовлюють формування у правопорушників певного відчуття особистої безпеки, визначає такі:

- надія на щасливий випадок, яка породжується прикладами інших правопорушників, поганими зразками літературної і кінопродукції і т. п.;
- успішність минулих дій суб'єкта, схильність до ризику зростає відповідно успіху;

- “ризикованість” може бути властивістю особистості правопорушника, яка виражається в пристрасті до гострих відчуттів;
- визнання ризику “фатумом життя”, що особливо характерне для фаталістичної позиції багатьох рецидивістів”¹.

Отже, причини злочинів мають соціально-психологічний характер. Такий підхід створює реальну основу для встановлення зв'язку між соціальними умовами життя і психологічними властивостями окремих особистостей. Біологічно успадковані якості людини є умовою розвитку її психічних властивостей у визначенні певних соціальних обставин.

§ 2. Психологічна структура злочинного діяння

Психологічний аналіз злочинного діяння пов'язаний з аналізом психологічного змісту структури злочинного діяння. Основними елементами структури злочинного діяння є:

- 1) мотивація і мотиви злочинної дії;
- 2) формування мети злочинної дії;
- 3) прийняття рішення про здійснення конкретної злочинної дії; спрямованість і зміст злочинного заміру;
- 4) способи, засоби і умови здійснення злочинного діяння;
- 5) досягнення результату і ставлення суб'єкта до цього результату.

Будь-яка вольова, свідома дія характеризується передбаченням майбутнього результату — її мети. **Мета** як елемент злочинної дії виконує двояку функцію: по-перше — усвідомлення правопорушником об'єкта, предмета чи особи, на яку спрямовується його дія; по-друге — бажання досягнути певного результату.

Мета дії є системоутворюючим фактором усіх структурних елементів дії, вона регулює свідомість вибору відповідних способів і засобів для її досягнення. Мета діяльності формується людиною, усвідомлюється нею як щось необхідне і можливе за певних умов.

Взаємозв'язки між результатом і метою можуть виступати у формі:

- а) “невиконання” мети (приготування до злочину і замах на скоєння злочину, коли мета злочину, наприклад пограбування квар-

¹ Ратінов А. Р. Личность преступника и проблема ценностей // Вопросы борьбы с преступностью. — М.: Юрид. лит., 1978. — Вып. 29. — С. 113.

тири, не здійснюється до кінця з причин, які не залежать від волі злочинця);

- б) “виконання” мети — злочинна (в результаті злочинного діяння особа отримує те, на що вона розраховувала);
- в) “перевиконання” мети (результат дії перевищує передбачувану мету. Наприклад, навмисне нанесення тяжких тілесних ушкоджень, які призвели до смерті, хоча це не входило у плани діючої особи).

Із всіх елементів психологічної структури злочинного діяння найповнішу інформацію про психологію злочинця дає суб’єктивна сторона, а в ній — характеристика мотивів злочину. У зв’язку з цим доцільно глибше розкрити психологічну суть мотиваційної сфери особистості. Під мотивацією поведінки розуміється кількість спонукань людської діяльності, які визначають поведінку людини в цілому. Виходячи з концепції про ідентичність психічних процесів як в соціально корисній, так і в злочинній поведінці, більшість дослідників розглядають мотив таким спонуканням до злочинної поведінки, який є його рушійною силою, психологічною причиною. В основі його лежить актуалізована потреба, яка спонукає до дії. На формування мотиву впливають потреби, ціннісні орієнтації, конфліктні ситуації, об’єктивні обставини та ін.¹ При цьому вирішальну роль відіграє ієрархія мотивів. Те, які мотиви в цій ієрархії займають провідне, а які підлегле місце, визначається, на думку Б. Ломова, не спонтанним розвитком індивіда, а його становищем у суспільстві². Вказані фактори впливають на посилення чи послаблення мотиву, його заміщення чи зміну, а також на боротьбу мотивів. Складний характер процесів впливу такого роду факторів на поведінку особистості викликає труднощі при встановленні мотиву злочинної поведінки.

Мотивація злочинної поведінки за своїм місцем і роллю є ключовою інтегральною проблемою, в якій реалізується принцип комплексності психологічного дослідження злочинної поведінки. Не випадково С. Рубінштейн називав мотивацію через психіку детермінацією, що реалізується. “Мотивація, — писав він, — це опосередкована процесом її відображення суб’єктивна детермінація по-

¹ *Зелинский А. Р.* Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. — Х.: Выща шк., 1986. — С. 41.

² *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. — М.: Наука, 1984. — С. 202.

ведінки людини світом. Через свою мотивацію людина вплетена в контекст дійсності”¹.

Механізм відображення об’єктивних причин у мотивації злочинної поведінки може бути представлений таким чином (рис. 14)²:

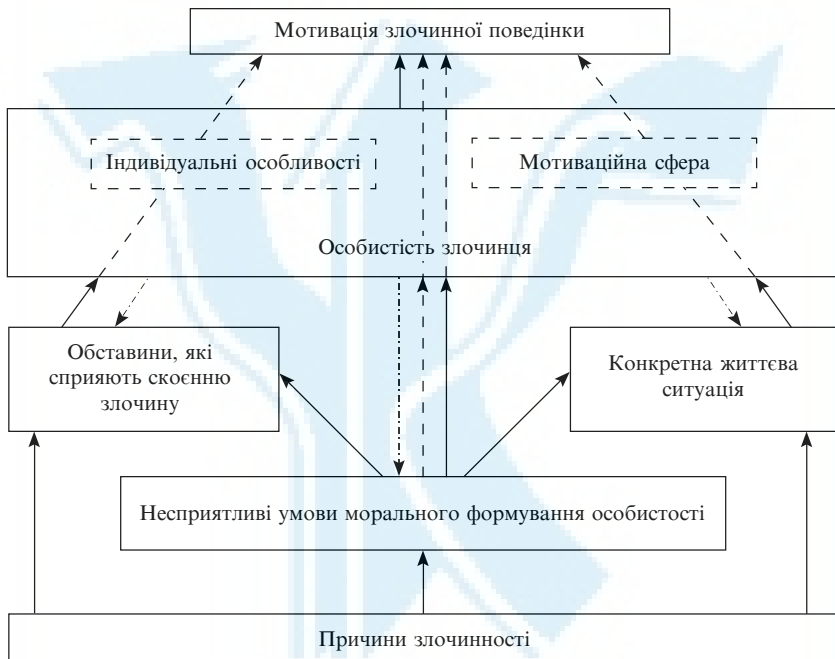

Рис. 14. Механізми відображення об’єктивних причин у мотивації злочинної поведінки

- > безпосередні зв’язки
- - - - -> опосередковані зв’язки
-> зворотні зв’язки

¹ Рубинштейн С. Л. Человек и мир (отр. из рукописи) // Методологические и теоретические проблемы психологии. — М.: Наука, 1969. — С. 370.

² Лунев В. В. Мотивация преступного поведения. — М.: Наука, 1991. — С. 173.

Мотивація злочинної поведінки може бути:

а) ситуативною, як правило, малотривалою, згорнутою у часі та просторі, заздалегідь не підготованою, недостатньо усвідомленою, яка багато в чому визначається стереотипами поведінки і психологічним станом особистості; така мотивація частіше всього нестійка;

б) навмисною, відносно тривалою, розподіленою в часі та просторі, наперед підготованою, більш чи менш продуманою у можливих деталях; така мотивація, як правило, відображає домінуючі орієнтації суб'єкта, і тому вона більш стійка.

Мотивація виконує такі функції:

- 1) причинно-відображальну (формується у взаємодії соціального середовища і особистості);
- 2) спонукальну (штовхає людину до активності);
- 3) смислоутворювальну (має для індивіда особистісне значення);
- 4) регулятивну (спрямовує дії людини відповідно до актуальних бажань);
- 5) контрольну (виступає як еталон складової у процесі зіставлення індивідом бажаних і тих, що досягаються, результатів своїх дій).

Таким чином, **мотивація злочинної поведінки** може бути визначена, з одного боку, як внутрішній стрижень її походження, а з другого — як результативна взаємодія особистості правопорушника із соціальним криміногенним середовищем.

Більшість злочинних дій полімотивовані. Наприклад, підліток, скоюючи пограбування, бажає не лише роздобути грошей на розваги, а й самоутвердитися в колі своїх ровесників. Організовані злочинці, здійснюючи корисливі діяння, прагнуть до влади над своїм оточенням. Однак у злочинній поведінці завжди можна виявити мотив, який домінує. Німецький психолог Х. Хекхаузен відзначає: “Поведінка людини у певний момент часу мотивується не будь-якими чи всіма можливими її мотивами, а тим із найвищих мотивів в ієрархії (тобто з найсильніших), який при цих умовах ближче всіх пов’язаний з перспективою досягнення відповідного цільового стану чи, навпаки, досягнення якого піддано сумніву.

Такий мотив активізується, стає дієвим. У цьому разі ми стикаємося з проблемою актуалізації мотиву, тобто з проблемою виділення ситуаційних умов, які призводять до такої актуалізації”¹.

¹ Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: Пер. с нем. — М.: Педагогика, 1986. — Т. 1. — С. 34.

Часом мотив, який домінує, має стійкий і тривалий характер. Так, на Івано-Франківщині скоєно вбивство на ґрунті помсти, до якого злочинець “йшов” тридцять років¹.

Серед особливостей мотивів злочинної поведінки треба виділити:

- 1) їх відносну антисоціальність, що проявляється у вузькоособистісних спонуканнях, які протиставлені більш високим суспільним інтересам;
- 2) переважання матеріальних і вітальних (природних) спонукань над духовними;
- 3) домінування спонукань типу потягів, а не обов'язку;
- 4) панування спонукань із найближчими цілями, а не з життєво важливими перспективами;
- 5) низький рівень спонукань в ієрархічній системі соціальних цінностей, офіційно прийнятих у суспільстві.

На стадії мотивації злочинного діяння може виявитися розбіжність між метою дії та її небажаними наслідками, що призводить до внутрішнього конфлікту (боротьба мотивів). Наприклад, можуть зіткнутися такі несумісні між собою спонукання, як негідні почуття і доводи розуму, корисливий інтерес і посадовий обов'язок, ревності і кохання тощо.

Серед усіх елементів складу злочину мотиви є суб'єктивною стороною злочину і в ході розслідування поряд із іншими елементами підлягають обов'язковому виявленню і доведенню, через них можна визначити ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння і самого злочинця, вид і міру покарання.

Етап мотивації завершується **прийняттям особою рішення** про скоєння злочину чи відмову від нього. Прийняття рішення про скоєння злочину може здійснюватися у різних формах:

- а) воно може виділятися у свідомості індивіда як особлива фаза — у цьому випадку рішення зводиться до усвідомлення мети злочину;
- б) воно може наступити у стадії боротьби мотивів саме собою — у цьому разі рішення є результатом розв'язання цієї боротьби (внутрішнього конфлікту).

Психологічні умови, в яких людина приймає рішення про скоєння злочину, також можуть бути різні:

- 1) умови без стресів і сильного збудження, при достатній кількості часу на його обдумування (наприклад, прийняття рішення на

¹ Див.: *Тридцять лет с мечтой о мести* // Криминальные сюжеты. — 2001. — № 2 (47).

скоєння замовного вбивства і терористичного акту). В цьому разі рішення породжує розважливу поведінку злочинця, яка враховує логіку розвитку подій;

- 2) умови у вигляді сильного збудження, недостатній кількості часу на обдумування рішення, наявність конфліктної ситуації. Рішення, яке приймається при цьому, викликає необдуману поведінку, яка ґрунтується на запалі, а не на точному розрахунку (наприклад, скоєння вбивства чи зґвалтування на емоційній основі).

Спонування, наміри, мотиви і цілі злочинної дії є складовими поняття “**злочинний задум**”, у характеристиці якого виділяють:

- спрямованість задуму (майбутній результат діяння, на досягнення якого спрямоване злочинне діяння);
- зміст задуму (відбиття у свідомості особистості всіх обставин, які пов’язані з досягненням мети злочинного діяння).

До здійснення дій задум залишається внутрішнім психічним утворенням. Тому суб’єкт несе відповідальність не за задум, а за скоєння (за підготування) злочину. Необхідно зазначити: у структурі злочинного діяння суттєве саме виникнення і формування задуму, тому що аналіз цього процесу дає можливість виявити особистісні особливості злочинця.

Наступним елементом у психологічній структурі злочинного діяння є **способи, засоби і умови його скоєння**. Важливість аналізу цього елемента визначається тим, що межі дії залежать від умов дій, від використовуваних знарядь і засобів. Наявні засоби впливають на способи дії та на динаміку задуму. Спосіб скоєння злочину свідчить про психофізіологічні особливості людини, його знання, навиків, вміння, звички тощо. Злочин набуває специфічної конкретності через спосіб його скоєння, через ті знаряддя і засоби, які використані злочинцями. Спосіб скоєння злочину вказує, в тому числі, і на ступінь його соціальної небезпеки.

“Чорних” ріелторів, які займаються шахрайством, а часом і вбивствами, відловлюють у різних містах. У грудні 2000 р. в передмісті Ростова-на-Дону заарештували “спеціалістів з нерухомості”, на рахунку яких три вбивства і ще ціла низка кримінальних злочинів.

На дачі в підвалі вони організували камеру тортур, де мали “переконувати” самотніх квартирновласників “добровільно” віддати їм свою житлову площу. Різноманітним садистським пристосуванням, напевно, могли б позаздрити навіть середньовічні інквізитори. Так, перший

жертві вони розтропили кувалдою пальці на лівій руці, підсмажили на вугіллях ступні обох ніг і дали повисіти на “дибі” доти, доки полонений не виконав усі їхні вимоги. А після “оформлення” угоди своїм нота-ріусом його зарізали...¹

На цьому прикладі очевидна попередня усвідомлена підготовка до дій, відбір знарядь і засобів, тобто злочинці передбачали розвиток подій.

Отже, злочинний задум об’єктивується в способах і результатах його реалізації, а спосіб зумовлений метою і мотивами злочинного діяння, психофізіологічними і психічними особливостями діючої особи.

Здебільшого скоєння злочину пов’язане з досягненням наперед планованого **злочинного результату**, який оцінюється злочинцем із позиції вихідних спонукань і намірів. Цей результат може викликати у нього задоволення (в цьому разі образ здійснених дій і злочинної поведінки закріплюється і полегшує його повторення у майбутньому) чи негативне ставлення (в цьому разі можуть виникнути негативні емоції та розкаяння у скоєному).

Виявлення й аналіз психологічної структури злочинного діяння дає можливість юридичному працівникові повніше встановити істину, визначити ступінь суспільної небезпеки особистості злочинця, призначити вид і міру покарання, а також визначити шляхи перевиховання осіб, які скоїли злочин.

§ 3. Психологічні наслідки скоєного злочину

Юридична практика свідчить, що кожен злочин справляє певний психологічний вплив не лише на потерпілого чи очевидців, а й на особу, яка скоїла злочинне діяння. Цей вплив може бути різним залежно від особливостей психологічної структури конкретної злочинної дії, а також від рівня сформування і розвитку психічних процесів, властивостей особистості злочинця. Сам злочин, дії з його підготовки та скоєння залишають сліди у психіці особистості злочинця, вносять зміни в його свідомість і поведінку, призводять до інших психічних станів. Більше того, скоєний злочин викликає певні зміни в особистісних якостях злочинця: відбувається або закріплення антисоціальної

¹ Див.: *Ризлторство на крові* // Мир новостей. — 2001. — 16 янв. — № 3 (369).

спрямованості особистості, або критична перебудова її інтересів, поглядів, потягів, бажань та ін.

Одна з особливостей психічної діяльності особи після скоєння злочину полягає в тому, що психічна напруженість не спадає, а навпаки, посилюється. Це зумовлено такими факторами:

- а) сприйняття злочинцем самого результату злочинного діяння, яке завжди супроводжується сильним емоційним впливом;
- б) поява оціночних суджень про здійснені дії;
- в) страх перед покаранням і зниження рівня саморегуляції;
- г) збудження підвищеної нерішучості, негнучкості мислення тощо.

Інакше кажучи, скоєний злочин, постійна загроза викриття і покарання створюють злочинну домінанту в психіці злочинця¹.

Визначення свого ставлення до злочину, усвідомлення скоєного можуть викликати у злочинця дії, спрямовані на приховування слідів злочину, на вироблення такої лінії поведінки, яка доводила б його непричетність до злочину. Бувають випадки, коли злочинець здійснює перестраховані дії: приходить на місце події з метою маскування слідів злочину, проявляє підвищений інтерес до ходу розслідування і т. д. Крім того, оцінка здійснених дій і сприйняття наслідків можуть змінити ставлення злочинця до мотивів скоєного злочину, до його задуму.

Під впливом цього злочину людина починає розуміти, що вона занижувала соціальну цінність об'єктів чи обставин в результаті скоєної нею злочинної дії, внаслідок чого у неї виникає почуття провини. Усвідомлення своєї вини, причетності до матеріальної чи моральної шкоди, заподіяної окремій особі, групі осіб чи суспільству, може викликати у злочинця реакцію щодо надання допомоги слідству і правосуддю.

Разом з тим у деяких злочинців після скоєння злочину може посилитися конфлікт із суспільством, протиставлення своєї особи соціальним вимогам. Щоб відволікти свою свідомість від скоєного, такі злочинці у пошуку необхідних чи емоційних станів планують нові злочини.

Психічні зміни в особистості злочинця після скоєння злочинного діяння багато в чому визначаються психологічною структурою скоєного злочину:

- а) чи був він свідомо спланованим і підготовленим чи ситуативним, імпульсивним;

¹ Еникеев М. И. Общая и юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 352.

- б) чи реалізувалася в ньому усвідомлена потреба чи злочин був результатом дефекту соціальної ролі;
- в) який мотив із сукупності мотивів домінував;
- г) які способи, засоби та знаряддя використовувались і т. д.

Приміром, якщо закоренілим злочинцем скоєний ретельно спланований і підготовлений злочин, то емоційний вплив на нього результатів злочинного діяння досить низький. Це пояснюється тим, що в ході планування, підготовки злочину у людини виробляється певна підготовленість і до тих негативних емоцій, які виникають після скоєння злочину. Сила емоційного впливу набагато вища в тому разі, якщо людина скоює злочин уперше чи при скоєнні злочину виникає необхідність у діях, які раніше не планувалися, настають наслідки, які не очікувались.

Психічні стани, пов'язані з переживанням скоєного злочину, призводять до того, що в поведінці злочинця і його діях проявляється загальмування розумових процесів, утрачається автоматизм у вироблених раніше робочих навиках, змінюється звична манера спілкування з оточуючими (з'являється дратівливість, замкнутість). Однак може мати місце і підвищена активність людини після скоєння злочину, що найчастіше виражається у непродуманості дій, метушливості, неадекватності реакції на ситуацію.

У рецидивістів усвідомлення протиправності своїх дій призводить до прагнення компенсувати негативне ставлення до себе з боку суспільства спробою навіювання оточуючим власної винятковості, яка дає їм право порушувати соціальні норми поведінки. Це породжує зовнішню браваду, свідомий негативізм щодо оточення, посилене протиставлення себе іншим людям в діях і вчинках. Такий негативізм є результатом внутрішнього прагнення зняти психічне напруження, що виникло після скоєння злочину, переключити свою увагу, думки і емоції на іншу діяльність. Потреба в розрядці, викликана підвищеним психічним напруженням, реалізується у них шляхом посиленого вживання алкоголю чи наркотиків, що знімає напруження і заглушує стан тривоги, неспокою¹.

Розглядаючи психологічні наслідки скоєного злочину, необхідно зупинитися і на такому понятті, як правова відповідальність. У широкому розумінні слова соціальна відповідальність — це обов'язок індивіда будувати свою поведінку в конкретних обставинах відповід-

¹ *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 294.

но до вимог суспільства. Під правовою відповідальністю розуміється визначена законом міра обов'язкових вимог, які ставить держава перед членами суспільства, тобто це примусовий спосіб впливу на поведінку тих людей, які ухиляються від виконання основних вимог суспільства. В тому разі якщо після скоєння злочину не настає юридична відповідальність — покарання, в особистості злочинця також відбуваються окремі психічні зміни. Зокрема, може з'явитися усвідомлення безкарності, зниження внутрішнього конфлікту як боротьби між “хочу” і “повинен” (у цій боротьбі перемогу отримує мотив “хочу”, що спонукає особистість на нові злочини).

Зміни в психіці злочинця після скоєного ним злочину повинні враховуватися юристом як при проведенні слідчих дій (наприклад, у деяких злочинців наявне психічне напруження призводить до того, що деякі деталі злочину зникають з пам'яті, а багато обставин він не може зразу пригадати), так і при розробці заходів щодо його перевиховання і виправлення.

МАУП

ПСИХОЛОГІЯ СЛІДЧИХ ДІЙ

Слідча дія — цілеспрямований процес збору і перевірки доказів, який здійснюється слідчим у певному порядку. При цьому основним елементом психологічної структури діяльності слідчого виступає його пізнавальна діяльність для вивчення найрізноманітніших фактів, на основі яких проходить відтворення минулої події, пов'язаної з правопорушенням. Суттєвим у діяльності слідчого при попередньому розслідуванні є її нормативний характер: закон не тільки регламентує окремі слідчі дії, а й встановлює порядок розслідування, регулює стосунки слідчого з учасниками кримінального процесу, обмежує його роботу певними часовими рамками.

Залежно від конкретних обставин справи здійснюються певні слідчі дії, серед них першочерговими є: огляд місця події, обшук і вилучення, затримання підозрюваного (обвинуваченого), допит, пред'явлення до впізнання, відтворення обстановки і обставин події. Враховуючи важливість і складність допиту потерпілого, підозрюваного (обвинуваченого) і свідків, а також специфіку цієї слідчої дії, це питання докладно розглядається далі.

§ 1. Психологія огляду місця події

Огляд місця події — це процес збирання інформації про злочинну дію на місці вчинення за допомогою активного сприйняття, аналізу та синтезу наявних предметів, об'єктів і явищ. Метою огляду місця події є виявлення і безпосереднє використання матеріальних об'єктів, їхніх ознак і взаємозв'язків, які мають суттєве значення для розслідування події.

Особливість огляду місця події як однієї із слідчих дій полягає в тому, що інформацію, яка отримана в ході огляду, неможливо отримати шляхом проведення інших слідчих дій (наприклад, сліди злому квартири, сліди рук і ніг, розміщення предметів, зникнення окремих речей, наявність чи відсутність деяких документів і т. п.).

Саме сприйняття обставин місця події дає можливість слідчому уявити картину події, на основі отриманої емпіричної бази висунути версії та організувати проведення інших слідчих дій.

З психологічної точки зору огляд місця події включає в себе емпіричне спостереження, активну розумову діяльність (провідними розумовими операціями є порівняння, аналіз і синтез, конкретизація й абстрагування).

Огляду місця події притаманні:

- невизначеність слідчої інформації (на початку розслідування юриста багато запитань, на які він не в змозі поки що відповісти: що сталося, хто винен у злочині чи нещасному випадку, чому це сталося і т. ін.);
- публічність слідчих дій (огляд місця події повинен проводитися в присутності експертів, працівників органів дізнання, понятих та інших осіб);
- невідкладний характер (огляд місця події проводиться негайно, оскільки будь-яка відстрочка може призвести до зміни обстановки, втрати слідів і доказів, утрату важливої інформації від очевидців і свідків);
- узгодженість дій оперативної групи (чітке розмежування функцій між учасниками оперативної групи, керівником якої найчастіше є слідчий);
- розподілення і переключення уваги слідчого (необхідність сприйняти обстановку місця події в цілому і водночас, виділити найбільш значущі групи об'єктів);
- перевантаження оперативної пам'яті слідчого і висока психологічна напруженість;
- поєднання в діяльності слідчого пізнавального елементу (сприйняття обстановки, фактів, явищ; виявлення між ними причинного зв'язку; висунення версій), пошукового елементу (виявлення змін в обстановці, викликаних діями злочинця, вилучення слідів та інших речових доказів), організаційних елементів (дії з приводу керування оперативною групою) і посвідчувальних елементів (закріплення, посвідчення і фіксація виявлених під час огляду слідів, встановлених фактів, речових доказів шляхом складання протоколу, схем, креслень, проведення фото- і кінознімання та аудіо- і відеозапису).

Названі характерні риси огляду місця події свідчать про те, що дана слідча дія є активним пізнавально-інтелектуальним

процесом, у ході якого виявляються і вилучаються окремі стани, властивості й ознаки матеріальних об'єктів та їхні взаємозв'язки для того, щоб установити механізм минулої події, отримати інформацію про особистість злочинця, про мотиви і мету вчиненого діяння.

Слідчий повинен прагнути того, щоб огляд місця події був точним, повним, об'єктивним і цілеспрямованим. Подія злочину складає певну систему слідів, які існують у просторі та часі. Успіх огляду місця події багато в чому залежить від професійного і життєвого досвіду слідчого, його знань у галузі криміналістики і такої важливої риси, як криміналістична спостережливість. Криміналістична спостережливість юриста проявляється в умінні помічати характерні, але малопомітні і, на перший погляд, незначні особливості обстановки, людей, предметів і змін, що з ними відбулися, які мають або можуть мати значення для вирішення завдань слідства. Структуру спостережливості складають:

- а) почуттєві основи — робота органів відчуття людини (зору, слуху, дотику, нюху та ін.);
- б) особисті основи — мислення і знання про об'єкт спостереження (є таке прислів'я: “Людина дивиться очима, а бачить розумом”); мотивація. Бажання і потяг пильно спостерігати і виявляти все те, що має значення; вольові якості, пам'ять, психічна врівноваженість тощо.

Для досвідченого слідчого з розвинутою криміналістичною спостережливістю всі деталі про щось “говорять”: пилінка на підвіконні, недопалки, сліди губної помади, відломлені кусочки предметів, залишки їжі тощо. Доречно згадати такі слова: “Спостережливість... — риса, без якої криміналіста взагалі немає. Якщо криміналіст дивиться, але не бачить, бачить, але не спостерігає, спостерігає, але не аналізує, доки за його милістю хоч трохи досвідченіший злочинець буде веселитися на волі, а ні в чому не винні люди опиняться за ґратами або під підозрою, йому краще якомога скоріше міняти професію”¹.

У ході огляду місця події слідчий критично розглядає різноманітні предмети й об'єкти, а також їхні властивості та ознаки з різного погляду, постійно запитуючи самого себе: “Що це означає? Чому це сталося? Чим це могло бути викликано?” і т. д.

¹ Вансберг И. А. Преступник будет найден. — М.: Знание, 1963. — С. 37.

У квартирі Б., який разом із сім'єю поїхав відпочивати до Криму, було здійснено крадіжску. При огляді місця події слідчий звернув увагу на шпінгалети вікон і помітив на одному вікні сліди спеціального пристрою, за допомогою якого шпінгалети були відкриті. Потім слідчий оглянув шафи, ящики, трюмо і всюди виявив характерні сліди від ножа. Не пройшла повз його увагу і така деталь, як запах одеколону на підлозі (слідчий відразу припустив, що злочинець це зробив для того, щоб пошукова собака не могла взяти слід). Слідчий вилучив два флакони, на яких пізніше були виявлені відбитки пальців рук злочинця. Зібрані матеріали були в подальшому використані для розкриття злочину.

Об'єкти і предмети, які спостерігає в процесі огляду місця події слідчий, як правило, численні, складні і багатозначні. Здійснюючи огляд місця події, юридичний працівник одночасно вирішує ряд питань:

- 1) виявити, зафіксувати, вилучити і дати оцінку слідам злочину та іншим речовим доказам;
- 2) вивчити обстановку події в цілому для з'ясування характеру й обставин події, що розслідується;
- 3) отримати початкову інформацію для висунення версій про механізм події, його можливих учасників і особи злочинця;
- 4) спостерігати за поведінкою потерпілого і свідків;
- 5) слідкувати за діями інших учасників оперативної групи;
- 6) контролювати свої дії, висловлювання;
- 7) виявляти емоційну стійкість тощо.

Тобто під час огляду місця події потрібно нічого не випустити з поля зору, слуху, нюху, дотику, постійно розподіляти і переключати увагу та робити все це безпомилково. Окремі правила спостереження, які забезпечують його інтенсивність, осмисленість і врівноваженість, наведені в додатку 2.

При огляді місця події слідчий не повинен обмежувати себе пошуком слідів, які відповідають його версії, необхідно шукати і вивчати кожен факт, піддаючи сумніву ознаки спостереження.

Огляд місця події дає можливість отримати певні відомості, в тому числі і про особливості злочинця. Наприклад, про статеву належність злочинця свідчить характер злочину (грабежі, зґвалтування, розбої, терористичні акти частіше вчиняються особами чоловічої статі, а шахрайство, вбивство новонародженої дитини — жінками); залишені на місці події речі (запальнички, портсигар, люлька швидше

за все належать чоловікам, шпильки, приколки, посуд, одяг, губна помада — жінкам); викрадені речі та інша, отримана в процесі огляду місця події інформація дасть змогу зробити, нехай припущений, висновок про вік злочинця (дорослі при крадіжках найчастіше крадуть дорогі речі, а підлітки — спортивні товари, годинники, солодощі і т. п.); про його професію (у способах скоєння злочину часто реалізуються професійні навички і вміння); про мотиви злочину (так, зникнення грошей говорить про корисливий мотив, наявність трупа без виявлення ознак пограбування дає змогу зробити припущення про вбивство з хуліганських мотивів або в бійці); особливості його характеру (жорстокість, злість, мстивість, обережність, боягузливість і т. п.) та емоційного стану, в якому він перебував у момент скоєння злочину (наприклад, якщо злочинець потурбувався про знищення слідів, не порушив порядку в кімнаті, загасив світло, зачинив за собою двері і т. п., то можна припустити, що він людина обачна, холоднокровна).

Незважаючи на те, що чуттєва сторона вивчення місця події є домінуючою, головну роль в огляді відіграють раціональні, логічні механізми пізнавальної діяльності слідчого. Це вимагає від нього як абстрактного, так і конкретного мислення, відтворюваного уявлення, сильних інтелектуальних навичок, відтворення картини події, яка вже відбулася.

Досить часто слідчий стикається на місці пригоди з маскуванню злочину, що скоюється злочинцем, а в окремих випадках і потерпілим. Психологічною основою дій з приводу маскуванню злочину є вчинення їх в умовах дефіциту часу, тому самі дії відрізняються неповнотою, недбалістю і т. д.

Існують різноманітні способи маскуванню злочину:

- маскуванню. У цьому випадку злочинець прагне змінити свою зовнішність (використання масок, елементів гриму, штучне створення особливих прикмет у зовнішньому вигляді) і приховати сліди злочину (наприклад, зняв злочину, зміни положення тіла жертви та ін.);
- фальсифікація передбачає створення удаваних слідів для того, щоб спрямувати слідство на хибний шлях. З цією метою злочинці навмисно залишають “сліди” рук і ніг, предмети, які належать іншим людям, сліди крові, елементи одягу тощо, намагаючись надати “слідам” помітність і чітку виразність (саме останні і сприяють викриттю фальсифікації);

- інсценування. За своєю суттю інсценування являє собою комбінацію маскуванню і фальсифікації для штучного створення певної ситуації, з метою маскуванню істинної події. Так, вбивству може бути надано вигляд самогубства, підпалу — випадкове самозапалення, грабежу — крадіжка із зломом і т. п. При інсценуванні думки злочинця і його дії спрямовані на те, щоб посилити відмінності між тим, що сталося насправді, і тим, що він намагався залишити після себе. Звичайно, інсценування — це своєрідний психологічний вплив злочинця на діяльність слідчого, намагання спрямувати його на хибний шлях;
- утаювання і знищення доказової інформації.

Маскування, фальсифікація та інсценування здебільшого можуть бути розпізнані. Яким чином?

Перш за все слідчому необхідно постійно ставити перед собою запитання “чому?” і “що це означає?”, обмірковуючи, припускаючи, піддаючи критиці та перевірці всі свої думки і висновки¹.

Версія про інсценування може бути висунута слідчим на підставі характерних особливостей психології поведінки злочинця при маскуванні злочину, одна з яких полягає в тому, що він проявляє надзвичайну мобілізацію сил для створення хибних слідів (старанно розкидані речі, багато поламаних і розбитих без всякої потреби предметів та ін.). Досвідчений слідчий відразу помітить відсутність тих слідів, які обов’язково впливають із логіки імітованої події. Справедливо звучать слова Шерлока Холмса про те, що “нічого так не оманливе, як надто очевидні факти”. Саме подібні, надто очевидні факти і стараються підкинути слідчому деякі злочинці, щоб спрямувати його на хибний шлях. Приклад, наведений з праці І. Вансберга, заслуговує на увагу.

Одному рецидивісту, який уявив себе великим спритником, прийшла в голову ідея перехитрити “наївного” юриста, який розглядатиме скоєне ним злочинне діяння. Щоб відвести сліди від себе, він ініціював мальовничу картину пиятики, яка нібито передувала злочину. Тоді слідчий повірить, що його скоїв хтось із горілчаних братів... Інсценування виглядало так: у кімнаті, де було скоєно злочин, “спритник” поставив на стіл недопиті півлітровку та чвертку, два великих стакани, дрюжину слив, розрізані навпіл помідори, шматки хліба і рибу, столовий ніж.

¹ Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. — С. 90.

Усе це виглядало цілком правдоподібно і простака повинно було б збити з пантелику.

Але — простака! Слідчий Ковтун П. І., що оглядав кімнату, до їхнього числа не належав. Йому було властиве гостре критичне відчуття, вміння зіставляти й аналізувати. В обох пляшках, розмірковував слідчий, залишилось зовсім мало горілки — десь не більше ста грамів. Важко повірити, щоб люди стільки пили і не закушували, якщо закуска була під рукою. А те, що ніхто й ложки не умочив, було очевидним. У кімнаті немає жодної сливової кісточки, жодного кусочку недоїденої риби, жодної хлібної крихточки. Можна було б подумати, що їх встигли прибрати, але порох і загальна засміченість заперечували це. Тут уже давно ніхто не прибирав.

Так, ще нікого не підозрюючи, ще не маючи ніякої версії злочину, слідчий вже зрозумів, що його хотіли збити з пантелику надто очевидними фактами. Не збили! Навпаки, це інсценування навіть допомогло — тільки не злочинцю, а його викривачеві: плануючи хід слідства, слідчий у своїх роздумах врахував і цю спробу обману¹.

Слідчий, у ході огляду місця злочину, відтворюючи події, повинен допускати найрізноманітніші варіанти поведінки злочинця, здійснювати ретельну їхню перевірку, не обмежувати пошук судженнями типу : “цього не могло бути тому, що це дуже нерозумно” або “цього не могло бути тому, що для злочинця це дуже розумно”. Кожна подія індивідуальна, а в поведінці злочинця можуть бути такі дії, які вступають у суперечність з логікою “нормальної, звичайної, позитивної” поведінки.

Як правило, огляд місця події є слідчою дією з цілком конкретного виду злочину. Аналітична діяльність слідчого залежатиме від виду злочину. Вона повинна бути спрямована на виявлення тих слідів злочину, які властиві грабежу, розбою, крадіжці, зґвалтуванню, вбивству. У додатку розкриваються особливості огляду місця події залежно від виду злочину.

Для вдалого огляду місця злочину В. Васильєв рекомендує вирішувати такі три завдання:

- 1) зібрати всю інформацію, яка може мати відношення до події, що розглядається (не обмежуючись збором відомостей для однієї версії);

¹ Вансберг И. А. Преступник будет найден. — С. 37.

- 2) проаналізувати зібрану інформацію і на її основі спробувати створити версію, яка б пояснила попередню подію;
- 3) зіставити кожну висунуту версію із загальною обстановкою місця події і об'єктивно відзначити всі суперечності. Якщо при перевірці кожної версії виявлені суперечності, необхідно знову повернутися до розв'язання першого, а потім другого завдання¹.

Таким чином, психологія місця пригоди — це, по-перше, професійне спостереження як навмисне, вибіркове і цілеспрямоване виявлення і збирання інформації за допомогою органів відчуття; по-друге, розумова діяльність слідчого, яка полягає в аналізі емпіричних даних як юридично значущих фактів в їх синтезі; по-третє, реконструкція досліджуваної події за її окремими проявами.

Основний зміст пізнавальної діяльності слідчого при огляді місця події пов'язаний з розкриттям причинно-наслідкової обумовленості фактів. Успіх огляду місця події значною мірою залежить від таких психологічних якостей слідчого, як його спостережливість, знання індивідуально-психологічних особливостей осіб, які належать до кримінального світу, професійний та життєвий досвід, рівень розвитку мислення й уяви, а також інтуїції. Про роль інтуїції в слідчій практиці спеціалісти говорять так: “Слідча практика — це заснована на досвіді і знаннях інтелектуальна здатність швидко, безпомилково знаходити вирішення творчого завдання при обмеженому вихідному матеріалі. Вона відіграє позитивну роль щодо істини, збору доказів, найбільш ефективних прийомів слідства”².

§ 2. Психологія обшуку і вилучення

Одним із основних елементів обшуку як слідчої дії, з точки зору психології, є примус стосовно особи, яку обшуковують. На відміну від огляду місця події, **обшук** — це, як правило, відшукування свідомо схованих предметів і документів, що мають доказове значення для розкриття злочину. Інакше кажучи, при обшуку відома мета (у зв'язку з чим і де він має проводитися, які предмети, цінності і документи підлягають пошуку і вилученню), але наявна невизначеність шляхів

¹ Васильев В. Л. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 352–354.

² Гранат Н. Л., Ратинов А. Р. Решение следственных задач. — Волгоград: Вышш. следст. шк. МВД СССР, 1978. — С. 24.

установлення місця знаходження предметів і документів, які цікавлять слідство. На якому психологічному фоні проходить обшук? Відзначимо найважливіші сторони:

- примусовий характер обшуку, а також виникнення в деяких випадках конфліктних ситуацій викликають підвищене психологічне напруження учасників обшуку;
- пошук схованих матеріальних предметів здійснюється в умовах безпосередньої взаємодії суперечних сторін;
- кожна сторона прагне якомога краще пізнати стратегію і тактику поведінки іншої сторони, сама ж — уникнути будь-якої демаскуючої поведінки;
- кожна сторона своєю поведінкою намагається вплинути на поведінку і дії іншої сторони;
- у психологічній діяльності особи, яку обшуковують, інтенсивно функціонують захисні механізми.

Проведення обшуку передбачає наявність і виявлення слідчим професійних знань, навичок і вмій, а також різноманітних психологічних якостей. Насамперед слідчому необхідно мислено виконати завдання знаходження предметів чи документів, які мають доказове значення для розкриття злочину. Для цього він повинен побудувати мислену модель дій особи, яку обшуковують, з приводу схову цінностей чи зняряд злочину, “побачити” можливі мислені процеси і послідовність його дій. Дуже важливо попередньо вивчити особу, яку обшуковують (вік, освіта, риси характеру і звички, професія, схильність та інтереси і т. п.), поставити себе на її місце, подумки відтворити поведінку і дії злочинця, коли він вирішував питання про спосіб і місце переховування предметів чи документів. Цілком зрозуміло, що в процесі обшуку, як і при огляді місця події, необхідна професійна спостережливність юриста. Залежно від об’єкта, способу організації та послідовності розрізняють певні види обшуку (див. рис. 15).

Своєчасному початку обшуку, плануванню його проведення, координуваності дій учасників обшуку (в разі коли обшук проводиться оперативною групою) сприяє серйозна підготовка до обшуку. (У додатку вказані основні дії, яких повинен вжити слідчий в процесі підготовки до обшуку.)

Страх перед вилученням створює в свідомості обшукуваної особи душевне хвилювання, стан афекту. В основі афекту лежить переживання людиною стану внутрішнього конфлікту, який викликаний суперечністю між вимогами, які до неї ставляться, і можливостями

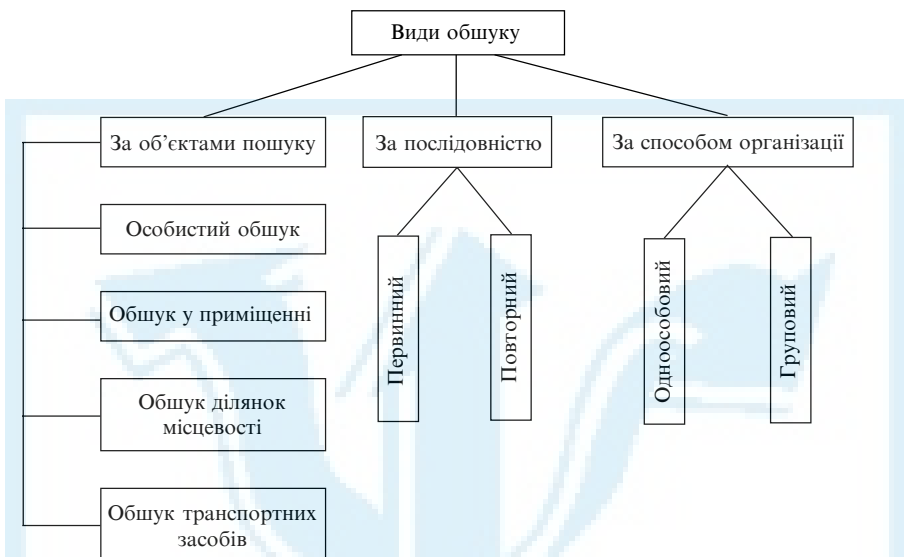

Рис. 15. Класифікація обшуку

виконання цих вимог. Для стану афекту характерним є звуження свідомості, при якому увага людини повністю поглинається обставинами, що викликали стан афекту. Афект дезорганізує нормальну психічну діяльність індивідуума, при цьому в нього мимовільно формуються захисні механізми¹, які мають специфічні форми в залежності від складу особистості обшукуваного, його індивідуально-психологічних особливостей (в одних це може проявлятися у формі мовчання, замкнутості, в інших — у формі мовної активності, навіть агресивності і т. д.). Завдання слідчого полягає в тому, щоб, впливаючи на особу, яку обшуковують, з одного боку, посилювати її афективний стан, а з другого — знайти “слабке місце” в його захисних механізмах.

Найбільше корисної інформації дають спостереження за поведінкою особи, яку обшуковують. У зв'язку з цим слідчому необхідно знати основні психологічні закономірності в конфліктній ситуації обшуку:

¹ Захист психологічний — це система регуляторних механізмів, які слугують усуненню або зведенню до мінімуму негативних, травмуючих особистість, переживань, викликаних станом тривоги, душевної тяжкості.

а) у складній конфліктній ситуації обшуку людина прогнозує своє майбутнє життя залежно від результатів обшуку, що призводить її в стан сильного психологічного збудження (це збудження зовні може виявитися в почервонінні обличчя чи зблідненні, в різко виражених рухах, тремтінні і хрипоті голосу, зміні пози і т. п.);

б) наближення слідчого або іншого члена оперативної групи до місця знаходження схованих предметів, цінностей чи документів призводить до того, що в мозку обшукуваного активуються осередки, які пов'язані з подією злочину і його наслідками. Ця обставина, як правило, обов'язково змінює поведінку людини, що проявляється в її експресії, змінюванні голосу.

По справі Г., притягнутого до кримінальної відповідальності за крадіжку, в квартирі обвинуваченого був проведений обшук. У ході обшуку виявили ряд предметів, які представляли інтерес для справи. У тайнику, вмонтованому в письмовий стіл (шухляда з подвійним дном), були знайдені золоті речі та великі суми грошей. Працівники слідчої групи вирішили на цьому закінчити обшук. Уже виходячи із будинку, один із них почав оглядати сіни. У цей час дружині обвинуваченого, яка до цього була спокійна, раптово стало погано, вона вибігла у двір, знепритомніла і почала битися в конвульсіях. Лікар швидкої допомоги, оглянувши її, висловив припущення, що приступ вона симулює. Це насторожило працівників оперативної групи. Вони повернулися в будинок і на цей раз ретельно провели огляд сіней. Розглядаючи стіни, вони звернули увагу на те, що всі стіни поштукатурені, а на одній із них хазяями було прикріплено кілька вертикальних дощок, в які було вбито цвяхи. Вони, очевидно, використовувались як вішаки для старої одягу і різних предметів. Коли один із працівників потягнув за один із цвяхів, дошки відійшли, як двері. За ними в схованці, вмонтованій між двома стінами, знаходився родич Г., який сховався і якого шукали як вбивцю¹.

Подумки відгадати дії обшукуваної особи в разі приховання нею предметів чи документів слідчому допомагає знання психологічних факторів, які враховують злочинці при виготовленні тайників і сховищ. А. Дулов називає такі фактори:

¹ Еникеев М. И., Черных Э. А. Психология обыска и выемки: Учеб. пособие. — М.: ИМПЭ, 1994. — С. 39–40.

- 1) розрахунок на появу фактора втоми й автоматизму (наприклад, документ часто кладуть у книжку, яка знаходиться в середині книжної полиці, розраховуючи на те, що слідчий, почавши огляд книг із якого-небудь краю полиці, швидко втомиться і в його роботі проявиться автоматизм);
- 2) розрахунок (сподівання) на бридливість (закопують предмети в перегній, опускають в місце для відходів і т. д.);
- 3) розрахунок на виявлення такту та інших благородних проявів слідчого (приховання предметів чи документів у ліжку тяжкохворої людини або в ліжку малолітньої дитини та ін.);
- 4) навмисна недбалість приховання предмета (покладено його на видному місці);
- 5) відволікання уваги слідчого виготовленням тайників-двійників (розрахунок на те, що при виявленні першого порожнього тайника, такі ж тайники не оглядатимуться);
- 6) розрахунок на організацію конфлікту під час обшуку з метою відволікання уваги для переховування предмета чи документів.

Велике значення має поведінка самого слідчого або іншої особи, яка бере участь в обшуку. Його витримка, самовладання, емоційна стійкість, впливають не тільки на власну увагу, зосередженість, а й на поведінку обшукуваної особи. Навіть у тому випадку, коли довгий час не вдається добитися позитивного результату, слідчий не повинен допускати будь-яких емоцій, які можуть негативно вплинути на процес обшуку. Для забезпечення високої пошукової активності доцільно не приступати до огляду нового об'єкта до повного огляду попереднього, припинити метушню і сторонні розмови, за необхідності контактувати з обшукуваною особою коректно і стримано, робити перерву для відпочинку при появі ознак втоми. Корисно також міняти види діяльності: переходити від огляду однієї групи предметів до огляду іншої, від вивчення дрібних предметів (книжок, листів і т. п.) до огляду великих предметів (меблів, апаратури і т. п.). Це дасть змогу слідчому зменшити вплив одноманітних подразників і монотонності дій на стійкість його уваги.

Складним питанням проведення обшуку є встановлення мовного контакту з особою, яку обшуковують. Роль такого контакту суттєва, бо допомагає переконувати, спостерігати за реакцією обшукуваної особи, встановлювати взаємозв'язок виявлених об'єктів з іншими, їхнє значення для цієї особи і т. ін. Практика слідчих дій показує, що в процесі обшуку необхідно якомога ширше залучати обшукувану особу до

бесіди, запитувати її про призначення тих чи інших предметів, час і місце їх придбання та ін. Слухаючи відповіді обшукуваної особи, слідчий одночасно спостерігає за її станом. Словниковий подразник посилює процеси емоційного збудження обшукуваної особи, міняє тембр її голосу, манеру розмови, а також ускладнює можливість контролю за власною поведінкою та психофізіологічними реакціями.

Багато слідчих у процесі обшуку схиляють обшукувану особу до дій, наприклад, просять відкрити сховище або хлів, вийняти і показати речі і т. п. Використовуючи цей прийом, необхідно враховувати, що обшукувана особа може застосувати різні хитрощі, щоб відвести слідчого від об'єкта пошуку (рис. 16).

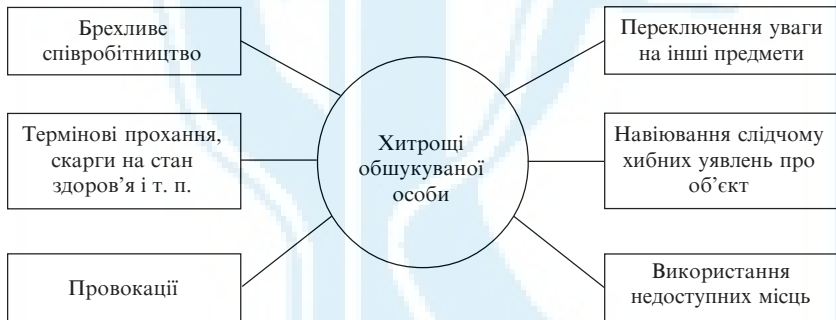

Рис. 16. Можливі хитрощі обшукуваної особи

Успіхові обшуку сприяє знання способів скоєння злочину, засобів злочину, предметів, які мають відношення до злочину, і рівень володіння слідчим пошуковими прийомами. Не випадково у працях з юридичної психології відмічається, що обмеженість засобів обшуку, які застосовуються слідчим, може бути використана особою, яка ховає в своїх інтересах. Тому професійний розрахунок, а не метод проб і помилок — основа в діяльності юриста при обшуку. Не можна при цьому забувати і про обачність. Складна психологічна атмосфера обшуку, серйозні несприятливі наслідки для особи, яку обшукують (виявлення в неї засобів злочину чи інших предметів, які мають доказове значення у справі), можуть підштовхнути її або інших зацікавлених осіб до застосування не тільки хитрощів і провокацій, а й сили. Ось чому особистий обшук з метою вилучення зброї

є одним із необхідних засобів гарантії безпеки учасників обшуку і всіх присутніх осіб, який проводиться перед початком слідчих дій. Оскільки обшук пов'язаний із проникненням у приміщення, з обстеженням предметів і документів особистого характеру, слідчий повинен дотримуватись певних морально-етичних норм: не вдаватись до дій, які принижують честь і гідність особи, яку обшуковують, не розголошувати обставини інтимного життя, проводити особистий обшук тільки особою тієї ж статі і в присутності осіб тієї ж статі і т. ін.

Цілеспрямованість і правильна організація спільних дій оперативної групи, стриманість і настійливість у діях кожного учасника цієї групи — складові успіху при проведенні обшуку.

Виймка — вилучення в окремих громадян, а також підприємств, установ і організацій предметів і документів, необхідних для кримінальної справи. Як слідча дія вона багато в чому подібна до обшуку, але в той же час має свої психологічні особливості. Відзначимо деякі з них:

- при вилученні немає необхідності в пошукових діях, бо воно здійснюється щодо конкретних, заздалегідь відомих об'єктів, коли точно відомо, де і у кого вони знаходяться;
- як правило, вилучення проводиться за добровільною згодою осіб, у разі опору вилучення може бути проведено примусово;
- основні психологічні прийоми впливу при вилученні — навіювання і переконання;
- конфліктна ситуація, яка виникає при вилученні, має інше, більш м'яке психологічне забарвлення;
- найчастіше вилучення предметів і документів проводиться в закладах і організаціях.

Після перевірки фактів, що підтвердили достовірність повідомлення про незаконну видачу за відповідну винагороду головним лікарем центрального пологового будинку Р. новонароджених дітей жінкам, які бажали їх усиновити (удочерити), була порушена кримінальна справа за ознаками отримання хабара.

Обшуком, проведеним відразу ж після порушення кримінальної справи, в столі і сейфі службового кабінету Р. були виявлені гроші, походження яких вона пояснити не змогла. Крім того, була виявлена записна книжка і чернетки, які містили довгий список прізвищ та адреси жінок, які бажали (як потім з'ясувалося) усиновити дітей.

У відділах РАГСу було проведено вилучення довідок про народження дітей, виданих на них у центральному пологовому будинку міста. Виявилось, що всі вони підписані (і видані) Р¹.

Основним психологічним фактором є психологічний вплив на підозрюваного чи обвинуваченого, бо їм стає відомо, якими документами, що їх викривають, володіє слідство. Отримані при вилученні результати багато в чому визначають всю подальшу тактику попереднього слідства, а також конкретні дії слідчого.

§ 3. Психологія впізнання

З психологічної точки зору, **впізнання** — це процес, при якому особа сприймає пред'явлені їй об'єкти, зіставляє, порівнює їх з уявними образами об'єктів, які сприйняті нею раніше, і на основі цього доходить висновку про їхню тотожність, схожість чи відмінність. Впізнання здійснюється на підставі перцептивного порівняння образу поточного сприйняття з образом, який зберігається в пам'яті. Об'єктами впізнання можуть бути люди, трупі і частини трупів, тварини, різноманітні предмети, документи, приміщення, ділянки місцевості та ін. Сам процес упізнання здійснюється безпосереднім пред'явленням натуральних об'єктів чи їхніх зображень. Суб'єктами впізнання виступають свідки, потерпілі, підозрювані та обвинувачені.

З позиції змісту впізнання виділяють дві стадії:

- 1) *підготовча*. На цій стадії проходить попередній допит про обставини, при яких ті, що впізнавали, раніше сприймали певне обличчя чи предмет, з'ясовуються основні прикмети, особливості об'єкта впізнання. Важливо при цьому враховувати психофізіологічні особливості особи, яка впізнає, її психічний стан у момент сприйняття об'єкта, місце, час, умови спостереження об'єкта, який впізнається, а також ступінь її зацікавленості в результатах справи. При підготовці до впізнання людей, особі, що впізнає, ставлять запитання за системою “словесного портрета” (стать, зріст, статура, особливості форми голови, колір і довжина волосся, ознаки обличчя і його відмінні особливості, особливі прикмети і т. д.);

¹ Еникеев М. И., Черных Э. А. Психология обыска и выемки: Учеб. пособие. — С. 72.

2) *основна* — саме впізнання. Впізнання може бути симультанним¹ — це впізнання відразу, в результаті миттєвого збігу образу людини (предмета), що знаходиться в пам'яті особи, яка впізнає, і об'єкта, який їй пред'явлений для впізнання. Впізнання може бути сукцесивним² — впізнання проходить поступово, шляхом мисленого порівняння, відбору, зіставлення ознак об'єкта, відбитих в пам'яті і які сприймаються у процесі впізнання.

Впізнання пов'язане з властивістю людини виділяти в об'єкті його стійкі особливості — ознаки (у криміналістиці ці стійкі властивості об'єктів називаються ідентифікаційними ознаками). Всі предмети мають характерні зовнішні властивості, прояви, які дають змогу відрізнити один предмет від іншого. Ознаки можуть бути суттєвими і несуттєвими, властивими і випадковими. Пояснимо це поняття:

- суттєвою є ознака, яка обов'язково належить предмету за будь-яких умов, ознака, без якої предмет не може існувати, яка відрізняє один предмет від усіх інших;
- властивою є та ознака, яка належить усім предметам цього класу, але не є суттєвою.

Цілком зрозуміло, що достовірне впізнання може здійснюватися тільки на підставі суттєвих і властивих ознак.

Крім того, розрізняють ознаки достатні й необхідні для впізнання (наприклад, для впізнання людини за її зовнішніми достатніми і необхідними ознаками є характерні особливості її обличчя, описані за системою “словесного портрета”; ознаки тільки одягу не можуть бути достатніми і необхідними). Психологія впізнання багато в чому визначається особливостями особи, яка впізнає, її ставленням до події злочину і самого правопорушника. Суттєво впливає на впізнання тривалість первинного сприйняття: бачив той, хто впізнає, злочинця один раз протягом короткого проміжку часу чи зустрічався з ним багато разів. Складним є і психологічний стан того, хто впізнає, в момент упізнання. Зокрема, він може відчувати страх, оскільки боїться помсти злочинця, його родичів, друзів. Не виключено, що той, хто впізнає, може відчувати і жалість до злочинця у зв'язку з його суворим покаранням у

¹ Симультанний (від лат. *simul* — в один і той же час) — термін, що означає практичну одночасність проходження будь-яких психічних процесів через їхню зверненість і автоматизованість.

² Сукцесивний (від лат. *successio* — наступність, спадкоємність) — термін, що означає розгорнуту послідовність перебігу будь-якого процесу.

разі викриття. Всі ці психологічні моменти необхідно враховувати слідчому в процесі підготовки і проведення впізнання.

Здійснюваний на попередньому допиті процес опису ознак особи, що впізнає, вимагає, як правило, певної допомоги з боку слідчого. Ця допомога виявляється, як уже зазначалося, у формулюванні “словесного портрета”, а також у використанні різноманітних засобів спостереження — фотографій, малюнків, схематичних зображень, діапозитивів тощо.

Відомо, що найбільш інформативними ознаками людини є її обличчя. Спостерігач найчастіше запам’ятовує форму обличчя, носа, величину і форму лоба, брів, рота, губ, підборіддя і колір очей. Опорну базу для впізнання людини за її зовнішністю становлять такі ознаки фізичного вигляду людини, як зріст, колір волосся і очей, форма і величина носа, конфігурація губ. Краще запам’ятовуються особливості зовнішнього вигляду індивідуума в тому разі, коли вони мають відхилення від норми (наприклад, шрам на обличчі, як особлива прикмета, сприятиме розшуку і впізнанню злочинця)¹.

На якість і кількість ознак, які сприймаються при спостереженні, а потім використовуються при впізнанні, впливають такі фактори:

- а) вік особи, яка впізнає. Так, неповнолітні, особливо малолітні діти, багато ознак зовнішності дорослої людини при сприйнятті оцінюють хибно. Дитина майже кожному дорослу людину вважає високою; підлітки і юнаки нерідко людей у віці 35–40 років називають старими; літні люди, які виступають у ролі особи, що впізнає, часто применшують вік людей, які молодші за них;
- б) життєвий і професійний досвід. Наприклад, діти дуже часто розказують про ознаки одягу, не розрізняючи назви кольорів, тонів, важко і з помилками визначають розміри та відстань; фотограф, унаслідок своїх професійних якостей, може легко визначити риси зовнішнього вигляду людини;
- в) загальна соціальна активність особи. Сприйняття будь-якого об’єкта і подальше його впізнання зумовлені розумовими процесами; останні залежать від інтересів особистості, її психічної активності;
- г) тип пам’яті і час, який пройшов з моменту сприйняття об’єкта до моменту його впізнання.

Відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України впізнання проводиться у присутності не менше трьох чоловік. Психоло-

¹ Шёкин Г. В. Как читать людей по их внешнему виду. — С. 18–19, 58–73, 124–127.

гічно важливо, щоб особи, які пред'являються до впізнання, суттєво не відрізнялися одна від одної за віком, ростом, статурою, формою окремих частин обличчя, кольору волосся і зачіскою. Особа, яку впізнають, має право зайняти будь-яке місце в групі осіб, які будуть пред'являтися до впізнання. Потерпілому, свідку, будь-якій іншій особі, яка впізнає, роз'яснюються його права й обов'язки, а потім ставляться запитання: “Чи впізнаєте Ви кого-небудь із цих громадян? Якщо впізнаєте, то вкажіть на цю особу і поясніть, за якими ознаками Ви її впізнали, за яких обставин раніше її бачили”.

Необхідно мати на увазі такий психологічний нюанс: у стоячому стані і в русі проявляється більша кількість пізнавальних ознак (краще сприймається і оцінюється зріст людини, її статура і фігура взагалі, вид ходи, яка є індивідуально-виразною рисою людини та ін.).

Криміналісти і психологи останнім часом надають великого значення використанню для впізнання особи її усної мови. Мова людини цілком індивідуальна і відрізняється такими особливостями, як швидкість, акцент, довгі чи короткі речення, діалекти, жаргонні слова, фонетичні і словникові особливості. Яким чином відбувається впізнання злочинця за його мовними особливостями? Наприклад, у сусідній кімнаті, при відчинених дверях, слідчий перебуває в полі зору для особи, яку впізнають, по чергово розмовляє з пред'явленими для впізнання особами і дає їм для читання завчасно підготовлений текст (у тексті містяться такі слова, за якими може бути здійснено впізнання). Після цього він просить особу, яка впізнає, повідомити, якою за рахунком у порядку черговості відповідала особа, яку вона впізнала, і якщо так, то за якими мовними ознаками вона її впізнала. Весь хід упізнання за усною мовою фіксується з використанням звукозапису¹.

У слідчій практиці застосовуються також фонотека голосу і мови. Наприклад, телефонні розмови з терористом-вимагачем, записані на магнітну плівку, дали змогу за особливостями його мови впізнати голос і назвати ім'я людини, якій він належить².

Трапляються випадки, коли немає можливості приставити підозрюваного чи обвинуваченого на впізнання. Тоді впізнання проводиться за його фотокарткою, яка пред'являється одночасно з фотокартками не менше трьох осіб.

¹ Епикеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — С. 514-515.

² Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. — С. 261.

У всіх випадках результати пред'явлення для впізнання слідчий перевіряє і оцінює, щоб не допустити помилок у цій важливій слідчій дії. Перевірка правильності впізнання здійснюється шляхом зіставлення словесного опису людини особою, яка впізнає при допиті і при впізнанні. При цьому необхідно враховувати, що словесна реакція учасників процесу впізнання може не збігатися з їхньою поведінкою.

Свою специфіку має впізнання предметів — знарядь і засобів трудової діяльності, побутового вжитку, предметів безпосереднього оточення людини та його особистих речей. Найбільш загальною побутовою ознакою предметів є їхня форма, контур. Сприйняття предметів також цілком індивідуальне, що пов'язане з психологічними особливостями особи, яка сприймає (окомір людини, її спостережливість, тип пам'яті тощо, її позиції в момент спостереження за погодними умовами та ін.). Не виключено, що сприйняття може супроводжуватися ілюзіями (наприклад, ефект іррадіації¹ призводить до перебільшення розмірів світлих і добре освітлених предметів).

У процесі впізнання слідчий повинен контролювати свою поведінку (рухи, позу, міміку та ін.) і мову, щоб дотриматися процесуальних правил упізнання і виключити можливість будь-якого психологічного тиску на учасників цієї слідчої дії. Особливо необхідно проявити такт при впізнанні трупа, враховуючи те, що особами, які впізнають, є частіше за все рідні та близькі. Витримка і самоорганізованість, відповідальність і фактичність, комунікабельність і емоційна стійкість — всі ці професійні якості повинні проявлятися в діях слідчого під час підготовки та проведенні впізнання.

§ 4. Відтворення обстановки і обставин події

Відтворення обстановки і обставин події — самостійна слідча дія, яка проводиться з метою перевірки фактичної можливості здійснення будь-якої події, дії чи явища за певних обставин і при відомих умовах.

Відтворення обстановки і обставин події спрямоване на перевірку доказів, що є в оперативних працівників, та отримання нових.

¹ Іррадіація (від лат. *irradiare* — сяяти, випускати промені) — оптичне явище, яке полягає в тому, що світлі предмети на темному фоні видаються більшими за їхні справжні розміри, а темні на світлому фоні — меншими.

Психологічна особливість відтворення обстановки і обставин події полягає в тому, що при їх проведенні відтворюється, моделюється ситуація, яка уявляється слідчим чи описана будь-ким (потерпілим, підозрюваним, обвинуваченим, свідком), і здійснюються завчасно визначені дослідні дії. Щоб підкреслити принципову відмінність відтворення обстановки і обставин події від огляду, зробимо посилання на конкретний приклад. Упевнившись твердо, що віконна квартира легко відчиняється і достатньо велика для того, щоб підліток зміг через неї залізти в пограбовану квартиру на першому поверсі, слідчий констатує це як факт і зазначає його в протоколі огляду. Але перевірка можливості підлітку середньої статури піднятися на підвіконня, відчинити і пролізти через квартиру в будинок є змістом експерименту як слідчої дії.

Так само суттєвою є відмінність відтворення обстановки і обставин події від впізнання. Воно може проходити в спеціально створеній обстановці, але при впізнанні відсутня основна риса відтворення обстановки і обставин події — досвідчена перевірка можливості виконання будь-якої дії, наприклад можливості впізнання конкретної людини за певних умов і обставин спостереження. Тому для перевірки надійності попереднього впізнання проводиться відтворення обстановки і обставин події щодо виявлення можливостей розгледіти і впізнати людину за рисами обличчя на далекій відстані в умовах туману. Моделюючи відповідну обстановку і умови, слідчий встановлює¹:

- чи була можливість бачити, розрізняти і впізнавати певні предмети, їхні форми, розміри, колір за даних умов їх віддаленості освітлення, кута зору;
- чи можливо здійснити певні дії за даних умов за певний час;
- чи була можливість чути і розрізняти певні слова і звуки;
- чи володіє дана особа певними здібностями вчиняти цю дію?

Чим повніше враховані всі фактори, які можуть вплинути на результати відтворення обстановки і обставин події (наприклад, однорідність погодних і кліматичних умов, наявність першочергових засобів дій — знарядь, пристосувань, матеріалів та ін.), тим більш доказовими є ці результати. Найскладніше в проведенні відтворення обстановки і обставин події — моделювання суб'єктивних факторів. Загальновідомо, що афективна діяльність людини і її окремих дій, а також особливості поведінки багато в чому визначаються її тимчасовим психічним станом, від-

¹ Епикеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — С. 519.

творити який неможливо. Звичайно, що в ході відтворення обстановки і обставин події недоступне відтворення і самої події злочину.

До проведення відтворення обстановки і обставин події залучається широке коло осіб: поняті, обвинувачений, потерпілий, спеціалісти різних галузей знань, технічний персонал. Керує відтворенням обстановки і обставин події слідчий: розміщує учасників і розподіляє між ними функції; створює умови, максимально наближені до тих, в яких відбувалася подія або дія, яка перевіряється; визначає черговість відтворення; зміст кожного з них; оцінює результати, отримані в ході експерименту і т. д. Присутність багатьох людей може певним чином вплинути на результати експерименту, зокрема виникнення соціально-психологічного феномена інгібіції може подавити активність людини. Необхідно також враховувати, що обвинувачений (а інколи і потерпілий) не завжди виявляє наявні в нього знання, навички і вміння, старається часом приховати можливість правильного сприйняття будь-якого явища чи відтворення будь-якої дії.

Як правило, відтворення обстановки і обставин події проводиться на місці події, що дає змогу змодельювати ситуацію з більшим ступенем вірогідності. Більше того, відтворення на місці злочину сприяє поживленню асоціативних зв'язків, кращому згадуванню обставин події злочину¹. Водночас у слідчій практиці трапляються випадки, коли відтворення проводять за межами місця події. Найчастіше це відбувається тоді, коли необхідно перевірити професійні знання і вміння обвинуваченого.

У змістовному плані більшість відтворень обстановки і обставин події являють собою вивчення і оцінку психофізіологічних, фізичних, психологічних можливостей людини, а саме:

- а) сприйняття будь-якого об'єкта чи предмета за певних умов (відчути запах, розрізнити або побачити об'єкт, почути звуки або людську мову і т. д.);
- б) здійснення тієї чи тієї дії (злом сейфа, проникнення в гараж через вирізаний отвір, виготовлення підробленої печатки і т. д.).

“...На одному із ринків Ташкента при спробі розрахуватися підробкою за куплений пучок цибулі був затриманий реалізатор фальшивих купюр, росіянин за національністю. Чоловік запанікував, зрозумів, що сильно “вля-

¹ Глазырин В. Ф. Психология следственных действий. — Волгоград: Высш. следст. шк. МВД СССР, 1983. — С. 118.

пався”, спробував викинути свої сумки і втекти, але працівники міліції його затримали. На першому ж допиті з’ясувалося, що це якийсь Гурінов — житель Іркутська. В нього ... виявили 211 казначейських білетів п’ятирублевого номіналу, виготовлених не виробництвом Держзнаку.

Припертий до стінки, Гурінов визнав, що фальшиві грошові знаки друкував сам, у себе вдома. А тим часом, в автоматичній камері зберігання ташкентського вокзалу співробітники відділу боротьби з фальшивомонетництвом Головного управління боротьби з економічними злочинами знайшли сумку з речами Гурінова. Крім сорочок і штанів, на дні сумки лежало триста новеньких 5-рублевих купюр. Гурінов сказав, що ні сном ні духом не знає, чия це сумка, але викликана з Іркутська його дружина впізнала сумку і речі чоловіка.

Дав свої результати і обшук на іркутській квартирі Гурінова: там знайшли поліграфічні валики, ручний прес, фарби, клей і багато чого іншого. Проведений слідчий експеримент показав, що Гурінов не міг діяти самостійно. Багаторазові експерименти друкування грошей на квартирі Гурінова закінчувалися невдачею. Отриманий в слідчому експерименті результат переконав оперативних співробітників у тому, що в цій справі замішана принаймні ще одна людина. Так вони вийшли на співучасника Гурінова — якогось Варфоломєєва. Зрозумівши, що слідчі сіли йому на хвіст, Варфоломєєв зумів знищити вдома підпільну лабораторію, а те, що не встиг знищити, викинув в Ангару. Зовсім випадково, але шість кліше для друкування 5-рублевих купюр були знайдені студентами, які відпочивали на березі річки.

Отже, відтворення обстановки і обставин події щодо вивчення можливості друкування фальшивих грошей однією особою в певних умовах дав змогу слідству вийти на співника і успішно завершити цю справу”¹.

Теоретичне вивчення і реальна практика слідчих дій переконує, що досліди з відтворення обстановки і обставин події краще проводити багаторазово. При цьому доцільно виконувати дослідні дії залежно від ступеня адаптації людини в конкретних умовах, варіюючи окремі умови дії. Багаторазове проведення одного й того ж експерименту дає змогу детальніше і глибше пізнати явище, що вивчається, впевнитися в тому, що отримані результати не є випадковими². По-

¹ Див.: В пошуках фальшивих купюр // Мир новостей. — 2000. — 11 нояб. — № 46(360).

² Белкин Р. С. Теория и практика следственного эксперимента. — М.: Высш. шк. МВД СССР, 1959. — С. 99.

вторні дослідні дії повинні бути проведені стільки разів, скільки необхідно для того, щоб можна було впевнитися в закономірності отриманого результату. Як зазначалося, в процесі багаторазового проведення відтворення доцільно варіювати окремі умови дій. Так, при перевірці можливості чіткого сприйняття обличчя людини свідкам можна міняти місце спостереження, інтенсивність освітлення і т. ін. Варіативність може бути пов'язана і зі змінами психологічного стану осіб, які виступають у ролі досліджуваних.

У процесі відтворення обстановки і обставин події його учасники перебувають у складному психологічному стані, мають, як правило, значне емоційне напруження, що впливає на характер їхніх дій, поведінку і мову. Це повинно враховуватися слідчим як при підготовці, так і в процесі самого відтворення обстановки і обставин події. Річ у тім, що відтворення обстановки і обставин події є сильним засобом психологічного впливу на його учасників, оскільки його результати підозрюваному чи обвинуваченому важко заперечити.

Так, підозрюваний у вбивстві шофера-експедитора в автофургоні ГАЗ-53 на допиті заперечував свою причетність до злочину. Було проведено відтворення обстановки і обставин події, у процесі якого вдалося встановити: один ключ із вилученої при особистому обыску підозрюваного зв'язки ключів підходить до замка стартування автофургона потерпілого, а другий — до замка його будинку, із якого зникли носильні речі та аудіо- і відеотехніка. Заперечити результати відтворення обстановки і обставин події підозрюваний не зміг, а після того як при обыску в його квартирі знайшли речі і апаратуру вбитого, визнав свою вину і почав давати свідчення.

У відтворенні обстановки і обставин події головними є проведення дослідів і правильна оцінка отриманих результатів. Щодо події, яка проходить перевірку, отримані результати можуть бути:

- а) позитивними (ця подія могла відбуватися);
- б) негативними (ця подія могла не відбуватися).

Результати відтворення обстановки і обставин події інтерпретуються як наявність об'єктивних можливостей здійснення певної події (дії) і як суб'єктивна можливість виконання певної дії цією особою.

Позитивний результат відтворення обстановки і обставин події дає змогу слідчому зробити вірогідний висновок про те, чи відбулася ця подія насправді. Чому тільки вірогідний висновок, а не однозначний? Тому що можливість розрізнити риси зовнішнього вигляду лю-

дини, можливість чути крики або характерні звуки, можливість виконувати будь-які дії (наприклад, самостійно зібрати тротилову шапку), сама собою не є ще доказом того, що ця особа дійсно розрізняла, чула, зробила щось. Не доводить цього і суб'єктивна можливість особи, яку випробовують. Такий висновок буде правомірним у тому разі, коли він заснований на сукупності наявних доказів, а не на оцінці результатів одного експерименту.

Спеціалісти вважають, що ще складнішою є оцінка отриманих результатів відтворення обстановки і обставин події¹. Для дослідів, які перевіряють об'єктивну можливість існування певної події (дії), негативний результат дає можливість найчастіше робити достовірний категоричний висновок про те, що можлива подія (дія) не могла статися. Для отримання абсолютної впевненості в такому висновку досліді проводяться багаторазово і зі змінами виконавців цієї дії (необхідно враховувати, що психологічні особливості окремих індивідумів можуть значно відрізнятись від посередніх людських можливостей). Що стосується негативних результатів досліджень, які перевіряють суб'єктивні можливості певної особи, то вони повинні оцінюватися, виходячи із зайнятої цією особою позиції. Зокрема, якщо людина не бажає показувати свої навички і вміння, виконувати ті чи інші дії, то експеримент втрачає сенс. А якщо в особи, яку випробовують, є бажання досягти позитивного результату у відтворенні обстановки і обставин події, то її нездатність виконати певні дії, які їй нібито вдавалися раніше, може мати кілька причин:

- її твердження про те, що вона вчинила цю подію (дію) в минулому, не відповідає дійсності;
- навички і вміння, які були в минулому, з часом утрачені, а психофізичні параметри втратили свою чутливість і гостроту;
- неповторність психічних явищ — пізнавальних, емоційних, волевових процесів, станів людини. Відомо, що в момент пригоди стан афекту, який виникає, може викликати в індивідуума приплив незвичайної сили, різко актуалізувати його здібності і чинити те, чого він повторити не зможе. Крім того, необхідно мати на увазі, що дії людей в значній мірою визначаються їхніми мотиваційними спонуканнями, які є різними в момент вчинення події і в процесі відтворення обстановки і обставин події.

¹ *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология: Учеб. для вузов. — М.: Новый юрист, 1999. — С. 387.

Отже, оцінюючи результати відтворення обстановки і обставин події, які мають на меті перевірити суб'єктивні можливості виконання певних дій цією особою, необхідно врахувати вплив описаних вище факторів.

§ 5. Психологія перевірки свідчень на місці

Слідча дія **перевірка свідчень на місці** проводиться для встановлення відповідності або невідповідності свідчень допитаних осіб (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого або свідка) обстановці місця здійснення події.

Основні завдання, які вирішує слідчий при перевірці свідчень на місці, такі:

- 1) з'ясувати обізнаність чи необізнаність допитаної особи про досліджувану подію, що дає змогу визнати (або не визнати) її очевидцем або учасником цієї події;
- 2) перевірити вже наявні свідчення;
- 3) отримати додаткову інформацію стосовно тієї, яка вже була отримана в ході допиту підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого або свідка;
- 4) викрити особу, яка дає неправдиві свідчення.

За своїм змістом перевірка свідчень на місці включає елементи огляду місця події, допиту, впізнання, слідчого експерименту, у зв'язку з чим поєднує в собі психологічні особливості цих слідчих дій. Загальні та відмінні риси перевірки свідчень на місці та вказаних слідчих дій наведені в табл. 4.

Таблиця 4

Порівняльна характеристика психологічних особливостей різних слідчих дій

Слідчі дії, що з'являються	Загальне	Відмінне
1	2	3
Перевірка свідчень на місці та огляд місця події	Виявлення і вивчення матеріальних об'єктів, їхніх ознак і взаємозв'язків	Огляд обмежується тим, що фактично є в цьому місці, і не передбачає пояснень і дій допитаних осіб

1	2	3
Перевірка свідчень на місці та допит	Отримання пояснень, свідчень від допитуваної особи	При допиті не відбувається огляд місця події, демонстрації певних дій та зіставлення отриманих повідомлень із матеріальною обстановкою події злочину
Перевірка свідчень на місці та впізнання	Вказування місця, де сталася подія, і предметів, які знаходилися з ним у певному зв'язку	При впізнанні допитаній особі пред'являються раніше відібрані предмети у вибраній слідчим обстановці. В ході перевірки свідчень ця особа сама впізнає місце і предмети, які там знаходяться. Підсумок впізнання — впізнання предмета за будь-якими ознаками. В процесі перевірки свідчень особа, яку перевіряють, дає інформацію про те, що і як сталося, демонструє дії учасників події
Перевірка свідчень на місці та відтворення обстановки і обставин події	Єдина мета — в'ясувати, чи могла статися ця подія на тому місці, у тих умовах і таким чином, як повідомила про це особа, яку допитують. Однаковий порядок оцінки результатів	При перевірці свідчень на місці мета більш широка — не тільки з'ясувати, чи могла статися ця подія на цьому місці, а й якою мірою вона відома особі, яку допитують, і як вона сталася. Немає необхідності відтворювати обстановку й умови, варіювати дослідні дії. Не тільки демонстрація дій, а й отримання пояснень

Під час підготовки до перевірки свідчень на місці необхідно враховувати ряд моментів, які мають психологічний аспект. По-перше, необхідно визначити ті обставини, які підлягають перевірці. По-друге, правильно вибрати час відтворення свідчень (якщо обвинувачений дає правдиві свідчення, то через затримку з виїздом на місце події він може змінити свою позицію). По-третє, вивчити психологічні особливості особи, чиї свідчення перевіряються (важливість цього стану полягає в тому, що хороші знання психіки цієї людини допоможуть встановити і підтримувати потрібний психологічний контакт, уник-

нути конфліктних ситуацій). По-четверте, підготувати запитання, які підлягають з'ясуванню.

У психологічному плані перевірка свідчень на місці споріднена з психічним процесом упізнання. На місці події, перебуваючи серед предметів, про які під час допиту людина говорила по пам'яті, вона в змозі згадати такі факти і деталі, які в кабінеті слідчого забула. І сам слідчий у ході відтворення свідчень на місці може отримати більше інформації, бо він не тільки слухає (як при допиті), а й бачить конкретні образи предметів і документів, порівнює і зіставляє. Це дає можливість йому глибше сприймати й осмислювати подію, що вивчається.

Після прибуття на місце підозрюваний, обвинувачений, потерпілий або свідок вільно викладає відповідні обставини, які пов'язані з подією, що вивчається. Як правило, слідчий намагається встановити шлях проходження до місця злочину, місцезнаходження предметів, які мають значення для слідства, невідомих слідству осіб, обставини, які сприяли скоєнню злочину, та ін.

Проводилося слідство у справі про звалтування та вбивство чотирічної Х. Як підозрюваний фігурував С. У результаті продуманої організації слідства, висунення і перевірки обґрунтованих версій і психологічно грамотно проведених допитів С. визнав себе винним у посяганні на звалтування та вбивстві Х.

При виїзді на місце пригоди С. відтворив свої дії стосовно Х. аж до запахання трупа у мішок. При перевірці свідчень він відтворив такі деталі й обставини, які при початковому огляді місця події були перекручені і неправильно відображені в протоколі огляду. Разом з іншими доказами суд визнав С. винним у скоєнні злочину.

У процесі перевірки свідчень на місці пригоди слідчий може зіткнутися з рядом труднощів психологічного характеру. Перш за все можливі неправдиве впізнання і добросовісна омана від потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого чи свідка. У вкрай напруженому психічному стані особа, яку перевіряють, може відчувати ілюзію повторного бачення тих обставин, які в дійсності сприймаються нею вперше. Часом відбувається невпізнання об'єктів і предметів із чітко вираженими впізнавальними ознаками. Все це повинно враховуватися слідчим, викликаючи в одних випадках сумнів у правдивості свідчень цієї особи, а в інших — зміну умов перевірки свідчень на місці події чи викриття в брехні і т. д.

Сильний психологічний вплив на підозрюваного, обвинуваченого мають його пояснення з “запобіганням”: до приходу на місце пригоди особа, яку допитують, має розповісти слідчому, як вона виглядала, де відбувалася подія, яка цікавить слідство, яка обстановка місцевості чи приміщення і т. д.¹ Свідчення на місці пригоди з “упередженим” перешкоджає відмові підозрюваного, обвинуваченого від правдивих показань.

Психологічне значення при перевірці свідчень на місці має і організація фотографування, відеозапису, які відображають дії підозрюваного, обвинуваченого на шляху проходження, при пошуку і свідченнях об’єктів і предметів, виконанні ним окремих операцій і т. д.

Успішне відтворення свідчень на місці події вимагає від слідчого високих організаторських здібностей, спостережливості, твердих навичок і вмінь щодо психологічного аналізу обстановки, фактів і ситуацій.

§6. Судово-психологічна експертиза

Правильному розв’язанню завдань розкриття і розслідування злочинів, а також перевихованню тих, хто скоїв злочин, сприяє використання працівниками правоохоронних органів і правосуддя психологічних знань. Однак юридична практика показує, що слідчий і суддя, інспектор карного розшуку і адвокат та інші особи, які представляють правосуддя, не в усіх випадках можуть користуватися в своїй роботі сучасними даними, методами і методиками психологічної науки. Тому виникає необхідність звертатися до експертів-психологів для проведення судово-психологічної експертизи², в ході якої професійний психолог отримує нові факти, корисні для встановлення істини в кримінальній справі. Спеціаліст-психолог, який виступає в ролі експерта, може надати слідчому, наприклад, інформацію про особливості сприйняття пам’яті і мислення дітей певного віку чи людей похилого віку, про характерний вплив на перебіг певних психічних процесів особистості та її поведінки стану алкогольного сп’яніння чи стресу тощо. У кримінальному процесі судово-психологічна експертиза виступає як одна із основних форм практичного застосування спеціальних психологічних

¹ *Закатов А. А., Оропай Ю. Н.* Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений. — К.: Выща шк., 1980. — С. 71.

² Експертиза (від лат. *expertus* — досвідчений) — дослідження і вирішення за допомогою компетентних осіб будь-якого питання, що потребує спеціальних знань.

знань в юриспруденції. Судово-психологічна експертиза є одним із засобів встановлення істини в судочинстві, джерелом доказів. Потрібно відрізнити судово-психологічну і судово-психіатричну експертизи:

- судово-психологічна експертиза вивчає суттєві для кримінальної справи особливості психічної діяльності обвинувачених, потерпілих і свідків;
- судово-психіатрична експертиза вивчає психічні прояви, які виходять за межі норм, тобто є патологічними¹.

Спроби використати судово-психологічну експертизу в кримінальному судочинстві застосовувались давно. Так, ще 1928 р. А. Лурія, вивчаючи психологічні процеси, розробив моторну методику діагностики афективних слідів, яка виявилась прообразом детектора брехні. Але рівень розвитку практичної психології в цей період відставав від потреб юридичної практики, ефективних науково обґрунтованих методик всебічного дослідження особистості не існувало, тому експертні завдання глибоко не вирішувалися. Суттєвий внесок у встановлення і розвиток судово-психологічної експертизи зроблено українськими вченими О. Брусиловським, В. Внуковим, Я. Канторовичем².

Першим вагомим дослідженням в галузі судово-психологічної експертизи була праця О. Брусиловського “Судово-психологічна експертиза”. Теоретичні положення, що містяться в ній, та практичні рекомендації не втратили свого значення і дотепер.

Серед сучасних дослідників проблем судово-психологічної експертизи необхідно назвати праці Ю. Грошевого, М. Костицького, М. Коченова, З. Митрохіної, В. Нара та ін.³

Загальний предмет судово-психологічної експертизи — особливості психіки тих людей, дослідження яких має значення для встановлення істини в кримінальних справах.

¹ Патологія (від грецьк. *pathos* — страждання і *logos* — вчення) — вчення про хвороби, відхилення від норми. Патологічний — хворий, не нормальний.

² *Внуков В. А., Брусиловский А. Е.* Психология и психопатология свидетельских показаний малолетних и несовершеннолетних. — Х., 1929; *Канторович Я. А.* Психология свидетельских показаний. — Х., 1929.

³ *Грошевой Ю. М.* Психологическая экспертиза на предварительном следствии // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1970. — Вып. 7; *Костицкий М. В.* Судебно-психологическая экспертиза. — Львов, 1987; *Костицкий М. В., Нар В. Т.* Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. — К., 1985; *Коченов М. М.* Судебно-психологическая экспертиза. — М., 1977; *Митрохина З. И.* Судебно-психологическая экспертиза. — Х., 1995; *Юридична психологія /* За заг. ред. проф. Я. Ю. Кондратьєва. — К., 2000; та ін.

Окремими предметами судово-психологічної експертизи можуть бути:

- наявність або відсутність в обвинувачених у момент скоєння злочину афекту;
- принципова здатність свідків, підозрюваних і потерпілих (особливо дітей) правильно сприймати важливі для кримінальної справи обставини;
- здатність свідків, підозрюваних і потерпілих давати правильні свідчення про суттєві для справи обставини;
- здатність неповнолітніх обвинувачених, які страждають розумовою відсталістю не з причини психічних захворювань, усвідомлювати в повному обсязі значення своїх дій;
- можливість виникнення різних психічних переживань, які перешкоджають нормальному виконанню професійних функцій (наприклад, на залізничному транспорті, в авіації, в діяльності оператора автоматизованих систем управління на виробництві і т. п.).

Окремо слід наголосити: в процесі судово-психологічної експертизи встановлюється не достовірність свідчень обвинувачених, свідків і потерпілих (це не входить у компетенцію судово-психологічної експертизи, а є предметом вивчення справи слідчим і судом), а з'ясовуються можливості допитуваної особи, в силу її індивідуально-психологічних особливостей сприймати факти і явища, зберігати їх у своїй пам'яті та відтворювати на допиті.

Судово-психологічна експертиза призначається постановою слідчого або ухвалою суду, де повинні бути відображені обставини справи, визначений експерт або група експертів, сформульовані запитання, які потребують експертного дослідження. За наявності даних, які свідчать про розумову відсталість неповнолітнього підсудного, суд може призначити для проведення експертизи дитячого психолога або шкільного педагога. В окремих випадках експертами призначаються спеціалісти-психіатри.

Таким чином, судово-психологічна експертиза у змозі дати характеристику особистості і тих її ознак, які можуть бути елементами складу злочину — сильного душевного хвилювання обвинуваченого, що виникло раптово, безпорадного стану потерпілого, сильного страху свідка, депресії потерпілого і т. д. Вона сприяє розкриттю і розслідуванню злочинів, а також організації процесу перевиховання засудженого в умовах виправно-трудової установи.

Підставами для обов'язкового призначення судово-психологічної експертизи є:

- розумова відсталість неповнолітнього обвинуваченого (попередньо проводиться судово-психологічна експертиза);
- сексуальні злочини;
- сумніви в здібностях особи адекватно сприймати важливі для слідства обставини і давати по них правильні свідчення;
- ознаки вкрай підвищеного і раптового емоційного перенапруження, яке проявилось в злочинній дії.

Крім того, існують необов'язкові підстави для призначення судово-психологічної експертизи. Це:

- встановлення авторства письмового документа за його психологічними особливостями (психолого-лінгвістична експертиза);
- встановлення непатологічного психологічного стану особи, схильної до самогубства;
- розслідування випадків, пов'язаних із використанням техніки (в автотранспортних, авіаційних, залізничних, воднотранспортних, аварій на виробництві і т. п.).

Виходячи із цього, розрізняють певні види судово-психологічних експертиз (див. рис. 17).

Отже, основним завданням судово-психологічної експертизи є науково обґрунтована діагностика непатологічних психічних аномалій в розвитку особи потерпілого, підозрюваного чи свідка. Як галузь психології діагностика почала розвиватися з кінця XIX ст. на вимогу практики і часу. Відомими її представниками були американський психолог Дж. Кеттел (1860–1944), німецький психолог Г. Еббінгауз (1850–1909), французький психолог А. Біне (1857–1911), англійський психолог і антрополог Ф. Гальтон (1822–1911) та ін. Так, Дж. Кеттел уперше вжив у психологічній літературі термін “інтелектуальний тест”, вивчав об'єм уваги і навички читання, зафіксував феномен антиципації¹. Г. Еббінгауз справедливо вважається автором створення першого, власне, психологічного експериментального методу для вивчення пам'яті. З іменем Ф. Гальтона пов'язана поява психологічних опитувальників для оцінки особливостей зорового сприйняття, мислених образів. Суттєвий крок у розвиток психодіагностики зробив

¹ Антиципація (від лат. *anticipatio* — передбачення) — здатність людини уявити собі можливий результат дії до її здійснення.

Рис. 17. Види судово-психологічних експертиз

А. Біне, який разом із колегами розробив методика для вивчення інтелекту дітей. Нині психодіагностика володіє великою кількістю методик, які дають змогу вирішувати, в тому числі, і завдання судово-психологічної експертизи¹. Методики проведення судово-психологічної експертизи, тести, які при цьому використовуються, визначаються не тільки її цілями та завданнями, а й особливостями виду експертизи. Розглянемо деякі з виділених видів.

¹ Див.: Блейхер В. М., Бурлачук Л. Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности. — К.: Выща шк., 1978.

Судово-психологічна експертиза емоційних станів пов'язана з виявленням в особи, яка скоїла злочин, сильного душевного хвилювання (стану фізіологічного афекту¹), стресу і фрустрації. Кваліфікована оцінка емоційних станів підслідної особи багато в чому визначається обсягом інформації про особу та її поведінку. Дуже важливим є також опитування свідків, у ході якого стає можливим оцінити, як виглядала підслідна особа перед злочином і в момент його скоєння, які особливості в її поведінці спостерігались після того, що сталося. Вже на перших етапах слідчих дій необхідно з'ясувати у підслідної особи:

- а) її соматичний стан напередодні злочину (наявність нервових, соматичних та інших захворювань, хронічної втоми, безсоння та ін.);
- б) особливості особистих стосунків підслідного з жертвою (наявність конфлікту, його причину, перебіг, способи вирішення та ін.);
- в) особливості взаємин з жертвою, наявність спільних знайомих, захопленнь тощо.

При призначенні судово-психологічної експертизи емоційних станів слідчий у зіставленні формулює такі типові запитання:

1. Які індивідуально-психологічні особливості підслідної особи?
2. Які особливості особистих стосунків підслідної особи і жертви?
3. Як виявлені особисті характеристики могли вплинути на особливості поведінки підслідної особи в досліджуваній ситуації?
4. В якому психологічному стані перебувала підслідна особа в момент скоєння злочину?
5. Чи перебувала підслідна особа у стані фізіологічного афекту або в іншому емоційному стані, що суттєво вплинуло на її поведінку²?

Двадцятирічні Д. Забелін і Д. Тимофєєв вийшли прогулятися на вулицю. Розмовляючи біля під'їзду будинку, де жив Д. Забелін, із знайомою дівчиною, вони вже збиралися йти додому, коли із машини, що під'їхала, вийшов чоловік середнього віку з дівчиною. Йому не сподобався погляд Д. Тимофєєва і його відповідь на запитання "Що ти на мене так дивишся?". Провівши дівчину, він повернувся, з ходу дістав ніж і став убивати хлопця (у цей момент один із друзів відійшов). Бандит воло-

¹ Фізіологічний афект слід відрізняти від патологічного, який розглядається як гострий короткочасний психічний розлад, що виник раптово.

² Васильєв В. Л. Юридическая психология. — С. 543–544.

дів ножем із знанням справи. Він відразу розпорів живіт, два рази вдарив у бік і розпорів печінку. На крики друга прибіг Д. Забелін і невідомий кинувся на нього. Судмедекспертиза нарахувала в нього сім наскрізних поранень.

Особа злочинця була встановлена вже на другий день через дівчину, яка була сусідкою Д. Забеліна. Згідно з висновком судово-психіатричної експертизи затриманий С. визнаний осудним. Була проведена судово-психологічна експертиза емоціонального стану С. в момент скоєння злочину. З'ясувалося, що С. за останні два місяці відчував психічне перевантаження через сімейні негаразди і втрату роботи. В день скоєння злочину він у черговий раз пробував влаштуватися на одну із фірм шофером, але безуспішно, оскільки роботодавець дізнався про його пристрасть до спиртних напоїв. Аналіз індивідуально-психологічних особливостей С. виявив достатню силу нервових процесів, але деяку невірноваженість — перевагу збуджуваних процесів над гальмівними. Він відрізнявся помірною товариськістю, разом із тим була виражена висока тривожність, схильність до конфліктів. У момент злочину відзначалися яскраво виражені емоційні переживання образи, незадоволеності собою. На допиті С. зазначив, що в той день у нього не вдалося в призначеному місці зустріч з дівчиною — квартира, куди вони приїхали, була замкнена. В контакт із експертом вступив легко і без тиску відповідав на запитання, в тому числі і про пригоду. Аналіз психічного стану С. в момент злочину, проведений експертом-психологом, не виявив у нього стану фізіологічного афекту. Однак самі дії С. мали раптовий та імпульсивний характер. На особливості його поведінки у ситуації, що вивчається, суттєво вплинули психічне напруження і тривожність у зв'язку з відсутністю роботи та грошей, сімейний конфлікт, що затягнувся, і фрустрація, яка виникла через невдалу зустріч із дівчиною.

Судово-психологічна експертиза потерпілих у справах про сексуальні злочини проводиться, як правило, стосовно малолітніх і неповнолітніх жертв сексуальних злочинів. У цьому разі в компетенцію судово-психологічної експертизи входить оцінка здатності психічно здорових потерпілих розуміти характер і значення злочинних дій винного, а також оцінка здатності чинити йому опір. При цьому здатність розуміти характер і значення вчинених дій означає досягнення потерпілою (потерпілим) такого рівня психічного розвитку, який дає змогу правильно розкрити справжні заміри злочинця, оцінити небезпечність ситуації, зрозуміти моральний бік того, що від-

бувається, і його наслідки; що стосується оцінки здатності потерпілої (потерпілого) чинити опір злочинцю, то дослідники виділяють дві групи¹:

а) перша група потерпілих характеризується такими рисами, як побоювання, лякливість, підлеглисть, навіюваність, довірливість, несаможиттєвість. Стан страху і розгубленості приводить їх до пасивного підкорення волі гвалтівника;

б) друга група потерпілих найчастіше володіє рисами істеричного типу характеру (див. додаток 1). Для них характерні збудливість, уразливість, слабкий вольовий контроль поведінки, що не дозволяє їм своєчасно усвідомити небезпеку ситуації і вжити заходів безпеки.

Експертиза соціально-психологічних особливостей членів злочинної групи спрямована на виявлення структури злочинного угруповання, визначення ролі кожного її учасника й особливостей зв'язку між ними. Експерт-психолог може дати висновок про те, яким є вплив групи на окремого учасника, встановити неформальних лідерів злочинного угруповання, розкрити найтипівіші форми взаємозв'язку між членами групи при підготовці злочину, в ході його скоєння і в процесі розкриття.

При розкритті злочину, який було скоєно трьома особами, експерт-психолог установив неформального лідера. Ним виявився якийсь С., котрий не тільки фізично сильніший за двох інших злочинців, а й володіє більш високим інтелектуальним рівнем розвитку, має організаторські здібності, добру яву і міцну пам'ять. Саме він розробляв плани пограбування торгових точок і розподіляв ролі між учасниками злочинного угруповання. Дані судово-психологічної експертизи були враховані судом при винесенні обвинувального вироку.

Судово-психологічна експертиза визначення здатності неповнолітнього правопорушника розуміти значення вчинюваних дій проводиться з метою встановлення рівня інтелектуального розвитку і рівня розвитку емоційно-вольової сфери, а також із метою виявлення окремих індивідуально-психологічних особливостей особистості (наприклад, схильності до фантазування, ступінь підвладності навіюванню та ін.).

¹ Кудрявцев І. А. Судебно-психологическая экспертиза. — М.: Юрид. лит., 1988. — С. 187.

На завершення розглянемо мету і завдання **комплексної психолого-психіатричної експертизи**. Її основне завдання — визначення психічних аномалій (що не виключають осудність), які суттєво впливають на пізнавальну діяльність осіб, яких обстежують і які можуть бути виявлені тільки на підставі загальних знань психології і психіатрії. На вирішення комплексної психолого-психіатричної експертизи можуть бути поставлені такі завдання¹:

- 1) визначити тип і вид психічної аномалії досліджуваної особи;
- 2) визначити, чи є в неї такі особливості розумової діяльності, які можуть перешкоджати усвідомленню нею значення протиправних дій і керувати своєю поведінкою і діями в ситуації скоєння злочину;
- 3) оцінити ступінь впливу особливостей характеру особи, яку обстежують, її акцентуації на реалізацію протиправної поведінки;
- 4) діагностувати стан афекту у психопатичних особистостей.

Підставами для призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи є такі особливості поведінки обвинуваченого в момент скоєння злочину, як:

- підривний характер вчинків і вияв інших ознак психічної аномалії;
- вияв особливої жорстокості;
- алкоголізм і т. д.

Результати судово-психологічної експертизи будь-якого виду оформляються у вигляді письмового висновку. Слідчий, суд або інший уповноважений на те орган визначає обґрунтованість висновку і його значення в системі доказів.

¹ Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — С. 545.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОПИТУ

Теоретичні дослідження і практика діяльності слідчого показують, що допит займає більше чверті його робочого часу. Разом з тим, допит є і найбільш психологізованою дією, бо пов'язаний з особистісними особливостями допитуваного і юридичної особи, а також із психологічною взаємодією між ними.

У ході допиту слідчий повинен отримати відомості про фактичну сторону події, яка розслідується, і дати їм правову оцінку. Головне психологічне завдання допиту — діагностика істинності показань допитуваного. При цьому важливою умовою є використання в ході допиту системи прийомів правомірного психічного впливу з метою отримання правових показань, способів викриття неправдивих показань.

У теоретичному осмисленні і розробці тактичних засобів отримання максимально правдивих свідчень щодо справи, що розслідується, суттєвим є вклад українських спеціалістів¹.

§ 1. Психологія формування показань

Спогади людини завжди пов'язані з певними переживаннями тих чи інших подій. Одні з них виходять на передній план і затьмарюють образи інших подій, що вносить у процес відтворення суб'єктивні викривлення. Врахування можливих причин таких викривлень, виявлення справжньої чуттєвої основи відтворення матеріалу є серйозним і складним завданням слідчого при допиті.

Важливість цього завдання пояснюється тим, що під час допиту основним психічним процесом у допитуваного є відтворення — розумова дія щодо відновлення, актуалізації раніше сприйнятої інформації (зорової, слухової та ін.). Як правило, це довільне, навмисне від-

¹ Гродзинский М. М. Единообразие ошибок в свидетельских показаниях // Архив криминологии и судебной медицины. — X., 1927. — Т. 1. — Кн. 4; Брусиловский А. Е., Строгович М. С. Свидетельские показания в качестве судебных доказательств // Методика и техника следственной работы. — К., 1934.

новлення образів, яке досить часто супроводжується і мимовільними, асоціативними спогадами.

У своїй практиці слідчий неминуче стикатиметься з такими явищами, як реконструкція і деформація відтвореного людиною матеріалу, що виявляється:

- а) у викривленні смислового змісту інформації;
- б) в ілюзорній деталізації відомостей;
- в) в об'єднанні в єдине ціле розрізнених елементів матеріалу;
- г) у роз'єднанні пов'язаних елементів;
- г) у зміщенні окремих сторін аналізованої події;
- д) у перебільшенні окремих сторін події залежно від стійких і ситуативних інтересів допитуваного тощо.

Довільна форма спогадів, пов'язана з поетапним відновленням необхідної інформації, називається згадуванням. Слідчий практично завжди звертається до цього аспекту інтелектуальної діяльності допитуваних осіб, викликаючи в них асоціації, підказуючи послідовність викладення матеріалу, виїжджаючи на місце події. Обов'язковою умовою при цьому є врахування типу вищої нервової діяльності допитуваного. Згадування залежить від співвідношення процесів пам'яті (наглядно-образна, словесно-логічна, рухова, емоційна), його психічного стану. Тому на допиті необхідно уникати використання будь-яких сильних збуджувальних впливів, які не пов'язані з предметом допиту. Якщо ж потерпілий, свідок чи обвинувачений (підозрюваний) перебувають в стані перезбудження, то допит слід припинити або відкласти. Більш повне і точне відтворення матеріалу можливе після зняття перезбудження чи втоми.

Слідчий повинен враховувати, що в багатьох випадках труднощі згадування визначаються індивідуальними труднощами вербалізації чуттєво сприйманого матеріалу, тобто словесного оформлення того, що людина бачила і чула. Відомо, що словниковий запас і мовна культура допитуваних часто дуже обмежені. У таких випадках слідчий має надати лексичну допомогу, нагадати допитуваній особі набір слів і понять, із яких вона може вибрати найбільш підходящі.

Формування зізнань допитуваної особи визначається і тим, які в неї провідні аналізатори. Інакше кажучи, при допиті слід враховувати розвиток чи слабкість у конкретного індивіда зорової, слухової, дотикової, рухової, нюхової і смакової пам'яті.

На формування зізнань впливають і вікові особливості психіки людини. Загальноновизнано: чим менший вік індивіда, тим більша пи-

тома вага в його пам'яті елементів конкретики, безпосередньої образності. У неповнолітніх, наприклад, можливе помилкове, занадто розширене чи вкрай обмежене трактування явищ. У 20–45 років розвиток пам'яті на оптимальному рівні, а потім відбувається деяке послаблення її властивостей.

При допиті осіб із підвищеною навіюваністю, конформністю, рівнем вимог можливі прояви мимовільного обману, категоричні ствердження про обставини, які в дійсності не мали місця. Це пояснюється тим, що ця категорія осіб схильна до “розігрування ролей”, у декотрих із них проявляється гіпертрофія псевдоособистісного самоствердження.

Об'єктом аналізу при допиті є повідомлення — словесний опис образів, уявлень, які сформувалися на основі сприйняття явищ, які стосуються кримінальної справи. Словесний опис явищ і саме явище не можуть повністю збігатися, бо другосигнальне відображення дійсності суттєво відрізняється від першосигнального. Оскільки при допиті інформація витягується не з матеріального об'єкта, а зі сфери його словесно узагальненого відображення, то справедливим є твердження: допит — це особливий тип слідчого дослідження специфічного другосигнального джерела інформації.

У процесі допиту слідчий стикається з різними індивідуальними проявами психологічного захисту і психічного відчуження¹. У чому суть цих феноменів? Як вони можуть відбитися на формуванні зізнань?

Психологічний захист індивіда — це спосіб стабілізації особистості в критичних умовах конфлікту, пов'язаний з усуненням чи послабленням почуття тривожності шляхом знецінення предмета конфлікту. Психологічний захист приводить до того, що сфера свідомості людини огорожується від впливів, які її травмують. Таке огороження можливе різними шляхами:

- за допомогою регресії (від лат. *regressus* — зворотний рух). Регрес — це тип розвитку, для якого характерний період від вищого до нижчого. У контексті розглядуваного питання регресія означає заміну складних завдань більш простими;
- за допомогою конверсії (від лат. *conversio* — зміна, перетворення), тобто перетворення раніше значущого явища в незначуще;

¹ Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — С. 453–454.

- за допомогою проєкції (від лат. *projectio* — кидання уперед). Як психологічне поняття проєкція означає усвідомлене чи неусвідомлене перенесення суб'єктом власних властивостей і станів на зовнішні об'єкти чи на іншого суб'єкта. У цьому разі проєкція з метою обмеження від травмуючих впливів проявляється в наділенні іншої людини негідними якостями, які її знецінюють.

Цілком природно, що наявність психологічного захисту може стати значною перепоною в роботі слідчого з допитуваним. Ще більше впливає на взаємодію юридичної особи з допитуваним відчуженість особистості, під якою розуміється порушення основного механізму соціалізації — ототожнення себе з якоюсь соціальною групою, усвідомлення себе як члена цієї групи. Відчуження виражається у відповідних переживаннях людини: почуттях відокремленості, самотності, відвернення. Домінуючим способом поведінки при цьому стає негативізм у вигляді незгоди з особами, з якими йому доводиться працювати, а також у вигляді відмови від спілкування взагалі. Часто відчуженість пов'язана із втратою почуття солідарності, коли індивід у групі (сім'я, трудовий колектив, компанія знайомих і т. п.) сприймає решту як чужих і ворожих, заперечуючи при цьому норми групи, її закони і приписи.

Причин відчуженості багато: непристосованість до умов соціального життя, що змінилися, постійне пияцтво, яке перетворюється на алкоголізм, тимчасова психічна пригніченість особистості (стан депресії) та ін. Нерідко відчуження пов'язане зі скоєнням злочину, який психічно травмує людину. Відомо, що психічно травмований індивід прагне уникати будь-яких розмов про скоєний злочин.

Сказане дає змогу зробити такий висновок: поведінка слідчого в ході допиту має коригуватися залежно від того, як змінюється психічний стан допитуваного. Але в усіх випадках він повинен залишатися впевненим, стриманим.

Успіх допиту визначається серед іншого і тією підготовчою роботою, яку проводить слідчий. Відзначимо найважливіші моменти підготовки слідчого до допиту (див. схему на рис.18):

а) створення інформаційної бази за результатами попередніх слідчих дій і даних оперативно-розшукової роботи. Смісл створення інформаційної бази — з'ясування суб'єктів, яких слід допитати, розробка необхідних запитань для допиту, а також вивчення особистості допитуваного. Останнє передбачає знання соціального статусу цієї

особи, референтні для неї соціальні групи, позитивні і негативні особистісні якості;

б) визначення найефективніших прийомів психологічної взаємодії з цієї особою. Продумуючи власну поведінку, необхідно враховувати такі особливості допитуваного, як рівень його агресивності і конфліктності, ступінь емоційної стійкості чи нестійкості, гнучкість або ригідність¹ його мислення та ін.;

в) складання плану допиту. План може бути письмовим чи зафіксованим лише в думці. Але він завжди має містити мету майбутнього допиту і зумовлену цією метою систему запитань. Як правило, найбільш важливими в психолого-правовому відношенні є такі запитання:

- обставини, умови здійснення діяння, склад учасників, їх стосунки і взаємодії;
- поведінка потерпілого;
- мотивація діяння, умови, які сприяли його здійсненню;
- спосіб здійснення діяння, використання знаряддя і пристосувань, прийоми й операції;
- дії, які характеризують стійкі психічні якості особистості;
- ставлення обвинуваченого (підозрюваного) до результатів здійсненого діяння тощо;

г) продумування можливих прийомів психологічного впливу на допитуваного, особливо стосовно обвинуваченого (підозрюваного), і умов їх реалізації;

г) підготовка необхідних фактичних даних, відповідних речових доказів, фотографії;

д) вибір місця допиту (кабінет слідчого, приміщення іншої державної установи чи приватної фірми, місцезнаходження допитуваного, місце події) і підготовка необхідних технічних засобів фіксації інформації;

е) визначення часу проведення допиту. Іноді можна терміново викликати підозрюваного повісткою, а в інших випадках доцільніше відстрочений виклик (особа, перебуваючи в ситуації очікування і відчувачи при цьому високе нервово напруження, може вжити дій, які її викривають). Виклик свідків і потерпілих не повинен завдавати допитуваним зайвих труднощів і неприємних переживань, які можуть ускладнити стосунки зі слідчим.

¹ Ригідність (від лат. *rigidus* — жорсткий, твердий) — ускладненість у зміні запланованої програми дій, недостатня рухомість і пристосовуваність мислення до мінливих умов.

Рис. 18. Структура підготовки допиту

Запитання, заплановані для постановки на допиті, повинні відповідати таким вимогам:

- 1) запитання повинні бути точними, ясними, конкретними і короткими;
- 2) запитання не повинні містити твердження і оцінки з боку слідчого;
- 3) запитання формулюються так, щоб на них були отримані певні і недвозначні відповіді;
- 4) запитання не повинні містити в собі підказок на певну відповідь;
- 5) кожне запитання має бути логічно окремим;
- 6) запитання не повинні бути спрямовані на заплутування допитуваного;
- 7) запитання не повинні принижувати чи ображати допитувану особу.

Такий докладний розгляд вимог до формулювання запитань в ході проведення допиту не випадковий: річ у тім, що сама по собі постановка запитання слідчого несе певну інформацію для допитуваної особи. Сукупність же формульованих запитань створює в неї враження про ступінь інформованості слідчого щодо суті справи, яка розслідується.

Запитання слідчого — це його тактичний засіб правомірного психічного впливу на допитувану особу. Причому впливає не лише зміст, а й послідовність запитань, що ставляться (рис. 19):

Рис. 19. Характеристика запитань і послідовність їх постановки

Але наявним тактичним засобом (своєрідною “зброєю”) слідчий повинен вміло користуватися. Які запитання допустимі і які заборонені в діяльності слідчого? Для відповіді на це запитання виділимо групи запитань, виходячи зі ступеня їх навіювального впливу:

а) нейтральні. Формулювання відповідей на ці запитання повністю залежить від ініціативи допитуваної особи;

б) розділювальні (“або — або”);

в) запитання непрямого навіювання. Конструкція таких запитань дає право вибору між двома варіантами відповідей, але позитивна відповідь очікуванню особи, яка запитує. Наприклад, “Чи не в чорній куртці була людина, яка вдарила монтуванням потерпілого?”

г) запитання прямого навіювання. Це випадки, коли замість запитання “Хто знаходився поруч зі злочинцем?” ставиться запитання “Чи знаходився Алдаші на місці події поруч зі злочинцем?”;

г) запитання обманного змісту (наприклад, причетність Вайди до злочину ще не встановлена, а формулюється запитання типу: “Чи був Вайда тверезий під час скоєння злочину?”).

Запитання непрямого і прямого навіювання, а також запитання, які мають у собі обманний зміст, заборонені в діяльності слідчого.

Вислуховуючи повідомлення потерпілого, свідка чи підозрюваного (обвинуваченого), слідчий має можливість одразу відкидати частину незначущої інформації. Це досягається:

- зіставленням висловлювань допитуваного з особливостями його особи, психологічним портретом його особи, який склався у слідчого;
- постановкою уточнювальних запитань, які вимагають від допитуваної особи конкретизації і деталізації повідомлення, доповнення тими деталями, про які він не розповідав, але які, згідно з припущенням слідчого, мав би помітити як потерпілий чи свідок;
- перевіркою повідомлення шляхом тактичної постановки по суті дубльованих, але різних за формою запитань, відповідаючи на які допитуваний спонукується до повторного викладення суттєвих чи сумнівних сторін справи;
- наданням допомоги в згадуванні, використанням з цією метою механізму визнання шляхом перерахунку понять, імен, прізвищ, кольорів, номерів, висловлювань, дій та ін.;
- зіставленням однорідної, але повідомленої в різні моменти допиту інформації (наприклад, у розповіді свідка про побачене і в його відповідях на додаткові й уточнювальні запитання).

Психологія формування показань — складний процес, який вимагає від слідчого високої підготовленості. Найбільш важке психологічно завдання встановлення істинності повідомлень потерпілого, свідка, підозрюваного (обвинуваченого), відмежування їх від неточної, неповної, викривленої, помилкової та неправдивої інформації. Викривлення можуть бути продуктом свідомої брехні і результатом добросовісних помилок. Суцільна брехня — явище порівняно рідкісне. Найчастіше у повідомленнях допитуваних осіб містяться елементи істини й елементи помилковості або брехні. Причому істинні повідомлення можуть містити елементи добросовісного огріху і помилки, наприклад: помилкового пояснення не пов’язаних між собою фактів; перебільшення чи, навпаки, зменшення реальних розмірів, інтенсивності прояву якогось об’єкта чи явища; перестановки чи замі-

щення реальних ознак, властивостей подій іншими, відсунувши їх за часом чи місцем; викривлення форми, структури, послідовності подій; помилкового винайдення схожості різних об'єктів і осіб; поділ цілісної події на не пов'язані між собою частини та ін.¹

Тому будь-яке повідомлення потерпілого, свідка, підозрюваного (обвинуваченого) потребує ретельного аналізу впливу тих факторів, які могли вплинути на його зміст.

Формування показань з психологічного погляду має свої особливості залежно від виду допиту. Виходячи з процесуального положення допитуваного і його віку виділяють такі види допиту (рис. 20).

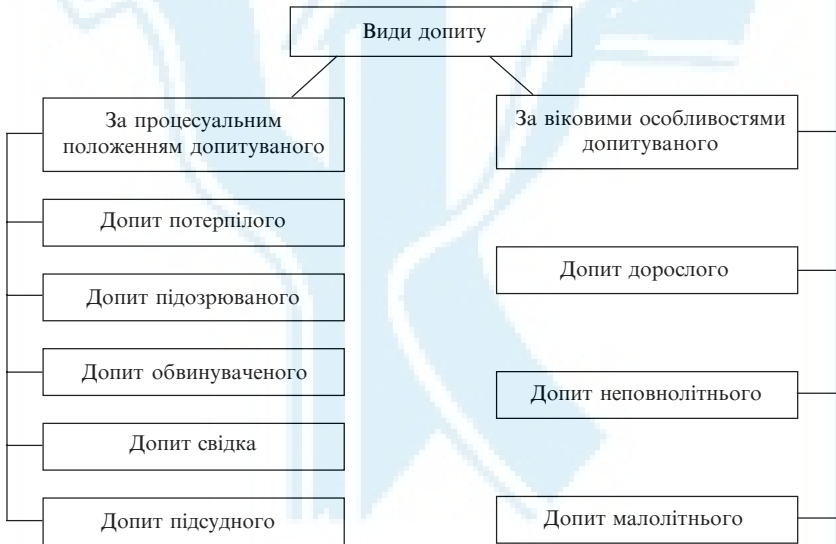

Рис. 20. Класифікація допиту за двома критеріями

Доцільно розглядати психологію допиту з урахуванням його виду, бо ним визначається як змістова частина допиту, так і його форма. Безумовно, вид допиту впливає також і на поведінку слідчого, вибір відповідних прийомів психологічного впливу на допитувану особу, характер взаємодії з нею тощо.

¹ Адамов Ю. П. Лжесвидетельство. — М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1977; Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей.

Особливо слід відзначити таке: якщо слідчий належним чином не підготувався до допиту, то годі очікувати від нього цілеспрямованості та впевненості. Непідготованість слідчого до допиту навряд чи залишиться непоміченою допитуваним, що спричинить посилення її хвилювання, ускладнить процес згадування необхідних даних. Що стосується свідків і потерпілих, які дають неправдиві показання, то невідготовленість слідчого лише зміцнить їхні позиції.

§2. Психологія допиту потерпілого

Одна з центральних фігур попереднього слідства і розгляду справи в суді — потерпілий. Конкретні обставини, причини й умови злочину не можуть бути розкриті повністю, якщо до уваги не береться особистість потерпілого. Річ у тім, що його поведінка, яка відноситься до об'єктивних ознак складу злочину, може впливати на обвинуваченого, а іноді (необхідна оборона і застосування при цьому сили і певних засобів) і виключає її.

Формування показань потерпілих має свої особливості, пов'язані з їхніми специфічними переживаннями, які викликані здійсненими стосовно них злочинними наслідками. Психічні переживання потерпілих, зокрема в тих випадках, коли злочинне діяння тією чи іншою мірою загрожує життю, здоров'ю і гідності особистості, характеризуються емоційною глибиною, підвищеною гостротою. Потерпілі, які є об'єктом злочинного посягання, сприймають картину скоєного злочину, відчуючи на собі його безпосередній вплив. Тому в них при переробці і збереженні відбитої в момент злочину інформації досить часто роль емоційних проявів, переживань, пов'язаних із фізичними, психічними і соціально-побутовими наслідками злочину, більш значна.

Найхарактернішою реакцією потерпілих на ситуацію нападу є стан страху. Як емоційне відображення небезпеки страх зумовлений невір'ям у свої сили, відсутністю інформації про сприятливий вихід із ситуації, що склалася. Залежно від характеру загрози інтенсивність і специфіка переживання страху варіюється в досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, переляк, жах). У стані страху потерпілі часто, перебільшуючи небезпеку, викривлено сприймають події, відбиваючи їх у пам'яті в гіпертрофованому вигляді (жертва перебіль-

шує кількість нападників, їхні сили, використовувані підручні та інші засоби і т. д.). В умовах боротьби потерпілі нерідко погано чи викривлено запам'ятовують прикмети злочинця, не запам'ятовують послідовність і окремі моменти події. Якщо злочинців кілька, то потерпілі часто не запам'ятовують кожного з них і не можуть згадати, хто першим скоїв ті чи інші насильницькі дії.

Саме тому при допиті потерпілих і оцінці отриманих від них свідчень слідчий повинен мати на увазі, що страх, біль, фізичні страждання, збудження і напруження, а у випадках скоєння сексуального злочину, крім того, і особистісні, інтимні переживання, становлять сукупність різних, але взаємопов'язаних між собою емоцій, що ускладнюють психологічний стан потерпілих.

У процесі допиту потерпілого слідчого цікавлять деталі злочину. Тому першочергово при допиті потерпілого треба з'ясувати:

- обставини, які передували злочину, взаємини потерпілого зі злочинцем. Слід мати на увазі, що 75–80 % злочинів проти особистості скоюються особами, які пов'язані з потерпілим родинними, службовими, інтимними та іншими близькими стосунками¹;
- обставини скоєння злочину (час, місце, обстановка, послідовність і характер дій злочинця, характерні ознаки його зовнішності, особливі прикмети та ін.);
- наслідки злочину.

У ході допиту слідчий насамперед має з'ясувати умови, в яких потерпілий сприймав подію злочину, чи його психічний стан в момент посягання і після нього. Неабияке значення мають і психічні стани, які виникали у потерпілого до злочину. До них можна віднести стани як результат психічної безпорадності потерпілих (душевна хвороба, непритомний стан, малолітній вік) і фізичної безпорадності через хворобу, фізичні вади, похилий вік тощо. Безпорадність потерпілого може бути наслідком алкогольного сп'яніння чи прийому наркотиків. Попередній до злочину психічний стан потерпілого, здатний у певний час посилювати викривлення в показаннях у справі, викликає додаткові негативні фактори на сприйняття і відбиття багатьох деталей злочину (це особливо притаманне для потерпілих, які знаходилися до злочину в стані алкогольного сп'яніння чи наркотичного “кайфу”).

¹ Чугаровский Ю. В. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 297.

При проведенні опитування і оцінці фактів, про які повідомляє потерпілий, слід враховувати те, що під час злочину поле свідомості потерпілого різко звужується, логіка мислення і в цілому розумовий процес знаходяться в пригніченому стані. Суттєво й те, що увага потерпілого лише в окремих випадках концентрується на деталях події, бо думка його нав'язливо повертається до страхів, болю і побоювань, пов'язаних із діями злочинців.

Спеціалісти в сфері юридичної психології справедливо зазначають, що під впливом емоційного напруження потерпілі на перших допитах мало що згадують про обставини, які передували злочину. Буває, що зразу ж після посягання в результаті так званого проактивного гальмування¹ потерпілі не можуть згадати подальші події.

Водночас, допитуючи потерпілого, слідчий повинен виявити всі важливі обставини його взаємодії зі злочинцем до скоєння злочину і після нього. Тільки так можна зрозуміти мотиви злочину і механізм його скоєння. Від потерпілого слідчому потрібна інформація про те, де, коли, яким чином, якими знаряддями і засобами скоєно злочин, хто його скоїв і хто до нього причетний.

Усе це пояснює, чому на повторних допитах показання потерпілих виявляються, як правило, повнішими, ніж на початку розслідування кримінальної справи. Іноді процес переробки сприйнятої інформації про злочин може тривати у потерпілих і кілька місяців після проведення з їхньою участю слідчих дій. Тому в складних ситуаціях, щоб відновити всі суттєві обставини злочину, знайти не виявлені на першому допиті факти і деталі, можливо проведення кількох допитів.

Під час допиту потерпілого багато що значить аналіз способу його життя, особистісних якостей, стереотипів поведінки, соціальних зв'язків, комунікативних особливостей.

Практика слідчої діяльності показує, що нерідко сама поведінка потерпілого сприяє скоєнню злочину ним безпосередньо, провокує його (така поведінка в юридичній психології називається віктимною). Віктимність є значущим фактором в аналізі взаємодії злочинця і потерпілого, в оцінці правдивості показань останнього.

¹ Гальмування проактивне (від лат. *pro* — раніше, *activus* — діючий) — нервовий процес, який виявляється в тому, що відповіді, які стосуються попередніх елементів інформації, гальмують відповіді щодо наступних її елементів.

Слід ретельно перевіряти показання потерпілого, в яких трапляються такі найхарактерніші помилки:

- перебільшення уявлення про деякі моменти пережитої події (наприклад, про кількість злочинців і предмети, які вони використовували);
- узагальнення, особливо на початковому етапі пояснень і показань щодо дій злочинців (“усі тримали”, “усі били”, “усі гвалтували” і т. п.);
- провали пам’яті, пропуски при описі деяких важливих елементів події;
- помилковість щодо послідовності при відтворенні окремих деталей і дій учасників злочину;
- помилки у визначенні тривалості тієї чи іншої події;
- додавання і наділення описуваних подій, дій і предметів надуманими і невластивими їм ознаками, рисами;
- помилкові висловлювання і помилкове розуміння сказаного в процесі мовного спілкування слідчого і потерпілого.

Перераховані види помилок, як правило, відносять не до всіх показань потерпілого, а до якихось окремих фактичних обставин, моментів, деталей. Вони зазвичай поєднуються з точними деталями повідомлення, змішуються з ними, що ускладнює завдання слідчого.

Повертаючись з відрядження, К. зайшов у привокзальний ресторан і був запрошений незнайомою компанією в гості, де продовжував пиячити. Отямився він на вулиці без верхнього одягу, грошей і документів. У першій бесіді зі слідчим він нічого не міг сказати по суті, в основному схлипував, охав і заламував руки від горя та сорому. Показати будинок, де він провів ніч зі своїми “друзями”, потерпілий не міг. Нічого не згадав і про прикмети злочинців, про обстановку квартири, в якій знаходився.

Але на другому допиті, децю заспокоївшись, він згадав про окремі деталі події: а) при вході в будинок звернув увагу на мелодійний звук, який чувся від дверей; б) у квартирі був імпортований магнітофон з яскравою наклейкою на передній панелі; в) чоловік, який запропонував йому разом “повеселитися”, був у сорочці блакитного кольору з синіми смужками.

Багато плутанини викликала його розповідь про час виходу з ресторану. Потерпілий назвав спочатку близько 22.00, потім близько 23.00 і навіть десь опівночі.

Лише досвід слідчого, його вдумлива і копітка робота дозволили знайти в показаннях потерпілого раціональне зерно і правильно оцінити всю інформацію.

Під час допиту потерпілих необхідно враховувати можливість суперечливих бажань, побоювань і т. п. Наприклад, непорядна поведінка потерпілого у зв'язку з подіями злочину може викликати в нього прагнення “перекрутити” інформацію (описаний вище приклад зі слідчої практики відповідає цьому випадку). Іноді потерпілий уникає показань, пов'язаних з інтимною стороною життя, що призводить як до неусвідомленого, так і усвідомленого викривлення окремих аспектів події, що розслідується.

Необ'єктивність показань потерпілого може мати й інші причини. Оскільки потерпілому завдається безпосередня шкода діями злочинців, то він часом прагне помститися їм за завдані страждання, біль, образи і т. п. Деякі потерпілі відчувають бажання отримати максимальну моральну компенсацію в разі засудження правопорушника. При цьому потерпілий може переслідувати і корисливі цілі, перебільшуючи розміри завданої йому шкоди (блискучий приклад тому — показання Шпака в кінокомедії “Іван Васильович міняє професію”), хоче приховати свою непорядну поведінку і т. п. Крім того, необ'єктивність показань потерпілого може пояснюватися також соромливістю, зникловістю, незручністю розповіді про дії злочинця чи свої власні в момент скоєння злочину. Такі ситуації виникають найчастіше при допиті потерпілих у справах про сексуальні злочини.

Одним із факторів, які впливають на показання потерпілого, може виявитися навмисне чи ненавмисне навіювання. Здебільшого це характерне для неповнолітніх потерпілих, але навіюванню можуть бути піддані і дорослі. Для того щоб уникнути шкідливої дії навіювання, на допиті передбачені певні процесуальні міри, зокрема заборонені навідні запитання, які можуть підказати потерпілому бажану відповідь.

Показання потерпілого залежать від багатьох суб'єктивних і об'єктивних факторів. Знання слідчим психологічних закономірностей процесу формування показань та їх особливостей у потерпілого, вивчення мотивації і психічних властивостей, станів, процесів потерпілого допомагає вибрати найдоцільніші тактичні прийоми для отримання потрібних відомостей.

Важливу роль при цьому відіграє поведінка самого слідчого. Неуважність, грубість, підозрілість слідчого гостро переживається потерпілим, що посилює його емоційно-негативний стан. Тому завдання слідчого — максимально заспокоїти потерпілого, запевнити його в тому, що злочин буде ретельно й об'єктивно розслідуваний, своїм спокоєм, тактовністю допомогти потерпілому зняти метушливість у думках і рухах, багатослів'я, акцент на несуттєве і т. п.

§ 3. Психологія допиту підозрюваного і обвинуваченого

Теоретичні дослідження і практика слідчої діяльності переконливо підтверджують, що притягнення особи як підозрюваного чи обвинуваченого пов'язане з різкою зміною в його житті, зі зрушеннями у психіці, які посилюються в умовах ізоляції. Прагнучи ухилитися від відповідальності та приховати свою участь у злочині, винний намагається приховати від оточуючих пов'язані з цим переживання. Така тенденція значною мірою дезорганізує його психічні процеси. Адже підозрюваний і обвинувачений зовсім не обов'язково можуть бути злочинцями. Тому притягнення до кримінальної відповідальності невинної особи призводить до ще серйозніших психічних наслідків. Нещастя, що несподівано звалилося на неї, породжує неадекватні вчинки, які можуть сприйматися і пояснюватися малодосвідченими слідчими як “докази поведінки”. Прагнучи покласти кінець болісному стану, невинний може застосувати навіть самообмову.

Процесуальна ситуація підозрюваного і обвинуваченого має суттєві відмінності, тому доцільно розглядати допит підозрюваного і обвинуваченого окремо.

Допит підозрюваного. Одна з характерних особливостей допиту підозрюваного — обмеженість інформації і дефіцит часу на його підготовку. Відсутність достатніх викривальних доказів зобов'язує слідчого у процесі допиту підозрюваного використовувати багатоваріативну тактику. Водночас допит підозрюваного зразу після його затримання чи арешту має і позитивний бік, адже підозрювана особа не встигає детально продумати, всебічно обґрунтувати неправдиву версію; як правило, її показання містять явні суперечності.

Основне завдання слідчого при допиті підозрюваного полягає в тому, щоб отримати відомості, які дають змогу перевірити його при-

четність до злочину, що розслідується. Тому необхідно виділяти такі обставини, які можуть бути відомі лише особі, яка скоїла злочин. І якщо підозрюваний мовчить про факти, які вже виявлені слідством, то це повинно насторожити слідчого.

Під час допиту підозрюваному ставляться насамперед ті запитання, відповіді на які вже відомі юристу. Мета постановки таких запитань — виявити позиції підозрюваного щодо правосуддя. Позитивні результати дає метод непрямих запитань. Він полягає в тому, що запитання, суттєві для розслідування, маскуються серед зовні “безпечних” запитань, які нібито не стосуються події, яка цікавить слідчого. Таким чином можна аналізувати обізнаність підозрюваного про учасників злочину, про час, місце і способи його здійснення, знаряддя, які застосовувалися, та інші обставини. Крім того, непрямі запитання доречні і як засіб маскування мети слідчого, бо підвищений інтерес допитуваного до окремих епізодів злочину може свідчити про те, що у слідчого відсутня необхідна сукупність доводів.

Для підозрюваного на попередньому слідстві характерні психологічні стани тривоги, невизначеності, неможливості правильного передбачення ситуації, що склалася. Часто він не знає, якими доводами володіє слідчий, які запобіжні заходи будуть вибрані, які слідчі дії будуть проведені і т. п. Такий психологічний стан підозрюваного повинен враховуватися слідчим при розробці й застосуванні різних тактичних і психологічних прийомів (табл. 5).

Таблиця 5

Тактичні і психологічні прийоми допиту підозрюваного

Попередня стадія допиту	Стадія вільної розповіді	Запитально-відповідна стадія допиту
1	2	3
<i>Тактичні і психологічні прийоми</i>		
1) бесіда; 2) зняття емоційного і смислового бар'єра; 3) зменшення психічного напруження; 4) прояв розуміння; 5) зацікавлене вислуховування; 6) тактовність у поведінці	1) нагадування; 2) деталізація; 3) уточнення; 4) припинення брехні; 5) порівняння	1) фактор несподіваності; 2) тимчасове маскування мети допиту; 3) приховання обізнаності слідчого; 4) створення у підозрюваного уявлення про те, що слідчий “все знає”, та ін.

1	2	3
<i>Мета і використання вказаних прийомів</i>		
а) вивчення особистості підозрюваного; б) встановлення з ним психологічного контакту; в) визначення його ставлення до предмета допиту; г) вибір тактики допиту	а) отримання нових доказових фактів; б) надання допомоги підозрюваному у відновленні в пам'яті призабутого	а) деталізація і конкретизація показань, які отримуються; в) представлення наявних доказів; г) викриття брехні

Складним є питання про пред'явлення підозрюваному доказів. Річ у тім, що поспішне і невміле пред'явлення доказів зменшує їхню викривальну спрямованість, дає можливість підозрюваному висунути неправдиві пояснення. Тому слідчий повинен передбачити всі нюанси, які можуть знизити викривальну силу доказів, по можливості попередньо нейтралізувати контраргументи допитуваної особи. Докази слід пред'являти з урахуванням їхнього взаємозв'язку, при цьому психологічний вплив на підозрюваного в міру пред'явлення доказів повинен зростати.

Якщо скоєно груповий злочин, то при індивідуальному допиті підозрюваних слідчому доцільно використати соціально-психологічні особливості міжособистісної взаємодії людей в злочинних групах. До них відносяться різноспрямовані інтереси членів групи, суперництво, антагонізм, егоцентризм¹, прагнення “урвати собі шматок побільше від спільного пирога” і т. п. У ході допиту окремі члени групи намагаються зменшити свою роль у скоєнні злочину, перекладаючи вину на інших.

Останнім часом в юридичній психології виявляється інтерес до дослідження захисної домінанти² правопорушника. Домінанта, як правило, виникає в людини у зв'язку з більш-менш серйозними подіями в житті, за наслідки яких вона переживає, у зв'язку з якими вона відчуває почуття страху, невпевненості і т. п. Людина, котра скоїла тяжкий злочин, зазнає сильне психічне напруження. Під впливом домінанти

¹ Егоцентризм (від лат. *ego* — я і *centrum* — центр кола) — зосередженість індивіда лише на власних інтересах і проблемах, небажання і нездатність розуміти і враховувати проблеми інших людей.

² Домінанта (від лат. *dominans* — панівний) — тимчасово панівна рефлекторна система, яка зумовлює роботу нервових центрів у цей момент і тим самим надає поведінці індивіда певну спрямованість.

злочинець намагається поводитися так, щоб гарантувати собі безпечність, уникнути викриття, а отже, покарання. Інакше кажучи, поведінка злочинця на допиті носить своєрідний захисний характер. Його прагнення приховати причетність до злочину, необхідність маскуватися, виглядати спокійним і впевненим посилює гальмуючі процеси у клітинах головного мозку. Після цього починає переважати процес збудження, який проявляється в активності людини, прагненні вигоритися і т. д. Виявлення таких станів у ході допиту сприяє отриманню правдивих показань і розкриттю злочину.

Велику роль у процесі допиту відіграє правильна адекватна інтерпретація невербальних сигналів (міміка, жести, поза та ін.), які розкривають емоційно-вольовий стан підозрюваного. Зовнішні ознаки прояву страху, неспокою, задоволення, брехні тощо не мають доказового значення. Але ці сигнали можуть дати слідчому орієнтовну інформацію. Наприклад, уникання зорового контакту, потирання долонь, прикриття рота долонею тощо повинні спонукати слідчого до більш ретельного аналізу причин такої поведінки.

Сильним психологічним станом, який формує мотиви поведінки підозрюваного, є страх позбавитися волі, звичного способу життя, “перспективи” опинитися серед злочинців. Такий стан особливо притаманний особам, які вперше скоїли злочин і притягнені до кримінальної відповідальності. В такій ситуації підозрюваний думає, що уникнути затримання, арешту, вироку, пов’язаного з позбавленням волі, можна лише, заперечуючи свою вину, брехливими показаннями. Такий психологічний стан формує позицію підозрюваного, яку слідчому необхідно подолати. Для цього треба пояснити підозрюваному, що доказування вини мало в чому залежить від його визнання, а вирішальною мірою визначається сукупністю доказів довести йому, що щиросердне каяття, а також активне сприяння розкриттю злочину є для суду обставиною, яка пом’якшує відповідальність.

Вище зазначалося, що під впливом домінанти дії злочинця носять захисний характер. Але саме ці дії і вчинки повинні привертати увагу слідчого, бо дають підставу для припущення про причетність підозрюваного до скоєного злочину (такі дії мають назву “докази поведінки”). Можна виділити найпоширеніші докази поведінки злочинця¹:

¹ Глазырин Ф. В. Психология следственных действий. — С. 76.

- створення обманного алібі;
- немотивований і несподіваний від'їзд;
- спроба спрямувати слідство на обманний шлях;
- вияв підвищеної зацікавленості до процесу розслідування злочину;
- розповсюдження вигаданих чуток про особистість злочинця і мотиви його дій;
- спроби переговорити, підкупити потерпілих, свідків;
- демонстративність поведінки, яка покликана переконати оточуючих у повній непричетності до злочину, заперечення навіть точно встановлених фактів (“не бачив”, “не чув” і т. п.);
- зміна звичних стереотипів після скоєння злочину;
- обізнаність щодо таких деталей, про які міг знати лише винний;
- повернення, часом неодноразове, на місце події тощо.

У різних слідчих ситуаціях докази поведінки виявляються по-різному.

У куцах біля невеликої річки був виявлений труп молодої жінки з численними різаними ранами. На місці події знайшли знаряддя вбивства — косу і надто характерні сліди, які дали змогу в загальних рисах відтворити картину злочину. Очевидців не виявилось.

Серед осіб, можливо причетних до злочину, увагу слідчого привернув двоюрідний брат вбитої К. Він виявляв у зв'язку з розслідуванням помітне хвилювання, розпитував двох інших підозрюваних про те, чого їх викликали на допит, цікавився, чи оглядають їхній одяг, чи можна по слідах рук виявити злочинця. Саме К. і виявився вбивцею.

Що стосується обманного алібі, то детальний допит підозрюваного допомагає виявити, наскільки його твердження істинні. Наприклад, підозрюваний каже, що в цей час “був у театрі”, але на запитання про назву і зміст вистави, виконавців ролей відповісти не може. Окрім того, певні деталі висловлених ним “казок” також демонструють фальшивість алібі — в психології відомо, що деталі другорядних обставин люди зазвичай забувають. Разом з тим, не слід поспішати з викриттям усіх суперечностей і неправдивих тверджень підозрюваного, бо це може насторожити його, підвищити самоконтроль за мовою і зовнішніми ознаками поведінки, а також відмовитися давати показання.

Психологічно найскладнішою ситуацією допиту підозрюваного є його відмова давати показання. Мотиви закритості при допиті різні:

- страх перед покаранням;
- побоювання помсти співучасників;
- сором за скоєне, докори сумління;
- бажання приховати інтимні подробиці;
- антипатія до слідчого;
- самоствердження тощо.

Які б не були мотиви відмови давати показання, завдання слідчого — пояснити підозрюваному, що такою поведінкою він позбавляється можливості самозахисту, і як наслідок — можливості з'ясувати пом'якшуючі його відповідальність обставини.

У слідчій практиці трапляються випадки самообмовлення підозрюваного. Які причини і цілі самообмовлення? Це може бути пов'язано з винятковим психічним перенапруженням у результаті довготривалих допитів, з грубими порушеннями прав особистості (згадаємо часи сталінських репресій, коли багато підозрюваних не витримували катувань за стінами Луб'янки і зовсім невинні брали вину на себе, щоб скоріше покінчити зі свавіллям і насиллям щодо своєї особистості), з тактичними прорахунками слідчого, з бажанням приховати інший, більш тяжкий злочин.

Розслідуючи справу про мотоцикл на автобусній зупинці, слідчий отримав оперативні дані про причетність до події двох молодих вантажників лісоскладу Р. і Н. Якихось доказів, що дозволили б їх затримати, слідчий не мав. Викликавши по черзі Р. і Н. на допит, він все більше переконувався, що крадіжку мотоцикла здійснив Н. Але при другому допиті Р. “зійнався” у скоєному. З'ясувалося, що самообмовлення було викликане бажанням приховати крадіжку і продаж машини ГАЗ-69, які він скоїв вісім місяців тому, і отримати менше покарання.

Слідчий може зробити припущення, що підозрюваний обмовляє себе, якщо він часто і наполегливо переконує його в “чесності” зізнання, дає завчені показання, нездатний повідомити факти, що повинні бути відомі тому, хто скоїв злочин. З метою викриття самообмови використовуються:

- детальний повторний допит;
- перевірка показань на місці події;

- очна ставка;
- слідчий експеримент тощо.

Допит обвинуваченого. Цілком обґрунтовано вважається, що обвинувачений є найбільш поінформованим і найбільш психологічно складним джерелом доказів. Правдивість його показань певною мірою можна стимулювати шляхом роз'яснення значення щиросердного зізнання, яке слугуватиме як обставина, що пом'якшує відповідальність за скоєний злочин. Важливо зазначити: акцент повинен робитися не на визнанні вини, а на каятті і сприянні слідству в розслідуванні злочину.

Якщо обвинувачений визнає свою вину, то завдання слідчого — отримати вичерпні показання щодо всіх обставин, які він вважає суттєвими для розслідування справи. Важливо при цьому виявити ті обставини, достовірність яких може бути перевірена, а також з'ясувати причини, які призвели обвинуваченого до злочину, основні соціально-демографічні дані про його особистість і відомості про спільників.

Допит обвинуваченого проводиться за всіма пунктами пред'явленого обвинувачення. У зв'язку з цим на початку допиту обвинуваченому пояснюються суть пред'явленого обвинувачення, санкції відповідної норми Кримінального кодексу, його право на захист. На цій же стадії допиту слідчому необхідно вжити заходів, які полегшили б обвинуваченому вибір правильної лінії поведінки (наприклад, пояснити, що обманна позиція може нашкодити йому і його близьким, що від його правдивості в показаннях залежить доля невинних людей та ін.).

Під час допиту обвинуваченого слідчий обов'язково повинен враховувати можливі зміни його показань, тому всі суттєві деталі фіксуються. Ці зміни можуть виникнути через прагнення обвинуваченого зменшити свою вину, убезпечити від відповідальності близьких, через розуміння ним того, що проти деяких доказів можна придумати спростування і т. д.

Позиція закритості обвинуваченого, яка досить часто трапляється на початковій стадії допиту, не повинна переростати в конфлікт між ним і слідчим. Досвідчений юрист не конфліктує з обвинуваченим, а викриває його, використовуючи наявні докази, прийоми правомірного психічного впливу, ефективну тактику розслідування злочину.

Ставлення обвинуваченого до скоєного злочину, пред'явленого обвинувачення і можливого покарання залежить від мотивів, якими він керується в ході розслідування кримінальної справи. Тому одне із

завдань слідчого в процесі допиту — вивчення і аналіз мотивів, які сформувалися в обвинуваченого упродовж його життя.

У психологічному аспекті відмінності в становищі обвинуваченого і підозрюваного менш суттєві, ніж в процесуальному, тому при допиті обвинуваченого можна використати розглянуті вище тактичні психологічні прийоми і засоби впливу.

§ 4. Психологія допиту свідків

Показання свідків відіграють велику роль у діяльності слідчих і суддів, захисників і адвокатів, прокурорів та інспекторів. Вони сприяють установленню обставин підготовки і скоєння злочину, виявленню осіб, які скоїли злочин, мотивів їхніх злочинних дій, визначенню соціально-психологічних даних, які характеризують особистість обвинуваченого (потерпілого), інших очевидців події.

У психологічному плані показання свідків — це відтворення раніше сформованих вражень, актуалізовані образи подій, що сталися. При цьому дуже суттєво, наскільки правильним, адекватним є процес сприйняття в цього свідка, які особливості збереження і реконструкції¹ сформованих образів в його пам'яті.

У зв'язку з цим юридичному працівникові слід орієнтуватися на закономірності функціонування пам'яті:

- найміцніше в пам'яті утримується те, що викликає підвищену реакцію людини (крики, спалах світла, постріли і т. п.);
- найсильніше зберігається початок або кінець якогось процесу чи дії (“закон краю”);
- найкраще запам'ятовується незакінчена, перервана дія (“ефект Зейчарнік”);
- процес забування найбільш інтенсивний протягом перших трьох – п'яти діб після сприйняття події.

Показання свідків поділяються на:

- прями, основані на безпосередньому сприйнятті суттєвих для справи обставин (таких свідків називають очевидцями);
- непрямі, що ґрунтуються на повідомленнях інших осіб.

¹ Реконструкція образів відбувається під дією таких впливів. Наприклад, обговорення подій, навіювання, що виникають під впливом чуток або повідомлень засобів масової інформації, можуть викликати деформації в показаннях за рахунок реконструкції (зміни) раніше сформованих вражень і образів.

При цьому змістом показань свідків можуть бути як відомості про фактичні дані (вони мають доказову силу), так і оціночні судження.

Досвід показує, що в усіх випадках допиту повинна передувати бесіда слідчого зі свідком. Її основна мета — зняти у свідка психічне напруження, усунути можливу недовіру, викликати в нього готовність дати правдиві свідчення.

Після невимушеної короткої бесіди і пояснення свідку, у зв'язку з чим він викликаний на допит, слідчий вислуховує його вільну розповідь. Причому слідчий повинен виявляти повагу і довіру до показань свідка, з його боку недопустимі глузування, неуважність, поспіх, грубість і т. п. Отримуючи опис будь-яких деталей, він може поцікавитися, чим викликана така підвищена увага до цих обставин. Вислуховуючи свідка, юрист може зробити деякі висновки про розвиненість чи нерозвиненість у людини окремих видів пам'яті, про схильність до навіювання, про вибірковість його уваги тощо.

Окрім повідомленого свідком, у нього в пам'яті може бути і багато іншого, нерідко дуже суттєвого для слідчого. Це пояснюється тим, що свідок не дає точне відображення побаченого, а розповідає про свої враження, про те, що, на його думку, важливо і потрібно розповісти юристові. Він може ненавмисно не розповісти слідчому про ключові деталі, вважаючи їх неважливими, дещо забути з того, що хотів розповісти (особливо якщо його перебивають). Є й інформація, що не дуже запам'яталася, яка може бути “витагнута з глибин” пам'яті лише за допомогою певних механізмів упізнання. Оживити пам'ять і виявити все, що збереглося в ній, можливо постановкою певних запитань, виїздом на місце злочину, опитуванням на місці злочину, відтворенням обстановки свідком і порівнянням з тим, що залишилося.

Тому після закінчення вільної розповіді, слідчий формує додаткові, уточнювальні, контрольні запитання. Те, що згадує свідок, значною мірою залежить від формулювання запитань слідчим. Вони повинні стосуватися суті справи, бути вибудовані в логічний ланцюжок, співвіднесений із загальною логікою розслідування. За формою запитання мають бути образно нейтральними, тобто в них не повинно бути образів, які можуть включатися у відповідь. Якщо запитання пов'язане з відповіддю, несприятливою для свідка, його доцільно ставити на завершальній стадії допиту. Формулюючи запитання і вислуховуючи відповіді, слідчому необхідно уважно стежити за сво-

єю інтонацією, контролювати міміку і жести, адже все це може справляти навіювальний вплив на свідка.

Іноді свідку може бути надана психологічна допомога у пред'явленні схем, зображень, макетів, пропозиції графічно показати об'єкт, карту огляду та ін. Активізації репродуктивної¹ і розповідної діяльності свідка допомагають такі прийоми, як пропозиція описати подію у хронологічному порядку, нагадувальні запитання.

У ході допиту слідчий повинен відокремлювати факти, які описані впевнено, від тих, що повідомляються з певним сумнівом. Важливо з'ясувати, чим зумовлені впевненість чи сумнів свідка, а також умови сприйняття ним цього факту.

Будь-яке повідомлення свідка вимагає ретельного аналізу тих факторів, які могли вплинути на його зміст (рис. 21). Насамперед те, що вказано в повідомленнях свідка, багато в чому залежить від об'єкта і предмета сприйняття (наприклад, матеріального об'єкта і людини чи групи людей), фону спостереження, погодних умов, освітленості тощо. Наприклад, більшість насильницьких злочинів (вбивства, звалтування, розбійні напади і т. п.) скоюється в темну частину доби, при поганій видимості. У цих умовах, безсумнівно, відбиваються індивідуальні особливості свідка — ступінь його адаптації до темряви, зміни у сприйнятті кольору, форми, розмірів предметів, відстаней та ін. Слідчий повинен враховувати й ту позицію, яку займав свідок під час події: місце, відстань до об'єкта сприйняття, об'єкти між ними, кут зору і т. п. Існує закономірна залежність сприйняття від життєвого досвіду, статі, віку, рівня інтелекту, особливості професії та ін. Так, чоловіки в середньому краще запам'ятовують місцевість, дорогу, події, а жінки — обстановку, людей, їхній одяг, психічний стан. Для слідчого сказане означає: характер сприйняття події, виражений у показаннях свідка з певною своєрідністю.

Похибки та помилки в показаннях свідків (неповнота і зайве, неточності та ін.) — звичайне, а не виняткове явище. Помилковість у повідомленні стосується найчастіше не свідчень у цілому, а певних їх фрагментів. Це можуть бути помилки в мовній комунікації (неправильне розуміння смислу слів, термінів, помилкова їхня інтерпретація), викривлення форми, розміру і структури описаного об'єкта, часу проходження подій та ін. Зокрема, при розслідуванні злочинів часто

¹ Репродукція (від *re...* і лат. *produco* — виробляю) — відтворення утриманого в пам'яті.

Рис. 21. Основні фактори, що впливають на характер показань свідка

виникає необхідність, допитуючи свідка, встановити точний час сприйнятої ним події. Швидкоплинні події (автотранспортні пригоди, нещасні випадки в результаті порушення техніки безпеки, імпульсивні насильницькі дії і т. п.) вимагають допиту по можливості більшої кількості свідків, ретельного зіставлення їх свідчень. Для активізації спогадів про час події доцільно як точку відліку вибрати якусь пам'ятну для свідка подію, час якої відомий, а потім попросити свідка відтворити послідовність його дій, їхню тривалість до чергового моменту, який цікавить слідчого.

Справу про обвинувачення М. в отруєнні ціанистим калієм дружини було припинено внаслідок суперечності наявних доказів категоричному висновку судово-медичної експертизи про час настання смерті потерпілої. Через два роки постанова про припинення справи як необґрунтованої була відмінена, і слідство поновлене.

У процесі початкового розслідування Ф., начальник цеху підприємства, де працював М., показав, що в середині жовтня (потерпіла померла 7 листопада) той попросив у нього "Правила з техніки безпеки і

промсанітарії”, в якій є розділ щодо зберігання і знешкодження сильних отруйних речовин, які застосовуються на виробництві.

М. не заперечував, що читав ці “Правила”, однак стверджував, що перед відрядженням до Харкова його цікавили відомості з іншого розділу. Документально було встановлено, що М. знаходився у відрядженні з 13 по 15 жовтня. Знайти докази, які спростовують показання підозрюваного М., на попередньому слідстві не вдалося.

У суді була зроблена спроба уточнити у свідка Ф., коли М. ознайомлювався з “Правилами”: до чи після відрядження. Якщо після, то, навіть з точки зору М., не було ніякого резону займатися вивченням “Правил”.

Ф. попросили уточнити, який приблизно період він мав на увазі, коли казав про “середину жовтня”. Свідок заявив, що серединою місяця у них на підприємстві вважається період з 15 по 20, і саме цей відрізок часу він мав на увазі. На запитання, чи мав він на увазі календарний тиждень, коли казав, що М. просив у нього “Правила”, Ф. відповів, що мова йде саме про календарний тиждень, тому що він працює позмінно: тиждень — зранку, тиждень — ввечері, а книжку М. просив уранці. Потім Ф. був переданий календар і запропоновано назвати календарний тиждень, коли М. взяв у нього книжку. Він впевнено назвав тиждень з 19 по 23 жовтня і категорично відкинув можливість приходу до нього М. в період з 5 по 9 жовтня. Оскільки М. з 13 по 15 жовтня був у відрядженні, то він не міг прийти до Ф. протягом тижня 12–16 жовтня.

Отже, знайдена точка відліку в показаннях свідків дозволила встановити, що М. користувався “Правилами” після повернення з відрядження. Розслідування було доведено до логічного завершення.

У ході з’ясування зовнішнього образу розшукуваної особи як психологічна допомога свідку можуть бути використані фотографії різних осіб, малюнки, графічні зображення обличчя. Слід враховувати, що краще запам’ятовуються такі ознаки людського обличчя, як вираз очей, їхній колір, зачіска, а найбільш стійкими пізнавальними ознаками є риси обличчя, силует тіла, характерний вираз обличчя (похмурий, веселий, нахабний, сором’язливий, злий, добрий і т. д.), а також хода, жести, елементи одягу.

Найскладнішим психологічним завданням допиту свідка є встановлення достовірності його свідчень. Які психологічні прийоми може використати юрист для перевірки достовірності показань свідка?

Одним із таких прийомів є детальний допит щодо обставин, значення яких слідчому відоме. При цьому непрямі свідчення можуть мати таку ж суттєву вагу, як і прямі докази.

Ефективним прийомом є виявлення суперечностей у словах, виразах і невербальних зовнішніх проявах. Коли свідок каже неправду, то зазвичай він втрачає холоднокровність, очі починають бігати, змінюється міміка, поза і т. п. Помітивши ці деталі, слідчий може сказати про це свідку, показавши, що наявна достовірна ознака фальші.

Які мотиви обманних показань свідка? Практика показує, що ними можуть бути:

- а) родинні обов'язки, неправильно зрозуміле почуття дружби;
- б) особиста зацікавленість свідка (заздрість, ненависть, мстивість, користь та ін.);
- в) почуття співчуття до обвинуваченого чи потерпілого;
- г) погрози з боку зацікавлених осіб та ін.

У трактуванні О. Ратінова¹ психологія обману характеризується роздвоєністю і великими внутрішніми труднощами. У свідомості людини, що говорить неправду, співіснують два паралельних варіанти події: один — те, що дійсно сталося, і це вона хоче приховати, а другим — видуманий, про який має намір розповісти. Перед її уявним поглядом весь час постають істинні події, свідком яких вона була, і їх уявлення досить яскраві і стійкі. Обманщик змушений їх весь час приглушувати і заміняти вигаданими образами, незрівнянно більш блідими і слабкими. Йому доводиться весь час лавірувати між правдою і неправдою, яка повинна заміщати приховувану, але таку, що постійно “лізе в голову”, правду. Обманщик завжди ризикує проговоритися, йому потрібно постійно напружуватися, щоб не забути того, що він казав раніше, повторювати точно, в усіх подробицях свої вигадки. Звідси завченість, непластичність обманних показань. Якщо в правдивих показаннях трапляються неточності, певні незрозумілості, то в ретельно продуманих обманних показаннях зазвичай все добре підтасовано в міру інтелектуального розвитку свідка. Однак досвідчений слідчий може виявити, що гладкі, завчені, інформативно обмежені показання “шиті білими нитками”.

Із слідчої практики відомо, що здебільшого неправдиві показання дають свідки, пов'язані з обвинуваченими і потерпілими. Часто це

¹ Ратінов А. Р. Судебная психология для следователей. — С. 207–212.

родичі або знайомі обвинуваченого. При цьому неправдиві показання можуть мати або обвинувальну, або виправдувальну спрямованість залежно від описаних вище мотивів давання явно неправдивих свідчень.

В юридичній практиці доводиться мати справу зі свідками, які перебувають у момент скоєння злочину у стані алкогольного сп'яніння, через що вони погано орієнтуються в події, що сталася. Тому такі свідки можуть відстоювати те, чого в дійсності не бачили, допускати довільні, зовсім не обґрунтовані твердження. У розповіді вони змішують ознаки об'єктів, демонструють явні провали в пам'яті, виникає ймовірність обмови. Ці та інші особливості свідчень в стані алкогольного сп'яніння необхідно враховувати слідчому.

§5. Психологічні особливості допиту неповнолітніх

Збільшення агресивних тенденцій в підлітковому середовищі відбиває одну з найгостріших соціальних проблем суспільства, де останніми роками зростає молодіжна злочинність, зокрема підлітків. Почастішали випадки групових бійок, які носять жорстокий характер, збільшилася кількість злочинів неповнолітніх проти особистості, які тягнуть за собою тяжкі тілесні ушкодження. Проблема агресивності підлітків, яка стосується всього суспільства в цілому, викликає глибоке хвилювання як педагогів, батьків, так і юридичних працівників.

Слідчий має знати, що формування чуттєвих уявлень у підлітків відзначається наочно-образною спрямованістю і недостатньою розвиненістю узагальнень за суттєвими ознаками. У них менший обсяг сприйняття і довготривалої пам'яті, ніж у дорослих, частіше за все неточне відображення просторових якостей об'єктів (величина, віддаленість, кольорові відтінки та ін.). Для підлітків характерні також складність словесного оформлення події через низьке формування понятійної сфери і небагатого словникового запасу. Разом з тим, психіці підлітків притаманні й позитивні якості, що сприяють установленню істини, а саме: підвищена орієнтувальна діяльність, загострена увага до окремих деталей події, безпосередність, щирість.

Знання психологічних особливостей підлітків дає можливість юридичним працівникам цілеспрямованіше вирішувати завдання розслідування злочинів, у тому числі проведення допиту.

В. Васильєв виділяє п'ять етапів допиту неповнолітнього¹:

- 1) початковий етап, коли слідчий в усній формі отримує від підлітка його анкетні дані (вік, в якій школі і в якому класі вчиться, в яких умовах живе, з ким товаришує і т. д.). Основне завдання цього етапу — діагностика особистості допитуваного. Багато відомостей про підлітка слідчий може отримати заздалегідь із бесід з батьками, від інспектора дитячої кімнати міліції, дільничного інспектора;
- 2) другий етап, на якому встановлюється психологічний контакт. Темою бесіди тут, як правило, є навчання підлітка, його захоплення, інтереси і т. д. На цьому етапі виробляється загальна лінія поведінки обох співрозмовників, визначаються такі параметри спілкування, як ритм, темп, невербальні засоби і т. д.;
- 3) третій етап — головна частина допиту, завданням якої є отримання від допитуваного необхідної інформації по справі;
- 4) четвертий етап — слідчий зіставляє отриману від підлітка інформацію з наявною і у запитально-відповідній формі намагається усунути суперечності, неточності, неясності і т. п.;
- 5) п'ятий, останній етап допиту — слідчий записує в протокол отриману інформацію (при цьому зберігаються лексичні особливості мови неповнолітнього), представляє її в письмовому вигляді допитуваному, який, підтвердивши правильність записаного в протокол, його підписує.

Вивчаючи особистість неповнолітнього, слідчий повинен передусім встановити його позитивні якості, час змінення його поведінки в гірший бік, з'ясувати причини, які сприяли цим змінам, та ін. Це дозволить слідчому сформулювати правильне уявлення про людину, обрати правильну тактику допиту і належні заходи психологічного впливу на підлітка.

Розслідуючи справу про вбивство з хуліганських мотивів Т., слідчий зіткнувся з цілим рядом труднощів: злочин був здійснений два роки тому і залишався нерозкритим, очевидців убивства не було виявлено, не були знайдені і закріплені матеріальні сліди злочину.

¹ Васильєв В. Л. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 321.

Виникло припущення, що очевидцем вбивства міг бути учень 8-го класу Л. Перевірити це можна було лише через допит. До його проведення слідчий готувався кілька днів: поговорив із учителями школи, де навчався Л., його знайомими і сусідами. Виявилось, що Л. вчиться старанно, захоплюється математикою і шахами, але разом із тим надто замкнений в собі, важко сходиться з людьми і нікого не пускає “до себе в душу”. Реакція на оточуюче явно сповільнена, зате невдачі він пам’ятає і аналізує дуже довго. В нього яскраво виражений слабкий тип нервової системи, за темпераментом — меланхолік.

Тактика допиту була розроблена відповідно з психічними особливостями особистості Л. Слідчий запропонував йому розповісти автобіографію. Сказавши кілька фраз про рік народження, склад сім’ї, навчання в школі, він замовк. Тоді слідчий став ставити запитання, з яких Л. зрозумів, що він добре знає його сильні сторони і ставиться із співчуттям до його слабких сторін. Кілька разів під час допиту Л. намагався замкнутися, “піти в себе”, але щоразу слідчий ставив саме таке запитання, на яке можна було легко відповісти.

Коли між ними встановився повний психологічний контакт і слідчий відчув, що Л. “відтанув”, він поцікавився, чи не носить Л. в душі тягар, і сам став розповідати, як той провів першу половину дня, коли сталося вбивство. Тактичний прийом влучив у саму ціль. За виразом обличчя Л. можна було здогадатися, які переживання мучили його два останніх роки.

— А далі розповідай сам, — сказав слідчий.

— Але ви ж все знаєте, — заявив Л. Однак через хвилину почав говорити, як мимоволі став свідком убивства і як довго мучився, боячись розповісти правду.

Л. не було поставлено жодного прямого запитання про вбивство, але внутрішньо він уже був підготовлений до розповіді про нього. Правильні дії слідчого, велика підготовча робота дозволили юристові домогтися бажаного.

Успішність допиту неповнолітнього багато в чому залежить від вибору місця і обстановки його проведення. Практика показує, що допит неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) доцільно проводити в кабінеті слідчого. Суворість і офіційність зустрічі підкреслює важливість і значущість розслідування. За часом допит підлітка має тривати не більше однієї години, допит дітей молодшого шкільного віку до 30 хвилин, а дітей дошкільного віку — не більше

20 хвилин¹. При допиті неповнолітнього, який не досяг 14 років, присутність педагога обов'язкова (він може дати необхідну слідчому консультацію щодо встановлення психологічного контакту з підлітком, формулювання запитань і т. п.

Позитивний вплив на свідчення підлітка справляє спокійна, безконфліктна обстановка допиту. Неповнолітньому допитуваному спочатку слід пояснити, з якого приводу проводиться допит, які його обов'язки і права. Після встановлення психологічного контакту, слідчий спонукає підлітка до вільної розповіді, в ході якої, як правило, його не перебивають і не підказують їй напрям. Потім за допомогою запитань уточнюються і перевіряються окремі деталі подій, їх послідовність. Для активізації відповідей на запитання слідчого підлітку необхідно надавати мнемонічну² допомогу — нагадування послідовності розвитку подій, пред'явлення речових доказів, допит у різних планах, ознайомлення допитуваного з показаннями інших осіб, допит на місці події тощо.

Враховуючи психічні особливості підліткового віку, в ході допиту необхідно дотримуватися таких педагогічних вимог:

- а) не акцентувати увагу підлітка на тих обставинах, які можуть завдати шкоди його вихованню;
- б) припиняти нецензурні вислови і кримінальний жаргон;
- в) не допускати цинічних оцінок, проявів розв'язності і вульгарності.

Водночас мовна діяльність самого слідчого повинна бути коректною, ввічливою з проявом поваги до особистості неповнолітнього, без підлецування і панібратства.

При розслідуванні групових злочинів важливо з'ясувати організатора, “вожака” злочинного угруповання і його дійсну роль.

Як правило, організаторами злочинних угруповань неповнолітніх є раніше судимі дорослі чи юнаки, які вже притягалися до кримінальної чи адміністративної відповідальності. Вони мають більший життєвий досвід, фізично сильніші за інших і саме цим привертають і підкоряють своїй волі нестійких і таких, що відчувають певні життєві труднощі, підлітків із негативною орієнтацією.

¹ Енцикеєв М. И. Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — С. 498, 502.

² Мнемоніка (від грецьк. *mnemonic* — мистецтво запам'ятовування) — система різних прийомів, які полегшують спогади окремих фрагментів і деталей події.

Досить часто неповнолітні намагаються приховати справжніх організаторів таких угруповань через різні мотиви: страх, поради близьких, почуття фальшивої дружби і т. д. В такому разі слідчий, впливаючи на психіку підлітка, може використовувати також такі допустимі прийоми, як демонстрація своєї обізнаності, розвінчання “вожака”, пред’явлення доказів та ін.

Психологічно складним є допит дітей дошкільного (від 3 до 6 років) і молодшого шкільного віку (від 6 до 10 років). Підготовка і проведення допиту цієї категорії неповнолітніх обов’язково вимагає врахування їхніх вікових особливостей. Наведемо деякі з них:

- 1) діти в такому віці дуже піддаються навіюванню дорослих;
- 2) у них розвинута схильність до уяви;
- 3) діти відчують труднощі в установленні причинно-наслідкових зв’язків явищ й інтерпретації значення дій малознайомих людей;
- 4) пам’ять у такому віці відзначається мимовільним і слабким розвитком спрямованості на відмінні особливості об’єктів;
- 5) діти сприймають зовнішній образ людини зазвичай не точно (погано запам’ятовують риси обличчя, зміщують поняття “молодий” і “старий” і т. д.) та ін.

У ході підготовки до допиту дітей дошкільного і молодшого шкільного віку слідчому бажано використати консультації педагога і психолога. Залучення дитини до спілкування має відбуватися поступово: спочатку дати їй можливість освоїтися з місцем проведення допиту, потім провести орієнтовну бесіду на доступній дитині мові, а згодом перейти до діалогу. Складність запитань необхідно нарощувати поступово, надаючи мнемонічну допомогу допитуваному. Багато слідчих спонукають дитину повторювати запитання вголос, що можна вважати виправданим прийомом.

Знання психологічних особливостей підлітків, дітей дошкільного і молодшого шкільного віку забезпечує індивідуальний підхід до кожної особистості під час підготовки і проведення допиту, що підвищує його ефективність.

§ 6. Психологія очної ставки

Очна ставка — це одночасний допит двох раніше допитаних осіб з метою усунення суперечностей в їхніх показаннях стосовно одних і тих самих обставин. Очна ставка — різновид допиту, тому до неї за-

стосовано чимало з розглянутих вище рекомендацій у підготовці допиту і використання тактичних і психологічних прийомів. Разом з тим очна ставка відрізняється підвищеним динамізмом і гостротою міжособистісної конфліктної взаємодії.

З погляду психології очна ставка представляє собою бесіду, яка розвивається між трьома особами. Саме це і служить підґрунтям для самостійного аналізу цієї слідчої дії в юридичній психології¹.

Підставою для проведення очної ставки є наявність суперечностей у показаннях раніше допитаних осіб. У цьому зв'язку між цими особами на початку очної ставки мають місце конфліктні взаємини і висока психічна напруженість. Як правило, один із них (а часом і обидва) дає цілком свідомо показання, які не відповідають істині. Мета очної ставки в тому й полягає, щоб встановити істину. Впливаючи на особу, яка дає неправдиві показання, викриваючи її, слідчий, по суті, використовує другого учасника очної ставки як засіб активного психічного впливу на того, хто дає неправдиві показання. Очевидно, що роль слідчого на очній ставці надто складна: необхідно постійно, невідривно стежити за допитуваними, щоб виключити високий безконтрольний контакт між ними (особливо обмін інформацією); слід постійно контролювати власну поведінку, проявляючи емоційну стійкість і самовладання; необхідно фіксувати результати очної ставки (досвід показує, що краще, якщо вони будуть записані на магнітофон чи диктофон. У разі неможливості використовувати запис за допомогою аудіотехніки доцільно доручити протоколювання очної ставки іншій юридичній особі).

Причиною суперечностей в показаннях осіб, викликаних на очну ставку, можуть бути:

а) явно неправдиві показання одного чи обох допитуваних. Для слідчого важливо з'ясувати мотиви свідомо неправдивих показань (прагнення уникнути кримінальної відповідальності чи пом'якшити її, небажання видавати слідству співучасників, побоювання помсти, родинні почуття, підкуп і т. п.);

б) обман. У цьому випадку слідчому необхідно на очній ставці викрити, “зняти” його, а не посилювати;

в) попередній злочинний досвід допитуваного. В цьому разі слідчому необхідно вивчити старі кримінальні справи і матеріали;

¹ Комарков В. С. Психологические основы очной ставки. — Х.: Харьк. юрид. ин-т, 1976; Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей.

г) неприязні стосунки між допитуваними. Як правило, конфлікт на очній ставці буде продовженням конфліктних стосунків, які виникли раніше.

Важливо також враховувати й таке: розподіл допитуваних на тих, хто дає неправдиві свідчення, а хто правдиві, носить умовний, припустимий характер. Такий поділ здійснюється на базі сукупності вже зібраних перед очною ставкою доказів, на вивченні психологічних особливостей особистості допитуваних, на основі професійних знань і досвіду слідчого. А втім, оскільки зібрані ще не всі докази, остільки кінцевої, однозначної думки про те, що один із них добросовісний, а інший — ні, бути не може.

Участь в очній ставці як мінімум трьох людей призводить до того, що проявляється соціально-психологічний феномен інгібіції¹. Слідчому необхідно максимально використати це явище, яке виявляється в гальмуванні поведінки людини, у можливих прорахунках дій і усних обмовах.

Слідча практика дає можливість дати деякі рекомендації щодо організації очної ставки:

- 1) перед зустріччю допитуваних устанавлюється, наскільки вони знають один одного і які між ними стосунки;
- 2) у першу чергу на очній ставці допитується особа, яка дає свідчення зізнання, а в другу — особа, яка заперечує це твердження. Запитання, що ставляться особі, яка займає позицію сприяння слідству, і приблизні відповіді на них повинні чинити психічний тиск на другого допитуваного;
- 3) слідчий утримується від запитань, які свідчать про його непоінформованість;
- 4) при вияві ознак обману, замовчування про суттєві для слідства обставини юрист розцінює це як протидію слідству, підкреслюючи, що лише зізнання може пом'якшити відповідальність обвинуваченого;
- 5) суперечності знімаються в напрямі від менш значущих обставин до більш значущих;
- 6) слідчий уникає позиції повної недовіри до показань одного з учасників очної ставки (річ у тім, що частіше за все викривля-

¹ Інгібіція (від лат. *ingibere* — стримувати, зупиняти) — погіршення продуктивності виконуваної діяльності, її швидкості, якості в присутності інших людей чи спостерігачів як реальних, так і уявних.

ються окремі факти), а також навіювального впливу на осіб, які дають свідчення;

- 7) доцільно поставити ряд запитань, відповіді на які можуть бути правдивими з обох сторін. Позитивна оцінка таких відповідей слідчим може понизити конфліктність взаємодії сторін під час очної ставки.

Зазвичай очна ставка проводиться у службовому кабінеті слідчого чи в слідчому ізоляторі. При цьому допитуваних необхідно розмістити таким чином, щоб вони знаходилися в полі зору слідчого. Спеціалісти зазначають, що очна ставка в обстановці слідчого ізолятора чи в тюремних умовах впливає на психіку потерпілих і свідків, у них мимовільно виникає почуття жалю до злочинця¹.

Якщо на очній ставці має відбутися зустріч виконавця чи співучасника з “вожаком” злочинного угруповання, то попередньо цих осіб необхідно психологічно підготувати до цієї зустрічі. У свій час вони були залежні від цього “вожака”, і відкритий виступ проти нього на очній ставці стає початком розриву цієї залежності, що, природно, вимагає великих вольових зусиль і психологічної готовності.

Потрібно мати на увазі, що на очній ставці майже ніколи не буває повністю незнайомих і байдужих один одному людей. Як правило, вони певною мірою знайомі і між ними склалися якісь стосунки. Все це багато в чому впливає на результати очної ставки, причому особливо відчутний тиск на поведінку і мову чинять родинні зв'язки, службова чи особиста залежність, інтимні стосунки. Ось чому не виключені випадки, коли після з'ясування характеру взаємин можливих учасників очної ставки, слідчий доходить висновку про недоцільність її проведення.

Неоднозначним є питання про час проведення очної ставки, причому в ряді випадків правильний вибір часу очної ставки може виявитися одним із вирішальних факторів успіху. Які тут можуть бути варіанти?

Перший варіант. Якщо слідчий в процесі вивчення індивідуально-психологічних особливостей допитуваних доходить висновку, що в ході очної ставки недобросовісний учасник може чинити психологічний тиск на особу, яка дає правдиві показання, то момент проведення очної ставки передчасний.

¹ Соловьев А. Б. Очная ставка на предварительном следствии. — М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1970. — С. 37.

Другий варіант. Якщо має відбутися очна ставка між потерпілим і обвинуваченим, а потерпілий пережив сильне душевне потрясіння, викликане злочинним діянням, то і в цьому разі не слід поспішати з проведенням очної ставки.

Третій варіант. Якщо виникає небезпечність того, що вже допитані особи можуть забути істотні обставини події, що сталася, а це призведе до втрати частини доказового матеріалу, то необхідно проводити очну ставку не відкладаючи.

Четвертий варіант. Практика слідчої роботи показує, що очна ставка найбільш ефективна тоді, коли вона проводиться несподівано для особи, яка дає неправдиві показання. Фактор раптовості справляє на неї сильний психологічний вплив, і це можна використати, враховуючи ситуацію, що склалася.

Підхід слідчого до вибору часу проведення очної ставки повинен базуватися на всебічному аналізі особистості кожного з допитуваних, займаної ним позиції і реальної обстановки, яка склалася в ході розслідування правопорушення.

Продумана підготовка очної ставки, ретельний психологічний аналіз осіб, які братимуть у ній участь, вибір відповідних прийомів впливу на них забезпечують високу результативність цієї слідчої дії.

* * *

Представляють інтерес психологічні прийоми діагностики особи до правопорушення за відсутності доказів. Для такої діагностики О.Гельмановим і С. Гонтарем¹ розроблений оригінальний психологічний метод, який, по суті, об'єднує ідеї психологів і криміналістів з питань допиту², захисної поведінки³, а також невербальних проявів у процесі спілкування¹ та ін. Метод не служить забезпеченню проце-

¹ Гельманов А. Г., Гонтарь С. А. Как установить участие лица в правонарушении? Эффективный и экономичный метод диагностики скрываемой причастности и получения признания виновного в отсутствие доказательств. — М.: Изд. дом “Форум”, 1999.

² Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей; Еникеев М. И., Черных Э. А. Психология допроса. — М.: ИМПЭ, 1994; Филонов Л. Б. Психологические способы выявления скрываемого обстоятельства. — М.: Изд-во Акад. МВД СССР, 1979.

³ Ратинов А. Р., Ефремова Г. Ф. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения // Личность преступника как объект психологического исследования. — М.: Юрид. лит., 1979; Фрейд З. Психология Я и защитные механизмы. — СПб.: ТОО “Гамма”, 1993; Розин В. М. Психология для юристов. — М.: Изд. дом “Форум”, 1997.

суальної доказовості вини будь-якої особи, але дає юридичному працівникові додаткову інформацію, яка допомагає підвищити ефективність розшукових і слідчих дій.

Метод складається з двох взаємопов'язаних і строго алгоритмізованих бесід-опитувань, які проводяться з усіма особами, котрі можуть дати інформацію про злочин, що розслідується. Відповідь на кожне запитання оцінюється як правдива чи неправдива за комплексом проявів. Бесідам-опитуванням повинні передувати встановлення психологічного контакту, спонукання співрозмовника до правдивих відповідей на запитання слідчого. Опитуваному пояснюється, що в його інтересах надати посильну допомогу слідству і відповідати відверто. Загальна схема методу наведена у додатку 6. Думается, що крім основного завдання — діагностика причетності особи до правопорушення за відсутності доказів, представлений у додатку 6 матеріал корисний для майбутніх і працюючих юристів із погляду формулювання запитань.

¹ *Лабунская В. А.* Психология экспрессивного поведения. — М.: Знание, 1989; *Ниренберг Дж., Калеро Г.* Читать человека как книгу: Сокр. пер. с англ. — М.: Экономика, 1990; *Щёкин Г. В.* Как читать людей по их внешнему облику.

ПСИХОЛОГІЯ СУДОВО ДІЯЛЬНОСТІ

(у кримінальних справах)

Психологія розгляду кримінальної справи в суді вивчає закономірності, пов'язані з психічною діяльністю всіх осіб, які беруть участь у розгляді справи — прокурора, адвоката, судді й інших. Діяльність кожного з них за видами тією чи іншою мірою буває¹:

1. **Соціальна** — охоплює політичний аспект у роботі юристів як організаторів боротьби зі злочинністю. Пов'язана зі здійсненням ними особливих владних повноважень.
2. **Пізнавальна (пошукова)** — полягає в збиранні вихідної інформації, необхідної для вирішення фахових завдань, а також вивчення її. Значущість її в діяльності прокурора, адвоката, судді різна.
3. **Конструктивна (реконструктивна)** — аналізує всю зібрану інформацію по справі і синтезує її в динамічному процесі пошуку і встановлення істини. Остаточна мета конструктивної (реконструктивної) діяльності судді, прокурора, адвоката — винесення справедливого і законного вироку підсудному.
4. **Комунікативна** — має на меті одержати необхідну інформацію для розкриття злочину шляхом спілкування з людьми (мається на увазі насамперед допит у суді підсудного, свідків, потерпілих, а також спілкування між прокурором і адвокатом, адвокатом і суддею і т. д.). Комунікативна сторона діяльності нерозривно пов'язана з використанням усного мовлення.
5. **Організаторська** — виявляється, по-перше, в самоорганізованості і, по-друге, у здатності організовувати соціальну взаємодію з іншими учасниками судового процесу.
6. **Засвідчувальна** — являє собою приведення всієї здобутої до судового розгляду й в ході суду інформації в спеціальні, передба-

¹ Васильев В. Л. Юридическая психология. — С.216–217; Дулов А. В. Судебная психология. — С. 52. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 218; Шиханцов Г. Г. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 162.

чені законом, форми: протокол, вирок, постанови, ухвали. Засвідчувальний вид діяльності юридичного працівника здійснюється виключно у письмовому вигляді.

У кожному із зазначених видів юридичної діяльності реалізуються відповідні особистісні якості, що мають забезпечувати успішність у роботі судді, прокурора, адвоката. Кожний вид юридичної діяльності потребує визначених теоретичних знань, практичних навичок і умінь.

Серед виділених видів діяльності юриста соціальний за своїм змістом більшою мірою однаковий для всіх професій. І суддя, і прокурор, і адвокат прагнуть тільки того, щоб відповідно до закону розглянути і вирішити кримінальну (або цивільну) справу, а й максимально використовувати судовий процес для попередження злочинів та інших порушень законності. Це характеризує і професійну спрямованість особистості судді, прокурора, адвоката, що виявляється в прагненні до торжества справедливості, встановлення істини. Оскільки їхня праця пов'язана зі здійсненням особливих владних повноважень, із правом і обов'язком застосовувати законну владу від імені держави, то в них повинно бути розвинуто професійне почуття підвищеної відповідальності за наслідки своїх дій.

Суддя, прокурор, адвокат постійно перебувають у центрі уваги всіх учасників судового процесу. Тому кожному з них мають бути притаманні такі соціальні якості, як професіоналізм, чесність, принциповість, професійна етика, гуманність та ін.

У цьому розділі розглядаються психолого-правові особливості діяльності судді, прокурора й адвоката з урахуванням значущості в роботі кожного з них тільки пошукової (пізнавальної), конструктивної (реконструктивної), комунікативної, організаторської й засвідчувальної форми діяльності.

§ 1. Психологічна характеристика судової діяльності (при розгляді кримінальних справ)

Психологія судового процесу при розгляді кримінальних справ досліджує закономірності, пов'язані з психічною діяльністю всіх осіб, які беруть участь у розгляді справи, а також виховний вплив судового процесу і вироку на підсудного й інших осіб, роль громадської думки та її вплив на суддів тощо.

Діяльність суду та учасників судового процесу дуже різноманітна, складна і відповідальна, бо саме суд покликаний вирішувати кримінальну справу по суті і винести відповідний вирок.

Головний вид діяльності в суді — конструктивний, сутність якого міститься в прийнятті рішень у разі виникнення спірних питань і винесення вироку. Проте конструктивний діяльність у суді, з погляду логіки самого судового розгляду, не є за часом першою. Вона може здійснюватися тільки після того, як реалізована пізнавальна діяльність у суді. Інакше кажучи, конструктивна діяльність можлива лише у тому разі, якщо здійснено процес пізнання й оцінки зібраної і проведеної в процесі попереднього слідства інформації. Розглянемо докладніше суть пізнавальної і конструктивної діяльності в суді та її психологічні особливості.

Специфіка **пізнавальної** діяльності в суді зумовлена насамперед тим, що на основі матеріалів попереднього розслідування суд одержує готову модель події, що піддається дослідженню. Наявність у матеріалах попереднього слідства версії події, безумовно, полегшить суду пізнання фактів, явищ, обставин справи. Водночас версія сприймається судом тільки як ймовірна істина, що обов'язково повинна перевірятися і старанно досліджуватися. Відомий спеціаліст у царині судової психології А. Дулов відзначає: “Пізнавальна діяльність органів слідства полегшує роботу суду і водночас ні в якій мірі не знижує важливості, відповідальності суду щодо пізнання досліджуваних обставин. Судове дослідження обставин справи є **самостійним найважливішим елементом здійснення правосуддя** (виділено автором. — **В. Б.**), проводиться з повним дотриманням принципів гласності, усності, безпосередності судового розгляду.

Те ж саме варто сказати і про пошуковий елемент пізнавальної діяльності. Хоча ця частина роботи і повинна бути виконана на попередньому слідстві, суд не позбавляється права і навіть зобов'язаний згідно із процесуальним законом “...у необхідних випадках зажадати нові документи, викликати раніше не допитаних свідків і т. д.”¹

У чому ж конкретно виявляється пізнавальна діяльність у суді?

По-перше, для суду важливо вивчити в усіх деталях матеріали кримінальної справи й оцінити всі її обставини. Варто підкреслити: обсяг інформації, що використовує суд, як правило, набагато

¹ Дулов А. В. Судебная психология. — С. 365.

менший загального обсягу інформації, зібраної в процесі проведення попереднього слідства з кримінальної справи. Це пояснюється тим, що під час пошукової діяльності на попередньому розслідуванні збирається будь-яка інформація, що стосується кримінальної справи, при цьому стосовно окремих фактів і деталей пізніше може бути встановлена їхня незіставленість до аналізованої події.

Рис. 22. Загальна структура пізнавальної діяльності суду

Психологічна особливість пізнання фактів у суді полягає в тому, що сам процес сприйняття є більшою мірою опосередкованим через сприйняття слідчого. Достатньо велика тимчасова віддаленість суду від моменту скоєння злочину, з одного боку, і стислість часу сприйняття інформації в суді, з другого, — вимагають від юридичних працівників особливої дисципліни розумової діяльності, чіткої логіки і доброї уяви.

По-друге, процес пізнання в суді включає не тільки вивчення матеріалів кримінальної справи, а й висунення інших можливих версій пояснення фактів, що з тієї чи іншої причини не враховувалися слідчим у ході попереднього слідства. Практика переконливо свідчить,

що суд може встановити істину лише тоді, коли версія попереднього слідства піддана сумніву, перевірена на достовірність і надійність. Невиконання цих вимог призводить до помилкового судового рішення. Ось один із прикладів.

У молодого слідчого Володимира Сазонова зникли із сейфа, що знаходився в його робочому кабінеті, його особисті гроші, що дісталися йому від бабусі в спадщину. Крадіжка відбулася тоді, коли він лежав у лікарні після автомобільної аварії. Саме в цей час з'явилася інформація, що слідчий Сазонов, який виїжджав раніше на дорожньо-транспортну пригоду, нібито вимагав хабара в матері одного з учасників ДТП для того, щоб закрити справу. Працівники органів внутрішньої безпеки відкрили сейф Володимира під час його відсутності у пошуках документів, що підтвердили прямо або побічно факт хабара, але нічого не знайшли. А особисті гроші слідчого зникли...

...Заклесний конверт в автомобілі виявив друг Сазонова. Володимир відразу зрозумів, кому він міг належати, згадавши про останню ДТП і прохання матері одного з учасників події припинити розслідування. Конверт із грошима він у той же день повернув жінці. А через півтора місяця вона обвинуватила В. Сазонова в злочині, що передбачений статтею 168, частина третя (“Одержання хабара в особливо великому розмірі посадовою особою”).

Івано-Франківський міський суд засудив В. Сазонова до трьох років позбавлення волі. Проте Верховний Суд України скасував вирок Івано-Франківського міського суду через численні помилки слідства. Так, кримінальна справа була порушена на підставі... усної заяви потерпілої, не було допитано деяких свідків, показання обвинувальної сторони носили суперечливий характер...

Справу було повернуто на додаткове розслідування¹.

По-третє, пізнавальна діяльність у суді містить у собі зіставлення моделі події і конкретної норми закону. Слідчий у матеріалах попереднього розслідування дає вказівки на визначену норму кримінального закону, за якою, на його думку, варто кваліфікувати розслідуваний злочин. Судді ж зобов'язані старанно перевірити правильність зробленого слідчим зіставлення моделі події і норми закону. На пер-

¹ Див.: “Неудобного” слідователя обвинили в отриманні взятки на основаних усного заявлення потерпевшої // Факты. — № 56 (0878). — 2001. — 30 марта.

ше місце тут виходить їхня активна розумова діяльність, як-от: глибокий аналіз злочину, уявне відтворення фактів і обставин, їхнє порівняння з різноманітними нормами закону і т. д. Ця розумова діяльність ускладнюється необхідністю одночасно вивчати не тільки доказові факти, а й їхні джерела.

По-четверте, процес пізнання в суді припускає також вивчення особистості підсудного, потерпілих, свідків та інших осіб. Складність безпосереднього вивчення особистості в суді пов'язана з тим, що найчастіше підсудний (в окремих випадках потерпілий і свідок), приховуючи свої справжні психічні властивості, намагається “подати себе” перед судом у вигідному світлі, змінює манери поведінки і т. п.

Необхідно зазначити, що на пізнавальну діяльність суду впливають різноманітні зовнішні умови:

а) **громадська думка**, що формується до слухання справи і стає відомою суддям. Вона може впливати на хід ведення судового процесу і винесення вироку. Якщо громадська думка формувалася на основі помилкової або перекрученої інформації і має яскраве емоційне забарвлення, то це може призвести до серйозних судових помилок. Неабияка роль преси й інших засобів масової інформації у формуванні неправильної громадської думки (маються на увазі випадки, коли в гонитві за сенсацією журналісти виносять твердження про винність або невинність тієї або іншої особи до розгляду кримінальної справи в суді). Щоб сформована громадська думка не завдавала шкоди інтересам правосуддя, судді повинні дуже обережно ставитися до неї і не піддаватися її тиску. Відомий юрист А. Коні (1844–1927) підкреслював: “Суддя повинен бути вище цього у здійсненні свого високого завдання, заснованого не на тимчасових враженнях, а на вічних і незмінних основах правосуддя”¹.

Певним чином вплинути на хід судового розгляду може факт поширення різнопланових пліток або неофіційної інформації про заангажованість судді, підозра його в хабарництві (що може використовуватись із метою незаконного впливу на поведінку судді);

б) **поведінка осіб, які знаходяться в залі**. Якщо в ході розгляду справи між учасниками виникають гострі конфлікти, а в залі — напружена атмосфера, як бомба сповільненої дії, то, безумовно, пізнавальна діяльність суду ускладнена, і увага суду буде спрямована на зняття конфліктних ситуацій. У разі спокійної обстановки можлива

¹ Коні А. Ф. Избр. произведения. В 2 т. — М.: Госюриздат, 1959. — Т.1. — С. 36.

кропітка і вдумлива робота з вивчення й оцінки доказового матеріалу, одержуваного в процесі судового розгляду.

Вище зазначалося, що головним видом судової діяльності є **конструктивна** діяльність, пов'язана з прийняттям рішень щодо спірних питань і винесенням вироку. Які ж психологічні і соціально-психологічні умови сприяють успішному здійсненню конструктивної діяльності судом? До них можна віднести такі¹:

- колегіальне ухвалення рішення;
- забезпечення невторчання в діяльність судді до ухвалення рішення;
- законодавче гарантування свободи особистого переконання судді, що лежить в основі прийнятого рішення;
- вимога безперервності розгляду справи.

Дія психологічних і соціально-психологічних явищ більшою мірою виявляється в колегіальності ухвалення рішення. Колегіальний початок при здійсненні правосуддя відповідає закономірностям соціальної психології, що обумовлюють ефективність діяльності соціальних груп, враховують її роль у групі, соціальну перцепцію (сприйняття) і розуміння людьми один одного та ін. Вирішенню складних завдань щодо розгляду кримінальних справ сприяє взаємодія при ухваленні рішення групою осіб. Відповідно до соціально-психологічних закономірностей у ході спільного вироблення рішення:

- а) підвищується ефективність мислення кожного з членів групи;
- б) пом'якшується крайність показників психічних процесів усіх членів групи;
- в) підвищується об'єктивність доказів.

У судовій практиці трапляються випадки, коли ухвалення рішення і винесення вироку здійснюється одностайно, але така одностайність є результатом тиску думки більшості в суддівській колегії на власне переконання окремого члена суду. Такий вияв конформізму нерідко знижує позитивне значення колегіальності. Тому кожен член суду повинен піддавати свої висновки в справі внутрішньому самоконтролю, щоб перевірити, чи не робляться ці висновки під впливом більшості.

У цілому конструктивна діяльність суду складається з ряду послідовно реалізовуваних дій (див. 23).

В основі прийнятого рішення у кримінальній справі лежить особисте суддівське переконання, що складається на базі раціонального

¹ Дулов А. В. Судебная психология. — С. 372.

Рис. 23. Структура конструктивної діяльності суду

пізнання причинно-наслідкових зв'язків між наявними фактами, ціннісного підходу до оцінки цих фактів, їхнього співвідношення із заборонами кримінального права, а також чуттєвого переживання отриманих результатів пізнання і зроблених із них правових висновків. У психологічному плані для процесу формування суддівського переконання важливо, щоб сумнів перетворився в переконаність судді. Проведене дослідження показує: 69,5 % суддів Закарпаття вважають, що їхнє переконання формується насамперед за рахунок глибокого попереднього вивчення матеріалів кримінальної справи, доведення (недоведення) обвинувачення під час судового слідства; 16,8 % суддів до зазначеного додали попередню злочинну діяльність підсудного; 13,7 % із числа опитаних суддів зазначили, що на формування їхнього переконання впливає поведінка підсудного в суді (насамперед ступінь щирості у відповідях і глибини його каяття у скоєному)¹. Отже, законодавчо гарантована свобода особистого переконання судді ґрунтується як на дослідженні зібраних у ході попереднього слідства доказів, так і на індивідуальній позиції судді, що є вираженням його професійної правосвідомості, дотримання вимог закону, моральних переконань.

¹ Результати анонімного соціологічного дослідження Закарпатського інституту ім. А. Волошина МАУП. Ужгород, 2000.

Конструктивна діяльність суду може бути ефективною тільки в тому разі, якщо особи, які її здійснюють, розуміють виняткову відповідальність за свої дії, за всі наслідки прийнятих рішень, мають високорозвинену правосвідомість, наділені позитивними моральними якостями і дотримуються високих моральних цінностей.

Комунікативна діяльність юриста, як відомо, полягає в одержанні необхідної інформації за допомогою спілкування. Комунікативній діяльності суду властиві певні психологічні особливості. Ці особливості обумовлені насамперед співвідношенням інтересів осіб, які беруть участь у судовому розгляді. Якщо інтереси конкретної особи, яка бере участь у справі, збігаються з цілями і спрямованістю діяльності суду, то стосунки між судом і цією особою мають безконфліктний характер. Проте інтереси окремих осіб, які беруть участь у судовому розгляді, можуть не збігатися з цілями і завданням суду в установленні об'єктивної істини і розкритті злочину. У цьому разі поведінка цих осіб протидіє діяльності суду щодо виявлення істини (наприклад, давання помилкових показань, відмова від давання показань і т. д.). Цілком зрозуміло, що стосунки суду з цими особами мають конфліктний характер і ускладнюють судовий процес. Тому одним із серйозних елементів комунікативної діяльності суду є психологічний вплив на них тими засобами і прийомами, що не суперечать закону (див. рис.24)¹.

Спеціалісти виділяють чотири види відносин, що виникають у комунікативній діяльності суду²:

- 1) відносини “по вертикалі” — стосунки суддів із державним обвинувачем, захисником, підсудним, свідками, експертами, а також із присутніми в залі судового засідання громадянами;
- 2) відносини “по горизонталі” — стосунки між суддею і народними засідателями, між державними обвинувачем і захисником, між свідками, потерпілими, експертами, між присутніми в залі громадянами;
- 3) відносини між підсудними (якщо розглядається справа, скоєна групою осіб або організованою групою);
- 4) відносини із судовою аудиторією як із визначеною групою людей. Основне завдання в цьому випадку — перетворення цієї групи людей в аудиторію з єдиною психологічною спрямованістю.

¹ З певними авторськими змінами використано матеріал з праці: *Васильєв В. Л.* Юридическая психология. — М.: Юрид. лит., 1991. — С.422–423.

² *Шиханцов Г. Г.* Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 274.

Психологічні засоби ефективного впливу на підсудного

- Використання окремих фактів із життя підсудного, які мали для нього важливе значення
- Спростування розрахунку підсудного на безкарність
- Використання позитивних рис особистості підсудного
- Спростування помилкових уявлень підсудного про причини, що призвели його до кримінальної відповідальності
- Переконання підсудного в щиросердному каятті у скоєнні злочину
- Залучення до розгляду справи осіб, які є авторитетом для підсудного (родичів, знайомих, керівників різного рангу та ін.)
- Використання громадської думки (трудового, навчального, спортивного та інших колективів)
- Переконання підсудного в об'єктивності і справедливості суду
- Дотримання вимог матеріального і процесуального законодавства в процесі судового розгляду

Рис. 24. Засоби досягнення бажаних результатів у процесі судового розгляду

Реалізуючи комунікативну діяльність, суду необхідно регулювати зазначені види відносин і підкоряти їх єдиній меті — встановленню істини щодо кримінальної справи, яка розглядається.

Значущою є **виховна** діяльність суду. Річ у тім, що здійснення правосуддя не обмежується притягненням до кримінальної відповідальності тих осіб, які скоїли злочин, і визначенням їм відповідного покарання. Одне із завдань правосуддя — виправлення і перевиховання злочинців, виховання кожного громадянина в дусі суворого дотримання законів і моральних норм поведінки.

Виховна роль правосуддя виявляється насамперед у специфічній формі діяльності суду — повному, об'єктивному розгляді в судовому засіданні всіх обставин справи. Неухильне дотримання судом норм закону на всіх стадіях судового процесу є основою виховного впливу правосуддя. Доречно у цьому зв'язку навести вислів В. Леоненка: “Аналіз судової практики свідчить, що процесуальне спрощенство, відступ від приписів процесуальних правил (скажімо, з міркувань нібито доцільності), низька культура судочинства негативно відбиваються на

повноті, об'єктивності і різнобічності дослідження всіх обставин справи, призводять до з'ясування поверхневих, недостатньо обґрунтованих, а іноді й помилкових вироків і рішень. Крім того, ігнорування процесуальних норм створює в громадян враження про формальне ставлення суду до виконання своїх обов'язків, про його упередженість, що знижує виховально-попереджувальний вплив¹". Про який виховний ефект суду можна судити з такого прикладу?

Відомий у певних колах В. Зарубинський був заарештований за розповсюдження аматорського порно за участю малолітніх. Він був "схиблений" на сексі і не розлучався з відеокамерою. Обшук на квартирі, обладнаній під студію, при понятих перевершив очікування оперативників: у "домашній студії" Зарубинського було вилучено близько сотні касет порнографічного матеріалу. Причому багато відеокасет виявилися із самою огидною дитячою порнухою.

На думку слідства, доказова база була більш ніж достатня. Головне обвинувачення: виробництво і поширення порнопродукції. За законом йому "світило" як мінімум 2 роки позбавлення волі. І раптом, провівши трохи більше тижня в слідчому ізоляторі, 57-річний В. Зарубинський опинився на волі по амністії. Його звільнили не за те, що він украв шматок хліба, щоб не померти з голоду, а за те, що понівечив десятки душ неповнолітніх.

Такий формальний підхід до правосуддя, явне спрощенство до аналізу суті злочину, безтурботна доляльність до тих, хто переступив закон, доведена до абсурду, не тільки не справляє потрібного виховного впливу на обвинувачуваного, а й наплодить нових злочинців. Не випадково, опинившись на волі, Зарубинський вимагав узяти під варту співробітників міліції за їхні неправомірні, на його думку, дії².

До речі, за подібне правопорушення в США карають суворо.

На початку 2001 р. у Москві був затриманий американський користувач дитячого порносайта в Інтернеті, що сплатив аванс за інтимний зв'язок із чотирнадцятирічним московським хлопчиком. Коли він прибув у російську столицю, правоохоронні органи разом зі своїми коле-

¹ Леоненко В. В. Профессиональная этика участника уголовного судопроизводства. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 78–79.

² Див.: Детское порно против РУБОПа // Мир новостей. — 2001. — 20 марта.

гами при закордонних посольствах спрацювали блискавично: вже через п'ятнадцять хвилин після того як заокеанський педофіл опинився в руках міліції, в його американській квартирі було зроблено обшук. Тепер у США йому пред'явлене обвинувачення в зберіганні, розповсюдженні, збуті дитячої порнопродукції і спробі вступити в статевий контакт із неповнолітнім. За це загалом йому загрожує сорок п'ять років ув'язнення¹.

Значний виховний вплив має оголошення вироку. Покарання, яке виноситься судом, повинно бути справедливим і відповідати вимогам закону про зіставлення покарання тяжкості скоєного злочину й індивідуально-психологічних особливостей особистості підсудного. При цьому варто звертати увагу і на формулювання вироку: він повинен бути чітким і ясним, конкретним і дохідливим для всіх присутніх у залі судового засідання.

Стосовно підсудних виховний вплив суду продовжується і після винесення вироку протягом досить тривалого часу, необхідно для виправлення злочинців. Ефективним виховним засобом виступає громадська думка, сила якої виявляється в тому, що особистість постійно відчуває на собі вплив сукупності правових і моральних вимог, соціальних норм. Дієвість використання громадської думки залежить від того, наскільки вона авторитетна для підсудного, тому звертаються до неї з метою виховного впливу тільки тоді, коли суд буде переконаний в небайдужому ставленні підсудного до цієї думки.

Нарешті, для виховного впливу суду на всіх учасників судового процесу важливе значення має дотримання етичного боку правосуддя. Про це писав ще А.Коні: “Можна також наполегливо бажати, щоб у виконання форми й обрядів, якими супроводжується відправлення правосуддя, вносився смак, почуття міри і такту, тому що суд є не тільки судилищем, а й школою”².

Отже, психологія судової діяльності будується на вивченні як загальнопсихологічних (сприйняття, представлення, мислення, уява, пам'ять та ін.), так і соціально-психологічних (розуміння людьми один одного, авторитетність особистості, колегіальність ухвалення рішення, конформізм тощо) характеристик усіх учасників судового

¹ Див.: Маньяк выходит на охоту // Труд-7. — 2001. — № 23. — 7 июня.

² Коні А. Ф. Избр. произведения. — Т. 1. — С. 47.

процесу та їхніх стосунків. Психологічний аналіз судової діяльності дає можливість побачити найскладніші її форми і розробити рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності правосуддя.

§ 2. Психологія судді

Головну роль у здійсненні функцій правосуддя відіграє особистість судді, його професійна майстерність, моральні якості. Як організатор судового процесу суддя повинен володіти цілеспрямованістю, організаторськими здібностями, наполегливістю, високим рівнем самоорганізованості, критичним ставленням до результатів попереднього розслідування, умінням управляти своєю і чужою емоційною сферою. Досвідченому судді притаманна висока відповідальність за свою діяльність, за прийняті рішення. Оскільки суддя постійно перебуває в центрі уваги всіх учасників судового процесу, то його мова, репліки, зауваження, запитання і навіть міміка, жести, поза піддаються контролю й оцінці присутніх у залі. Щодо цього першокласний суддя відзначається витримкою і неупередженістю, ввічливістю, умінням слухати людину.

Розкриваючи психологію судді, слід зазначити, що однією з головних характеристик особистості судді є його професійна спрямованість. Під професійною спрямованістю розуміється сукупність моральних, інтелектуальних, характерологічних і психофізіологічних якостей особистості. Професійна спрямованість судді містить у собі такі елементи:

- 1) **усвідомлення свого професійного обов'язку.** Почуття обов'язку передбачає турботу про професійну честь, про постійне удосконалення своєї професійної майстерності, прагненням виховувати своєю діяльністю шанобливе ставлення до закону, правосуддя. Професійний обов'язок судді поєднується з високими етичними вимогами, серед яких важливе місце займає суддівська совість. У чому суть цього поняття? Як поняття моральної свідомості совість виражає здатність особистості здійснювати самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки.

Ось як визначив роль і значення суддівської совісті Ю. Грошевой: “Саме суддівська совість служить внутрішнім стимулом до дотримання вимог закону, до формування такого змісту переконання, що від-

повідает зібраним у справі доказам. Совість судді протистоїть таким негативним якостям ... як упередженість, грубість і т. д. Якщо суддя усвідомить, що він упереджено оцінив той або інший доказ, що під його головуванням у кримінальній справі не досліджені всі можливі судові версії, він відчуває докори сумління, осуджує себе. Інакше кажучи, совість судді, усвідомлення ним професійного обов'язку обумовлює й усвідомлення особливої відповідальності за повноту, об'єктивність і різнобічність дослідження кримінальної справи, за законність і обґрунтованість судового вироку”¹. Із сказаного випливає, що суддівська совість змушує суддю, по-перше, співвідносити свої рішення з нормами права і моралі, а по-друге, у своїй діяльності керуватися власними переконаннями і протистояти різноманітним зовнішнім впливам;

- 2) **рівень професійної правосвідомості.** Особливість прояву правосвідомості в судді полягає в тому, що власні висновки в справі він співвідносить зі своєю правосвідомістю. У кожному конкретному випадку суддя визначає, чи відповідає його особиста правова оцінка фактів і подій кримінальної справи і рішення, яке ухвалюється, вимогам закону;
- 3) **творчий підхід до здійснення суддівських функцій.** Незважаючи на те, що професійна діяльність судді чітко регламентована законом, у роботі досвідчених суддів завжди присутній елемент творчості, оригінальності, неповторності;
- 4) **нетерпимість до порушення вимог законності.** Цей елемент професійної спрямованості судді означає, що у своїй роботі він прагне сформулювати такий зміст знань про обставини розглядуваної справи, який вірогідний й отриманий відповідно до вимог закону. Крім того, нетерпимість до порушення вимог законності свідчить про суворе виконання всіх процесуальних норм, про відсутність формалізму і поверховості щодо вивчення кримінальної справи, її розгляду і щодо ухвалення рішення в справі.

Українськими важливими якостями судді є чесність, справедливість, принциповість, неупередженість стосовно справи і людей. Саме ці якості судді сприяють повноті, об'єктивності і різнобічності вивчення обставин кримінальної справи, прийняттю законного рішення і винесенню обґрунтованого вироку. Неприпустимо виникнення в суд-

¹ *Грошевой Ю. М.* Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Х.: Выща шк., 1975. — С. 55.

ді такого психологічного феномена, як упереджене ставлення до підсудного або потерпілого. Знову звернемося до Ю. Грошевого: “Упередженість ставлення судді до особистості підсудного, його показань, до сукупності дивних у справі доказів тягне за собою однобокість їхньої оцінки. Упередженість судді припускає включення в орбіту уваги тільки тих фактів, що тією чи іншою мірою відповідають заздалегідь сформованій думці. Упередженість спричиняє судові помилки не тільки в дослідженні фактичних обставин справи, а й у правовій кваліфікації скоєного, в обранні міри покарання”¹.

Уміння керувати своїми почуттями, виявляти витримку, самовладання — ці якості також необхідні судді. Відомо, що судова діяльність завжди пов’язана з емоціями, причому частіше всього — негативними, бо злочин і сам злочинець викликають у людини почуття обурення, презирства. Проте суддя, внутрішньо переживаючи факти і події, не повинен при їхньому сприйнятті виявляти свої емоції зовні. Його неупереджена поведінка може сприяти встановленню об’єктивної істини щодо кримінальної справи. Крім того, подібна поведінка судді забезпечує виховний вплив судового розгляду.

Специфічність діяльності судді вимагає від нього вияву таких вольових якостей, як рішучість, упевненість, самостійність, сміливість. Складно перебороти сумніви і коливання, здійснити конструктивну діяльність і прийняти рішення, якщо суддя не має вольових якостей. Слід мати на увазі і такі фактори в діяльності судді, як дефіцит часу, робота в умовах інформаційних “перешкод”. Усе це ще раз підкреслює значущість формування і розвитку в судді зазначених вольових якостей.

Розгляд кримінальної справи вимагає від судді і певних психофізіологічних якостей. Це — висока працездатність, швидкість орієнтування в ситуації, емоційна стабільність, розвинені властивості уваги (стійкість, розподіл і переключення уваги) та ін.

Суддя є головним організатором спілкування в ході судового процесу, чії комунікативні навички й уміння багато в чому визначають його ефективність. Створення доброго емоційного настрою в залі судового засідання (мається на увазі насамперед ділового настрою!) сприяє успішному розгляду кримінальної справи. Уміння зняти нервові напруження у деяких учасників судового процесу, прояв шаноб-

¹ Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — С.89.

ливого ставлення до кожного з них, організація судового допиту, такт і чуйність, уміння слухати — усе це безпосередньо впливає на роботу суду і пов'язано з комунікативними якостями судді.

Найчастіше діяльність суду здійснюється в складних, напружених умовах, які часом переходять у конфлікт. І це не випадково, оскільки судовий процес, по суті, відтворює драматичні і трагічні події дійсності, що викликає у зацікавлених осіб ненависть, злість, агресивність і т. п. Тому витримка судді, його толерантність, спокій, а також необхідна вимогливість як особи, наділеної владою, є дуже істотними і необхідними його особистісними властивостями. Аналізуючи комунікативні якості судді, необхідно відзначити і його уміння активно впливати на підсудних, потерпілих, свідків, які дають помилкові показання. Воно виявляється в тому, що суддя вміє підказати як себе вести, розкрити суперечливість у показаннях, довести невинуватість відмови тієї або іншої особи від давання правдивих показань про скоєння злочину.

Оскільки головним інструментом обвинувачення є усна мова, то для досягнення ефективності психологічного впливу на інших людей судді потрібна висока мовна культура. У виступі судді усі думки повинні бути пов'язані між собою так, щоб одна думка містила в собі зачатки іншої, і водночас усе в його промові має бути підпорядковано одній головній думці. Багато дослідників судового красномовства відзначають: у промові судді не повинно бути надмірної підвищеної жестикуляції, дратівливості, грубості, глузування, зайвої повчальності. Суддя має пам'ятати про те, що одним простим словом можна іноді висловити всю суть справи, що краса звуку окремих слів і виразів має велике значення в його промові.

В основі діяльності судді при винесенні вироку є його внутрішнє переконання. Він повинен напружувати усі свої душевні сили для пошуку істини в справі, а не перебувати в полоні скороминущої думки. Суддя не має права вирішувати справи за принципом: “Я так хочу”. Його девізом повинен бути принцип: “Я не можу інакше, бо так вимагає закон”¹.

Доводиться визнати, що деякі судді, на жаль, мають негативні особистісні якості — безвідповідальність, самовпевненість, грубість, недовіра до людей, низькі моральні засади. Все це призводить до професійної деформації судді. Показові в цьому плані думки журналіста

¹ Кони А. Ф. Собр. соч. В 8 т. — М.: Юрид. лит., 1967. — Т. 4. — С. 39.

А. Агеева в його аналітичній статті, присвяченій майбутній судовій реформі в Росії: “Достатньо поставити просте запитання: чи користуються російські суди хоч якимось авторитетом серед населення? Чи вважає російський громадянин, що суд ефективно захищає його особисті права і свободи, що взагалі він стоїть, як йому належить, на сторожі законності? Будь-яке експрес-опитування виявить невеселу реальність: прийнято вважати, що судді корумповані, що вироки продаються, купуються і просто замовляються за начальницькими телефонами, що будь-яку свою правову проблему надійніше і дешевше розв’язувати поза судом, нехай навіть і за допомогою кримінальних структур. В атмосфері такої тотальної недовіри і неповаги про яку таку третю гілку влади можна говорити?!“¹

Тут йдеться про російських суддів, але приклади професійної деформації суддів є й в нашій країні. Тільки високі моральні якості, відповідний рівень культури, розвинені професійні властивості, бажання і здатність досконально розібратися в усіх обставинах кримінальної справи, справедливість в їхній оцінці можуть вселити людям повагу і до судді, і до правосуддя в цілому.

Діяльність судді, як і будь-яка інша фахова діяльність, має свої риси. Судовий процес характерний своїми цілком специфічними умовами і потребує визначених психологічних особливостей від особистості судді. Всяке слідство і судовий розгляд представляє складну психологічну картину, припускає серйозне напруження мислення, спостережливості. Підвищена навіюваність або самонавіювання, яскраво виражений суб’єктивний тип установки дуже ускладнюють роботу судді і можуть спричинити ряд дефектів. Тому висловлена ще в 30-х роках ХХ ст. думка відомого психолога А. Лурії про необхідність вивчення особливостей діяльності судді й особливостей психічних функцій², яких вимагає ця робота, є актуальною й донині.

Слід зазначити ще й таке: вплив обстановки суду на діяльність судді. Сучасна перевантаженість суду позначається на роботі суддів, яким доводиться працювати до знемоги. Майбутня судова реформа в Україні повинна торкнутися і цієї сфери — треба створити найсприятливіші умови роботи суддів, за яких можна було б розраховувати на максимальну продуктивність їхньої праці.

¹ Агеев А. Реформа строгого режима // Профиль. — 2001. — № 17. — С. 19.

² Лурья А. Р. Экспериментальная психология в судебном-следственном деле // Сов. право. — 1927. — № 2 (26). — С. 84–100.

§3. Психологічні особливості судового допиту

Основні психологічні закономірності допиту розглянуті в розділі 8 “Психологічні основи допиту” цього посібника. Проте судовий допит має свою специфіку, що відрізняє його від допиту на попередньому розслідуванні. Ця специфіка визначається самою процедурою судового допиту. Так, допит підсудних у суді відбувається, як правило, в такому порядку: головуєчий пропонує підсудному дати показання з приводу пред’явленого обвинувачення і відомих йому обставин справи. Після того як підсудний закінчить виклад своїх показань у вигляді вільної розповіді, його допитують прокурор, громадський обвинувач, потерпілий, цивільні позивач і відповідач, їхні законні представники, захисник, громадський захисник. Підсудному мають право ставити запитання й інші підсудні. Потім його допитують суддя та народні засідателі. Суддя може ставити запитання в будь-який момент судового розгляду.

Такою ж загалом є схема допиту потерпілих і свідків (перед допитом цих осіб попереджають про відповідальність за давання неправдивих показань). При цьому слід зауважити, що згідно з Конституцією України потерпілий чи свідок мають право не давати показань стосовно себе та близьких родичів.

Інша специфіка судового допиту полягає в тому, що суд не має можливості зіставляти отримані показання з доказами, які ще не відомі допитуваному.

Розрізняють такі різновиди судового допиту (рис. 25):

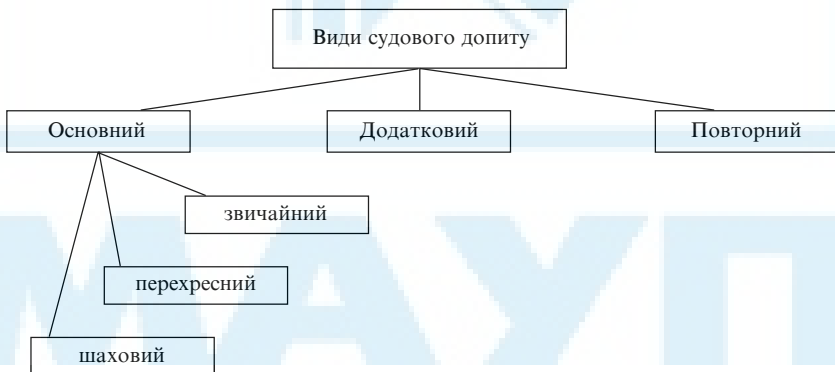

Рис. 25. Різновиди судового допиту

У ході **звичайного** допиту суд та інші учасники судового процесу з'ясовують обставини справи, які їх цікавлять, при допиті підсудного, потерпілого, свідка, експерта. Звичайний допит припускає розповідь допитуваного у довільній формі; відразу ж можуть ставити запитання суд, прокурор, захисник без будь-якої черговості з будь-яких обставин справи.

Перехресний допит припускає, що сторони, які беруть участь у справі, можуть по черзі ставити запитання допитуваному з тієї самої обставини, для того щоб уточнити, розширити і перевірити його показання. “Перехресний допит із більшим успіхом, ніж звичайний, дає змогу розкрити суперечності в показаннях, виявити в них промахи, уточнити деталі і викрити допитуваного в даванні неправдивих показань. Він виявляється ефективним в усіх випадках, коли в показаннях допитуваного є внутрішні суперечності, неточності, коли виникають сумніви в повноті, правдивості і правильності показань”¹.

Коли допустимий перехресний допит? Цей вид допиту застосовується тільки після того, як допитуваний вільно викладе свої показання в справі і відповідь на поставлені запитання. Подібна послідовність дає можливість повніше з'ясувати факти, які підлягають уточненню в ході перехресного допиту. Найчастіше запитання на перехресному допиті спочатку ставить обвинувач або захисник, а потім інші учасники судового процесу.

Сутність **шахового** допиту полягає в тому, що при допиті особи водночас пропонуються запитання іншим особам щодо тих обставин і фактів, про які йдеться в цей момент. Мета шахового допиту — підтвердити або спростувати показаннями інших осіб відомості, отримані в ході основного допиту конкретної особи. Наприклад, допитуючи підсудного, водночас ставлять запитання потерпілому, свідкам тощо.

Отже, шаховий допит відрізняється від перехресного за такими ознаками:

- а) при шаховому допиті допитує один із учасників судового процесу, а при перехресному допит проводять багато осіб;
- б) при шаховому допиті та сама обставина з'ясовується одним допитувачем у різних осіб, а при перехресному кілька допитувачів устанавлюють ту саму обставину в однієї особи.

¹ Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса. — М.: Юрид. лит., 1969. — С. 22.

Додатковий допит полягає у тому, що суд і учасники судового процесу з'ясовують ті факти й обставини справи, що були з різних причин упущені в ході основного допиту, або уточнюють факти, із приводу котрих інші свідки, що потерпіли, підсудні дали інакші показання, ніж особа, яка підлягає додатковому допиту. Застосування додаткового допиту найбільш ефективно, коли підсудний заперечує свою провину або потерпілий (свідок) дає суперечливі показання.

Повторний допит проводиться тоді, коли після основного допиту в зв'язку з дослідженням інших доказів виникають сумніви в правильності отриманих показань або виникає необхідність для їхнього уточнення. Наприклад, допитом одного підсудного суд з'ясував окремі факти події, що сталася, інші ж підсудні дали суду з цієї ж події інакшу фактичну інформацію. У цьому разі суд і учасники судового процесу мають право повторно допитати підсудного.

Судовою психологією і криміналістикою на основі узагальнення судової практики розроблені тактичні прийоми допиту, серед них найефективнішими є:

- а) зіставлення — застосовується для усунення суперечностей, що містяться в показаннях. Зміст прийому — зіставлення суперечливих частин показань (суперечливих показань у цілому) з іншими доказами, що не узгоджуються з ними (при цьому докази не повинні викликати сумнівів в їхній правдивості);
- б) деталізація (конкретизація) — постановка запитань, що дають змогу розділити (розчленувати) загальні і недостатньо конкретні показання на окремі факти і більш глибоко їх вивчити;
- в) уточнення — постановка запитань із метою з'ясування деталей аналізованого епізоду події (час учинення визначених дій, їхньої послідовності, місця і т. д.);
- г) контроль — постановка запитань, які прямо не стосуються теми допиту, але дають можливість одержати контрольні відомості для перевірки правильності показань. Контроль дозволяє оцінити достовірність показань у цілому;
- г) нагадування — постановка запитань, що допомагають допитуваному пригадати окремі факти або деталі події. Прийом варто використовувати з урахуванням того, що нагадування про окремі моменти події і постановка навідних запитань — два принципово різних підходи;

д) наочність — використання в ході допиту різноманітних наочних приладів (планів, схем, ілюстрацій, фотографій, предметів і т. д.), щоб викликати у допитуваного асоціативні уявлення.

Як правило, зазначені тактичні прийоми судового допиту застосовуються в певному поєднанні.

Розглянемо докладніше психологічні особливості допиту підсудного, потерпілого і свідків.

Допит підсудного. В чому відмінність допиту підсудного в суді від допиту цієї ж особи як обвинувачуваного на попередньому розслідуванні? От яку відповідь на це запитання дає О. Ратінов. Характеризуючи психологічні особливості підсудного, він відзначає, що вони “обумовлені близькістю остаточного рішення справи, гласністю допиту, наявністю вагомих обвинувальних доказів, знайомством обвинуваченого з усіма матеріалами попереднього розслідування, які в його присутності і за його участю перевіряються на суді, більшою підготовленістю до захисту. Дія цих факторів дуже різноманітна і часом суперечлива”¹.

Психологія підсудного безпосередньо впливає на його поведінку. З одного боку, він більш ґрунтовно продумує свою позицію і підготовлений до сприйняття особливостей судового процесу. З другого боку, на підсудного сильний зовнішній вплив справляє присутність у залі судового засідання великої кількості людей. Одних публіка скоує, знижує тонус і активність у діях і поведінці, інших, навпаки, змушує триматися підкреслено незалежно, впевнено і вільно, третіх — пригнічує і т. д.

За своєю суттю допит підсудного — один із засобів установлення судом обставин розглядуваної кримінальної справи. При цьому для суду важливо не повторення показань, які дав підсудний на попередньому розслідуванні (вони можуть бути правдивими або неправдивими), а важливо, щоб він на суді дав правильні показання, які відповідають обставинам справи. Досить часто в ході допиту в суддів виникає сумнів, що підсудний говорить правду. В такому разі вони не тільки можуть, а й повинні справити на нього необхідний психологічний вплив з метою одержання об’єктивних показань.

Ефективність допиту залежить від багатьох умов, серед них найбільш істотними, на наш погляд, є такі:

¹ Ратінов А. Р. Судебная психология для следователей. — С. 216.

- 1) установлення психологічного контакту між судом і підсудним. Це нелегка задача, оскільки складна сама обстановка судового розгляду. Сувороб'єктивність, без будь-якої упередженості, із з'ясуванням обставин як проти підсудного, так і на його користь, тактовна поведінка самих суддів, правильне вирішення судом заявлених клопотань (у тому числі підсудним) — усе це створює сприятливу психологічну обстановку¹;
 - 2) індивідуальний підхід до підсудного. Варто одержати з матеріалів справи такі відомості про риси характеру підсудного, його навички, схильності, інтереси, використання яких сприяло б одержанню точних і правдивих показань;
 - 3) взаємини між прокурором і захисником. Неприпустимі у стосунках між ними грубість, нетактовність, роздратування, неетичні заяви і репліки;
 - 4) характер і тон запитань підсудному. Часом суддя або інший учасник процесу, формулюючи запитання, показує своє негативне ставлення до підсудного і його показань, демонструє зневагу до нього. Така поведінка ускладнює допит, підсудний замикається і часом відмовляється від давання показань. Запитання повинні формулюватися чітко, стисло, зрозуміло й в коректному тоні.
- З психологічного погляду цілком зрозуміло, що тактичні прийоми й особливості допиту підсудного залежать від його поведінки на суді, обраної ним позиції (табл. 6).

Таблиця 6

Психологічні особливості допиту

Підсудного, який визнав себе винним	Підсудного, який не визнав себе винним	Підсудного, який на попередньому слідстві визнавав себе винним, а в суді провини заперечує
1	2	3
<i>Мета</i> — повне, всебічне й об'єктивне з'ясування всіх обставин справи. Характерні риси допиту — деталізація показань, одержання максимуму фактичних даних	<i>Мета</i> — з'ясування і зіставлення окремих фактів у показаннях для одержання висновку про винність або невинність підсудного	<i>Мета</i> — з'ясувати причину зміни показань (бажання уникнути відповідальності, пом'якшити свою провини, обмовити кого-небудь, отримання показань незаконним способом чи шляхом примусу, насильства та ін.) і довести винність або невинність підсудного

¹ *Пантелеєв В. А.* Психологія судового розбиральства по уголовным делам. — М.: Ун-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы, 1980. — С. 76–77.

1	2	3
<p><i>Тактичні прийоми допиту</i> — конкретизація, зіставлення, уточнення, контроль.</p> <p><i>Очікуваний результат</i> — одержання інформації про мотиви злочину, коло учасників, умови формування злочинного заміру, психологію підсудного</p>	<p><i>Тактичні прийоми допиту</i> — деталізація, зіставлення, уточнення, контроль, наочність.</p> <p><i>Характерні риси допиту</i> — постановка несподіваних запитань і запитань “здалеку”, апеляція до позитивних якостей підсудного.</p> <p><i>Істотна деталь</i> — зіставляти показання тільки з достовірними доказами</p>	<p><i>Тактичні прийоми допиту</i> — деталізація, зіставлення, контроль, нагадування, наочність, уточнення.</p> <p><i>Характерні риси допиту</i> — пред’явлення доказів, що узгоджуються з показаннями на попередньому слідстві, проведення за необхідності очної ставки, використання кінознімання або магнітного запису попереднього розслідування, а також висновки судово-медичної, криміналістичної експертизи</p>

Кілька слів про допит неповнолітнього підсудного. Звичайно після з’ясування анкетних даних і окремих особистісних якостей йому ставиться запитання, чи визнає підсудний себе винним, а потім він дає показання у вигляді вільної розповіді. Якщо підсудний визнає себе винним, то суд і учасники судового процесу ставлять йому уточнювальні, детальні і контрольні запитання, мета яких — одержати фактичні дані для перевірки показань. У судовій практиці трапляються випадки, коли неповнолітні підсудні визнають себе винними в злочинах, які вони не скоювали, щоб приховати провину дорослих злочинців. Тому в ході допиту ставляться такі запитання, відповіді на які може дати тільки людина, яка дійсно скоїла злочин (до числа таких запитань належать насамперед ті, що спрямовані на з’ясування деталей злочину). В разі якщо неповнолітній підсудний не визнає себе винним, суд і учасники судового процесу повинні сформулювати ряд конкретних і уточнювальних запитань, а за необхідності — використовувати психологічні прийоми викриття неправдивих показань. З огляду на індивідуально-психологічні особливості неповнолітнього підсудного, запитання будь-якого типу варто формулювати дохідливо, чітко, ясно і коротко.

Допит потерпілих і свідків. Які психологічні особливості допиту потерпілих і свідків у суді? Чим ці особливості обумовлені? Одна з особливостей пов’язана з дією фактора часу — потерпілі і свідки дають показання в суді через досить тривалий проміжок часу після показань на

попередньому розслідуванні. У зв'язку з цим виявляється така властивість людської пам'яті, як забування. Щоб не припуститися неточностей і неповноти в показаннях, суд і учасники судового процесу повинні справляти на потерпілих і свідків психологічний вплив, мета якого — спонукати їх пригадати ті факти, обставини і їх деталі, що мають значення для кримінальної справи. Необхідно ставити запитання так, щоб кожне наступне було логічним продовженням попереднього. Крім того, на показання свідків і потерпілих певний психологічний вплив справляє реакція людей, які присутні у залі судового засідання. Реакція залу може змінити психічний стан допитуваного, що часом викликає додаткові труднощі в пригадуванні і відтворенні фактів. “З одного боку, — відзначає А.В. Дулов, — реакція залу підвищує виховний вплив судового слідства, допомагає виховувати відповідне ставлення до вчинків і поведінки. Але ця ж реакція може створити й негативний емоційний стан у допитуваного і тим самим ускладнити процес встановлення істини. Реакція присутніх у залі осіб у деяких випадках може виступати як своєрідна форма навіювання, під впливом якого свідки іноді можуть змінювати свої показання”¹.

Краще використання психологічних якостей потерпілих і свідків можливо тоді, коли дотримуються такі умови судового розгляду справи:

- у залі панує спокійна, ділова обстановка;
- суд виявляє коректність, об'єктивність при розгляді кримінальної справи;
- головуєчий й інші судді шанобливо ставляться до прав усіх учасників процесу;
- вживається рішучих заходів щодо наведення порядку в залі суду та ін.

У ході допиту свідків і потерпілих у суді важливо встановити, чи є суперечність між показаннями, даними ними на попередньому розслідуванні й у суді. Найявніші розбіжності пояснюються багатьма причинами:

- свідок на попередньому розслідуванні давав неправдиві показання, а в суді вирішив розповісти правду;
- свідок у суді дає неправдиві показання, а раніше говорив правду;
- показання потерпілого або свідка неточно зафіксовані слідчим;
- потерпілий або свідок за час, що минув з моменту допиту його слідчим, забув окремі деталі події;

¹ Дулов А. В. Судебная психология. — С. 385.

- потерпілий або свідок піддався тиску родичів підсудного, інших людей або засобів масової інформації;
- у процесі судового допиту відбулося пожвавлення спогадів і вгасання гальмування, що було під час допитів на попередньому розслідуванні;
- свідок, потерпілий отримав нову інформацію й у зв'язку з цим доповнює і уточнює свої показання¹.

Для усунення суперечностей у показаннях необхідно чіткими і конкретними запитаннями допомогти свідкам і потерпілим пригадати ті факти та їх деталі, що цікавлять суд і учасників судового процесу. У таких випадках доцільно:

- а) формулювати такі запитання, що розчленовують подію на окремі частини (здавши якийсь факт, людина за асоціацією може пригадати й інші);
- б) ставити запитання, пов'язані з якимись подіями в житті допитованого;
- в) пред'являти речові докази, за допомогою яких можна пригадати або уточнити обставини, які цікавлять суд;
- г) давати для прослуховування магнітофонний запис їхніх показань та ін.

Судова практика свідчить, що найскладнішим є допит неповнолітніх і малолітніх потерпілих і свідків. Одна з причин полягає в тому, що ці особи легко піддаються навіюванню, не завжди здатні адекватно сприйняти і правильно пояснити окремі факти. У зв'язку з цим при допиті неповнолітніх і малолітніх потерпілих і свідків їм потрібно ставити запитання особливо чітко і ясно, використовуючи уточнювальні, детальні і контрольні запитання. Допит неповнолітнього свідка повинен проводитися за участю педагога, його батьків, опікунів.

§ 4. Психологія судових суперечок і винесення вироку

Формування особистого переконання суддів у справі відбувається в процесі з'ясування кожним із них усіх фактів і обставин, їх осмислення й оцінки, виявлення між ними певних зв'язків і закономірнос-

¹ *Ароцкер Л. Е.* Тактика и этика судебного допроса. — С. 94.

тей. Значну роль у формуванні особистого переконання суддів по розглядуваній справі відіграють промови прокурора і захисника. Певною мірою своїми виступами і прокурор, і захисник справляють психологічний вплив на суд, щоб домогтися бажаного для них результату.

Прокурор у своїй промові підтримує правильність висунутого підсудному обвинувачення або у встановленому законом порядку відмовляється від обвинувачення, аналізує підсумок судового слідства з погляду державного обвинувачення. Захисник, виступаючи після прокурора, у своїй промові висловлює суду свою думку щодо значення перевірених і досліджуваних у процесі судового слідства доказів із позиції захисту. Він наводить докази, що спростовують обвинувачення, пред'явлені підсудному, викладає факти й обставини, що пом'якшують його провину, висловлює свою думку з приводу запропонованого прокурором покарання, вступає з ним у полеміку, а також висловлює свої міркування з приводу застосування кримінального закону та міри покарання.

Цілком очевидно, що позиції обвинувачення і захисту різні. І прокурор, і захисник прагнуть переконати суд у правильності своїх позицій. Кожен із них дає ретельний аналіз не тільки тих доказів, які підтверджують висновки, що викладаються промовцем, а й тих, що використовує протилежна сторона в спростуванні.

Судді здійснюють складну розумову діяльність: “Уважно вислуховуючи виголошені промови, судді подумки слідом за ораторами критично простежують пройдений у процесі судового слідства шлях пошуку істини. Осмислюючи факти, їх пояснення, висновки прокурора і захисника, вони мимоволі порівнюють їх із власними висновками, стосовно правдивості яких у них склався відповідний ступінь упевненості. Збіг висновків промовця з особистими висновками суддів сприяє формуванню в останніх ще більшої впевненості в їхній правильності. Розбіжність же у висновках змушує суддів критично оцінити ту сукупність доказів, що наводиться на їхнє підтвердження. При цьому судді зосереджують увагу і на тих знаннях, що формують їхнє власне переконання. Це приводить до того, що суперечності між висновками у промовах прокурора і захисника, з одного боку, і сформованими у свідомості суддів — з другого, спонукають останніх до перевірки обґрунтованості одних і других. Подібним чином судді поступають і в разі наявності суперечностей у висновках прокурора і захисника. Така розумова діяльність суддів на цьому етапі судового

розгляду дає їм змогу пройти ще раз процес переконання в істинності або хибності висновків, що сформувалися”¹.

Слід зауважити: ступінь впливу прокурора і захисника на формування особистого переконання суддів залежить не тільки від якості їхніх промов, а й від наявності у суддів свого власного переконання. І чим більш завершеним є суддівське переконання, сформоване в ході з’ясування ним фактів і обставин справи, їхнього осмислення й оцінки, тим важче воно піддається зміні під впливом виступів прокурора і захисника. Обидва в процесі судових суперечок впливають на суддів, по-перше, логічною доказовістю промов і, по-друге, емоційно-психологічною переконливістю. Логічне й емоційне служать одній меті і виступають завжди в нерозривній єдності. Водночас кожен із цих методів має своє призначення:

- логічний доказ служить засобом обґрунтування запропонованих висновків;
- емоційний вплив припускає безпосередній вплив на почуття суддів.

Заключна стадія судового розгляду — винесення вироку. Специфіка стосунків, що виникають між складом суддів у кімнаті для нарад, полягає в тому, що судді позбавлені можливості вступати в контакт з іншими особами. Звідси — необхідність кожним із суддів виявляти підвищену психічну активність (розумові операції, робота пам’яті й уваги, спрямованість і концентрація уваги і т. п.) під час обговорення всіх питань, що стосуються винесення вироку. У кімнаті для нарад в обов’язковому порядку повинна виявлятися така психологічна закономірність спілкування, як побудова стосунків між суддями на принципах рівності, взаємної поваги і довіри. Порушення зазначених вимог може призвести до грубих юридичних помилок.

У чому перевага колегіального обговорення в кімнаті для нарад при винесенні вироку? Колегіальне обговорення усуває вплив емоційного компонента в тій інформації, що сприймав кожен із суддів у ході судового розгляду, забезпечує більш точне і повне розуміння цієї інформації. Колегіальне обговорення, в кінцевому підсумку, знижує імовірність фактичних помилок. А сам факт суворого обмеження колегіальності сприяє підвищенню почуття відповідальності суддів за результати їхньої діяльності.

¹ Бохан В. Ф. Формирование убеждений суда. — Минск: Изд-во БГУ, 1973. — С. 121.

Загальна процедура ухвалення рішення (винесення вироку) така:

- головуючий ставить запитання в тій послідовності, в якій вони викладені щодо вимог кримінально-процесуального законодавства;
- вислухавши думки суддів (ніхто з них не має права утримуватися від відповіді), головуючий висловлює своє власне переконання з питання, що вирішується¹;
- якщо особисті думки кожного із суддів за змістом збігаються, то колективна думка формується в процесі їх виявлення;
- якщо думки суддів розділяються, то організується обговорення питання, що вирішується, і тих обставин кримінальної справи, які впливають на його розв'язання. За наявності розбіжностей у думках з'ясовуються ті докази, на підставі яких у суддів формувалися особисті переконання. Після обговорення спірних обставин приймається колективне рішення простою більшістю голосів.

Психологічну атмосферу обговорення спірних обставин досить точно описує В. Бохан: “У дискусії, що виникає між судьями в кімнаті для нарад, варто розрізнити такі моменти: доведення власної думки, вимагання доказів від іншого і спростування думок співрозмовника. Поряд із доведенням власної думки суддя повинен уважно оцінювати і розбирати вголос переконання інших членів складу суду. Якщо переконання не вмотивовані, то варто звернути увагу суддів на цю обставину і запропонувати навести докази, що підтверджують ці переконання. Тільки за наявності доказів можна робити висновки про хибність або істинність висловлюваних переконань. Помилкові думки варто не тільки заперечувати, а й спростовувати їх, тобто наводити на підтвердження їхні хибні пояснення, мотивування, докази”².

Залежно від характеру прийнятого рішення (осудження підсудного, виправдання його або спрямування справи на додаткове розслідування) складається відповідно обвинувальний або виправдувальний вирок, або визначення суду.

Судді в ході обговорення доходять висновку не тільки про винність підсудного, а й визначають йому міру покарання, базуючись при цьому на встановлених нормах закону. Суттєво, що питання про

¹ Закон зобов'язує головуючого висловлювати свою думку останнім. Ця вимога має психологічне пояснення: не допустити навіювального впливу з боку головуючого.

² Бохан В. Ф. Формирование убеждений суда. — С. 139.

міру покарання вирішується, в тому числі, і на підставі різнобічного вивчення особистості підсудного.

Слід зазначити, що в окремих випадках суд відчуває реальну складність винесення вироку через недосконалість законодавчих норм. Приміром, у Росії зростає кількість ритуальних убивств, проте суди при призначенні міри покарання ставлять засудженим якісь інші мотиви. Причина проста: жоден служитель Феміди не ризикне обґрунтувати вирок, виходячи з неіснуючої норми кримінального права, — сучасний російський закон не передбачає відповідальності за відправлення культових обрядів, що потребують людських жертв.

Своєрідну крапку в самоосвіті Максима К. поставив так званий культ сатани, що наказує сповіднику заволодівати душами людей у визначені дні місячного календаря. Відправлення цього ритуалу нібито повертало його учасникам почуття внутрішньої рівноваги.

Першою жертвою Максима і його одновірця Ігоря став вісімнадцятирічний Денис, якого вони спочатку побили, потім ввели у вену препарат, що паралізує, а потім двічі вдарили ножем у горло. Більше того, Максим відрізав Денисові голову і спеціальним ножем вирізав із його шиї иматок тканини, виготовив у такий спосіб сатанинський “фетиш”, що дає його власнику право володіти душею убитої ним людини. Згодом склянка з цим продуктом буде виявлена міліціонерами в безпосередній близькості від їхнього кубла.

Але душевного спокою, знайденого сатанистами в результаті вбивства Дениса, вистачило тільки на тиждень. За першим з’явилися друге, третє, четверте вбивства...

За визначенням Санкт-Петербурзького міського суду Максим К. засуджений на 24 роки позбавлення волі з утриманням у колонії суворого режиму. Як мотив, що підштовхнув його до вбивства, суд назвав... хуліганські спонування. Подібне мотивування не узгоджується з усім тим, про що говорив Максим у ході всього судового процесу (до речі, визнаний авторитетною комісією лікарів душевно здоровим)¹.

У наведеному прикладі суд визначив суворе покарання, хоча і відчував складність мотивування злочинних дій. Але, як показує судова практика, досить часто при призначенні покарання суд виявляє лібералізм. Так, у п’ятих регіонах Російської Федерації судді відповідно

¹ Див.: Кому подсуден сатана? // Мир криминала. — 2001. — № 6. — 12 мая.

до вердикту присяжних засідателів призначили покарання нижче нижньої межі в 10 % випадків засудження за тяжкі й особливо тяжкі злочини, у 26,6 % випадків — за бандитизм і 100 % засуджених одержали покарання нижче нижньої межі за хабарництво при обтяжувальних обставинах¹.

Справедливе покарання є найважливішим фактором у підвищенні його запобіжного значення. Справедливість — соціально-моральна категорія, що припускає суворе дотримання моральних і правових норм. Недотримання цієї вимоги в оцінці вчинків завжди викликає почуття незадоволеності. “Ніщо, — відзначав славетний філософ І. Кант, — не обурює нас більше, ніж несправедливість; все інше зло, яке доводиться нам терпіти, ніщо в порівнянні з нею”². Стосовно розглядуваної проблеми справедливість означає, що будь-яке порушення кримінального закону повинно одержати належне покарання, яке відповідало б характеру і ступеню суспільної небезпеки. Додамо, що справедливість при призначенні покарання припускає також урахування принципів законності, рівності громадян, гуманності.

¹ Прохоров Л., Ташилин М. Назначение наказания и российская криминогенная ситуация // Российская юстиция. — 1999. — № 8. — С. 37–38.

² Кант И. Соч. — Т. 2. — С. 201.

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА Й АДВОКАТА (у кримінальних справах)

У будь-якій організації, де поділ праці визначено, внески, які очікуються і вимагаються від різних учасників, називаються соціальними ролями¹ (до них відносяться, в тому числі, і професійні ролі²). Ролі не можуть бути визначені в термінах поведінки самі собою, а тільки як сукупність взаємних прав і обов'язків. Обов'язок — це те, що людина змушена робити, виходячи з тієї ролі, яку вона відіграє в конкретній ситуації. Прокурор як посадова особа органів прокуратури здійснює в суді функції державного обвинувача. Адвокат — особа, професія якої — надання юридичної допомоги громадянам і організаціям, в тому числі захист їхніх інтересів у суді. Такі обов'язки прокурора й адвоката викликають відповідні очікування щодо їхніх дій з боку інших людей.

Але виступаючи у визначеній професійній ролі, прокурор чи адвокат володіють також правами стосовно інших учасників того або іншого процесу. Права прокурора й адвоката утворюють експектації (система очікувань, вимог), що звернені до суддів, підсудного, свідків, експертів та інших осіб, які присутні у залі судового засідання.

За своєю суттю діяльність прокурора й адвоката має протилежну спрямованість, що ускладнює їхню взаємодію в суді. Проте з психологічних позицій в діяльності і прокурора, і адвоката є багато спільного: дослідження матеріалів розглядуваної кримінальної справи, вивчення особистості підсудного, формування особистого переконання, проведення допиту підсудного, свідків та ін.

Важливість і значущість прокурорської й адвокатської діяльності потребує докладнішого її розгляду з погляду юридичної психології.

¹ Шибутани Т. Социальная психология. — С. 45–47.

² Див.: *Краткий психологический словарь*. — С. 325.

§ 1. Психологія прокурорської діяльності

Діяльність прокурора дуже різноманітна. Вона пов'язана як із роботою державних органів і посадових осіб, так і з охороною законних інтересів і прав громадян. Обвинувальна діяльність прокурора повинна поєднуватися з усіма іншими його обов'язками.

Прокурор не стоїть над судом, а покликаний сприяти його успішній роботі. Головне завдання прокурора в обвинувальній промові на суді — кваліфікований аналіз доказів. Він повинен переконати інших учасників судового розгляду в *доброякісності* та достовірності цих доказів. У разі заперечення підсудним своєї вини обов'язок прокурора розглянути детально докази, які він наводить, зіставити їх з іншими доказами, показати їхню неспроможність, проаналізувати експертні висновки. Якщо ж дані слідства не підтверджують обвинувачення, пред'явлені підсудному, прокурор зобов'язаний відмовитися від підтримки обвинувачення.

Кваліфікуючи злочин, прокурор має розкрити зміст відповідної статті Кримінального кодексу, обґрунтувати правильність її застосування, розкрити об'єктивні та суб'єктивні сторони відповідного складу злочину. При призначенні покарання він повинен враховувати особистісні особливості підсудного (ціннісні орієнтації, мотиваційну сферу, стиль його поведінки, основні риси характеру та ін.). Справедливо вважають: при характеристиці особистості підсудного розкривається особистість самого прокурора, його ставлення до людей, розуміння їхніх проблем, рівень його професійної та психологічної підготовки. У своїй діяльності прокурор в суді завжди повинен дотримуватися правила: покарання може досягти мети тільки тоді, коли воно законне, справедливе і суворо індивідуалізоване. Психологічний аспект цього правила такий:

- від надмірно суворого покарання може постраждати особистість;
- від надмірно м'якого покарання зникає віра в правосуддя.

Судова практика показує, що найбільш складна частина обвинувальної промови прокурора — характеристика особистості підсудного. Досить часто спостерігається тенденція надмірного “згущення барв” аж до неприпустимого приниження людської гідності. Доречно згадати у зв'язку з цим вислів А. Коні: “...Стриманість у слові, обдуманість і справедливість у висновках і поряд з осудом доведеного

злочину — ставлення до підсудного без черстої однобічності і без образи в ньому почуття людської гідності”¹.

Тільки об’єктивний аналіз державним обвинувачем як позитивних, так і негативних якостей особистості підсудного може сприяти винесенню справедливого вироку. Висловлене положення має особливу актуальність у разі розгляду кримінальних справ, скоєних неповнолітніми. У багатьох випадках аналіз формування особистості неповнолітнього злочинця дає можливість виявити фактори, що суттєво вплинули на проявлення у підлітка криміногенних елементів (пияцтво батьків, відсутність належного контролю за поведінкою неповнолітніх у школі, негативний вплив “вулиці” і т. п.). Соціальний аналіз особистості підлітка і навколишнього мікросередовища, об’єктивна оцінка рівня впливу цього середовища на його психіку, поведінку — одна з важливих сторін у діяльності державного обвинувача. Подібний соціально-психологічний аналіз особистості підсудного стає одним із доказових факторів при визначенні прокурором міри його покарання. Варто зазначити ще один важливий момент у діяльності прокурора при розгляді кримінальних справ про злочини неповнолітніх: він виступає не тільки як обвинувач, а й як вихователь. Тому він роз’яснює сутність законів, принципи моралі, вказує шляхи викорінювання злочинів, що певним чином відбивається на змісті і формі його виступу в суді, на сприйнятті слів прокурора складом суду і всіх присутніх у залі засідання.

Значне місце в обвинувальних промовах прокурора приділяється викладу фактичних даних. На жаль, деякі прокурори замість кваліфікованого аналізу доказів обмежуються переказом матеріалів справи. Оповідальний характер викладу фактичних обставин справи замість аналітичного різко знижує дієвість виступу прокурора в суді і може служити одним із критеріїв його професійної непридатності.

До речі, далеко не всі кримінальні справи вимагають обов’язкового викладу фактичних обставин у промові прокурора. Можна виділити ситуації, коли виникає така необхідність:

- а) прокурор наполягає на зміні обсягу поданого обвинувачення;
- б) прокурор вимагає зміни кваліфікації складу злочину;
- в) між прокурором і захистом з’являється незгода з фактичних обставин справи.

¹ Кони А. Ф. Собр. соч. — Т. 5. — С. 169.

Найбільш ретельно прокурор повинен досліджувати виправдувальні версії, що висувають у судовому розгляді захисник і підсудний. Така ж ретельність і скрупульозність в аналізі доказів повинні бути у випадках, коли обвинувачення засноване на побічних доказах. Річ у тім, що взаємозв'язок цих доказів опосередкований якимись проміжними обставинами і “не лежить на поверхні”. Завдання прокурора в цій ситуації — зробити ці зв'язки очевидними.

Психологічно складним елементом прокурорської діяльності в суді є його полеміка із захистом. У своїх висловлюваннях, репліках прокурор не повинен бути голосливим і необ'єктивним. Вияв поваги до адвоката, громадського захисника є нормою його поведінки в полеміці з ними.

Отже, всебічний аналіз події злочину повинен бути спрямований прокурором на те, щоб довести: подія злочину мала місце, і в його скоєнні винен підсудний. І навіть очевидність справи і визнання провини підсудним не знімає з нього обов'язку доведення обвинувачення. Внутрішнє переконання прокурора в обґрунтованості і законності обвинувачення повинно сформуватися на основі доказів усіх обставин справи. Якщо матеріали судового слідства не підтверджують обвинувачення, пред'явленого підсудному, прокурор зобов'язаний відмовитися від обвинувачення. Це дуже складний психологічний крок з його боку: важко переступити через бар'єр, що виник, тому що він сам підтверджує обвинувальний висновок. Професор М. Єнікеєв підтверджує: “Цим, очевидно, і пояснюється майже повна відсутність відмов прокурорів від обвинувачення в судовій практиці”¹.

Для досягнення успіху у своїй діяльності прокурор повинен мати певні якості. Розглянемо їх, виходячи з особливостей професіограми прокурора.

Пізнавальна (пошукова) діяльність прокурора вимагає розвитку всіх процесів. Оскільки прокурорська діяльність відноситься до категорії складної інтелектуально-практичної діяльності, остільки вона припускає наявність у прокурора таких якостей його психіки, як спостережливість, допитливість, стійкість уваги, уміння сконцентрувати її на важливій для цього тимчасового періоду діяльності і т. д. Цього потребують, з одного боку, жорсткі рамки закону, що регламентує діяльність державного обвинувача, з другого — характер криміналь-

¹ Єнікеєв М. И. Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — С. 575.

них справ, що розглядаються (убивства, бандитизм та ін.), а також соціальна атмосфера, в якій відбувається його діяльність.

Пізнавальна (пошукова) діяльність прокурора має особливе значення при веденні допитів у залі судового засідання членів злочинного угруповання. Тут у всій повноті виявляються його спостережливість, орієнтування в ситуації тощо.

Одна з найважливіших професійних сторін у діяльності прокурора — комунікативна. Спілкування займає в роботі державного обвинувача одне з головних місць і пов'язане з установленням істини у кримінальній справі. У процесі судового розгляду прокурор спілкується з адвокатами, експертами, підсудними, потерпілими, свідками і до кожного з них повинен знайти відповідний підхід, манеру поведінки. У зв'язку з цим слід особливо підкреслити необхідність оволодіння прокурором мистецтвом промови, бо, як відзначав А.Кони, “слово — одне з найбільших знарядь людини. Безсиле саме по собі — воно стає могутнім, коли сказане вміло, щиро і вчасно. Воно здатне захоплювати собою того, хто говорить і засліпити його навколишнім блиском. Тому моральний обов'язок судового оратора — поводитися обережно і помірковано з цією зброєю і робити своє слово лише слугою глибокого переконання, не піддаючись спокусі гарної форми...”¹. Обвинувальна промова прокурора, її майстерність є теж одним із критеріїв його професійної підготовки.

Судова практика показує, що завдяки високому розвитку комунікативних навичок і умінь прокурор під час діалогу з підсудним викликає його на відвертість, формує в нього прагнення очиститися від неправди і дати правдиві показання. У створенні такого психічного стану підсудного виявляються майстерність постановки запитань, ведення діалогу, звертання до емоційної сфери підсудного та ін.

Ця історія сталася в маленькому місті Блореченську Краснодарського краю. Три школярки ні за що убили матір однієї з них. Лена Д., Світлана М. і Світлана А. вчилися добре, жоден шкільний захід не обходився без них. Лена Д. росла в сім'ї одна, мама ходила за нею, як курка за непутящим курчам. Зайва опіка 16-річній школярці набридла: через постійне слідкування, обвинувачення і повчання матері своєї дочки і її подруг почалися сварки. Після чергової такої сварки дівчата все обговорили, а наступного дня скоїли звір'яче вбивство. На березі річки

¹ Кони А.Ф. Приемы и задачи прокуратуры // Собр. соч. — Т.4. — С.124–125.

дочка хлюпнула в обличчя матері кислотою, потім “дияволиці” зтягнули жінку в яр, спорудили вознище і вилили на неї бензин...

“Панянки”-вбивці подбали про алібі, але зробили це достатньо невміло, тому слідство незабаром вийшло на них...

Лена Д. заперечувала свою причетність до вбивства, плуталася в показаннях, на окремі запитання не давала відповідей. Прокурор, старанно вивчивши її життя і психічні особливості, розповів на суді про те, що Лена — не рідна дочка Ольги Олександрівни, що жінка удочерила її, коли та була зовсім маленькою, дворічною дівчинкою, саме тому так піклувалася про неї. Після цих слів Лена Д. визнала себе винною і дала правдиві показання¹.

Сутність конструктивної (реконструктивної) сторони діяльності прокурора полягає в аналізі і синтезі тієї інформації, що зібрана в справі під час попереднього судового слідства з погляду створення концепції державного обвинувачення. Необхідно дати пояснення:

- коли прокурор ознайомлюється з матеріалами попереднього розслідування, то його розумова діяльність спрямована насамперед на реконструкцію події злочину (відтворення події, що мала місце в минулому, за зібраними слідчими доказами);
- встановлення істини в справі, планування його судової перспективи є конструктивною стороною діяльності прокурора.

Конструктивна сторона прокурорської діяльності вимагає від прокурора доброї оперативної і довготривалої пам’яті, схильності до аналітичного мислення й уяви, таких якостей його розуму, як глибина (здатність проникнути в сутність фактів, передбачати результати вчинків і явищ), широта (можливість охопити одночасно велике коло питань і фактів), швидкість (уміння швидко оцінювати обстановку і приймати грамотні рішення), критичність (здатність зважувати факти, відшукувати помилки та ін.), гнучкість (здібність до аналізу явищ із різноманітних поглядів, варіювання засобів дій і т. д.).

Значущими для організаційної сторони діяльності прокурора є його організаторські здібності в роботі з людьми і вольові якості. Що стосується організаторських здібностей в роботі з людьми, то вони виявляються в процесі консультацій з різними спеціалістами, наприклад, криміналістами, психологами, педагогами, медиками та ін.

¹ Див.: *Дьяволицы* // Мир новостей. — 2001. — 8 мая. — № 19 (385).

Організаторські здібності виражаються й в навичках організації своєї роботи: уміння вчасно вивчити матеріали попереднього розслідування, зробити кваліфікований аналіз, одержати додаткову інформацію, підготувати відповідні матеріали для виступу в суді і т. д. Вольові якості прокурора (цілеспрямованість — спрямованість мислення на розв'язання певної задачі і здатність тривалий час займатися її вирішенням, самостійність — уміння знаходити вирішення навіть складних завдань без сторонньої допомоги, наполегливість, зібраність, ініціативність, рішучість та ін.) забезпечують готовність державного обвинувача до складної діяльності для підтримки державного обвинувачення.

Засвідчувальна сторона діяльності прокурора пов'язана з використанням промови в письмовій формі при оформленні передбачених законом постанов. Уміння передати в письмовій формі свою думку для нього так само важливо, як і уміння виражати її вголос.

У ході судового розгляду прокурор вступає в полеміку з різними учасниками судового процесу (полеміка з адвокатом, допит підсудного або потерпілого і т. п.). В усіх випадках успіх спілкування забезпечується досягненням психологічного контакту з учасниками полеміки, здатністю не припуститися конфронтації в спілкуванні з ними. Оскільки державному обвинувачеві в подібних випадках доводиться переборювати протидію осіб, зацікавлених у тому або іншому завершенні справи, то йому важливо дотримуватися спокою, коректного тону, шанобливого ставлення до будь-якого опонента. “Сила обвинувача — у доказах, а не в епітетах”¹, — писав А. Коні. Як би не був переконаний прокурор у своїй правоті, якими б необґрунтованими не здавалися йому заперечення підсудного або захисника, він не повинен показувати своє обурення і роздратування. Якщо, приміром, державний обвинувач не згоден із позицією адвоката-захисника, він повинен довести необґрунтованість його тверджень, спираючись на факти і норми закону.

Отже, прокурор, виступаючи в суді у кримінальній справі, обвинувачує від імені держави, що вимагає від нього виняткової скрупульозності аналізу доказів, бездоганно зроблених висновків і високої мовної майстерності. Розглянуті сторони прокурорської діяльності в його обвинувальній промові виступають у комплексі, але кожна ви-

¹ Коні А. Ф. Собр соч. — Т. 4. — С. 124.

рішує при цьому свої завдання. І чим більш гармонійна професійна структура особистості прокурора, тим вище рівень компетентності, навичок і умінь, професіоналізму в цілому в його діяльності державного обвинувача.

§ 2. Психологічні особливості діяльності адвоката

Діяльність захисника в кримінальному судочинстві спрямована на спростування обвинувачення (підозри), на пошук обставин, які виправдовують або пом'якшують провину. Відповідно до Кримінально-процесуального законодавства України участь захисника при провадженні дізнання, попереднього слідства і в розгляді кримінальних справ у суді є обов'язковою, крім випадків відмови підозрюваного, обвинуваченого і підсудного від захисника у встановленому законом порядку.

Відмова від захисника не може бути прийнята:

- 1) у справах осіб, які підозрюються або обвинувачуються у скоєнні злочину до вісімнадцяти років;
- 2) у справах про злочини осіб, які через свої фізичні або психічні вади (німі, глухі, сліпі та ін.) не можуть самі реалізувати своє право на захист;
- 3) у справах осіб, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство;
- 4) при провадженні справи про застосування примусових заходів медичного характеру.

Захист у кримінальних справах — один із найбільш складних і важливих інститутів захисту прав та інтересів громадян. Окрім професіоналізму, він вимагає високої принциповості, самовіддачі, мужності, а часом і сміливості.

Процес проходив у Московському обласному суді. Марко Йосипович Кочан захищав неповнолітнього, обвинувачуваного у скоєнні навмисного вбивства, і той визнавав свою провину. Але досвідчений адвокат, побачивши підлітка, вивчивши його особистісні властивості у справі й в бесідах з ним, його батьками, друзями, знайомими, зрозумів, що дитина не винна. Довести це було дуже складно. Головне в цій конкретній ситуації — ціна принципового захисту була дуже високою. Річ у тім, якщо його підзахисний не вбивав, що відповідало дійсності, то

ставало ясно — вбивство вчинив син генерал-лейтенанта міліції. Кинути відкритий виклик владі в роки брежнєвського “застою” означало поставити на карту власну свободу. І проте адвокат зважився на захист і... виграв процес¹.

Серед структурних компонентів діяльності щодо здійснення правосуддя (пізнавальний, комунікативний, конструктивний, організа-торський, засвідчувальний і виховний) роботі адвоката притаманні всі перелічені, крім засвідчувальної діяльності. Розглянемо психологічні особливості кожного із зазначених компонентів захисної діяльності.

Захист інтересів обвинуваченого вимагає вивчення безлічі різноманітних фактів і обставин, що відносяться до розглядуваної кримінальної справи. Адвокатаві доводиться аналізувати наявні в справі докази, пізнавати інформацію й інтерпретувати її з погляду можливості використання для виправдання підзахисного або пом'якшення його провини. Пізнавальний компонент діяльності адвоката спрямований на розв'язання складного завдання — встановлення істини з метою виправдання особи, яка притягається до відповідальності, або пом'якшення її покарання. Успішне вирішення цього завдання потребує пошуку необхідних доказів, з'ясування тих обставин справи, що можуть представити обвинуваченого з позитивного боку. Уміння знаходити серед багатьох фактів такі, що спростовують обвинувачення або дають можливість пом'якшити відповідальність, передбачає глибину розуму, спостережливість, проникливість, самостійність і гнучкість мислення, міцну пам'ять. У пізнавальному компоненті діяльності адвоката виявляються також його активність і критичність, в основі яких лежить точна й об'єктивна оцінка наявних фактів.

Комунікативний компонент у діяльності адвоката дає змогу глибше вивчити психологічні причини скоєння злочину, дати повнішу характеристику особистості обвинувачуваного, правильно будувати стосунки з іншими учасниками кримінального процесу, уникнути деструктивних конфліктних ситуацій. Уміння спілкуватися з людьми в роботі адвоката означає:

- уміння будувати стосунки з підзахисним;

¹ Див.: *Екскурсія в адвокатуру: прошлое и настоящее // Основы государства и права.* — 2000. — № 2. — С. 67.

- уміння підтримувати ділові стосунки з прокурором, слідчим, суддею та іншими учасниками судового процесу;
- уміння встановлювати психологічний контакт із зазначеними особами (найперше з підзахисним);
- уміння надавати підзахисному психологічну допомогу;
- уміння вибирати визначену стратегію поведінки в конструктивному конфлікті з прокурором, виходячи з реального стану¹.

Комунікативність як якість особистості адвоката допомагає йому правильно сприймати й оцінювати людей, успішно налагоджувати стосунки з учасниками судового розгляду, привертати їх до себе, психологічно грамотно “читати” реакцію на висловлювані думки тощо.

Що стосується спілкування адвоката з підзахисним, то важливою умовою його успішності є їхня психологічна сумісність. У психології під сумісністю розуміється взаємне сприйняття партнерів у спілкуванні і спільній діяльності, засноване на оптимальному поєднанні (подібності або взаємодоповнюваності) ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів, характерів та інших значущих для міжособистісної взаємодії характеристик. Сумісність, як правило, супроводжується виникненням взаємної симпатії, впевненості в успішному результаті. Особливе значення сумісність набуває в складних умовах, у важкому стані, коли досягнення загальної мети відбувається при дефіциті засобів, часу, простору, кількості учасників. Суд, безперечно, є дуже складною ситуацією для підзахисного, тому вибір обвинуваченим захисника (так само як і відмова від нього), а також психологічний контакт між ними чималою мірою обумовлений саме цим психологічним явищем. Досить часто в судовій практиці відмова обвинуваченого від раніше обраного ним захисника пояснюється психологічною несумісністю цих осіб.

Виникненню сумісності у стосунках між адвокатом і підзахисним сприяють такі професійні й особистісні якості захисника:

- професійні навички й уміння захисника, обумовлені його теоретичними знаннями і практичним досвідом;

¹ У теорії і практиці виокремлюють п'ять стратегій поведінки в конфлікті: 1) уникання — ухилення від боротьби; 2) суперництво — нав'язування іншій стороні переважного для себе рішення, відкрита боротьба для реалізації своїх інтересів; 3) пристосування — принесення в жертву своїх інтересів заради спокою; 4) компроміс — досягнення згоди шляхом взаємних і приблизно рівних поступок сторін; 5) співпрацю — прийняття спільними зусиллями рішення з проблеми, яке задовольняє обидві сторони (див. докладніше: *Анцупов А. Я., Мальшев А. А. Введение в конфликтологию: Учеб. пособие.* — К.: МАУП, 1996. — С. 68–71).

- правильне розуміння захисником свого процесуального статусу;
- загальна культура адвоката, його тактовність, толерантність, емоційна стійкість;
- уміння поєднати захист законних інтересів обвинуваченого з інтересами правосуддя;
- розвинена атракція (уміння привернути підзахисного до себе) та ін.

Процес спілкування між захисником і підзахисним має ряд психологічних труднощів, що обумовлені головним чином психічним станом обвинуваченого. Звичайний психічний стан більшості обвинувачуваних — стреси (особливо висока нервово-психічна напруженість у невинних підслідних). Основний стресор — загроза особистому благополуччю людини і його близьких (загроза стосується не тільки фізичного існування, а й соціального статусу особистості, її престижу, життєвих планів, соціальних цінностей тощо). Іншим негативним станом, що виникає в обвинувачених, є фрустрація — крайня дезорганізованість свідомості і діяльності людини внаслідок обмеження життєво важливих потреб, переживання безвихідності. Остання виникає під впливом у перспективі позбавлення волі (обмеження інформації і можливості спілкуватися з рідними, близькими та ін.).

У цих складних ситуаціях процес спілкування захисника і підзахисного супроводжується скутістю, психологічною напруженістю. Встановити психологічний контакт із підзахисним — не така проста справа. Вона вимагає від адвоката і терпіння, і наполегливості, і розвинених комунікативних умінь. Для подолання психологічного бар'єра в спілкуванні захисника і підзахисного можна використовувати ряд рекомендацій, які довели свою дієвість на практиці (див. додаток 7).

З метою подолання негативного стану підзахисного адвокату доцільно спробувати довести йому, що без душевної рівноваги неможливо домогтися позитивного результату, а також затамувати особисті образи і перебороти агресивність в його поведінці. Від адвоката потребуються такі комунікативні навички й уміння в спілкуванні з підзахисним і його родичами, які б викликали з їхнього боку абсолютну довіру до нього.

Велику роль у діяльності адвоката відіграє організаторський компонент. Річ у тім, що захист як процес не має суворої нормативної регуляції. Тому підготовка до судового процесу, планування захис-

ту, використання певних прийомів і методів — усе це залежить від організаторських умінь адвоката.

Конструктивний компонент діяльності адвоката включає насамперед ухвалення рішення про обрання тієї або іншої стратегії і тактики захисту з урахуванням обставин справи і поведінки обвинувачуваного (див. табл. 7).

Таблиця 7

Характеристика різноманітних тактичних варіантів захисту підсудного¹

Оборонна тактика захисту	Нейтральна тактика захисту	Наступальна тактика захисту
<ol style="list-style-type: none"> 1. Прийняття захистом версії слідства цілком, без будь-яких поправок. 2. Спостереження адвоката за діяльністю слідчого. 3. Фіксування помилок у роботі слідчого. 4. Використання слабких місць (помилки) попереднього розслідування для захисту підсудного 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пропозиція про співпрацю зі слідчим, що виходить від захисника. 2. Психологічне вивчення логічності слідчого 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Прихований виклик на всі пропозиції слідчого про контакт. 2. Нав'язування слідчому конфліктної ситуації. 3. Організація контрвипадів на дії слідчого. 4. Захоплення ініціативи при проведенні ряду слідчих дій. 5. Нав'язування трудомістких слідчих дій із метою захисту. 6. Постійний і системний аналіз усіх дій слідчого. 7. Формування системи пропозицій, які руйнують обвинувальну концепцію слідчого
<p>Вибір тактики захисту багато в чому визначається її стратегією, що може бути:</p> <ol style="list-style-type: none"> а) аналітичною (пошук доказів для виправдання підзахисного або пом'якшення його провини); б) побудованою на системі психологічних пасток для слідчого 		

Природно, до конструктивного компонента відносяться розумові операції у співвіднесенні ситуації злочину до змісту кримінальних і кримінально-процесуальних норм. Цей компонент діяльності адвоката виявляється і при визначенні структури захисної промови на суді.

¹ Див.: Шиханцов Г. Г. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — М.: Зеркало, 1998. — С. 255–256.

Заслужують на увагу думки талановитого судового оратора, поета, письменника С. Андрієвського¹ (1847–1919) про завдання захисника в кримінальній справі. Він відзначав, що захисникові потрібно відстоювати вузькі інтереси окремої особи проти суспільства, яке вже готове придушити винного, а адвокат повинен врятувати його. Тому, якщо суд не зрозуміє окремої душі, то підсудний загине без найменшого милосердя. І далі С. Андрієвський робить висновок: “Я переконаний, що захисник, який зумів проникнути в душу підсудного, який збагнув у ній як погане, так і хороше, словом, який злився з підсудним внутрішньо, — майже в кожному захисті мимоволі оторопіє перед тим, як важко йому буде винести на світло, перед далекими, незнайомими особами суддів, усе те інтимне, майже невимовне, чим він сповнений унаслідок найщирішого спілкування зі злочинцем, на правах його єдиного на світі сповідника й охоронця... Тому майже немає такої справи, де б шлях до вироку міг здатися захисникові настільки легким, рівним і приємним, що можна було б відразу промчати ним на баскому коні по-молодецьки із клинком героя, що заздалегідь святкує перемогу”².

Успішне здійснення захисної діяльності вимагає від адвоката високих моральних якостей. Пояснюється це тим, що в діяльності адвоката значно частіше й гостріше, ніж у будь-якій іншій юридичній діяльності, виникають ситуації, правильне вирішення яких залежить від дотримання не тільки правових норм, а й моральних принципів. А. Коні справедливо зазначав: “Кримінальний захист подає більше приводів для пред’явлення вимог, почерпнутих із галузі моральної, ніж діяльність обвинувальна, через складні і багатозначні ставлення до свого клієнта — підсудного і до суспільства”³. Наприклад, захисник не може відмовитися від захисту в разі коли характер злочину, особистість злочинця супротивні його моральним позиціям. Адвокат захищає не злочин, а людину, її законні права й інтереси, тому кожну свою процесуальну дію він оцінює і з погляду її правомірності, і з погляду морального. У поведінці захисника повинні виявлятися

¹ Андрієвський Сергій Аркадійович народився 1847 р. в селі Олександрівка поблизу Луганська. Закінчив юридичний факультет Харківського університету. Працював судовим слідчим, прокурором і адвокатом. Саме адвокатська діяльність принесла йому славу талановитого судового оратора.

² Цит. по: Смолярчук В. И. Гиганты и чародеи слова: судебные ораторы второй половины XIX — начала XX века. — М.: Юрид. лит., 1984. — С.66.

³ Коні А. Ф. Избр. произведения. — Т. 1. — С. 55.

незмінна стриманість і коректність стосовно всіх учасників судового розгляду, інтелігентність і висока моральність. Професійний обов'язок адвоката — бути принциповим і послідовним у захисті.

Принципова, кваліфікована, психологічно грамотна діяльність адвоката є гарантією того, що знизяться або зникнуть у судовій практиці випадки, коли невинний відданий суду, коли прийняте судовими органами рішення порушує законні права й інтереси обвинуваченого.

Професія адвоката — одна з найшанованіших у суспільстві. Бути адвокатом — це складне, тонке мистецтво, що відрізняє його від усіх інших юридичних спеціальностей. Крім професійних знань, навичок і умінь, адвокату необхідно мати покликання, бути мужньою і обов'язково порядною людиною. Ось яку характеристику адвокатам дав Робесп'єр: “Це люди безстрашні і красномовні, опора невинності і бич злочину... Їхня діяльність дорогоцінна для людства і необхідна для духовного прогресу суспільства. Це школа громадянських чеснот, де таланти і доблесті навчалися, захищаючи справи громадян перед судом в один прекрасний день виступати на захист народу перед законодавцем...”¹.

§ 3. Психологічні аспекти відносин адвоката і прокурора в суді

Захист — це функція, протилежна функції кримінального переслідування, що у кримінальному процесі виступає в двох формах: підозра у скоєнні злочину й обвинувачення. Участь захисника в кримінальному судочинстві — необхідна умова реалізації принципу змагання, що за своїм змістом має психологічний характер. Принцип змагання означає надання обом сторонам (обвинуваченню і захисту) можливості найповніше обґрунтувати свої позиції, надати всіх необхідних доказів і запобігти вірогідним зловживанням своїми правами якоюсь однією стороною.

Протиставлення доказів обвинувачення і захисту при виробництві у кримінальній справі дає змогу уникнути обвинувального ухилу, сприяє справедливому вирішенню справи.

¹ *Екскурсія в адвокатуру: прошлое и настоящее // Основы государства и права. — 2000. — № 2. — С. 68.*

Сказане визначає різноманітні процесуальні функції прокурора і захисника. Проте незважаючи на протилежні позиції між ними можливі й обов'язкові нормальні ділові взаємини. Основу їх становить загальна для прокурора і захисника мета діяльності — надавати допомогу у здійсненні правосуддя, в установленні істини в справі. Стосунки, що складаються між адвокатом — захисником і прокурором — державним обвинувачем, повинні будуватися на дотриманні кожним із них наданих прав і обов'язків, на розумінні завдань суду.

Спілкування між прокурором і захисником у суді відбувається як:

- 1) контакт ситуаційно-діловий, що здійснюється для вирішення конкретного завдання судового розгляду;
- 2) контакт статусно-рольовий, який відзначає соціальну роль осіб, які спілкуються. Це не спілкування двох друзів, які розмовляють у комфортній обстановці, а взаємодія людей, котрі займають протилежні позиції у тій самій справі;
- 3) контакт пізнавально-оціночний. У судовому розгляді прокурор і захисник подають судові свої докази, розкривають причини скоєння злочину, дають психологічну характеристику підсудному і т. п. Висловлення одного з них сприймається іншим, оцінюється і, виходячи з цього, будується відповідне висловлення;
- 4) контакт міжособистісний — спілкуються особистості, які певним чином ставляться один до одного, відчувають симпатії або антипатії, намагаються вплинути один на одного і т. д.

Отже, спілкування між прокурором — державним обвинувачем і адвокатом — захисником у суді має складний, різнобічний характер і є психологічно насиченим актом. Щоб спілкування між ними було по-справжньому діловим, розумним і сприяло виконанню завдань правосуддя, слід дотримуватися певних психологічних правил.

Першим правилом у стосунках прокурора і захисника в суді повинна бути постійна підтримка внутрішньої установки на встановлення істини і реалізації принципу соціальної справедливості. Для прокурора (так само як і для захисника) не може бути “бажаних” висловлень певного змісту, що задовольняють його тільки тому, що вони збігаються з його припущеннями і версією. “Бажаним” у спілкуванні між державним обвинувачем і захисником у ході судового розгляду повинно бути тільки одне: кожен із них виявляє чесне ставлення до доказів і виключає недобросовісність у відстоюванні своєї позиції. Тому і реакція, скажімо, прокурора на слова захисника, його

думка і погляд мають бути діловими. У ході судових суперечок потрібно розбиратися з проблемою, її причинами, а не переходити “на особистості”, відкрито висловлюючи неповагу, а часом і зневагу до учасників судового розгляду.

Одне з правил спілкування між зазначеними особами — відмова від демонстрації своєї переваги. Не можна виявляти упередженість стосовно, наприклад, молодого прокурора, якщо об’єктивно він ще не має достатнього досвіду, а захисник і за віком старший від нього, і набагато перевершує державного обвинувача в стажі роботи. Демонстрація переваги одного із них завжди помічається суддями, громадянами, які знаходяться в залі засідань і, як правило, сприймається ними негативно.

Правило передбачливості в спілкуванні між прокурором і захисником у суді має враховувати наслідки сказаного ним і поведінки. Мається на увазі неприпустимість відповідей на заперечення, зауваження, репліки одного з них у грубій, недобррозичливій формі, характер постановки запитань один одному, до підсудного і свідків. В. Васильєв наводить приклади, коли прокурор виявляє своє зневажливе ставлення до сказаного захисником, виявляє бажання підкреслити свою владу, захистити честь мундира, втрачаючи при цьому свою гідність в очах суду й інших учасників судового розгляду¹.

Це правило можна висловити так: “Не нашкодь!”, тобто не нашкодь своїми висловлюваннями і поведінкою діловим відносинам, підтримуй спокійну психологічну атмосферу судового розгляду навіть тоді, коли далеко не все йде за продуманим планом. Тому у процесі спілкування прокурора і захисника кожний із них повинен думати не тільки про те, що сказати один одному, але й як сказати. Недобррозичливий, іноді навіть ворожий тон може серйозно зашкодити спілкуванню і зіпсувати стосунки між людьми.

Обов’язковим має бути правило поваги до співрозмовника і до того, що і як він говорить. У процесі діалогу прокурора і захисника кожному з них варто чітко виражати — позою, мімікою, поглядом — готовність сприйняти висловлення, об’єктивно в них розібратися. Неприпустимо під час формулювання запитання захиснику, щоб останній у цей час дивився на годинник, демонстрував посмішку (або посмішку залу) і показував, що опонент йому

¹ *Васильєв В. Л.* Юридическая психология. — С.213–214.

набрид. Завдання учасників судового розгляду — слухати, вивчати, розуміти, оцінювати.

Правило стримування емоцій безпосередньо впливає на стосунки між прокурором і захисником у суді. Зайва емоційність і нестриманість може розпалити атмосферу не тільки між зазначеними особами, а й у залі судового засідання в цілому. Емоційна нестійкість може перерости в образи, крики, що знижує дієвість доказів сторін і ускладнює вирішення спірного питання по кримінальній справі.

Правило активного вислуховування також обумовлює стосунки між захисником і прокурором. Невміння слухати іншого — дуже поширене явище, що різко знижує ефективність ділового спілкування. Слухаючи опонента, необхідно прагнути до розуміння того, що він хоче або не хоче сказати. Активне вислуховування реалізується за допомогою прихильності до того, хто говорить, реагування мімикою, жестами, поглядом на зміст промови того, хто говорить, резюмування короткими фразами типу: “Я вас зрозумів так... Правильно?”, “Виходить, ви підтверджуєте... Так?” і т. д. Слухати мовчки, не перебиваючи опонента — це і визначена тактика, і вияв увічливості, психолого-педагогічного такту (докладніше про засоби вираження юристом психолого-педагогічного такту під час спілкування див. у додатку 8).

Правило вивчення опонента й врахування у спілкуванні його індивідуально-психологічних особливостей. Це правило дає можливість прокурору і захиснику гнучкіше вести діалог, брати участь у судових суперечках. Спостереження за поведінкою і промовою, наприклад прокурора, дає змогу захисникові хоча б приблизно оцінити його темперамент і окремі риси характеру, що добре використовувати під час спілкування. Якщо помічені психологічні особливості людини не відповідають наміченому сценарію спілкування з ним і поставленим цілям, слід внести відповідні корективи в процес взаємодії. Успіх у вивченні іншої людини залежить від його особистої підготовленості до психологічного спостереження.

Украй важливим, на наш погляд, правилом відносин прокурора — державного обвинувача й адвоката — захисника є підпорядкування спілкування між ними вирішенню завдань правового виховання. Кримінальне судочинство поряд із зміцненням законності і правопорядку, попередженням і викорінюванням злочинів, охороною інтересів суспільства і прав їхніх громадян повинно сприяти вихованню останніх у дусі неухильного дотримання Конституції України, за-

конів, норм і правил поведінки. Елементи виховання інших людей у діях, поведінці і словах прокурора і захисника виявляються з моменту їхньої появи в залі до закінчення засідання суду. Енергію, що виховує, несе не тільки зміст запитань, висловлювань, судових промов цих осіб, але й їхні взаємини, помітні всім присутнім. Гармонійна побудова відносин між державним обвинувачем і захисником, які щонайкраще відповідають вимогам культури, поваги, психолого-педагогічного такту — серйозна й суттєва передумова підвищення виховного впливу судового розгляду на всіх його учасників.

Судова практика має приклади нетактовної поведінки прокурора стосовно захисника. Як себе вести в цьому випадку адвокату? Головне — не відповідати на випад державного обвинувача відповідною грубістю. Слід реагувати в рамках наданих захиснику прав, дотримуючись витримки і спокою. Щоб підтримати свою честь і гідність, захисник може через головууючого в суді зажадати занесення до протоколу судового факту образи і привселюдного вибачення від прокурора.

Мають місце також порушення судом норми Кримінально-процесуального кодексу про рівність прав учасників судового розгляду щодо надання і дослідження доказів, заяв і клопотань. І в подібних ситуаціях адвокат — захисник повинен діяти наполегливо і послідовно, але в рамках наданих йому правом.

Отже, відносини між прокурором — державним обвинувачем і адвокатом — захисником у суді при розгляді кримінальної справи будуються на суворому розумінні ними покладених на них завдань, наданих кожному з них прав і на дотриманні норм службової етики і психолого-педагогічної тактовності.

§ 4. Судова етика в діяльності прокурора й адвоката

Етика — наука, об'єктом вивчення якої є мораль, моральність як форма суспільної свідомості, як одна з найважливіших сторін життєдіяльності людини. Етика забезпечує моральний характер тих взаємовідносин між людьми, які впливають насамперед із їхньої професійної діяльності.

Юрист із професійними знаннями, навичками й уміннями повинен мати морально-вольові якості, додержуватися у своїй діяльності певних принципів і правил поведінки. Етика змушує юриста аналізува-

ти свої вчинки, брати на себе відповідальність за них, оцінювати власні дії.

Якісна характеристика етичного розвитку особистості юриста виявляється в її моральній культурі, а саме:

- культурі моральної свідомості, що виражається в знанні моральних вимог суспільства, у спроможності людини свідомо обґрунтовувати цілі і засоби діяльності;
- культурі моральних почуттів, яка припускає багатство емоційної сфери особистості, здатність до співчуття, співпереживання;
- культурі поведінки, котра характеризує здатність особистості до вибору форм і засобів поведінки в різних ситуаціях.

Від юридичних працівників етика потребує непідкупності, вірності духу і букві Закону, дотримання рівності всіх перед Законом. Одним із гуманних принципів права є презумпція невинності — вимога вважати обвинуваченого невинним доти, доки провина його не доведена судом.

Судова етика як наука про моральні принципи судочинства покликана сприяти моральному вихованню суспільства і посадових осіб, які здійснюють правосуддя. Не викликає сумніву твердження про те, що моральні принципи, які визначають стосунки учасників судочинства, є суттєвою гарантією суб'єктивних прав особистості. Це пояснюється тим, що судочинство стосується честі і гідності людини.

Не випадково в працях прогресивних юристів минулого звертається велика увага на моральні позиції прокурора й адвоката.

Судовий процес, який проходить в умовах гласності, вимагає від прокурора — державного обвинувача стриманості, коректного і ввічливого ставлення до кожного, хто постає перед судом і дає показання. Він не повинен перетворювати судові суперечки в цькування підсудного, збуджувати в нього неприязні почуття, перебільшувати важливість доказів. Виконуючи свій обов'язок перед суспільством, прокурор повинен дотримуватися суворої моральної дисципліни, виявляти однакову турботу про інтереси суспільства і людську гідність. От як писав про моральну відповідальність прокурора П. Сергеїч: “Якщо злочин скоєний негідником, обвинувачення може бути суворе, захисту залишається піклуватися про пом'якшення відповідальності. Якщо злочинець, навіть убивця, — добра, чесна людина, усі труднощі на стороні прокурора. Але в обох випадках оратор, який знаходиться в невідгідних умовах, повинен дотримуватися реалій. Це надзвичайно важко, особливо для обвинувача. Сказати: так, я знаю,

що це хороша людина, упевнений, що, будучи виправданою, вона стане піклуватися про дітей убитого, як про власних; я знаю, що каторга не буде для нього більшим покаранням, ніж усвідомлення свого злочину і вічні докори сумління; знаю, що вдова убитого пробачила його, і все-таки потребую каторги — сказати це нелегко. Звинувачувати... у такій справі неймовірно важко, і охоче послухав би всякого, хто міг би навчити мене цьому, але підтверджую, що **обвинувач повинен визнавати моральні достоїнства підсудного**"¹ (виділено мною. — **В. Б.**).

Уміння прокурора вести себе на судовому процесі, його загальна і професійна культура визначають виховний вплив суду. Обов'язок честі і гідності прокурора усією своєю поведінкою виявляти повагу до суду як до органу правосуддя і до всіх учасників судового розгляду.

Така ж вимога, безумовно, пред'являється і до адвоката — захисника. Адвокат насамперед є служителем правосуддя, і етика адвоката — одна з важливих складових його професійної майстерності. Один із славнозвісних представників цієї шляхетної професії П. Александров (1836–1893) писав: “Я бажав би виконати обов'язок мій не тільки як захисник, але й як громадянин, тому що немає сумніву, що на нас, як суспільних діячів, лежить обов'язок служити не тільки інтересам, що захищаються нами, але і вносити свою лепту, якщо для того є можливість, із питань суспільного інтересу”².

Спеціалісти справедливо зазначають, що проблема судової етики в діяльності адвоката має особливу значущість і важливість. Дійсно, як узгодити внутрішнє переконання і професійний обов'язок надати допомогу підзахисному, який обрати шлях захисту в разі повної доведеності злочину або тоді, коли підсудний у довірливій бесіді признається захисникові про скоєний злочин, а на суді усе заперечує? Моральні сумніви адвоката в цих питаннях дуже глибокі і їхнє вирішення спирається на високі моральні принципи.

Головний суддя адвоката — його власна совість. Саме вона має підказати йому допустимість тих прийомів, які він використовує, виконуючи свої обов'язки захисту підсудного. “Кримінальний захисник повинен бути людиною доброю, досвідченою у слові, озброєною знанням і глибокою чесністю, безкорисливою і незалежною в суджен-

¹ Сергєич П. Искусство речи на суде. — М.: Юрид. лит., 1988. — С. 110.

² Речи известных русских юристов. — М.: Юрид. лит., 1985. — С. 3.

нях; він правозаступник, але не слуга свого клієнта і не знаряддя його піти від заслуженої кари правосуддя”¹.

Особливу складність етичного характеру представляє випадок, коли підсудний визнає свою провину перед захисником, але рішуче відмовляється від скоєного в суді. Уміння поєднати в захисті інтереси суспільства і підзахисного, не протиставляючи їх, — важка задача адвоката, яка потребує високої професійної майстерності і моральної культури.

Одним із елементів культури прокурора й адвоката є їх зовнішній вигляд. “Варто вдягатися просто і пристойно. У костюмі не повинно бути нічого вигадливого і крикливого (різкі кольори, незвичайний фасон). Брудний, неохайний костюм справляє неприємне враження. Це важливо пам’ятати, бо психологічний вплив на тих, що зібралися в залі, починається ще до промови, із моменту появи перед публікою”².

Це стосується одягу і суддів, і народних засідателів, і секретаря судового засідання, інших учасників судового процесу.

¹ Кош А. Ф. Избр. произведения. — Т. 1. — С. 72.

² Кош А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе // Собр. соч. — Т. 4. — С.56.

ПСИХОЛОГІЯ СУДОВО ПРОМОВИ

Мова є втіленням думки, процесу мислення і засобом передачі, ідей, поглядів, оцінок іншим людям. Значна частина професійних дій юридичного працівника в суді здійснюється через виголошення промови. Такі психологічні феномени, як намір, ставлення, пропозиція, рішення тощо, передаються суддею, прокурором і захисником за допомогою мови, через зміст і форму вираження.

До основних психологічних засобів мови належать: власне мовні (вербальні) засоби, що включають слово; немовні (невербальні) засоби — міміка, жести, поза, соціальна дистанція спілкування між юристом і слухачами та ін.

Кожен із засобів певним чином впливає на ефективність мови, а їхнє вмiле використання підвищує дієвість мови в тому або іншому конкретному випадку. Успіх приходить тоді, коли вони використовуються юридичним працівником взаємопов'язано, коли враховуються основні психологічні закономірності впливу слова і невербальних засобів.

Мова судового оратора має чітке цільове призначення — переконливо і вірогідно довести винність або невинність людини. Це покладає на оратора велику відповідальність за зміст мови, за ті аргументи, якими він оперує. Річ у тім, що його слова можуть вплинути на долю людини, про яку він говорить. Крім того, судова промова покликана представити суду в найбільш переконливій формі докази або контрдоводи і тим самим допомогти йому прийняти правильне рішення. Тому висока мовна культура юридичного працівника — одна зі складових його професійної майстерності.

§ 1. Загальна характеристика психологічних засобів мови юриста

Основний інструмент мовної діяльності юридичного працівника — слово. Оцінюючи його значення, П. Сергеїч писав: “Слово —

велика сила, але треба зауважити, що воно союзник, завжди готовий стати зрадником”¹.

Мова юриста повинна відрізнятися насамперед **багатством словникового запасу і словникової чистоти**. Якщо в нього бідний словниковий запас, то його промова складається з примітивних і шаблонних слів, йому важко в потрібний момент підібрати саме те слово. Як наслідок, болісні пошуки найбільш підходящих слів є причиною багатослівності, непотрібних повторів, що знижує дієвість мови юриста, а часом викликає роздратування в тих, хто його слухає. Треба завжди пам’ятати: справжню цінність представляють ті висловлення, в яких “найглибші думки зливаються з найпростішими словами”².

Мета мови судового оратора — найбільш переконливо висвітлити суть справи, відповісти на запитання, яке цікавить людину, так, щоб воно було зрозуміле будь-кому з присутніх у залі судового засідання. Тому необхідно прагнути того, щоб кожне слово було доступним для слухачів. Право взагалі, і мова юриста зокрема, відрізняється достатком спеціальних термінів, виразів, тонкощами словесних зворотів, які часто невідомі і не цілком зрозумілі багатьом пересічним громадянам, присутнім на суді. Коли на них обрушуються такі спеціальні терміни і поняття, безумовно, відомі юристам, як превенція, презумпція, промульгація, віндикація і т. п., вони не тільки дивуються “вченості” мови юриста, а й внутрішньо обурюються. Цілком природно, що виключити з юридичної лексики такі терміни і поняття не можна, але користуватися ними потрібно з урахуванням особливостей адресата і конкретної обстановки.

Правильність мови — це дотримання норм сучасної рідної мови. Ненормативне, помилкове вживання окремих слів, словосполучень і цілих фраз характерне, як правило, для просторіччя. Тому виступ, що містить багато ненормативних варіантів, сприймається як такий, що має примітивне забарвлення, а той, хто виступає, як оратор, що не володіє мистецтвом впливати на думки і почуття інших людей.

На жаль, ще часто трапляються промови юристів, у котрих думки оформлені дуже недбало, неохайно. Неправильно вжите слово, помилково побудована фраза викликають у слухачів іронічні зауваження,

¹ *Сергей П.* Искусство речи на суде. — С. 37.

² *Кони А. Ф.* Собр. соч. Т. 4. — С. 142.

а часом і здивування: “Як же так може виражати свої думки юридичний працівник?” Ось кілька прикладів:

- “Можна вважати, що цей факт більш-менш установлений” (факт мав місце, тобто був або є, або відсутній);
- “Стара судимість обвинуваченого є його негативним мінусом” (але мінус ніколи в природі й у суспільстві не мав позитивного значення);
- “Більша половина шляху нами пройдена” (а хіба половина може бути більшою?);
- “Як я сказав вище...” (помилка, яка зустрічається дуже часто у мові: слова “вище” і “нижче” вживаються в письмовій мові, а в усній необхідно використовувати слова “раніше” і “пізніше”) і т. д.

Словникова чистота мови знижується й в тому разі, коли видозмінюються і руйнуються стійкі словосполучення. Наприклад:

Говорять

- це не грає значення...
- він виконує роль...
- уражати інтереси партнерів...
- він привласнив левову частину прибутку...
- якість продукції бажає багато кращого
- не тільки... , а також...
- як..., а також...

Треба говорити

- це не має значення...
- він відіграє роль...
- ущемляти інтереси партнерів...
- він привласнив левову частку прибутку...
- якість продукції залишає бажати багато кращого
- не тільки..., але й...
- як..., так і...

Погане враження справляє мова судді, прокурора, захисника, якщо в ній присутні “заплатки” або, як їх ще називають, слова-паразити. Це такі вставні слова, як “от”, “значить”, “так би мовити”, “ну”, “взагалі”, “розумієте” та ін. Трапляються в їхніх виступах зврати, що теж засмічують мову. Наприклад: “Кажучи відверто...”, “Чесно говорячи, я скажу...”, “У деякому роді...”, “М’яко висловлюючись, варто зауважити...” та ін.

Обов’язкова умова словникової чистоти мови — правильна вимова і наголос. Усна мова, як відомо, має звукову форму, і один із її показників — правильний наголос у слові.

У юридичній практиці достатньо часто можна почути: фено́мен (треба феноме́н), алкого́ль (треба алкогो́ль) та ін. Дехто вважає не-

правильний наголос у словах дрібницею. З цим не можна погодитися з багатьох причин:

- помилки в наголосах знижують увагу слухача (він починає чекати чергової помилки промовця, зміст же промови залишається поза його увагою);
- помилки в наголосах часом не дають змоги правильно “впізнати” слово на слух. Адже наголос створює “фізіономію слова” (порівняйте: за́мок і замо́к, му́ка і мука́, хло́пок і хлопо́к і ін.);
- помилки в наголосах часто сприймаються слухачами як прояв низької культури оратора, що підриває його авторитет.

Дрібниць у мові судді, прокурора, адвоката не буває. У зв’язку з цим варто завжди пам’ятати слова К. Чуковського: “Виховання мови є завжди виховання думки”.

Серйозні вимоги до мови юриста пред’являє логіка як наука про закони і форми мислення. Коли юрист не дружить із логікою, то висунута ним система аргументів може виявитися недієспроможною. Які вимоги логіки необхідно в обов’язковому порядку враховувати юристові при підготовці і проголошенні промови в суді?

По-перше, чітка структура промови. Навіть нетривала (5–7 хв.) промова має містити вступ, основну частину і висновок. За рахунок вступу вирішується проблема встановлення контакту з аудиторією, викликається інтерес і привертається увага (як до змісту промови, так і до особистості юридичного працівника). В основній частині розкривається суть оцінних суджень, доказів, пропозицій і т. п. У стислому висновку підбивається результат і мотивується діяльність учасників судового засідання (див. додаток 9).

По-друге, домогтися логічності промови означає забезпечити стрункість і послідовність у викладі своїх думок. Стрункість — це взаємозв’язок між елементами інформації, яка повідомляється, а послідовність — визначений порядок викладу змісту промови, коли кожна наступна думка пов’язана з попередньою, коли новий факт спирається на вже відоме. Стрункість промови сама собою може викликати позитивну реакцію — задоволення, замилювання. Вона спроможна захопити слухачів. І, навпаки, плутаність, безсистемність викладу справедливо викликають негативні емоції, досаду, невдоволення.

По-третє, у промові юрист повинен обов’язково дотримуватися основних законів логіки:

- закон тотожності потребує певності і точності в міркуванні, він не допускає розпливчості, неконкретності висловлення. Як-

що учасники судового розгляду вкладають різний зміст в ті або інші поняття, терміни, фрагменти промови, спотворюється процес сприйняття змісту промови. Відсутність тотожності в сприйнятті словесної інформації призводить до того, що вплив промови буде малоефективним, а часом і просто марним;

- закон суперечності підтверджує, що два судження, з яких в одному стверджується щось про подію (предмет), а в іншому те ж саме заперечується щодо цієї ж події (предмета), не можуть бути одночасно правдивими. Цей закон вимагає, щоб у міркуванні юриста не допускалися відповіді і “так”, і “ні” у розмові про те саме питання, у той самий час, у тому самому змісті;
- закон суперечності виражає одну з основних властивостей логічного мислення — несуперечливість, послідовність міркувань. Його використання допомагає виявляти й усувати суперечності у своїх і чужих висловлюваннях, виробляти критичне ставлення до неточностей, непослідовності в думках і вчинках;
- закон виключеного третього говорить, що коли є два суперечливих одне одному судження про ту саму подію (предмет), то одне і тільки одне з цих тверджень обов’язково є істинним: ніякого третього судження бути не може (третього не дано). Цей закон близький до закону несуперечності, але на відміну від нього належить до суперечних висловлень (суперечні висловлення заперечують одне одного, між ними немає середнього, третього). У цьому разі міркування ведеться за формулою: “або — або”;
- закон достатньої підстави формулюється в такий спосіб: усяка думка визнається істинною, якщо вона має достатню підставу. Це означає, що коли юрист щось підтверджує, в чомусь перекоонує людей, то він не повинен робити це голосливо; треба доказувати й обґрунтовувати істинність своїх висловлень.

Висловлюючи основні умови правильного мислення, логічні закони виявляються в будь-якому міркуванні і безпосередньо впливають на якість мови юридичного працівника.

Судова мова повинна відрізнятися **виразністю**, що покликана підвищити дієвість її сприйняття. Поняття “виразність мови” достатньо широке і містить у собі:

- **емоційну виразність** (експресивність), прояви почуттів. Слово юриста несе не тільки думки, а й почуття, що виступають в єдності. Слово, яке вимовляється безсторонньо і байдуже, втрачає свій вплив. У “Правилах вищого красномовства” відомий

державний діяч і оратор М. Сперанський (1772–1839) відзначав, що “основа красномовства... суть пристрасті. Сильне відчування і жива уява для оратора необхідні цілком”¹. Він підкреслював, що спокійна душа “зовсім інакше споглядає предмети, інакше мислить, інакше звертається, інакше говорить, ніж душа, що зворушена пристрасцю”². Ось ще одне його цікаве судження: “Під пристрасним у слові я розумію ті місця, де серце оратора говорить серцю слухача, де уява запалюється уявою, де захоплення народжується захопленням... Оратор повинен бути сам пронизаний пристрасцю, коли хоче її породити в слухачеві”³. Щирість, щиросердне хвилювання (у розумній мірі!) імпонують слухачам і викликають у них відповідні почуття;

- **лексичну промовистість** — використання образних слів і словосполучень, словесних зворотів, яскраво сформульованих виразів, застосування прислів'їв і приказок тощо;
- **фонетичну промовистість** — чітку і ясну вимову, зміну гучності і ритму. Інтонація збагачує зміст слова, забезпечує краще його сприйняття. Промова на одній ноті стомлива не тільки для слухачів, а й для того, хто говорить (працюють ті самі м'язи мовного апарату). Зміна гучності і ритму посилюють промову, але не можна переходити на крик, бо як говорить східна мудрість: “Якщо ти кричиш, значить ти не правий і слабкий”. Загальна порада, по А. Коні, така: “Говорити слід голосно, ясно, чітко, не монотонно, по можливості виразно і просто. Тон промови можна підвищувати або знижувати залежно від змісту і значення даної фрази і навіть окремих слів”⁴.

Промова юриста може бути часом стриманою або піднесеною емоційно, усе залежить від того, які завдання вона покликана вирішити. Наприклад, у промові про навмисне вбивство цілком припустима неоднозначність емоційної виразності і стриманості до вираження співчуття й обурення. Такий підхід пояснюється тим, що в подібній промові на перший план виступають точність у висвітленні подій, моральна оцінка, аналіз мотивів, що призвели до трагічної

¹ Сперанский М. М. Из “Правил высшего красноречия” // Об ораторском искусстве [Сборник]. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1973. — С. 81.

² Там само. — С.85.

³ Там само. — С.88.

⁴ Цит. по: Смоларчук В. И. Гиганты и чародеи слова: судебные ораторы второй половины XIX — начала XX века. — М.: Юрид. лит., 1984. — С.1 64.

розв'язки. А в судовій промові, пов'язаній з економічним злочиним, навряд чи необхідно виражати емоції при аналізі різноманітних цифр, висновків перевірки, хоча в окремих випадках, якщо це доречно, можна підвищити емоційність висловлювань.

Стислість і жвавість — теж важливі складові судової промови. Захоплення викликають адвокати і прокурори, судді й експерти, які вміють сказати жваво і стисло. Навпаки, утомлює слухати водянисті промови, багатослівні виступи. Як приклад лаконічної промови розглянемо виступ видатного судового оратора, адвоката Ф. Плевако. Письменник В. Вересаєв у спогадах розповідав, що Ф. Плевако взявся захищати бабусю, яка вкрала чайник. Прокурор, боячись красномовства Плевака, вирішив вибити в нього з рук головні козири. Він сам сказав, що підсудна хвора, бідна і стара. Але, стверджував прокурор, власність священна, на ній тримається держава, а тому стару потрібно судити.

Піднявся Ф. Плевако. Він виголосив:

“Багато бід, багато випробовувань довелося пережити Росії за її більш ніж тисячолітнє існування. Печеніги терзали її, половці, татари, поляки. Усе витерпіла, усе переборола Росія, тільки міцніла і росла від випробувань. Але тепер, тепер... Бабуся вкрала чайник ціною в 30 копійок. Це вже Росія, звичайно, не витримає, від цього вона загине безповоротно”¹.

Говорити стисло — велике мистецтво, і воно не приходить само собою. Треба навчитися скорочувати тексти, на яких будується усний виступ, відсівати зайве, непотрібне. Хорошу допомогу оратору надає кількаразове повторення тих або інших місць майбутнього виступу, щоразу в усе більш стислому вигляді. Необхідна наполеглива робота над кожною фразою, “щоб словам було тісно, а думкам просторо”.

Говорячи про лаконізм, слід зазначити: утруднює сприйняття промови лексична надмірність, використання плеоназмів — виразів, які містять зайві слова. Наприклад:

- “головна суть” (але суть — це саме найголовніше, суттєве);
- “устаткування, що марно простоює” (а може устаткування простоювати корисно?);
- “передчувати заздалегідь” (але передчувати — це заздалегідь відчувати те, що відбудеться);
- “невикористані резерви” (резерви — це те, що не використано).

¹ Вересаєв В. В. Соч. В 4 т. — М.: Госполитиздат, 1948. — Т. 4. — С. 447.

Зайве слово, багатослівність у судовій промові свідчать не тільки про недбалість промови юриста, а й вказують також на нечіткість його думок, непевність уявлень про предмет висловлення.

Народний вислів прадавніх людей гласить: “Живе слово наполовину належить тому, хто його слухає”. Важко з цим не погодитися. Вимога говорити живим словом — вимога до будь-якого виступу юриста на судовому засіданні. Живе слово на відмінність від читаного або завченого народжується в той час, коли оратор викладає чергову думку. Про таких юристів говорять: очевидно, що він думає і говорить, говорить і думає; коли він зупиняється, обдумуючи свої фрази, то змушує думати й інших учасників судового розгляду. На цій основі базується увага слухачів до промови юриста: їх зв’язують спільні думки.

Іноді суддя, прокурор, адвокат, експерт у суді читають заздалегідь написаний текст. Така промова погано сприймається присутніми. Психологи встановили, що за півгодинне читання з листа сприймається тільки 17 % інформації. Інакше кажучи, через недбалість юриста в перші півгодини, коли увага в слухачів найактивніша, втрачається 83 % інформації. І це не може не позначитися на розумінні інформації. Виступ із листа не привчає самого юридичного працівника думати і міркувати. Найцінніше в усному виступі — міркування вголос.

“...Текст, читаний або завчений, а потім промовлений напам’ять, — це не той текст, не те слово, не та структура промови, що народжуються в безпосередній живій промові одночасно з думкою. Бо писати — не значить “говорити за допомогою папера”. А говорити — не те ж саме, що промовляти вголос написане. Це процеси, глибоко відмінні між собою”¹, — відзначав відомий спеціаліст у сфері ораторського мистецтва І. Андроников.

Нарешті, судова промова залежить і від **тембру, гучності, тону**. Загально визнано, що хрипкий, глухий голос спотворює сприйняття навіть сильних за змістом слів, а баритон або бас завжди пестять слух. Голос має бути достатньо гучним, щоб слова були добре чути в будь-якому кінці залу судового засідання. Справедлива також думка, що тихі промови сприймаються багатьма як боязкі, як прояв непевності самого юриста.

¹ Андроников И. Л. Слово написанное и сказанное. // Я хочу рассказать вам... — 2-е изд. — М., 1965. — С. 536.

Впливає на сприйняття й ефективність судової промови і її темп. Коли юрист говорить занадто швидко, то він стомлює слухачів через їхню напружену увагу за промовою. При цьому можливі випадки, коли деякі промовці “ковтають” закінчення слів і навіть речень, що утруднює розуміння мови. Повільний темп навіює нудьгу і найчастіше сприймається байдуже, а якщо такий темп поєднується з невиразністю промови, то різко знижується активність слухачів, вони відвертаються і починають думати про своє (при цьому внутрішньо висловлюючи невдоволення тим, хто говорить).

Виділені загальні вимоги до судової промови зовсім не означають дотримуватись у виступах якогось штамп. Цінність промови судді, прокурора, адвоката визначається її індивідуальністю, вираженою у визначених особливостях, у наявності так званої “родзинки”. Розвиваючи свою промову, збагачуючи її і постійно коригуючи, юридичний працівник може зробити її грамотною, логічною, виразною, лаконічною і живою, що забезпечить більш високу дієвість його усних виступів.

§ 2. Психотехніка судової промови

Слово “техніка” походить від грецького *techne* — мистецтво, майстерність. У сучасній психології в зв’язку з цим говорять про психотехніку, психотехнологію — науково обґрунтовані психологічні засоби і прийоми при виконанні певних дій і діяльності в цілому. Психотехніка мови — це такі деталі, тонкощі в мовній діяльності людини, що відрізняють справжнього майстра від дилетанта. Готуючи себе до юридичної діяльності, не можна ставитися зневажливо до вирішення питання “як говорити?” Помиляються ті молоді юристи, яким здається це простим і не таким, що заслуговує на увагу. Наприклад, 30 % опитаних потерпілих, свідків і підозрюваних, із якими працівники органів прокуратури, слідства, міліції не змогли встановити контакт, до числа причин цього віднесли, в тому числі, низьку культуру промови юридичних працівників, невміння володіти мовою, мімікою, жестама та ін¹.

Які ж основні психологічні правила, прийоми і вимоги обов’язкові до застосування в судовій промові юриста?

¹ Див.: Столяренко А. М. Психологические приемы в работе юриста: Практик. пособие. — М.: Юрайт, 2000. — С. 6.

Насамперед — **забезпечення змістовно-сислової і композиційної цілісності промови**. Головне в промові юридичного працівника — її зміст, який повинен відрізнятися глибиною, багатством аргументів і доказів, чіткою адресністю. Думки — головна гідність і окраса мови юриста. Їй повинна бути властива залізна логіка фактів і доказів, а не хаотична багатослівність і базікання. Щоб промова була успішною, як відзначав А. Коні, “потрібно знати предмет, про який говориш; потрібно знати свою рідну мову і вміти користуватися її гнучкістю, багатством і своєрідними зворотами; потрібно не брехати, не правда віднімає в привселюдній промові її силу і переконливість”¹.

Забезпечити змістовно-сислову і композиційну цілісність промови можна тоді, коли юрист при її підготовці спирається на такі елементи психотехніки:

а) правило всебічного урахування факторів при відборі змісту. Вибирати зміст для свого виступу необхідно завжди продумано, обґрунтовано, виважено, щоб він відповідав специфіці конкретної юридичної ситуації і приніс прокурору, адвокату, слідчому, інспектору митного органу, нотаріусу і будь-кому іншому успіх. Це має робитися не у відриві від обстановки, а в зв’язку з нею, доречно, з урахуванням особливостей тих, кому промова адресована, хто її має і вислухати, і зрозуміти, і прийняти потрібне для юридичного працівника рішення;

б) правило пріоритетності мети промови. Основна мета промови юриста — юридичний, правоохоронний результат, пов’язаний із розв’язуванням ним завданням. Наприклад, мета судової промови — допомогти суду і всім учасникам судового розгляду повніше і глибше усвідомити матеріали справи, зробити з них правильні, на думку промовця, висновки;

в) правило змістовного і смислового опрацювання промови. Вибір змісту промови можна вважати правильним, якщо він строго підпорядковується меті і наміченим психологічним завданням (серед завдань можуть бути такі: досягнення порозуміння і прагнення до встановлення істини, зняття можливих психологічних бар’єрів у спілкуванні, правомірний психологічний вплив на окрему людину або на аудиторію та ін.). Варто продумати, знайти і сформулювати основну ідею виступу, при цьому кожна пропозиція повинна мати визначений зміст у контексті всієї промови. “Нехай не слова випереджають

¹ Коні А. Ф. Собр. соч. — Т. 4. — С. 142–143.

думку, а думка диктує свою волю, визначає слова, розставляє їх як полководець солдат. Тоді будуть забезпечені і глибокий зміст промови, і композиційна стрункість, і завершеність її, — зазначав дослідник судової промови Є. Матвієнко¹;

г) правило структурного опрацювання змісту промови. Загальна структура судової промови задається процесуальними вимогами і містить у собі фактичні обставини справи, аналіз і оцінку доказів, юридичну оцінку — кваліфікацію злочину, характеристику особистості підсудного, а за необхідності й інших учасників процесу, питання, пов'язані із застосуванням покарання тощо. Старанно опрацювавши зміст, юрист домагається суворої логічної структури промови;

г) правило доказовості визначає одну з важливих відмінностей судової промови і вимагає насичувати зміст промови конкретними фактами, обставинами, документами, положеннями закону і т. п. Для прокурора й адвоката найістотнішим є висвітлення фактичної сторони справи і формулювання висновку, що випливає з доказів. Саме встановлені в справі факти, відповідним чином згруповані й висвітлені з погляду обвинувачення або захисту, становлять змістовну основу судової промови. Тому їх потрібно продумано підібрати, розташувати так, щоб вони найкраще відповідали логіці промови і її доказовості;

д) правило психологічного аналізу. Правильне розв'язання кримінальної справи, визначення найдоцільніших форм і засобів правового впливу на винного неможливе без глибокого і різнобічного вивчення особистості підсудного. Тому в судовій промові повинен знайти відбиток психологічний аналіз усього комплексу соціально значущих внутрішніх і зовнішніх властивостей підсудного: особливості його характеру, інтелекту, потреб, здібностей, волі, схильностей тощо. Необхідність психологічного аналізу обумовлена вимогою закону враховувати особистість при вирішенні правових питань;

е) правило спільних думок, під якими розуміються визнані, доведені твердження. Вони явні, не викликають заперечень, у зв'язку з чим їхнє використання посилює зміст промови, його доказовість і аргументованість. З цього приводу П. Сергєйч зауважував: “Знання є монета вільного обертання, і добра думка, хоча б сказана і написана давно, не вмирає”². Спираючись на висловлювання історичних осо-

¹ Матвиенко Е. А. Судебная речь. — 2-е изд. — Минск: Вышэйш шк., 1972. — С. 239.

² Сергєйч П. Искусство речи на суде. — С. 71.

бистостей, народну мудрість, судовий оратор показує свій кругозір, ерудицію. Природно, що мудрі думки повинні бути доречні, зайве захоплення ними може дати негативний ефект. Справедливо підмічено: чужими думками відсутність власних не замінити.

Психотехніка переконання, доведення і спростування заперечень є важливим елементом судової промови. Судовий розгляд проходить у змагальній формі, у напруженій обстановці, що відзначається протистоянням, протиборством, суперечкою. Доказувати, переконувати, обґрунтовувати, спростовувати доводиться і прокурору, і захиснику, і експерту-психологу, і судді. Їм доводиться домагатися глибокого й осмисленого розуміння своєї позиції слухачів, визнання своєї правоти, прийняття судом рішення, яке відповідає суті доказуваного однією із сторін процесу. Варто особливо зазначити: переконувати, впливати на почуття, спонукати до прийняття своєї думки доводиться не просто слухачів, а юристів — людей, схильних до самостійних суджень. Причому такі ситуації для прокурора і захисника — не виняток, а норма. Стверджуючи, переконуючи опонента й інших учасників судового процесу, юристу необхідно враховувати такі правила:

а) правило обґрунтованої повноти висловлень. Недостатня повнота у висвітленні питання, доведенні дають опоненту привід говорити “про недогляди” юриста, “про недооцінку” ним чогось, домагаючись при цьому кращої позиції. Говорити повно зовсім не означає говорити усе, що знаєш. Більше того, можна з розрахунком пропустити щось, залишивши частину аргументів під кінець. Розрахунок і полягає в тому, щоб, очікуючи конкретних заперечень або спростувань опонента, мати додатково заготовлені відповіді. Іноді варто головний аргумент залишити на останні хвилини судових суперечок “вистрілюючи” ним на завершення;

б) правило “опуклої” подачі головного. Це правило має на меті довести до свідомості опонента головне, суть доказів, домогтися того, щоб почув навіть той, хто не хоче слухати і розуміти. Досягається це інтонацією, повторенням, роздільним і чітким проголошенням слів і фраз, уповільненим темпом, деталізацією, прямим звертанням уваги слухача на головні елементи формулювань або доказів (часто використовуються такі звороти: “таким чином, перше..., друге...”; “із того, що я тільки що виклав, випливає...” і т. д.). Прокурор, захисник повинні користуватися будь-яким випадком, щоб стисло повторити раніше використані докази, які важко спростувати опоненту в суперечці. Це зміцнює його позицію і посилює доказовість тверджень;

в) правило фундаментальності припускає звертання в процесі доказу до положення тієї або іншої науки. Наприклад, доречно і вагомо звучать аргументи, що базуються на дослідженнях криміналістики, кримінології, психології, педагогіки та інших наук, на встановлених закономірностях тієї або іншої наукової дисципліни. Подібне можливо тоді, коли юрист компетентний в цій науковій галузі і добре підготувався до суперечок у суді. Факти, як відомо, — мати доказів, вони займають головне місце в комплексі всіх юридичних доказів. І чим вагоміша база фактів, тим вища їхня психологічна переконливість. Посилання на щось незаперечне, раніше доведене завжди переконливе. В юридичних справах пріоритетне значення належить доказам від імені закону. Посилаючись на нормативні акти, доцільно не просто називати їх і згадувати номери статей, пунктів, а й зачитувати їх, роз'яснюючи і звертаючись до документів, що коментують їх;

г) правило відтворення подій і дій. Застосування цього правила сприяє доказовій силі фактів. Перехід від словесного розгляду подій і дій до їхнього відтворення дає можливість усунути окремі неточності й суперечності в показаннях потерпілого, підсудного, свідків, що підвищує доказовість висновків юриста;

г) правило апеляції до розуму, логіки і досвіду. Практика показує, що багато людей не сприймають положення правових документів, які нерідко написані складною для розуміння мовою. Тому при побудові доказів доцільно звертатися до логіки міркувань, розуму, справедливості й до особистого досвіду людини.

Досить часто в ході судового розгляду сторони висувають заперечення з приводу висловлень, доказів іншої сторони. У таких випадках необхідно спростовувати заперечення. Ефективність спростовування заперечень багато в чому визначається успішністю використання юристом таких психологічних правил:

а) правило недопущення втрати ініціативи. Почуваючи силу доказів опонента і своєї нездатності хоч щось заперечити по суті, деякі юристи намагаються відвести розмову вбік, перевести її в таке русло, де вони можуть відчувати себе сильнішими і вагомо заперечувати. Необхідно дуже уважно стежити за діями опонента і не піддаватися на цей виверт. Варто не втрачати ініціативу розмови і продовжувати обговорення саме того питання, з якого опонент слабкий;

б) правило озвучування розбіжностей. Щоб можна було конкретно і чітко розглянути суть розбіжностей, необхідно їх уточнити і сформулювати. У протилежному разі не виключена гаряча суперечка

лише тому, що кожна сторона по-різному зрозуміла той самий факт або висловлення;

в) правило визнання права того, хто суперечить, на свою думку. Це правило розраховане на попередження надмірної емоційності того, хто суперечить, і переходить у розмові на крик. Додамо до сказаного: опонент може наговорити всяке, причому й таке, що часом зачіпає самолюбство; не треба вступати в дискусію з усіх нападок, краще залишити опонента при своїй думці і заперечити лише найсуттєвіші положення;

г) правило використання суперечностей опонента. Уважний і з доброю пам'яттю юрист обов'язково помітить суперечність в опонента (вони майже завжди бувають у людини, що хвилюється або щось приховує). Професіонал використовує ці суперечності для посилення своєї позиції, а також для того, щоб викликати розгубленість в опонента;

г) правило пастки. Іноді добре “упіймати на слові” фальшиву і вивертку людину, забезпечити її самовикриття. Ось приклад із практики проведення судового розгляду: свідок заперечив своє знайомство з підсудним. Раптом прокурор ставить запитання: “Скажіть, з якого приводу у Вас була сутичка з ним улітку?” Свідок задумався: “Ні, ніякої сутички в мене з ним не було”. “Пригадайте краще... Літо, кафе...”. Свідок знову думає і відповідає: “Ні, у нас усе було нормально”;

д) правило часткової згоди із запереченнями опонента. Цінність його в дійсному прагненні юриста зрозуміти й оцінити заперечення опонента, які можуть наблизити до істини. Психологічна доцільність цього правила в тому, що воно демонструє опоненту справедливе ставлення до його заперечень, а це, у свою чергу, зобов'язує останнього погоджуватися хоча б у чомусь з іншою стороною, із її спростуваннями. Доречно використовувати прийом “так, але...”. Виявляється, що “так” — це те, що здається правильним, якщо не враховувати інших суттєвих обставин. Виходить, що “так” — це більше, ніж “але”, і тільки підтверджує слабкість заперечень;

е) правило “Я на Вашому місці”. Воно теж досить часто використовується в судовій практиці і нерідко сприяє успіху в діяльності юриста. Зміст правила: з одного боку, продемонструвати опоненту, що його положення зрозуміло, а з другого — показати, до яких висновків треба дійти, якщо міркувати чесно. Це дає змогу виявляти лукавство опонента, фальшивість його міркувань і заперечень;

е) правило контрзапитань належать до поширених прийомів у судовій практиці. Чим чіткіше контрзапитання, чим точніше вони “б’ють” по слабкостях заперечень опонента, тим вони дієвіші і тим більше сприяють торжеству своїх доказів;

ж) правило перефразування, утрирування, доведення до абсурду. Неправдиві заперечення і відпирання опонента відповідно до цього правила переказуються юристом у перебільшеній формі. У цьому випадку стає очевидною слабкість позиції опонента. Іноді це може бути ланцюжок міркувань, в яких усе більше і більше виявляється хибність заперечень тощо.

Комплекс правил доказу і спростування в стислій формі наведений у додатку 10, а можливі логічні помилки в доказі — у додатку 11.

Психотехніка використання немовних засобів у судовій промові — істотний елемент її дієвості. Ефективність привселюдного виступу визначається не тільки за допомогою слова, а й невербальних засобів, що посилюють думку того, хто говорить. Серед правил використання немовних засобів стисло розглянемо такі:

а) правило пози зобов’язує зайняти ту позу, що відповідає наміченому впливу. Поза може бути владною, рішучою, шанобливою, загрозливою, такою, що запрошує до спільного пошуку істини та ін.;

б) правило жести говорить про доцільність у необхідних випадках супроводжувати промову відповідним жестом (“січний” рух руки, рух перед грудьми стиснутої в кулак кистю, “удар” кулаком або долонею по повітрю, рух витягнутої вперед долонею, що сигналізує “Почекайте!” і т. д.);

в) правило міміки, яка впливає, супроводжує мовне висловлення зміною виразу особи (виразу доброзичливості, щирості, сумніву, іронічності, строгості, незгоди, непримиренності та ін.). Міміка може ствердити, підсилити зміст слів і фраз, але ж вона може і послабити і навіть додати їм іншого змісту;

г) правило незмінного самовладання. На будь-якого слухача завжди справляє сильне враження самовладання того, хто говорить, що виявляється у мовній формі, відповідних жестах, позі, міміці. Спокійна поза, помірні жести, відкрита міміка — свідчення сили, впевненості і гідності прокурора, захисника.

У додатку 12 наведені характерні жести руками, ногами, рухи голови, що варто знати судовому оратору.

Отже, оволодіння психотехнікою судової промови необхідно юридичному працівникові для того, щоб мовні і немовні засоби, а також

поведінка людини перетворилися на справді психологічні засоби і прийоми його професійної діяльності. Всі елементи психотехніки використовуються для розв'язання поставлених перед ним професійних завдань.

§3. Психологічні особливості промови судді, прокурора й адвоката в суді

Обвинувальна промова прокурора покликана відповідати певним соціальним сподіванням і спиратися на систему незаперечних доказів. Структурно промова державного обвинувача складається з таких частин:¹

- 1) вступна частина;
- 2) виклад фактичних обставин злочину;
- 3) аналіз і оцінка зібраних у справі доказів;
- 4) обґрунтування кваліфікації злочину;
- 5) характеристика особистості підсудного і потерпілого;
- 6) пропозиції про міру покарання;
- 7) питання відшкодування заподіяного злочином збитку;
- 8) аналіз причин і умов, що сприяли скоєнню злочину. Пропозиції щодо їх усунення;
- 9) висновок.

В обвинувальній промові прокурора виявляються його компетентність, комунікативні навички й уміння, мовна культура, етика поведінки та багато чого іншого.

Основним елементом промови прокурора є аналіз події злочину, що повинен бути спрямований на доказ того, що подія злочину мала місце й у скоєнні його винен підсудний. Вся доказова база повинна забезпечити правильність висунутого обвинувачення. При цьому ні очевидність справи, ні визнання провини підсудним не знімає з прокурора обов'язку доведення обвинувачення. На основі сукупності доказів державний обвинувач повинен сформулювати у судді та інших учасників процесу внутрішнє переконання в обґрунтованості і законності обвинувачення.

Судові докази розподіляються на кілька груп (рис. 26).

¹ Епикеев М. И. Общая и юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 571–572.

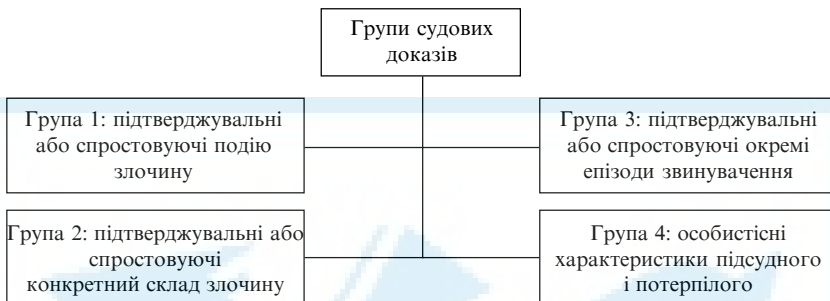

Рис. 26. Основні групи судових доказів

Як показує судова практика, найменше прокурору вдаються особистісні характеристики підсудного і потерпілого. Частіш за все в характеристиці виражається односторонність в оцінці особистісних якостей, схематизм і казенщина, повчання і зарозумілість, а також неповнота. Особистісні докази у формі особистісних характеристик мають відповідати вимозі повноти й охоплювати всі основні соціально значущі якості особистості (табл. 9).

Таблиця 8

Психологічна характеристика особистості

№ з/п	Соціальна, психологічна якість	Зміст даної якості особистості
1	Спрямованість особистості	<ul style="list-style-type: none"> • Система базових ціннісних орієнтацій особистості • Ієрархія стійких мотивів поведінки особистості
2	Темперамент особистості	<ul style="list-style-type: none"> • Психодинамічні особливості психічної саморегуляції особистості • Екстравертність або інтровертність особистості
3	Характер особистості	<ul style="list-style-type: none"> • Ставлення особистості до себе, оточення, праці, речей • Вольові риси характеру • Емоційна стійкість особистості • Особистісні акцентуації
4	Поведінка особистості	<ul style="list-style-type: none"> • Узагальнені засоби поведінки • Засоби поведінки, суттєві для адекватної адаптації в розслідуваній критичній ситуації
5	Соціальні адаптації особистості	<ul style="list-style-type: none"> • Дефекти соціальної адаптації особистості • Міра порушення правосвідомості особистості

Юристу слід пам'ятати вказівку І.П. Павлова про те, що “якщо ви подасте окремі риси нарізно, то, звичайно, ви характеру людини не визначите, а потрібно взяти систему рис і в цій системі розібрати, які риси висуваються на перший план, які ледве виявляються, затираються і т. д.”¹

У своїй промові прокурор при проголошенні психологічних характеристик повинен тактовно ставитися до особистості і потерпілого, і підсудного, утримуватися від упереджених думок. Він може аналізувати ті якості особистості підсудного, що обумовили злочин і виявилися в його скоєнні. При цьому неприпустимі занадто широкі особистісні узагальнення, необхідні “стриманість у слові, обдуманість і справедливість у висновках і поряд з осудом доведеного злочину — ставлення до підсудного без черстої однобокості і без образи в ньому почуття людської гідності”².

Неприпустимі у промові прокурора глузування стосовно інших учасників судового розгляду, знущальний тон, зловтішання з приводу горя і нещастя підсудного, його близьких. Стиль судової промови прокурора повинен відповідати її призначенню — здійснювати обвинувачення від імені держави.

Захисна промова адвоката складається з таких частин³:

- 1) вступ;
- 2) аналіз фактичних обставин справи;
- 3) аналіз особистісних властивостей підзахисного;
- 4) аналіз мотивів скоєння злочину підзахисним;
- 5) аналіз норм законодавства;
- 6) висновок.

Промові адвоката на суді протипоказана багатослівність. Є дуже місткий, правильний, такий, що виражає суть адвокатської промови вислів древніх: “Мовчи або говори те, що цінніше за мовчання”.

Протипоказані адвокату-захиснику і виправдання злочину, бо захист інтересів підсудного зовсім не означає зняття з нього відповідальності за скоєний злочин. “...Можна прощати підсудним їхню провину, але ніколи не варто залишати в руках того, що вони виною придбали; можна помилувати підсудних, але ніколи не варто помилувати їх більше тих, кому вони заподіяли шкоду... Якщо ви прийшли судити

¹ Павловские среды. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — Т. 2. — С. 584.

² Кони А. Ф. Собр. соч. — Т. 5. — С.169.

³ Еникеев М. И. Общая и юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 577.

про факт, то ви його повинні назвати білим, якщо він білий; але якщо ж факт не чистий, то повинні сказати, що він не чистий, і нехай підсудні знають, що їм потрібно вмиватися і вмиватися”¹, — такі поради захиснику дає А.Ф.Кони.

У захисній промові необхідно уникати типових помилок:

а) деякі адвокати “спочатку накидаються на прокурора і слідство, стверджуючи, що нічого, анічогісінько не встановлено: ні самого злочину, ні подробиць його. Прокурор вибудував картковий будиночок; торкніться його злегка, ледве-ледве, і він розлетиться. Але сам захисник карткового будиночка не торкав і, як він розсипається, не показував... На закінчення просить суд перейнятися почуттям жалю до підсудного, не забувати його віку або його сім’ю, або ще чогось і зробити пом’якшення... Навіть самі жалісливі слухачі переконуються, що на користь підсудного нічого сказати не можна”²;

б) не забувати, що захиснику варто сперечатися з доказами провини підзахисного, а не з прокурором;

в) не захоплюватися “викопуванням” із промови прокурора дрібних огріхів у виразах із тим, щоб потім побудувати на них свою промову, проявляючи дотепність та іронію;

г) неприпустимо обвинувачувати всіх (слідчого — у непрофесіоналізмі, прокурора — у недобросовісності, експерта — у некомпетентності, суддю — в упередженості, свідків — у заляканості і т. п.);

г) “немає гіршого прийому захисту, як несправедливі причіпки і нападки на потерпілих. Здебільшого вони говорять правду...”³;

д) не захоплюватися самовихвалянням.

Промова захисника, як і прокурора, має бути конкретною. Розпливчасті, що не мають стосунку до справи міркування адвоката не викликають інтересу з боку суддів і не можуть принести користі для формування їх справжнього переконання.

Психологічна особливість судової промови адвоката-захисника полягає в тому, що вона виголошується після виступу прокурора. Під враженням його промови аудиторія одержала вже цілком визначену установку, в неї виник певний психічний стан, сформувався визначена оцінна позиція. Промова адвоката — захисника повинна бути

¹ Кони А. Ф. Избр. произведения. — Т. 1. — С. 443.

² Сергеев П. Искусство речи на суде. — С. 325.

³ Там само. — С. 330.

настільки переконливою, аргументованою й емоційною, щоб можна було зламати сформовану соціально-психологічну установку в суддів й інших учасників процесу.

У промові захисника також найскладнішим є аналіз особистісних властивостей підзахисного і мотивів його злочину. “Закон вимагає, — писав А. Коні, — щоб пом’якшення було засновано на обставинах справи. Але з усіх обставин справи, звичайно, найголовніше — сам підсудний. Тому, якщо в його житті, в його особистості, навіть у слабкостях його характеру, що впливають із його темпераменту і його фізичної природи, ви знайдете підставу для пом’якшення — ви можете до суворого голосу осуду приєднати голос милосердя”¹.

У ході підготовки захисної промови адвокат може використовувати зміст табл. 3 для того, щоб характеристика особистості підсудного була достатньо повною.

Даючи розгорнуту характеристику, захисник торкається в промові способу життя підсудного до скоєння злочину, позитивних моментів його біографії, таких особливостей його поведінки під час і після скоєння злочину, що можуть позначитися на пом’якшенні його відповідальності.

Характеристика підсудного повинна бути докладною, об’єктивною і відповідати етичним вимогам. С. Андрієвський у промові на захист Іванова А., який обвинувачувався в убивстві своєї нареченої, наводить приклад стислості і водночас докладності й етичності в характеристиці підсудного:

“Особистість Іванова глибоко повчальна. Він перебуває саме на тій цікавій грані між нормальною і ненормальною людиною, на якій всі помилки пристрастей зазвичай одержують своє найсильніше і яскраве вираження... Іванов, хоча і військовий писар, але людина з великою начитаністю; ...це поєднання простого звання й освіченості допомагає розкриттю типовості Іванова: в ньому є і стихійна сила, і розвинена думка. Яка ж він людина? Ви бачите його зовнішність. Хоча йому вже 27 років, але він надзвичайно молодий і мініатюрний. Він виглядає гарним хлопчиком. Риси обличчя в нього тонкі і правильні, але в його круглих очах, здебільшого серйозних, мерехтить неспокійний вогник блукаючої думки. За родом своїх занять він мав колись гарну кар’єру — був старшим писарем штабу, але потім збився на манівці, за безпунтність

¹ Коні А. Ф. Собр. соч. — Т. 5. — С. 87.

втратив службу й останнім часом був слюсарем на порохових заводах... Иванов — людина безкорислива... При всій палкості своєї крові і пристрасності своєї натури він ні в якому разі не був розпусником або цим сластолюбцем... Високий стиль і піднесені почуття занадто завзято виявляються в Іванова завжди, коли він говорить або пише про любов, щоб можна було його запідозрити... в лукавому лицемірстві. Ні, усе це в нього щиро. Він належить до типово роздвоєних людей нашого часу, що красиво думають і погано поступають”¹.

На закінчення відзначимо таку особливість судових промов прокурора і захисника, як неоднорідність аудиторії. Головна частина її — склад суду. Водночас промова і прокурора, і захисника адресується опоненту в судовій суперечці і публіці, яка знаходиться в залі суду. І нехай публіка не має правомочності в рішенні кримінальної справи, але її подих оратор постійно відчуває за своєю спиною, її реакція впливає на загальну атмосферу судового засідання. Слід рахуватися з тим, що всі слухачі відрізняються за своєю правовою кваліфікацією, життєвим і правовим досвідом, ставленням до справи і її учасників. Серед них юристи-професіонали і дилетанти, люди, які прагнуть безстороннього розгляду справи і пристрасні, часом вороже налаштовані до промовця. Все це потрібно не тільки враховувати, а й будувати свою промову таким чином, щоб змінити ситуацію у відповідному для встановлення істини напрямі. Судова трибуна — місце сильного морального і правового впливу.

Кілька слів про мовну майстерність судді. Вона йому також необхідна. Річ у тім, що у процесі винесення вироку при виявленні суперечностей в змісті переконань окремих суддів виникає необхідність одним переконувати інших у правоті своїх поглядів, захищати і доказувати істинність своїх переконань, спростовувати ті думки і судження, що вважаються помилковими. До доведення суддя вдається й в тому разі, коли інші члени суду заперечують проти його погляду. Зайво говорити, що промова судді має бути бездоганною з погляду мовної культури, в його поведінці “не повинно бути підвищеної жестикуляції, дратівливості, грубості, глузування, зайвої повчальності”².

¹ Цит. по: Смолярчук В. И. Гиганты и чародеи слова: судебные ораторы второй половины XIX — начала XX века. — С.70–72.

² Дулов А. В. Судебная психология. — С. 402.

* * *

“Золотою ланкою”, що скріплює воедино всю систему доказів і особистих переживань судді, прокурора, адвоката, є їхній привселюдний виступ у суді. Він визначає майбутнє судове рішення, значною мірою від того, як “подається” матеріал кримінальної справи в привселюдному виступі, залежить “бути або не бути” покаранню чи виправданню. Такий гучний висновок не є перебільшенням. Вся історія розвитку привселюдної думки і судочинства підтверджує висловлене судження.

Підтвердимо це фактами, що виходять із “глибини століть”. Існує така легенда¹. У V ст. до н. е. Всевишній, стурбований сварками людей, що не припиняються, направив на Землю пані Риторіку (не богиню, але дуже проникливу і розумну жінку), спорядивши її скринькою зі скарбами, використання яких може допомогти людям розібратися між собою. Риторика зі своїми скарбами опинилася в Сіракузах (острів Сицилія). Мандруючи, Риторика зустріла двох подорожніх — Каракса і Ліссія. Вона звернулася до них із проханням допомогти відчинити скриньку зі скарбами. Коли кришка скриньки була піднята, Риторика і подорожні побачили два предмети: квітку лілії й з обох боків гострий меч. Що б це могло означати? Каракс і Ліссій запитали про це посланницю Всевишнього.

Риторика присіла на камінь, взяла в руки лозинку і намалювала на піску картину, що відтворена в книзі “Міфи стародавнього світу”. Ось як виглядає малюнок Риторіки:

¹ Див.: Мифы древнего мира. — М.: Искусство, 1977. — С. 182.

Завершивши малюнок, вона передала подорожнім стисле Послання Всевишнього, в якому було усього чотирнадцять слів. Послання гласило: “Люди, учіться красиво і зрозуміло говорити; шукайте різьчущу силу переконання словом. І хай прийде мир у сім’ї ваші”.

Отже, лілія — символ краси мови; різьчущий меч — символ сили переконання. Краса слова і сила переконання — дві сторони майстерності усної мови.

Прошло кілька років. Риторика, перед тим як покинути Землю, продиктувала Каракеу і Ліссію свої думки про красу мови і силу переконання словом. Книга була названа “Риторикою”, і з того часу вона подорожує світом як зведення правил і засобів мистецтва привселюдного виступу.

Мистецтвом переконання словом володіли визначні політики, філософи, учені. Видатними серед них були греки Демосфен і Сократ, Платон і Аристотель, римляни Цицерон і Квінтіліан та ін.

Ораторська майстерність не може не привернути увагу студентів — майбутніх юридичних працівників. Причина тому — значущість, що не минає, “скарбів Риторики” у діяльності прокурора, адвоката, судді і будь-якого іншого представника юридичних професій. Останнім часом на прилавках книгарень з’явилося достатньо наукової і популярної літератури з риторики, і студент, який думає про свою майбутню кар’єру, знайде можливість її вивчити.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Цивільне право регулює основні економічні й особистісні відносини. Об'єктами цивільних правовідносин є засоби виробництва, предмети споживання, нерухоме майно й інші матеріальні блага, права особистості, її свобода, честь і гідність.

Беручи участь у суспільному виробництві, розподілі, обміні й споживанні, переслідуючи ті або інші життєві цілі, люди здійснюють визначену взаємодію один з одним, вступають у стосунки співпраці або конфронтації, виявляють свої емоційно-вольові особливості. Тобто вся сукупність соціальних відносин між членами суспільства виявляється в сфері цивільних правовідносин. І коли порушуються особисті права людини як у сфері майнових, так і немайнових відносин люди звертаються до цивільного судочинства.

Відомо, що фундаментом соціальних відносин є ставлення людини до речей, майна, власності, що визначає весь побут людського життя. Тому не випадково в усій системі економічних відносин сучасних товаровиробників соціально-психологічні й етичні відносини набувають домінуючого значення. У діловому світі розвинутих країн реалізуються такі соціально-психологічні правила і норми взаємодії, як: неприпустимість збагачення за рахунок дій, що суперечать вимогам моральності; правова рівність учасників товарно-грошових відносин; дотримання принципу еквівалентності при товарообміні; свобода прийняття рішень і неухильна відповідальність за їхнє здійснення; відповідальність за заподіяну шкоду та ін. Ця психологія добропорядної людської поведінки викликала до життя відповідні правові закони.

Нині в Україні відбуваються економічні реформи, пов'язані з переходом від адміністративної системи господарювання до ринкових відносин. Безумовно, ці реформи потребують і цивільно-правового регулювання.

§ 1. Деякі психологічні питання цивільно-правового регулювання сфери економіки

Основною юридичною формою регуляції ринкових відносин є договір. З психологічного погляду договір можна розглядати і як форму міжособистісних відносин, і як форму співвіднесення інтересів і потреб людей, їхніх вольових зусиль.

За своєю суттю договір це:

- оформлення зобов'язальних стосунків між людьми;
- угода сторін, що веде за собою виникнення, зміну і припинення правовідносин, тобто визначених прав і обов'язків його учасників;
- угода, виконання якої забезпечується силою державного примусу.

Як впливає цивільно-правовий договір на діяльність сторін? Він визначає:

- а) порядок дій і засоби їхнього виконання;
- б) характер взаємодії партнерів;
- в) систему контролю за відповідними діями;
- г) мотивацію виконання дій.

Як видно з перелічених положень, цивільно-правовий договір у процесі його виконання має в тому числі й психологічний зміст, обумовлений психологічною структурою людської діяльності¹.

Коло необхідних умов для укладання найпоширеніших договорів (купівлі-продажу, поставки, перевезення, оренди та ін.) нормативно урегульоване. Проте це не означає, що при укладанні договору й особливо при його виконанні та або інша сторона дотримує головного соціально-психологічного принципу — принципу добросовісності партнерів. У центральній і регіональній пресі наводяться приклади, коли окремі фірми, організації і приватні особи, укладаючи договір, обманюють другу сторону, не виконують цілком або частково умови договору, завдаючи їй матеріальних і моральних збитків. І прикладів таких, на жаль, досить багато. Ось деякі з них.

Пригадаємо діяльність різноманітних пірамід типу “МММ”, “Хорпер”, “Гермес”, “Планета Плюс”, “АЛД” та ін. Кожне із зазначених акціонерних товариств уклало з громадянами договір про залучення

¹ Більш докладно психологічна структура діяльності розкрита в першій книзі “Юридичної психології”.

їхніх коштів під економічну програму з наступним поверненням грошової суми і виплатою винагороди у вигляді відсотків. У договорі вказувалися права й обов'язки сторін, терміни дії, особливі умови, форс-мажор і навіть гарантії виконання договору. І що вийшло на ділі...

Доля прикладу “Хопер-інвест”, створеного 1993 року: не повернув 4 мільйонам вкладників близько 180 мільйонів доларів. Незважаючи на те, що Центральний банк не видав “Хопру” ліцензію, його власники знайшли лазівку в законі й представили усіх вкладників як співзасновників фірми. Свідоцтва про внески в статутний фонд не вносилися, всі угоди державної реєстрації не проходили. І хоч двоз з організаторів цієї липової фірми постали перед судом і за шахрайську діяльність одержали певні терміни позбавлення волі, мільйонам постраждалих громадян домогтися повернення своїх грошей дотепер не вдалося¹.

* * *

Минулого літа киянин Н. у складі групи відправився милуватися Францією. На сторінках газети він ділиться враженнями від організації туру: «Починалася туристична поїздка чудово: оператори турфірми, чемно усміхаючись, швидко оформили договір, попередили про порядок вильоту, митного огляду, умов проживання і харчування і т. д. А от після прибуття до Парижа почалися проблеми відразу ж, як тільки група дісталася до заброньованого й оплаченого ще в Києві готелю. Араб, який зустрів мене біля стойки, повідомив, що я поселений у двомісний номер, мій партнер уже заселився. Увійшовши, я виявив товариша по нещастю (він був із Краснодару), який сказав, що ліжко в номері одне, не вдалося відшукати навіть другого рушника. На щастя, в одного з моїх друзів у Парижі виявилися родичі, і я умолив їх дати мені можливість переночувати. Йдучи з готелю, я домігся в керуючого ваучера, в якому було зазначено, що мене розмістили в двомісному номері...

Повернувшись до Києва, я показав туроператорам два документи — договір, підписаний у тому числі й представником фірми (там чорним по білому написано, що я сплатив за одномісний номер), і ваучер, привезений із Парижа. Порушення моїх споживчих прав було більш ніж очевидне. Проте “чемні” оператори, навіть не вибачившись, спочатку всю провину звалили на французів, а потім, зчинивши крик, завер-

¹ Див.: Вкладчики осталися в полном... хопре // Мир новостей. — 2001. — № 18 (384). — 29 апр.

илили розмову словами: “Багато тут вас ходить, усім не догодиш...”.
Гроші за готель мені так і не повернули...»¹

Спеціалісти, які займаються вивченням сучасного цивільного права в сфері економіки, відзначають усе зростаючий зв'язок її з етикою і соціальною психологією, насамперед із міжособистісною взаємодією в умовах ринкових відносин. “Докладно регульовані в усіх цивільно-правових системах правила про наслідки визнання договору недійсним, спрямовані на те, щоб несприятливі результати відчув той, хто порушив правила гри, застосував недостойні прийоми для одержання вигоди, зневажив для цього вимоги закону. Може постраждати і той, хто діяв легковажно, необдуманно, некомпетентно. Водночас охороняються інтереси добросовісного, порядного учасника ринку, підготовленого до тієї діяльності, якою він займається”².

Суттєву роль в охороні системи ринкових відносин відіграє зобов'язання відшкодування порушниками заподіяних збитків (матеріальних або моральних). Охорона інтересів громадян неможлива без відшкодування заподіяних втрат. При розв'язанні цього питання правові системи різних держав виходять з етично-психологічної сутності проблеми: збитки, заподіяні засобом, який суперечить добропорядності, підлягають відшкодуванню. До таких засобів варто віднести насильство або погрозу фізичного насильства, зловредність, наклеп тощо.

Важливими цінностями ринкових відносин є престиж, імідж, репутація фірми, підприємства або певної особи. Імідж (від англ. *image* — віддзеркалення) визначає місце кожної організації й окремої ділової людини в структурі соціально-економічних і міжособистісних відносин. Порушення моральних або правових норм у діяльності фірми або підприємства, що стало відомо громадськості, знижує їхній престиж. Приміром, у відомої всьому світу компанії Microsoft цього року похитнулася репутація. Проти компанії висунений один із найбільших позовів за обвинуваченням у расовій дискримінації. Колишні і ті, що продовжують працювати у фірмі чорношкірі співробітники, обвинувачують адміністрацію в расизмі і розраховують одержати від Microsoft компенсацію в 5 млрд дол.

¹ Когда теряешь веру // Досуг. — 2001. — № 18. — 6 февр.

² Халфина Р. О. Современный рынок: правила игры. — М.: Гуманит. знание, 1993. — С. 76.

Вони твердять, що їм сплачували менше, ніж іншим, і неодноразово відмовляли в підвищенні, хоча їхня кваліфікація була вищою, ніж у білих співробітників¹.

Особливою фігурою в умовах ринкової економіки є підприємець, який об'єднує в одній особі власника і керівника. За своєю функціональною роллю в економіці України справжній підприємець як основний мотив має прагнення до самостійної творчої діяльності на благо суспільства. До сучасного підприємця висуваються певні вимоги юридичного, психологічного, етичного характеру.

Психологічні особливості підприємця визначаються насамперед його мотиваційною сферою. Справжній підприємець як основну, домінуючу має потребу в самореалізації, досягненні успіху. Останнє винятково важливо для процесу прийняття відповідальних рішень. Якщо в людини мотивація остраху невдачі вища, ніж мотивація досягнення успіху, то навряд чи вона прийме ризиковане рішення. У цьому відношенні фактором, який впливає на успішну діяльність підприємців, є стабільна обстановка в суспільстві, законодавча політика держави стосовно підприємництва і правова захищеність осіб, які ним займаються.

На діяльність підприємця дуже впливають такі психологічні феномени, як самооцінка (дає змогу йому реалістично зважувати свої можливості, оцінювати свій досвід, підвищувати самоосвіту), рівень вимог (занижений рівень вимог веде до зайвої обережності при прийнятті рішень, до уникання ризику), творчий характер мислення, літерство та ін.

Крім розглянутих суб'єктивних передумов розвитку підприємництва, на цей процес впливають і об'єктивні можливості, що існують у суспільстві для підприємницької діяльності. До них слід віднести насамперед:

- права господаря власності, захищені законом від будь-яких зазіхань;
- рівноправність усіх форм власності;
- майново-розпорядницька самостійність при організації господарських зв'язків;
- офіційна, податкова, фінансова, кредитна і т. п. політика держави стосовно приватного бізнесу.

¹ Див.: *Черные дни Microsoft* // Профиль. — 2001. — №2. — 15 янв. — С. 30.

Реальна практика підприємницької діяльності показує, що на шляху розвитку підприємництва в нашій країні не всі правові норми стимулюють розширення дрібного бізнесу.

Цивільне правове регулювання має дозвільну, а не заборонну загальну спрямованість. Воно дає можливість кожному члену нашого суспільства використовувати правові засоби для реалізації своїх інтересів, що не суперечать закону. Дозвільний характер цивільного правового регулювання підприємницької діяльності припускає соціально-психологічну підготовленість населення до його усвідомлення і використання. Низький рівень правової культури, падіння деяких моральних критеріїв (особливо в сфері ділових відносин), зміна соціальних цінностей призвели до того, що з'явилися структури тіньової економіки. Останнє безпосередньо відбилося на криміналізації суспільства.

Отже, цивільне законодавство формує відповідну психологію поведінки людей в умовах ринкових відносин. Справедлива і законна угода різнонаправлених інтересів суб'єктів правовідносин — складне і серйозне завдання правоохоронної системи держави.

§ 2. Психологічна характеристика цивільного процесу

Особливостями цивільних правовідносин є те, що вони виявляються як різні варіанти трьох правомочностей:

- 1) правомочності вимоги (можливість очікувати від зобов'язаного суб'єкта виконання ним своїх обов'язків);
- 2) правомочності на власні дії;
- 3) правомочності на захист (можливість вимагати використання державно-примусових заходів у випадках порушення суб'єктом права).

Багато цивільно-правових норм носять психологічний характер. Так, заперечування угод, що зроблені під впливом обману, насильства, практично неможливе без урахування психологічних обставин. Проблема провини і відповідальності в цивільному праві, проблема відповідності покарання у скоєному і багато інших проблем потребують від юридичного працівника, у тому числі, і психологічних знань. "... Необхідність аналізу цивільного судочинства з психологічної точки зору очевидна. Представляючи собою **взаємодію людей в умовах цивільно-процесуального регламенту** (виділене автором. — **В. Б.**), правосуддя у цивільних справах насичено всім тим, що вивчає

психологія: цілі, мотиви, почуття, пізнання, рішення, переконання і т. д. Дослідження їх саме собою представляє чималий інтерес, але суть проблеми полягає в іншому: в тому, щоб поставити знання про всі ці психологічні явища на службу цивільному судочинству, виявити психологічні закономірності, що спостерігаються при відправленні правосуддя у цивільних справах, їхню роль у практиці правосуддя, досягнення цілей, поставлених перед правосуддям, особливості виховного впливу суду”¹.

У будь-якому цивільному процесі правова регуляція обов’язково взаємопов’язана з регуляцією поведінки його учасників. Наміри громадянина, його інтереси, честь, гідність, воля й інші психологічні поняття наведені в кожному цивільному процесі.

Процесуальний статус значною мірою визначає соціально-рольову поведінку громадянина. Розглянемо позиції сторін у цивільному процесі докладніше.

Позивач — це особа, яка звернулася в суд або третейський суд по захист свого порушеного (що оспорується) права або інтересу, який охороняється законом. Позивач (громадянин або юридична особа) має у своєму розпорядженні певні права:

- може ознайомитися з матеріалами справи;
- має можливість заявляти відводи і ставити запитання учасникам процесу;
- може подавати докази і брати участь в їхньому дослідженні;
- має право давати пояснення суду і подавати свої міркування щодо питань, які виникли в ході судового розгляду;
- може оскаржити рішення і визначення суду;
- має можливість вимагати примусового виконання рішення суду і чинити інші процесуальні дії, передбачені законом.

Предметом позову є спірні правовідносини. Вид позову визначається характером вимог, виставлених позивачем до іншої сторони: він може бути спрямований на присудження відповідача до учинення певних дій або до стримування від неправомірних дій, на зміну або припинення правовідносин.

Відповідач — одна із сторін цивільної справи, притягнута до справи у зв’язку з пред’явленням до неї позову. Статус відповідача пов’язаний із цивільно-правовою відповідальністю, із юридичними наслід-

¹ *Резниченко И. М.* Психологические аспекты искового производства. — Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1989. — С. 4.

ками невиконання обов'язків, передбачених цивільним правом, із порушенням суб'єктивних цивільних прав іншої особи.

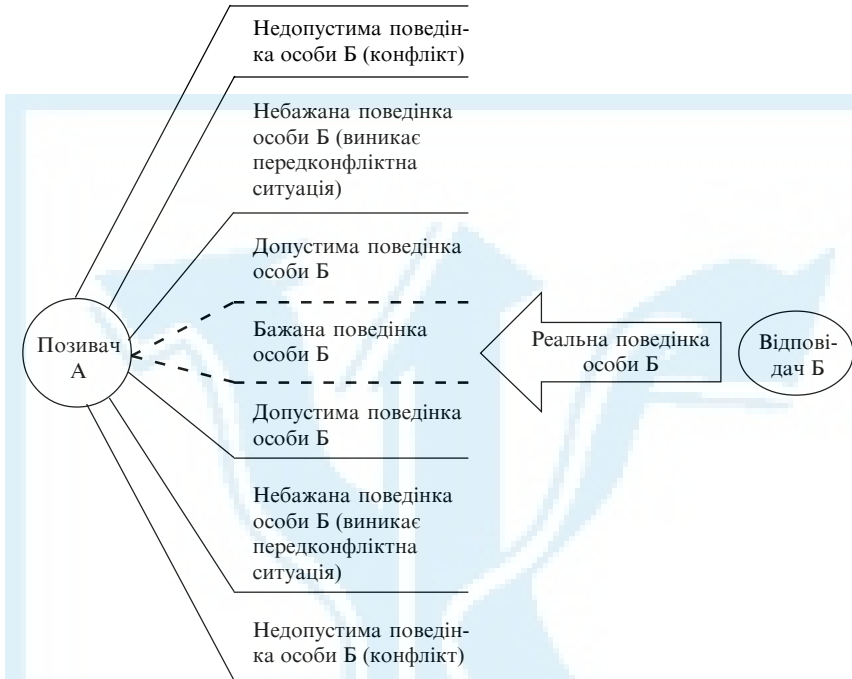
Найскладнішою і психологізованою для аналізу цивільної справи є судова ситуація при протиборстві сторін, тобто конфліктна ситуація. Причини міжособистісних конфліктів різноманітні¹:

- природне зіткнення матеріальних і духовних інтересів сторін у процесі їхньої життєдіяльності;
- неправильні рішення, наприклад, з оплатою праці або розподілом завдань;
- нездатність зрозуміти іншу сторону як наслідок значної втрати і перекручування інформації в процесі міжособистісного спілкування;
- незбалансована рольова взаємодія;
- егоїстичні орієнтації однієї зі сторін, необґрунтоване прагнення бути лідером в усіх справах;
- невірноваженість характеру, причепливість, схильність до підбурювання людей та ін.

Як перераховані причини впливають на виникнення конфліктних ситуацій при розгляді цивільної справи в суді? Річ у тім, що в ході соціальної взаємодії у будь-якої людини існує визначений діапазон очікуваної поведінки з боку партнера. Ці варіанти очікуваної поведінки можуть бути бажаними, допустимими, небажаними і неприпустимими (див. рис. 27). Якщо реальна поведінка партнера у взаємодії не укладається в рамки бажаного або допустимого, то виникає передконфліктна ситуація або конфлікт. Характер поведінки відповідача (або позивача) залежить від особливостей ситуації взаємодії, індивідуально-психологічних особливостей людини, її психічного стану, ставлення до партнера у взаємодії.

При неконструктивному конфлікті сторони, як правило, вдаються до використання методів боротьби, які засуджуються з позицій моральності і психології взаємодії. Одна зі сторін (а часом і обидві) може застосовувати психотравматичні засоби взаємодії, завдавати моральних збитків особистості. Дуже важливо, щоб суд іноді зупинив імпульсивні, спонтанні й аморальні дії сторін, закликав сторони, що конфліктують до усвідомлення значущості залучених у конфлікт моральних і соціальних цінностей і знайшов взаємоприйнятне рішення.

¹ Анцупов А. Я., Мальшев А. А. Введение в конфликтологию: Как предупреждать и разрешать межличностные конфликты. — К.: МАУП, 1996. — С. 18–23.

Примітка. Цілком природно, що в положенні А може бути відповідач, а в положенні Б — позивач.

Рис. 27. Оцінка іншої сторони як психологічна передумова до конфліктної взаємодії на суді

Умовою відповідальності за правопорушення є провина, що може виражатися у формі:

- умислу, який означає, що особа передбачає протиправність своєї поведінки і можливість настання негативних наслідків для окремого громадянина або організації, але свідомо не вживає заходів для їх запобігання.

Резников, розбираючи речі, що дісталися йому в спадщину від батька, виявив серед них кілька злитків платини. Він розповів про це своєму приятелю, а той повідомив фінансовим органам, що в приватної особи знаходиться майно, яке в його власності бути не повинно. Резников наявність у нього платини не заперечив.

Фінансові органи вручили Рєзникову повістку про те, щоб він розпорядився платиною у встановленому законом порядку. Оскільки Рєзников цього не зробив, на нього подали позов про примусову відчуженість платини з відшкодуванням її вартості за державними розцінками¹.

- необережності, що має місце, коли особа хоча і не передбачала і не бажала своєї протиправної поведінки, але могла її передбачати і запобігти, проте не виявила необхідної пильності, сумлінності, передбачливості.

У міській газеті було опубліковано матеріал про роботу місцевого м'ясокомбінату. У газеті писалося, зокрема, про низьку якість продукції, що випускається, грубе порушення технології виробництва, антисанітарний стан у цехах і т. д.

Директор комбінату звернувся в суд із позовом до редакції газети про стягнення збитків, котрі комбінат зазнав у зв'язку з втратою партнерів. Кореспондент газети заявив у суді, що не припускав такої реакції з боку споживачів продукції м'ясокомбінату, не передбачив того, що підмочена репутація заводу може так відбитися на його економічній діяльності. Суд визнав провину кореспондента по необережності².

Під час судового розгляду основне завдання цивільного суду — врегулювання протиріччя інтересів сторін на законній підставі. При цьому між сторонами, з одного боку, сторонами і судом, — з другого, відбувається безупинний процес циркуляції інформації, яка психологічно не однотипна. Суду від позивача і відповідача адресується в основному спонукальна інформація у формі клопотань, заяв, вимог. Ця інформація сприймається, переробляється, критично оцінюється і служить базою для прийняття судового рішення. Саме по собі судові рішення є теж інформацією, адресованою позивачеві і відповідачеві. Судове рішення виконує такі функції: інформаційну, узагальнену і спонукальну. Воля суду може виявлятися також у формі розпоряджень, припущень і дозволів.

Ефективність цивільного процесу значною мірою залежить від встановлення між його учасниками комунікативного контакту, по-

¹ Див.: *Подарок...* через суд // Санкт-Петербургские ведомости. — 2000. — № 876. — 18 нояб.

² Див.: *Подмоченная репутация* // Жизнь. — 2001. — № 87 (346). — 16 февр.

розуміння, правильної поведінки. Специфіка міжособистісної взаємодії в цивільному процесі в порівнянні з кримінальним процесом істотна і виявляється в тому, що активність суду тут незмінно поєднується з ініціативою сторін. Ось чому суперечки сторін у судовому засіданні вважаються найбільш психологізованими. Річ у тім, що протиборство інтересів під час суперечок досягає найвищої напруженості, бо кожна зі сторін намагається довести (або нав'язати) суду свій погляд. У ході суперечок, не обмежених у часі, позивач і відповідач мають право повторних виступів, можуть не тільки уточнюватися окремі деталі справи, а й виникати нові запитання. Суд зобов'язаний припиняти різноманітні відхилення від суті справи, а тим більше — образи на адресу іншої сторони.

Коли постає необхідність врегулювання міжособистісних стосунків, у повному обсязі виявляється рефлексивність судді, його здатність адекватно моделювати життєві ситуації, ставити себе на місце позивача і відповідача, здійснювати соціально-рольову ідентифікацію.

Активність поведінки сторін обумовлена здатністю обговорювати зібрані в справі докази, заявляти клопотання і ставити запитання, але головним чином — ставленням до вимог протилежної сторони. Потрібна добра обізнаність у психології людей, щоб координувати дії сторін, врівноважувати їхні зусилля, надавати сторонам рівні доказові можливості, знижувати гостроту і напруженість їхньої міжособистісної взаємодії. У цивільному судочинстві кожна сторона (як і інші особи, причетні до справи) має право на участь у дослідженні і перевірці доказів, на участь у допиті свідків, має право висловити свою думку стосовно достовірності й доказової сили показань свідків. Усе це ускладнює роботу суду і потребує від нього організованості, чіткості та відповідальності.

Як правило, суд, проявляючи свої владні повноваження, визначає стратегію своєї поведінки стосовно чотирьох типових ситуацій¹:

- безконфліктна, конструктивна взаємодія сторін;
- гостроконфліктна взаємодія сторін;
- уявний конфлікт (виникає через недостатність інформації, помилкових уявлень);
- удаваний конфлікт (імітація конфлікту заради досягнення прихованих цілей).

¹ Еникеев М. И. Общая и юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 264.

Яка роль адвоката-представника в цивільному судочинстві і психологія його діяльності? Адвокат-представник захищає права й інтереси, які охороняються законом, свого довірителя. З цією метою він оцінює докази, обґрунтовує доведеність або недоведеність відповідних фактів, аналізує й оцінює можливість застосування норм. Серед його психологічних якостей варто назвати насамперед уміння вислуховувати людей, які звертаються по допомогу, ставити уточнювальні і конкретні запитання, виявляти толерантність і емоційну стійкість та ін. Важлива відмінність цивільних справ від кримінальних полягає в тому, що кримінальні справи приходять у суд, а отже, і до адвоката, вже розроблені. А в цивільній справі збір доказів, позиція, бесіди зі свідками і багато чого іншого — усе це адвокат повинен виконати самостійно.

Прокурор у цивільному процесі може виступати або як пред'явник позову (звертатися в суд по захист прав і інтересів інших осіб), або вступати в справу для надання висновку. У першому випадку він бере участь у судових суперечках, у своїй діяльності підпорядковується вимозі рівності сторін. У другому — його діяльність виявляється в промові, що має підсумковий, узагальнений характер, причому оцінки в ній даються від імені держави. У своєму виступі прокурор здійснює аналіз причин цивільного правопорушення, звертає увагу суду на ту інформацію, що є основою для винесення окремої ухвали. У діяльності прокурора реалізуються практично всі сторони юридичної діяльності: соціальна, комунікативна, конструктивна (реконструктивна), організаційна тощо.

Наприкінці зазначимо, що в цивільному процесі промова прокурора і промова адвоката мають ряд особливостей, обумовлених їхньою спрямованістю: вони виголошуються для розв'язання цивільної суперечки. На відміну від судового розгляду по кримінальних справах, промова прокурора в суді у цивільних справах не обвинувачує, а робить висновок у справі; промова адвоката не захищає, а надає юридичну допомогу сторонам. Тому ці промови більш лаконічні, менш емоційні. Проте виступи прокурора й адвоката повинні бути грамотними, логічними, виразними з використанням певних риторичних прийомів, спрямованих на підтримку стійкої уваги судової аудиторії.

Ефективність судового розгляду цивільних справ багато в чому залежить від старанності, скрупульозності їхньої попередньої підготовки, основу якої складає пізнавальна діяльність судді. Вже на початко-

вому знайомстві з позовною заявою і матеріалами, які додаються до неї, він поринає в ситуацію, вирішення якої неможливе без глибокої обізнаності всіх обставин справи. Надзвичайно важливе значення тут мають повнота, достовірність тих матеріалів, що можуть стати доказом у судовому розгляді. При цьому завдання судді не тільки усвідомити суть справи для себе, а й знайти можливість засвідчення відповідних фактів. Крім того, вивчаючи справу, суддя аналізує поведінкові особливості сторін, особистісні якості учасників цивільного процесу, використовуючи наявні психологічні знання, навички й уміння вивчення оцінки особистості. Його пізнавальна діяльність на цьому етапі дуже різноманітна і потребує вирішення таких питань¹:

- визначення сукупності фактів, що підлягають виявленню;
- з'ясування кола доказів, які підлягають дослідженню;
- визначення складу осіб, котрих необхідно або доцільно залучити до участі в процесі;
- призначення у разі потреби судово-психологічної експертизи тощо.

Головна особливість пізнавальної діяльності суду полягає в його опосередкованості, в тому, що пізнання здійснюється за допомогою доказів у вигляді слідів пошукових фактів. Причому достатньо часто ці сліди (наприклад, матеріальні ознаки фактів) спотворюються, приховуються або навіть знищуються. У цьому зв'язку перед судом постає завдання реконструювати справжні події на наявному фактичному матеріалі, винайти джерела доказових відомостей і встановити їхню достовірність.

Складним елементом у пізнавальній діяльності суду є оцінка доказів. За своєю суттю оцінка доказів — явище об'єктивно-суб'єктивне. Вона багато в чому визначається правовою компетентністю судді, його правовим світоглядом, а також ціннісними орієнтаціями особистості. Здійснювана через внутрішнє переконання судді, оцінка доказів означає її незалежність від будь-яких зовнішніх впливів. Оцінюючи докази через внутрішнє переконання, суддя усуває наявні суперечності між ними, визначає їхню юридичну значущість. У ході оцінювання доказів виявляються його інтелектуальні, вольові й емоційні компоненти психіки.

Правильне судове рішення — це законне, обґрунтоване і справедливе рішення. Що розуміється під справедливістю судового рішення? В чому виявляється соціально-психологічна сторона в судовому

¹ Еникеев М. И. Общая и юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 260.

рішення? Питання достатньо складні, але їхнє правильне розуміння дозволяє юристові грамотніше виконувати свої функціональні обов'язки.

Справедливість судового рішення. У змістовному плані справедливість судового рішення — його моральна бездоганність, найдоцільніше застосування правових норм. З психологічного погляду справедливе рішення знаходить схвалення й у сторін судового розгляду, і в присутніх у залі судового засідання, і в більшості громадян цього району, області або суспільства в цілому. Очевидно, що рішення суду прийнято в ситуації, описаній нижче, було позитивно сприйнято людьми.

Щойно призначений начальник ЖЕКу Комсомольського району м. Херсона А. Коляда перш за все взявся за скорочення списку мешканців із заборгованістю з квартплати. Оголосивши “хрестовий похід” на неплатників, тридцятирічний Коляда сам же його й очолив.

...65-річна Марія Іванівна на порозі своєї квартири зіткнулася з начальником ЖЕКу, який заявив їй: “Борг у 500 гривень дає нам право виселити вас із восьмирічним онуком. Завтра ж на ваше житло буде накладений арешт”.

У той же вечір жінка подзвонила дочці, яка поїхала в Москву на заробітки, і розповіла про біду, що раптово звалилася. Дочка заспокоїла матір, пообіцяла повернутися за місяць додому з грошима і заплатити заборгованість з квартплати. Але ніяке “за місяць” начальника ЖЕКу не влаштовувало. Марії Іванівні дали добу.

Жінку похилого віку шляхом обману змусили погодитися на угоду: її двокімнатну квартиру продали за 4500 доларів, надавши житло в напіврозваленій халупі на околиці міста (у ній не було ні світла, ні опалення). При цьому виручені від угоди гроші начальник ЖЕКу сховав у свою кишеню.

Комсомольський районний суд м. Херсона, розглянувши позов Марії Іванівни і її дочки, ухвалив рішення повернути постраждалим відібране в них житло. Обласний суд залишив це рішення в силі.

Варто додати: чиновник так “удосконалив” житлове законодавство, що і сам, зрештою, потрапив на нари. А. Коляда засуджений до чотирьох років позбавлення волі¹.

¹ Див.: Объявив войну неплательщикам квартплаты, начальник ЖЭКа арестовал жилье особо провинившихся и выселил должников из квартир // Факты. — 2001. — № 71 (0893). — 21 апр.

Розглядаючи проблему справедливості судових рішень не можна залишити без уваги такий соціально-психологічний момент. У багатьох випадках роль засідателів, які є повноважними членами суду, здійснюється на низькому рівні. І навіть незважаючи на те, що рішення суду виносяться більшістю голосів із дотриманням таємниці наради в кімнаті для нарад, суддя як професіонал і урядовець може робити психологічний вплив на двох засідателів і переконати їх у правильності власного рішення. У цьому плані цікаві висловлювання досвідченого адвоката з цивільних справ. В. Черткова: “Скільки разів у процесі відчував психологічний контакт із засідателями, їхню згоду зі мною. А потім вони, потупивши очі, стояли і слухали, як суддя оголошує протилежне рішення. Справа не в людях. Вони різні. Але якби засідателі вирішували окремо від судді, вони б розуміли відповідальність, прислухалися, думали. А так фактично вирішує сам суддя... В усіх країнах світу засідателі вирішують самі. Інакше вони не потрібні”¹.

От чому основним принципом професійної моралі судді як особи, яка здійснює правозастосовну діяльність, є справедливість. Від нього вимагаються такі особистісні якості, як неупередженість, об’єктивність, дотримання прав людини, чесність, гуманізм та ін.

§3. Психологічні особливості діяльності господарського суду

Господарський суд захищає порушені або ті, що заперечуються, права підприємств, установ, громадян-підприємців шляхом вирішення спорів між ними, а також спорів між сторонами зовнішньоекономічних відносин. Господарський суд приймає самостійне, засноване на законі, рішення, сприяє досягненню угоди між сторонами і ухвалює рішення відповідно до досягнутої угоди, якщо воно не суперечить законодавству і не порушує права третіх осіб, які охороняються законом.

У діяльності господарського суду головна функція — посередництво, необхідність якого виникає в разі якщо не знайдене рішення при безпосередньому врегулюванні суперечки між сторонами.

Закрите акціонерне товариство “Банк Вологжанин” звернулося в обласний арбітражний суд із позовом до районної державної подат-

¹ Черток В. Л. Дела гражданские. — М.: Рос. право, 1992. — С. 20.

кової інспекції про визнання недійсним її рішення, яким із позивача стягнуто пеню за затримку виконання платіжних доручень платника податків по платежах у бюджет і позабюджетні фонди. Як впливає з матеріалів справи, у клієнта банку ЗАТ “Монзенський ліспромгосп” у період із 21 липня по 8 грудня 1999 р. знаходилися платіжні доручення на перерахування податків у бюджет і внески до позабюджетних фондів.

Проте банк раніше названих платіжних документів виконав інкасове доручення, направлене профкомом ЗАТ “Монзенський ліспромгосп”, і провів списання коштів за посвідченнями, виданими робітникам ліспромгоспу відповідно до рішення комісії з трудових спорів, на стягнення заборгованості по заробітній платі за березень — квітень 1999 р.

Рішенням відповідача з банку стягнена пеня за затримку виконання платіжних доручень про перерахування податків у бюджет і внески в позабюджетні фонди.

Суди двох інстанцій не установили порушення банком черговості, передбаченої чинним законодавством, при списанні коштів із розрахункового рахунку ЗАТ “Монзенський ліспромгосп”, водночас погодилися з доказами податкової інспекції.

Обласний арбітражний суд зазначені судові акти скасував, позов задовольнив. Рішення районної державної податкової інспекції про стягнення з позивача пені визнано недійсним¹.

Посередництво господарського суду як форма ділового спілкування являє собою переговорний процес. Переговори — складна сфера людської взаємодії, метою якої є прагнення домовитися про щось. Отже, залежно від того, про що домовляються сторони, і від того, як вони це роблять, розрізняються і види переговорів. Це можуть бути переговори про укладання господарських договорів або зміну, розірвання і виконання їх тощо. В окремих випадках переговори спрямовані на зняття конфлікту між двома особами або організаціями. Господарський суд як державно-санкціоноване посередництво виконує функцію незалежного експерта.

Психологія переговорів — сукупність цілей, потреб, інтересів, психологічних і соціально-психологічних явищ, що визначають і відбивають характер взаємодії сторін в господарському суді. Світ психіч-

¹ Див.: По арбитражным делам // Законность. — 2000. — № 8 (790). — С. 64.

них явищ будь-якого розв'язання спору судово неосяжний і частіш за все невидимий. І проте юристу-судді можна знайти важелі керування цим неосяжним і невидимим світом. Розглянемо основні психологічні передумови успішності проведення переговорів при вирішенні спору в господарському суді.

Перша з них — єдність і узгодженість цілей спільної діяльності переговорної групи і кожного з опонентів. Основне завдання посередника полягає у тому, щоб допомогти іншій стороні побачити проблему очима опонента, показати наявність реальної можливості кожній зі сторін одержати бажане, домогтися взаємовигідного задоволення своїх інтересів.

Друга психологічна передумова успішності спору — упевненість сторін у правильності його вирішення, упевненість сторін у правильності узгодженої концепції переговорів. Упевненість ґрунтується на діловому аналізі проблеми, ретельному вивченні умов розв'язання спору, а також на знанні власних переваг і недоліків у зайнятій позиції стосовно опонента. У формуванні такої впевненості велика роз'яснювальна роль судді господарського суду.

Третьою важливою психологічною передумовою успішності досягнення угоди є чітке уявлення сторін про можливі труднощі і шляхи їх подолання. Суддя господарського суду, висуваючи об'єктивно можливі варіанти вирішення спору, може послатися на досвід врегулювання аналогічних спірних ситуацій і назвати як складні такі моменти: перепади кон'юнктури ринку на цей товар, раптові претензії опонентів один до одного за умовами угоди та ін. Усвідомлення цих труднощів і спільний пошук шляхів їх подолання — конкретний крок щодо досягнення угоди.

Четверта передумова успішності рішення спору стосується, власне, “людського фактору” і рівня знань суддею індивідуальних особливостей сторін на переговорах. Досвідчений суддя пізнає психічні особливості людини і тоді, коли вивчає справу, що надійшла в суд, і тоді, коли безпосередньо знайомиться з людьми, і тоді, коли справа розглядається в арбітражному суді. Для нього суттєві всі деталі: як говорить людина, як вона дивиться на опонента, як виражає свої переживання в невербальній формі (жести, міміка, інтонація, поза та ін.), як обстоює свою думку тощо. В усіх цих деталях суддя розпізнає особливості людини і використовує надалі ці знання для врегулювання спору.

П'ята передумова успішності досягнення угоди на переговорах — створення обстановки порозуміння. Для цього суддя повинен демон-

струвати зацікавлене ставлення до обох сторін спору, надавати можливість кожній із них пропонувати варіанти розв'язання й обґрунтування їх, знімати прояви ворожості, знервованості, припиняти грубі обвинувачення й образи опонентами один одного. У ході діалогу сторін він повинен постійно контролювати спрямованість і ступінь уваженості своєї уваги: про що говорить ця особа, що ховається за її думками, чи готова вона йти на поступки опоненту, чи бачить засіб зняття суперечностей в позиціях сторін і т. д. Створення обстановки порозуміння вимагає від судді жорсткого самоконтролю власних поривів і спонукань. Варто визнати, що звичка переривати того, хто говорить, властива багатьом людям, у тому числі і юридичним працівникам. Зізнаватися в такій “ваді” людині дуже важко, але необхідно. Більше того, судді бажано виробити “контрзвичку” — установку на рішуче самоприпинення будь-якого поривання перервати розповідь одного з учасників переговорів. Навіть якщо йому здається, що усе зрозуміло і питання вичерпане. Навчитися терпіти багатослівність позивача або відповідача — це і є вираження зацікавленості до людини і справи, що її хвилює.

Суддя, який організує взаємодію сторін, повинен відзначитися підвищеною раціональністю, об'єктивністю, здатністю передбачати можливу поведінку сторін і за необхідності нейтралізувати прояви конфронтаційної свідомості особистості. Природно, головна гідність судді господарського суду полягає в його здатності приймати законні, обґрунтовані і справедливі рішення в розв'язанні спору.

ПСИХОЛОГІЧНА КОНСУЛЬТАЦІЯ І СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

§ 1. Психологічна консультація в кримінальному процесі

Важливою і невід’ємною формою використання спеціальних психологічних знань має бути залучення психологів для надання консультацій з питань, які є їхньою компетенцією. У законі ця форма використання спеціальних знань не обумовлена, але аналіз практики дізнання і слідства свідчить про можливість її застосування.

Консультант — це обізнана особа, яка не має чітко визначеного процесуального статусу (як експерт або спеціаліст), але застосовує спеціальні знання для роз’яснення процесуальним особам, в тому числі адвокату, значущих для справи фактів і обставин з позицій наукової чи практичної діяльності, в якій він є професіоналом. Психологічна консультація може проводитися на всіх етапах процесу розкриття і розслідування злочинів; вона стосується змісту заяви і повідомлення, особи заявника, мотивів поведінки, психологічних особливостей скоєння злочину і особистості злочинця. Можливе її використання при підготовці до проведення огляду місця події. Вона є важливим джерелом інформації для слідчого, органу дізнання, адвоката щодо аналізу поведінки особистості як злочинця, так і потерпілого, іншої процесуальної особи і служить виробленню її внутрішньої позиції (переконання).

Поряд з іншими у кримінальному процесі можуть застосовуватись у формі консультації і психологічні знання. На нашу думку, виходячи з абстрактно-функціональної єдності спеціальних знань, зміст психологічних знань, які застосовуються експертом, спеціалістом або консультантом, не залежить від форми. Він повинен бути психологічним за суттю, базуватись на новітніх досягненнях психологічної теорії і практики. Це знання не тільки загальної психології, а й різних її галузей (педагогічної, медичної, юридичної тощо).

Закон виходить із того, що спеціальні знання використовуються у кримінальному процесі і оцінюються нарівні з іншими матеріалами. Саме тому психологічна консультація є допустимою і можливою в діяльності правоохоронних органів і захисту. Наявний досвід психологічної консультації слідчих, адвокатів, суддів свідчить про потребу в ній і високу її ефективність.

Психологічна консультація може мати процесуальний і непроцесуальний характер. Непроцесуальна — надається учасникам процесуальної діяльності (слідчим, адвокатам, позивачам та ін.) і зводиться до роз'яснення положень психологічної науки і практики; вона може випереджати призначення психологічної експертизи і полягати у наданні допомоги зацікавленій особі у формулюванні запитань для психолога-експерта, визначенні предмета експертного дослідження тощо.

Процесуальна психологічна консультація можлива, на нашу думку, на всіх стадіях процесу (попереднього розслідування, судового розгляду кримінальної справи, поновлення кримінальної справи, поновлення кримінальної справи у зв'язку із заново відкритими обставинами). У цьому разі вона повинна мати офіційний характер, надаватися в письмовій формі на письмову вимогу органу дізнання, слідчого, адвоката, суду. Для процесуальної консультації надається необхідна інформація — матеріали кримінальної справи, наглядового або адвокатського провадження, документи, висновки експертиз.

Консультація психолога може знадобитися при підготовці до участі в окремих слідчих діях: допиту, ставки віч-на-віч, пред'явлення для упізнання, відтворення обставин і події злочину, судово-психіатричної експертизи та ін. Названі слідчі дії пов'язані із взаємодією слідчого, особи, яка проводить дізнання, адвоката з іншими людьми (обвинуваченими, свідками та ін.) або з продуктами їхньої діяльності. У першому випадку психологічний чинник присутній в чистому вигляді як психологічні особливості конкретної людини, які потрібно стимулювати з метою отримання інформації про злочин та особу (осіб), що його скоїла; у другому — він трансформований у продукти діяльності, предмет злочинного посягання, засоби та знаряддя його здійснення.

Особа, яка розуміється на психології, може надати консультацію з таких питань:

- 1) основних напрямів і нових досягнень у галузі загальної, вікової, юридичної, соціальної психології;

- 2) міжіндивідуальних психологічних відмінностей, типології осіб, специфічних проявів поведінки та діяльності окремих психологічних типів;
- 3) вікових особливостей психічного розвитку особи, зміни динаміки і темпу пізнавальних, емоційно-вольових процесів на різних етапах становлення і розвитку особи;
- 4) психологічного змісту виконуваних людиною трудових операцій, можливих помилок на психологічному ґрунті, типології таких помилок, взаємовпливу особистісних (суб'єктивних) і ергономічних (об'єктивних) чинників праці;
- 5) впливу на поведінку перенесених психічних і соматичних захворювань, затримок розвитку, особливостей соціальної адаптованості;
- 6) типових психологічних рис дорослих і неповнолітніх злочинців, прийнятих залежно від особистісних, соціальних, криміногенних особливостей особи, варіантів делінквентної поведінки, можливих варіантів дій залежно від ситуації та її учасників;
- 7) окремих психологічних феноменів, станів, процесів, їхньої наявності чи відсутності в ситуації скоєння злочину;
- 8) рекомендацій щодо засобів психологічного впливу на особу з метою встановлення психологічного контакту.

Процесуальна регламентація використання психологічних знань у формі консультації, як уже зазначалося, потребує письмового звертання слідчого або адвоката-захисника за місцем роботи психолога або особисто до нього з проханням дати роз'яснення з питань, указаних у такому листі. У необхідних випадках психолог ознайомлюється з матеріалами справи (чи частиною їх). Участь консультанта є альтернативною, тобто залежить від волі органу слідства і не ставиться йому в обов'язок. Письмова консультація прирівнюється до документів, хоча і не має доказової сили. У законі слід передбачити також порядок оплати праці консультанта, як це має місце стосовно спеціалістів.

Може скластися враження, що реалізація зазначених пропозицій щодо консультацій психолога ускладнить попереднє слідство. Такі побоювання безпідставні. Реальність гарантій прав особи в кримінальному судочинстві, розвиток змагальності, допуск адвоката до процесу із моменту затримання або пред'явлення обвинувачення, наступна реформа організаційної структури органів попереднього розслідування, використання консультативної форми, залучення спеціальних знань істотно допоможе перебудові попереднього слідства, підви-

щить його науковий рівень, дозволить діяти більш диференційовано та альтернативно при кваліфікації скоєного, визначенні процесуального статусу конкретної особи (перш за все, у справах про зазіхання на особу, життя, здоров'я, суспільний порядок), розв'язанні питання про надіслання матеріалів для застосування заходів адміністративного або громадського впливу.

§ 2. Судово-психологічна експертиза в кримінальному процесі

Експертиза як форма залучення спеціальних знань у кримінальному процесі передбачена КПК України. Вищезазначені норми стосуються і психологічної експертизи як форми використання психологічної інформації у кримінальному процесі.

Законодавець, регламентуючи випадки обов'язкового проведення експертизи, вказує, що вона проводиться для визначення психічного стану підозрюваного (обвинуваченого), коли виникає сумнів у їхньому засудженні або здатності давати звіт у своїх діях чи керувати ними, а також для визначення психічного або фізичного стану свідка чи потерпілого у випадках, коли виникає сумнів у їхній здатності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати щодо них правдиві свідчення.

Норма КПК України обмежує обов'язкове проведення експертизи виявленням психічного стану обвинуваченого, коли виникає сумнів щодо його засудження. Маючи медичні критерії (психічна хвороба, хворобливий стан психіки), суд може зробити висновок стосовно осудності особи. Але її психічний стан, психічні особливості, що вплинули на скоєння злочину, можна дослідити лише за наявності психологічних критеріїв, тобто за умов спільної роботи психіатрів і психологів.

Психолог може залучатись до проведення експертизи з метою встановлення особливостей особистості, сприймання і мислення. У літературі описані випадки, коли свідчення неповнолітніх, що стали основою для тяжких обвинувачень, у результаті проведення експертизи виявились вигаданими, викликаними конформізмом чи фантазією. Тому в усіх випадках виникнення навіть незначного сумніву з приводу правильності сприймання і відтворення неповнолітнім обставин, що цікавлять суд, висновок судово-психологічної експертизи є необхідним.

Виходячи з практики застосування судово-психологічної експертизи у кримінальному процесі визначимо обставини, за яких вона повинна призначатись:

- відставання рівня психічного розвитку від вікової норми;
- перенесені чи наявні соматичні захворювання, особливо інфекційні, хронічні або невиліковні;
- наявність особливостей, що засвідчують крайню неврівноваженість, емоційність або агресивність, порушення психічних процесів (сприйняття, уява, увага, пам'ять, мислення);
- асоціальна поведінка потерпілого, що провокує скоєння злочину, наявність окремих ознак, які допускають можливість сильного душевного хвилювання правопорушника;
- нерозуміння або неналежна оцінка соціальної, моральної суті і значущості своїх дій;
- сумніви щодо правдивості показань свідків і потерпілого, що базуються на їхній невідповідності характеру ситуації чи інших даних;
- невідповідність установлених мотивів характеру скоєного;
- сумніви в оригінальності авторства тексту.

Юрист — суб'єкт кримінального процесу на підставі теоретичних знань, особистого професійного та життєвого досвіду повинен визначити адекватність дій особи характеру ситуації. Однак у деяких випадках виникають ускладнення, і тоді на допомогу повинен прийти експерт-психолог, зокрема, коли спостерігається:

- незвичність, химерність мотивації поведінки підозрюваного, свідка, обвинуваченого, потерпілого;
- різка відмінність поведінки вказаних осіб від традиційно характерної відповідній віковій і статевій групі;
- невідповідність характеру поведінки цілям і мотивам скоєного;
- духовна “глухота” правопорушника, свідка або потерпілого;
- явно несприятливі умови найближчого оточення, в якому довгий час знаходився правопорушник (особливо неповнолітній);
- різко виражені характерологічні особливості об'єкта (надмірна в'ялість або активність, замкнутість або ейфорія тощо);
- незвичність поведінки суб'єкта у момент скоєння злочину, химерність у зовнішньому вигляді, міміці, жестикуляції, рухах тіла;
- дані, що свідчать про акумуляцію емоційного збудження або переживань тощо.

При наявності вказаних обставин згідно з порядком, установленим КПК України стосовно повнолітнього та неповнолітнього, повинна

призначатись судово-психологічна експертиза. Її мета — дати максимально вичерпну відповідь на поставлені запитання. У зв'язку з цим необхідно чітко визначити межі й можливості судово-психологічної експертизи, компетенцію експерта-психолога. У юридичній і психологічній літературі існують різні думки з цього приводу. Одні автори вважають, що компетенцією судово-психологічної експертизи є певний рівень інтелекту, наявність фізіологічного афекту. Інші до цього додають індивідуальні риси і загальну характеристику особи, мотиваційну сферу, домінуючі мотиви, здатність адекватно сприймати і відтворювати інформацію, вплив природного оточення або умов на психіку, відповідність “паспортного” віку інтелектуальному, педагогічну запушеність, психогенні фактори криміногенної ситуації.

Ми підтримуємо позицію, що при визначенні компетентності судово-психологічної експертизи у кримінальному процесі слід виходити з сьогоденного рівня розвитку психологічної науки і усвідомлення юридичною практикою потреби у спеціальному психологічному знанні. У такому разі до компетенції судово-психологічної експертизи слід віднести встановлення:

- здатності підозрюваних (обвинувачених), свідків, потерпілих (із врахуванням індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня розумового розвитку) правильно оцінювати обставини, що мають значення для справи, і давати правдиві свідчення;
- наявності або відсутності у суб'єкта в момент скоєння протиправних дій фізіологічного афекту або інших емоційних станів, здатних суттєво вплинути на його поведінку;
- здатності неповнолітніх обвинувачених, які страждають розумовою відсталістю, не пов'язаною з психічним захворюванням, повністю усвідомлювати обставини і контролювати свої дії;
- здатності потерпілих правильно сприймати характер і значення дій злочинця;
- можливості виникнення психічних станів, які перешкоджають нормальному здійсненню професійних функцій;
- провідних, панівних (у психологічному значенні цього поняття) мотивів поведінки людини і мотивації конкретних вчинків як важливих психологічних факторів, що характеризують особу;
- впливу перенесених або наявних психічних і соматичних захворювань і хворобливого стану на індивідуально-психологічні

особливості особи, їхні прояви у скоєному злочині або свідченнях, даних із цього приводу;

- авторства письмового тексту.

Судово-психологічна експертиза може встановити психологічні особливості особи, що проявилися у зв'язку зі скоєним злочином, психологічні аспекти самого злочину — ставлення особи до скоєного, його мотиви, цілі, потреби і рівень домагань тощо. До її компетенції не належить висвітлення етичних, філософських, педагогічних, медичних і правових особливостей злочинів і злочинців.

Судово-психологічна експертиза, на відміну від консультації і залучення спеціаліста-психолога, може призначатися лише після порушення кримінальної справи. У літературі висловлювалася думка про можливість проведення експертизи щодо порушення кримінальної справи на стадії попередньої перевірки матеріалів. Незважаючи на слушність такої думки (кваліфікація скоєного злочину може залежати від результатів експертизи), основне заперечення полягає в тому, що висновок експертизи, проведеної до порушення кримінальної справи, має процесуальне значення ординарного документа. Відкладаючи порушення кримінальної справи у зв'язку з призначенням експертизи, органи слідства втрачатимуть час, необхідний для перевірки “по гарячих слідах”.

Отже, виходячи з міркувань доцільності, психологічна експертиза не повинна проводитись до порушення кримінальної справи. Виходом може бути застосування інших форм психологічних знань — консультації, залучення спеціаліста, а також психологічна підготовка учасників кримінального процесу.

Для вивчення стану впровадження судово-психологічної експертизи у кримінальний процес на попередньому слідстві нами проаналізовано 144 кримінальні справи. Аналіз свідчить, що органи дізнання її практично не призначають. На наш погляд, це зумовлюється двома причинами:

а) теоретичні і методичні розробки орієнтують на призначення судово-психологічної експертизи на прикінцевому етапі слідства, коли вже в основному зібрані докази, допитані свідки, потерпілі, проведені судово-медичні, судово-технічні та інші експертизи, які значною мірою є інформаційною базою для психологічної експертизи;

б) недостатньою інформованістю працівників дізнання про практику і можливості психологічної експертизи. Згідно з наши-

ми даними, у 31,9 % випадків судово-психологічну експертизу призначають слідчі органів МВС, у 14,8 % — прокурори та їхні помічники (в основному це працівники військової або транспортної прокуратури), у 3,6 % — начальники слідчих відділів органів МВС.

Аналіз кримінальних справ показує також, що у $\frac{2}{3}$ випадків психологічна експертиза призначається у справах, слідство в яких віднесено згідно з КПК до компетенції прокуратури. Так, 27,4 % від загального числа експертиз проводилось у справах про вбивства, 26,8 % — у справах про зівалтування, 5,5 % — у справах про самогубства.

Призначенню психологічної експертизи повинна передувати значна підготовча праця слідчого чи органу, що вважає її за доцільне. Тільки з'ясувавши об'єктивні і особливо суб'єктивні сторони скоєного злочину, особливості особистості підозрюваного (обвинуваченого), свідка, потерпілого, при наявності інших приводів, слідчий або орган дізнання приймає рішення про проведення психологічної експертизи та її вид. При підготовці такої експертизи слідчі мають можливість користуватись консультаціями спеціалістів у цій галузі, причому найчастіше такі консультації мають усний характер; поширена також практика їх отримання від фахівців кафедр кримінального права і процесу, психології, психіатричних лікарень по телефону.

Відповідно до наших спостережень, потреба в психологічній експертизі була відсутньою у 8–11 % випадків її призначення. Дослідженням встановлено, що не менше половини консультацій мали негативний характер, тобто слідчі отримували роз'яснення про недоцільність проведення судово-психологічної експертизи, відсутність для неї підстав і реального об'єкта дослідження, можливості вирішення питань, які цікавлять слідчого. Деякий бум з приводу судово-психологічної експертизи пов'язаний з її новизною, своєрідною модою, недостатньою обізнаністю щодо можливостей і прагненням отримати інформацію не тільки про психологічні, а й про юридичні (“стан сильного душевного хвилювання”, “особлива жорстокість”, “важка образа”, “протизаконне насильство”) чи етичні (“розпушеність”, “моральний рівень особи”) феномени.

Тому необхідна організація відповідної просвітницької роботи, підготовка спеціальної наукової і методичної літератури з метою орієнтації працівників правоохоронних органів на цільове проведення

судово-психологічної експертизи та застосування інших форм психологічних знань у кримінальному процесі.

До обов'язкових судово-психологічних експертиз потрібно було б віднести експертизу неповнолітніх підозрюваних і обвинувачених, які не досягли 16 років, експертизу малолітніх свідків, потерпілих від сексуальних посягань, експертизу для встановлення відставання від норми в інтелектуальному розвитку, психологічного змісту сильного душевного хвилювання (афекту, стресу, фрустрації), закріпивши це положення в законі.

Проблематичним є питання про час призначення психологічної експертизи на попередньому слідстві. З одного боку, у зв'язку зі специфічністю об'єкта дослідження (психіки конкретної людини) бажаним є негайне її обстеження після скоєння злочину, особливо, коли йдеться про свідка і потерпілого. З другого — оскільки обстеженню підлягає не тільки людина, а й продукти її діяльності, інші обставини справи, призначення психологічної експертизи є бажаним на завершальному етапі слідства. Аналіз практики показує, що психологічна експертиза призначається, як правило, після пред'явлення обвинувачення і до закінчення слідства.

Установлено також, що стосовно підозрюваних судово-психологічна експертиза призначалась лише у 4,9 % випадків, переважно з таких категорій справ, як заподіяння тілесних ушкоджень, сексуальні злочини, порушення правил безпеки і експлуатації транспорту. На нашу думку, ширше її проведення на ранніх етапах слідства було б доцільним, оскільки прискорювало б правову оцінку доказів у справі.

При підготовці до призначення судово-психологічної експертизи потрібно передусім цільове збирання інформації. Джерелами її можуть бути свідчення про особливості формування і розвитку особи підекспертного, його навчання в школі та інших закладах, офіційні документи, що характеризують особу, її листи, щоденники, записи та інші продукти діяльності, дані про характер поведінки у криміногенній ситуації, медичні документи про перенесені соматичні і психічні хвороби, перебування на лікуванні, обліку в психонаркологічному диспансері та ін. Вказані джерела первинної інформації для призначення психологічної експертизи можуть мати процесуальний і непроцесуальний характер; іноді вони отримуються за допомогою психолога, якому доручається проведення психологічної експертизи. З огляду на те, що КПК України не забороняє особі, яка брала участь у справі як спеціаліст, бути експертом у цій же справі, слідчим може

бути використана інформація, отримана за допомогою спеціаліста-психолога. Саме тому необхідно орієнтуватися перш за все на спеціалістів, які працюють у НДІ, навчальних закладах, клініках.

Підготувавши необхідні матеріали, отримавши консультацію або опрацювавши необхідну літературу, визначивши, хто проводитиме експертизу, слідчий, орган дізнання і прокурор згідно з КПК України укладають умотивовану постанову. У ній вказуються підстави для призначення експертизи, тобто обставини, які свідчать, що проведення її є необхідним, прізвища і посади експертів, питання, з яких слід дати висновок, об'єкти дослідження (в нашому випадку такими виступає конкретна людина, її психіка), матеріали, які надаються експерту.

У законі спеціально не передбачені вимоги, що пред'являються до постанови слідчого про призначення експертизи взагалі і психологічної зокрема. Згідно з існуючою традицією, такі постанови складаються з трьох частин: вступної, мотивувальної і резолютивної. У мотивувальній частині, як правило, вказуються обставини справи, у якій призначається експертиза. На нашу думку, урядовець не зобов'язаний вказувати, якими міркуваннями він керувався, призначаючи експертизу і конкретного експерта, роз'яснювати свою позицію, як про це йдеться в окремих літературних джерелах. Достатньо вказати, які обставини повинні бути з'ясовані. У цьому випадку можна говорити про констатацію імперативного характеру, на яку слідчий має право відповідно до закону: він несе моральну і правову відповідальність за правильне, повне і різнобічне розслідування кримінальної справи. Закон не містить прямих вимог розшифрування мотивів призначення експертизи; отже, слідчий не зобов'язаний робити це у постанові. У більшості проаналізованих нами постанов вказувалось, що для правильного розслідування конкретної справи необхідні психологічні знання або що з метою розслідування конкретної справи необхідно встановити психологічний стан особи (обвинуваченого, підозрюваного тощо). Правда, у деяких постановках такі формулювання відсутні. Після короткого викладу обставин справи слідчі вказували, яку експертизу вони призначають і які питання перед нею ставлять. Вважаємо, що такий варіант постанов не суперечить закону, але з погляду культури оформлення процесуальних документів та судової етики короткий виклад міркувань про те, що в конкретному випадку необхідні психологічні знання (в описовій частині), був би доцільним.

Далі в описовій частині слідчий вказує статті КПК, якими він керувався, призначаючи психологічну експертизу. На практиці в цьому питанні мають місце розбіжності й неточності. Наприклад, при призначенні експертизи неповнолітнім обвинуваченим слідчі керуються лише статтями кодексу.

У резолютивній частині постанови про призначення психологічної експертизи вказується, яка саме експертиза призначається, кому вона доручається, перелік питань, хто направляється на експертизу, які матеріали кримінальної справи (або їх частина) надаються експертам для вивчення і дослідження. Важливе значення тут має правильне формулювання запитань та дотримання умови, що вони є компетенцією спеціалістів, яким доручається проведення експертизи. У спеціальній науковій літературі слідчі орієнтуються на лаконічність, конкретність і логічність у постановці запитань перед експертами.

Результати аналізу постанов про призначення психологічних експертиз свідчать про дотримання більшістю слідчих цих вимог. Як правило, спочатку ставляться загальні за змістом запитання (наприклад, про індивідуально-психологічні особливості підекспертного), далі — запитання щодо окремих, безпосередньо розслідуваних фактів і обставин. На нашу думку, такий підхід виправданий і доцільний: експерт-психолог не може встановити окремі ознаки особи, наприклад, підвищену навіюваність (сугестивність) або особливості вольової регуляції, не констатувавши загальних особливостей конкретної людини.

Поряд з тим непоодинокі факти, коли ставиться єдине запитання, наприклад, чи не перебував обвинувачений у момент скоєння інкримінованого йому злочину у стані фізіологічного афекту, чи не перебувала потерпіла від сексуального злочину у безпорадному стані, який вплив мала втомленість водія під час ДТП тощо. У таких випадках загальні запитання містяться у контексті головного запитання або перебувають “поза кадром”. Має місце також неконкретизована, загального характеру постановка запитань. Наприклад, слідчий ставить запитання, чи діяв Ж. у стані сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту) і як з його діями пов’язані розчарування у мріях, спричинені службою в армії. Або в іншій справі — чи мав можливість В., якщо взяти до уваги його психічний стан, продовжувати напад на потерпілого після завдання йому ножового поранення.

Перелік запитань, які ставить слідчий (суд) перед судово-психологічною експертизою, повинен бути достатньо повним із тим, щоб

відповіді на них давали вичерпну картину психологічних аспектів злочину, психічного стану підекспертного, особливості його сприймання та оцінювання тощо. Саме тому, на нашу думку, завжди є доцільною постановка загального запитання про особистісні особливості, що дало б змогу в разі виникнення нових нюансів у розслідуваній справі не призначати нову експертизу (додаткову або повторну), а використати інформацію загального характеру, яка є у висновку.

За наявності постанови про призначення психологічної експертизи слідчий, згідно з КПК України, повинен, упевнившись в особі експерта, вручити йому копію постанови про призначення експертизи. Реалізація цього положення закону може бути здійснена в приміщенні органу слідства, куди викликається (запрошується) експерт, або за місцем роботи експерта. Слідчий зобов'язаний роз'яснити експерту його права та обов'язки, попередити про кримінальну відповідальність за відмову виконати обов'язки експерта, за подання явно неправдивого висновку, про нерозголошення даних попереднього слідства. Щоправда, останнє не передбачено в законі і є істотною прогалиною. Про виконання вказаних дій слідчий повинен скласти протокол, в якому вказує дані про особу експерта, його компетентність, роз'яснення йому процесуальних прав і обов'язків, зазначити зроблені експертом заяви.

Після вказаних процесуальних дій експерт повинен приступити до проведення експертизи. У законі не вказані терміни, в рамках яких повинна бути проведена експертиза, але є вимога діяти, дотримуючись правил, а саме — інтенсивно і без зволікання. У тих випадках коли проводиться комплексна психолого-психіатрична експертиза, її термін відповідно до існуючої норми не повинен перевищувати 30 днів. На практиці мають місце випадки, коли слідчі вимагають провести психологічну експертизу за один-два дні, що практично не реально. Вже йшлося про те, що потрібно не менше двох-трьох обстежень, які слід проводити в інтервалі кількох днів. Необхідний також час для вивчення матеріалів справи, продуктів і предметів діяльності тощо. Отже, при максимальній інтенсивності праці на проведення нескладної психологічної експертизи треба не менше одного тижня, а коли йдеться про складні комплексні дослідження — не менше двох-чотирьох тижнів.

Згідно з КПК, експерт для забезпечення належного проведення психологічної експертизи має певні права, в тому числі — на озна-

йомлення з усіма матеріалами кримінальної справи. Думка про диференційоване надання слідчим матеріалів справи експерту, яка трапляється в літературі, психологічної експертизи стосуватися не повинна. Експерт-психолог може подати клопотання про надання йому відсутніх у справі матеріалів, необхідних для складання висновку (документів, що характеризують особу підекспертного, показань свідків про його розвиток і поведінку, медичних документів та ін.), а при відмові слідчого — оскаржити його дії прокурору відповідно до КПК України.

З дозволу слідчого, прокурора експерт-психолог може бути присутнім при проведенні слідчим допиту та інших слідчих дій. З огляду на те перелік слідчих дій за участю експерта не обмежений. На нашу думку, це можуть бути будь-які слідчі дії (допит віч-на-віч, вилучення, обшук, упізнання, огляд місця події, відтворення обстановки та обставин події та ін.), що дадуть можливість отримати інформацію психологічного характеру для розв'язання завдань експертизи. Під час слідчих дій (перш за все допиту, допиту віч-на-віч) експерт-психолог може, з дозволу слідчого, ставити запитання допитуваним, що стосуються предмета експертизи. Ці запитання та відповіді на них заносяться у протокол слідчої дії. Вказані особливості діяльності експерта на попередньому слідстві нагадують участь спеціаліста, що є ще одним доказом про єдину природу різних форм використання психологічних знань у кримінальному процесі, в тому числі на стадії попереднього слідства.

Експерт-психолог може робити висновки рідною мовою або користуватися допомогою перекладача. У нашій практиці мали місце такі випадки, коли обвинувачений або потерпілий не володіли державною мовою.

Важливим моментом у проведенні судово-психологічної експертизи є дотримання прав та інтересів учасників кримінального процесу, що охороняються законом. У цій групі осіб особливими гарантіями забезпечується обвинувачений. Тут слід виділити групу загальних прав обвинуваченого, які він має у зв'язку із проведенням будь-якої експертизи, у тому числі судово-психологічної, та його права у випадку, коли він сам виступає підекспертним.

До першої групи відноситься право обвинуваченого порушувати клопотання про призначення експертизи, причому таким правом він користується у крайніх випадках. Так, із проаналізованих нами 216 висновків судово-психологічних експертиз лише у 6,1 % вони признача-

лися за клопотанням обвинуваченого. На випадок заявленого клопотання слідчий повинен його розглянути та прийняти рішення; якщо клопотання задовольняється, приймається постанова про призначення експертизи, із якою слідчий зобов'язаний ознайомити обвинуваченого. Якщо слідчий відмовляє у клопотанні, він зобов'язаний винести вмотивовану постанову, з якою ознайомлює обвинуваченого. Про факт ознайомлення обвинуваченого з постановою про призначення експертизи або відмови від її призначення складається протокол.

Обвинувачений може заявити відвід експерту-психологу. У випадках коли експерт був учасником процесу або є родичем будь-кого з учасників кримінальної справи, коли він особисто чи його родичі є зацікавленою стороною, коли він є родичем особи, яка проводить слідство чи дізнання, слідчий повинен задовольнити таке клопотання.

У законі та спеціальній літературі питання про порядок задоволення клопотань про відвід експерта не розроблене. На нашу думку, тут можливі два варіанти: а) слідчий приймає постанову про відвід експерта і про доручення проведення експертизи іншому складу спеціалістів з подальшим ознайомленням із цим клопотанням про скасування попередньої постанови про призначення експертизи, і після її скасування вносить нову постанову. Уявляється, перший варіант доцільніший, а другий більше відповідає духу нашого кримінального процесу — адже ні за яких інших обставин орган, який прийняв рішення, не має права його переглядати сам. У законі також не передбачено час ознайомлення обвинуваченого з рішенням про призначення експертизи, і на практиці це призводить до того, що обвинуваченого ознайомлюють із постановою про призначення судово-психологічної експертизи під кінець слідства у справі, що практично позбавляє його можливості реалізувати надані йому законом права.

На нашу думку, ніякі “тактичні” міркування слідчого про те, що обвинувачений може перешкодити проведенню експертизи, впливати на експерта і т. ін., не можуть бути прийнятні. Правильною є позиція українських учених про те, що постанова про призначення експертизи спочатку пред'являється обвинуваченому, а потім матеріали справи та об'єкти дослідження передаються експертам. Ознайомившись із постановою про призначення експертизи, обвинувачений може клопотати про додаткові запитання, іншу редакцію запитань, інший склад експертів, недоцільність експертизи тощо. Клопотання обвинуваченого заносяться у протокол пред'явлення постанови, і слідчий повинен із приводу цих клопотань прийняти своє рішення, про що доводить до відома об-

винуваченого мотивованою постановою. Слідчий може задовольнити клопотання або відмовити в ньому. Якщо клопотання задовольняється, слідчий вносить доповнення до першої постанови про призначення експертизи, ознайомлює із ним обвинуваченого та особу, якій доручено проведення експертизи.

Обвинувачений з дозволу слідчого може бути присутнім при проведенні експертизи.

Після закінчення судово-психологічної експертизи обвинувачений має право ознайомитись з її висновком; робити пояснення, заперечення, зауваження, заявляти клопотання про призначення додаткової або повторної експертизи. Все це заноситься у протокол пред'явлення матеріалів експертизи і вирішується в установленому порядку. В спеціальній літературі є рекомендації запрошувати для участі у пред'явленні матеріалів експертизи самого фахівця для пояснення спеціальних положень. Ми приєднуємося до цієї думки, виходячи зі специфіки і складності судово-психологічної експертизи, і в процесі реформи кримінально-процесуального законодавства вважали б таку пропозицію доцільною.

Окрім названих прав, неповнолітній обвинувачений або особа з фізичними чи психічними вадами, які не в змозі здійснювати своє право на захист, можуть ознайомитися з постановою про призначення експертизи, з її висновком у присутності захисника, законного представника, педагога або лікаря. Теоретично це означає, що при призначенні й ознайомленні з висновками судово-психологічної експертизи може бути присутнім спеціаліст-психолог. На нашу думку, вказаним особам делеговані права обвинуваченого, зазначені вище, тобто вони мають право клопотати про призначення експертизи, про запрошення конкретного експерта, про редакцію сформульованих запитань, ознайомитись з висновком і висловлювати свої міркування з цього приводу, вносити клопотання про призначення додаткової або повторної експертизи.

Друга група прав обвинуваченого є похідною від першої і правового статусу обвинуваченого у кримінальному процесі. Маються на увазі випадки, коли обвинувачений (підозрюваний) сам є підекспертним. Перш за все, виникає питання, чи підлягає обвинувачений обстеженню та про його обов'язки. У випадках обов'язкового призначення експертизи, якщо проводиться комплексна психолого-психіатрична експертиза для визначення психічного стану підозрюваного або обвинуваченого, встановлення його віку тощо, обвинувачений або підозрюваний під-

лягає експертизі у примусовому порядку з можливим поміщенням у психіатричний лікувальний заклад. Підозрюваний на такому обстеженні не може перебувати більше 10 днів (згідно з КПК України).

В інших випадках, якщо обвинувачений (підозрюваний) відмовляється від проведення стосовно нього простої психологічної або комплексних психологічних експертиз, він не може бути підданий експертному обстеженню. Що стосується неповнолітнього обвинуваченого або підозрюваного, то питання про таку відмову вирішується спільно неповнолітнім, його законними представниками і адвокатом, тобто він не має права самостійно дати згоду на експертизу або відмовитися від неї.

Примусове проведення психологічної експертизи стосовно повнолітнього обвинуваченого повинно вирішуватися не інакше як із санкції прокурора чи рішення суду.

КПК України передбачено, що і адвокат-захисник може реалізувати своє право щодо призначення і проведення психологічної експертизи після вступу у справу, заявляючи клопотання про призначення психологічної експертизи, про додаткову і повторну експертизу тощо. Проблематичним є питання про участь (присутність) адвоката у проведенні експертизи. В літературі інколи досить широко трактуються права захисника на участь в експертизі за аналогією з правами обвинуваченого. На нашу думку, права адвоката у процесі призначення і проведення психологічної експертизи є похідними від прав обвинуваченого, тому він може бути присутнім при проведенні окремих експертних досліджень, допиті експерта з дозволу слідчого тощо. Висловлювалось також міркування про розширення прав адвоката на стадії попереднього слідства, що, безперечно, повинно стосуватися такої процесуальної дії, як експертиза, про неправомірне прирівнювання за участю в доказуванні адвоката з обвинуваченим; думка, що адвокат повинен мати не тільки право (як і обвинувачений) брати участь у доказуванні, а й обов'язок використати всі надані йому законом права і можливості для встановлення обставин, що виправдовують або пом'якшують вину підзахисного.

На нашу думку, правовий статус адвоката повинен відрізнятися від правового статусу обвинуваченого. Він повинен мати право більш активно діяти в процесі попереднього слідства, у тому числі при призначенні і проведенні експертизи, бути присутнім під час проведення усіх слідчих дій, не будучи зв'язаним із волевиявленням слідчого. Зрозуміло, що керівна роль слідчого при цьому зберігається.

Аналіз кримінальних справ, зокрема стосовно неповнолітніх, свідчить про підвищення активності адвокатів-захисників у застосуванні судово-психологічної експертизи. У 16,2 % справ адвокати заявляли клопотання про призначення психологічної експертизи; на $\frac{2}{3}$ ці клопотання були задоволені.

Важливим при призначенні і проведенні судово-психологічної експертизи на попередньому слідстві є питання про права інших зацікавлених у справі учасників процесу. Мова йде про потерпілих, цивільних позивачів та їхніх представників. На нашу думку, у процесуальному статусі цих осіб взагалі і стосовно експертизи зокрема існують суттєві відмінності, а тому необґрунтованим є включення їх в одну групу з обвинуваченим під назвою “зацікавлені учасники кримінального процесу” і наділення їх тими ж правами, що й обвинуваченого. Оскільки результати психологічної експертизи, окрім комплексної психолого-психіатричної, незначною мірою пов’язані з майновими інтересами цивільного позивача та цивільного відповідача, то детально розглядати їх участь в експертизі недоцільно.

З потерпілим ситуація трохи інша не тільки тому, що він є особою, якій заподіяно моральну, фізичну і матеріальну шкоду, а й тому, що він сам може виступати підекспертним. Згідно з КПК України потерпілий може заявляти клопотання про призначення і проведення експертизи, доручати її проведення конкретним експертам, формулювати або вносити доповнення у поставлені перед експертами питання. Хоч у законі не деталізовано право потерпілого щодо експертизи, однак, виходячи із загального права про клопотання, принципу змагальності і необхідності мати аналогічні права з обвинуваченим, потерпілі повинні мати можливість активної участі в справі, у тому числі при призначенні і проведенні судово-психологічної експертизи. Потерпілий згідно з КПК України може пред’являти докази (листи, характеристики, щоденники тощо). У законі нічого не сказано про обов’язок слідчого повідомляти потерпілого про призначення експертизи, окрім випадків, коли він є підекспертним. На нашу думку, це право, а не обов’язок і, призначивши судово-психологічну експертизу, він може повідомити потерпілого і розглянути заявлені ним клопотання.

Не передбачена також можливість потерпілого бути присутнім при проведенні експертизи стосовно обвинуваченого. Однак, виходячи із загальних принципів рівності учасників процесу та змагальності, потерпілий повинен мати таке ж право бути присутнім при проведенні окремих досліджень, як і обвинувачений. У літературі вказува-

лося на наявність у потерпілого такого права у тих справах, коли експертиза призначалася за його клопотанням. Визнаючи у цілому таке право за потерпілим, вважаємо, що стосовно психологічної експертизи воно повинно бути обмежене з тих же причин, що й для обвинуваченого.

Потерпілий може заявляти відвід експерту, і слідчий повинен цей відвід розглянути і прийняти з цього приводу рішення.

У законі вказується на право потерпілого ознайомлюватися з усіма матеріалами справи, в тому числі з висновком судово-психологічної експертизи. Представник потерпілого має ті ж права, що і сам потерпілий. Законом не передбачено специфічного статусу неповнолітніх потерпілих, які, на нашу думку, повинні мати той же комплекс прав, що й неповнолітні обвинувачені, у тому числі і стосовно експертизи.

Друга група прав пов'язана з участю потерпілого в експертизі як підекспертного. Із проаналізованих нами 216 матеріалів у 19,7 % випадків судово-психологічні експертизи проводилися щодо потерпілих. Це мало місце у справах про заподіяння тілесних ушкоджень, при сексуальних злочинах, примушуванні давати свідчення.

Наприклад, у справі про обвинувачення Б. у заподіянні своїй дружині Любові В. тяжких ушкоджень на ґрунті сімейних стосунків слідчий призначив судово-психологічну експертизу не тільки обвинуваченому, а й потерпілій для встановлення особистих особливостей та як вони виявилися в криміногенній ситуації, чи могла поведінка потерпілої спровокувати протиправні дії з боку її чоловіка. Отримавши психологічний “портрет” обвинуваченого й потерпілої, а також психологічний аналіз ситуації, слідчий зміг більш повно і правильно дати правову оцінку скоєній дії.

Стосовно потерпілих від статевих злочинів на вирішення психологічної експертизи слідчими ставилися запитання про особисті особливості, про те, чи потерпіла в момент зазіхання перебувала за психологічними ознаками у безпорадному стані, як вплинуло відставання у психічному розвитку неповнолітньої потерпілої на адекватність оцінки ситуації сексуального зазіхання, чи розуміла вона характер і значення скоєних з нею дій та ін.

У плані аналізованих нами проблем виникає питання, чи може потерпілий від злочину піддаватися експертному обстеженню обов'язково і чи може він примусово направлятися на експертизу до медичної установи для проведення комплексних медико-психологічних і психолого-психіатричних експертиз.

Так, наприклад, М. Строгович заперечує проти поміщення в медичний заклад для експертного обстеження осіб, які не є обвинувачуваними та потерпілими (тобто на стаціонарне психолого-психіатричне і медико-психологічне обстеження потерпілий може бути поміщений). З цією позицією можна погодитися. Коли ми говоримо про примусове проведення судово-психологічної експертизи, то маємо на увазі призначення її супроти волі потерпілого. Очевидно, він може бути приведений на експертизу примусово, якщо відмовиться з'явитись у відповідну установу.

У нашій практиці мав місце випадок примусового проведення комплексної медико-психолого-психіатричної експертизи потерпілої Б. за нанесення умисних тілесних ушкоджень і примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій для встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень, причин і механізму психічної травми і наслідків для здоров'я, наявності амнезії з приводу складеної під фізичним і психічним примусом працівниками дізнання явки з повинною і даних нею показань. Визначальною в застосуванні примусового призначення і проведення експертизи була потреба встановити тяжкість і характер тілесних ушкоджень, заподіяних Б. Виходячи із аналізу цього та подібних випадків, які є в практиці розслідування кримінальних справ, вважаємо, що в КПК України повинно бути передбачене обов'язкове проведення експертизи не тільки для встановлення тяжкості і характеру тілесних, а й душевних, психічних ушкоджень. Останні, будучи прихованими, мають найнегативніші наслідки для здоров'я особи, працездатності, ніж тілесні (соматичні) ушкодження. У наведеному випадку психічна травма призвела до розвитку у потерпілої істероїдної психопатії, довготривалої втрати працездатності.

Висновок судово-психологічної експертизи згідно з КПК України складається з трьох частин. У вступній частині вказується вид експертизи, що проводилася, коли, де, ким (прізвище, освіта, спеціальність, науковий ступінь і звання, функція експерта), на якій підставі була проведена, стосовно кого, в чийй присутності, запитання експертам, які матеріали передані для дослідження, де знаходиться підекспертний (у слідчому ізоляторі, лікувальному закладі тощо).

В описовій (дослідній) частині висновку стисло вказуються обставини справи в інтерпретації експертів, однак у межах, окреслених в постанові про призначення експертизи; далі подаються анамнестичні дані, результати бесіди і спостереження, застосовані експериментально-психологічні методи, отримані результати, проводиться інтерпре-

тація отриманих даних. На цій основі описуються психологічні особливості особи підекспертного, дається аналіз ситуації скоєння злочину, психологічний портрет підекспертного та характеристика його поведінки у криміногенній ситуації.

У прикінцевій частині даються відповіді на поставлені запитання, що одночасно є висновками щодо аналізу, проведеного в описовій (дослідній) частині, вказується дата складання документа, що завершується особистими підписами експертів.

Документ має назву “Висновок експертів”, що відповідає КПК України; при проведенні комплексних психолого-психіатричних експертиз у зв’язку з вимогами психіатрів і застосованою у судово-психіатричних відділеннях “Інструкцією про проведення судово-психологічних експертиз” він називається “актом”. На нашу думку, форма, яка діє в системі судово-психіатричних установ стосовно підсумкового документа, є застарілою, прийнятою ще у дореволюційному російському процесуальному законодавстві. Мабуть, у цьому питанні слід дотримуватися однаковості.

Ознайомившись із висновком судово-психологічної експертизи, слідчий має право допитати експерта з метою отримання роз’яснень, доповнень до висновку. Про такий допит складається протокол. Допит експерта може мати місце у зв’язку з неповним описом проведеного дослідження і його результатів, нечіткістю, нелогічністю окремих положень, наявністю нероз’яснених спеціальних термінів, визначень, наявністю розбіжності між описовою частиною і резолютивною, а також при розбіжностях висновків членів експертної комісії. Отже, у процесі допиту компенсуються окремі недоліки експертного висновку та досліджуваних дій. У випадку якщо експерти не відповіли на поставлені запитання, відповіли неповно або з недотриманням методики провели експериментально-психологічне обстеження, і ці недоліки слідчий не усунув і не міг усунути в процесі допиту, він може призначити додаткову або повторну експертизу. При допиті експерта-психолога із дозволу слідчого можуть бути присутніми зацікавлені учасники процесу (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий і їхні адвокати та представники).

Кримінально-процесуальний закон зобов’язує слідчого пред’явити обвинуваченому (підозрюваному) матеріали судово-психологічної експертизи для ознайомлення. Закон не встановлює терміну їх пред’явлення, а на практиці це відбувається наприкінці слідства при пред’явленні обвинуваченому всіх матеріалів справи. Зрозуміло, такий порядок позбавляє його права добиватися призначення повторної чи додаткової

експертизи, якщо він із первинною не згоден, тобто активно реалізувати своє право на захист.

Після отримання матеріалів експертизи, допиту експертів, ознайомлення з матеріалами експертизи підозрюваного (обвинуваченого) слідчий повинен провести оцінку отриманих матеріалів із погляду доказового права (як доказу). На цьому етапі суб'єктами доказування також є:

- 1) органи, відповідальні за справу: орган дізнання, особа, яка проводить дізнання, слідчий, начальник слідчого відділу, прокурор;
- 2) особи і органи з особистими інтересами: потерпілий, його представник, цивільний позивач і відповідач, їхні представники, підозрюваний, обвинувачений, адвокат.

При оцінці висновку судово-психологічної експертизи органи, відповідальні за справу, і учасники кримінального процесу аналізують кваліфікованість, об'єктивність, компетентність експертів. Це свого роду дублювання, оскільки при призначенні експертизи аналогічний аналіз уже проводився. Учасники процесу, яким було дано можливість ознайомитись з постановою про призначення експертизи, також мали таку можливість, інші ж учасники процесу проводять оцінку кваліфікації, об'єктивності і компетентності експертів-психологів за результатами даного ними висновку. Ні слідчий, ні тим більш учасники процесу, як правило, не мають знань у галузі психології, тому оцінка кваліфікації експерта на практиці проводиться формально, залежно від службового і наукового статусу експерта, місця його роботи. Але при оцінці висновку критерієм стає логіка, послідовність і ясність мислення експертів, тобто, скоріше, моменти, що стосуються форми, а не змісту висновку. Слідчий і учасники процесу, які оцінюють висновок судово-психологічної експертизи, визначають, чи не вийшли експерти за межі своїх повноважень, чи не давали висновки з правових питань, відповідаючи, наприклад, на запитання слідчого про “особливу жорстокість”, “причини злочину” та ін., чи не виконували експерти функцій слідчого.

Важливим моментом в оцінці висновку судово-психологічної експертизи є оцінка матеріалів експертизи з погляду на їхню оригінальність (наприклад, листи підекспертного). Вже йшлося про те, що в деяких випадках експертиза призначається на початкових стадіях попереднього слідства, коли, звичайно, ні у слідчого, ні тим більше в експертів не було в розпорядженні усіх матеріалів справи. Це дуже сутте-

вий факт: іноді додаткові експертизи призначалися за клопотанням учасників процесу або вказівкою прокурора тільки тому, що у розпорядженні експертів-психологів не було всіх матеріалів попереднього слідства. Так, наприклад, із 9,6 % додаткових експертиз у загальній кількості проаналізованих нами половина пов'язана з тим, що в розпорядження експертів не були надані всі матеріали попереднього слідства. Повторні експертизи становлять 8,6 % серед проаналізованих нами експертиз.

Важливою особливістю при оцінці висновку судово-психологічної експертизи є визначення учасниками процесу його наукової обґрунтованості. У літературі пропонується виходити “від супротивного”:

- цей вид експертизи взагалі не має наукових засад;
- висновок експертів обґрунтовано не на соціальних знаннях і не на даних науки;
- наукові положення і дані, на яких базується експертиза, викликають сумнів;
- експерти у конкретному випадку неправильно застосували наукові положення;
- висновки базуються не на конкретних результатах, а на середніх чи приблизних даних;
- слідство було неповним, тому висновки викликають сумнів;
- експерти не застосували обов'язкових для цього виду дослідження методик;
- експертиза неправильно визначила ознаки, на яких ґрунтується висновок;
- експерт неправильно визначив деякі ознаки і тому дав хибні висновки.

Питання про наукові засади судово-психологічної експертизи на сьогодні вже вирішене: висновок експерта є обґрунтованим, якщо він ґрунтується на даних науки, в якій експерт є професіоналом. Саме тому проведення судово-психологічної експертизи, окрім психолога, кимось іншим (педагогом, психіатром, дефектологом) неправомірне. Для оцінки висновку судово-психологічної експертизи важливим є те, щоб він ґрунтувався на результатах конкретних досліджень, конкретного підекспертного, а не на середніх чи приблизних даних.

Не можна визнати обґрунтованим висновок, зроблений без застосування достатньої кількості методик, хоча у кожному конкретному випадку перелік і кількість методик дослідження визначаються експертами з урахуванням особи підекспертного і ситуації скоєння зло-

чину; набір методик повинен бути достатнім для отримання інформації про загальні особливості особистості, її інтелектуальну, емоційно-вольову сферу, прояви особистості у конкретних ситуаціях. Окрім того, експериментальне обстеження повинно бути проведене не менше двох разів із зазначенням про це у висновку.

Наприклад, при проведенні експертизи щодо Г., який обвинувачувався за умисне вбивство при обтяжувальних обставинах на підставі бесіди і аналізу матеріалів кримінальної справи (далеко не повної, оскільки експертиза проводилася на початковому етапі слідства), встановлено, що злочин скоєний у стані фізіологічного афекту. При оцінці висновку слідчий звернув на це увагу і призначив додаткову експертизу в іншому складі експертів, яка констатувала відсутність афекту. Повторна експертиза, проведена лабораторією судово-психологічної експертизи у НДІ судової психіатрії, підтвердила висновки додаткової експертизи.

Висновок судово-психологічної експертизи повинен відповідати кримінально-процесуальному закону за формою, об'єктивно висвітлювати хід і результати дослідження, бути ясним і визначеним. У ньому не може бути вказано те, чого насправді не було. Наприклад, у процесі вивчення ми натрапляли на факти, коли дослідження проводилося однією особою, а висновок підписувався комісією. Це негативний приклад переймання досвіду судової психіатрії, де комісія підтверджує висновок лікаря-доповідача за допомогою клінічної бесіди та спостереження. Такий порядок для судово-психологічної експертизи неприйнятний: кожен член комісії повинен не тільки працювати з матеріалами кримінальної справи, а й особисто брати участь в експериментально-психологічному дослідженні та інтерпретації даних.

Проведене нами вивчення матеріалів кримінальних справ свідчить також про певне переоцінювання значення судово-психологічної експертизи. Це стосується, зокрема, випадків, коли констатація “невідповідності психічного розвитку неповнолітнього паспортному віку”, стану афекту, “безпорадного стану потерпілої” призводила до помилкової зміни кваліфікації справи або навіть її припинення.

В інших випадках, зокрема, коли судово-психологічна експертиза призначалася прокурором або слідчим за клопотанням адвоката, обвинуваченого, інших осіб, її висновок слідчим ігнорувався. В обвинувальному висновку без коментарів зазначалося, що проводилася психологічна експертиза, яка встановила те і те. Наприклад, незважаючи на те, що у висновку судово-психологічної експертизи,

призначеної на клопотання адвоката, вказувалось, що В. у момент заподіяння тілесних ушкоджень дружині та її коханцеві діяв у стані фізіологічного афекту, слідчий і надалі кваліфікував дії обвинуваченого за умисне тяжке тілесне ушкодження, а не за умисне тяжке ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання. Щодо підозрюваної П. (яка мала малолітню дитину і була вагітною) у справі про вбивство чоловіка, якого вона застала вдома з коханкою, встановлений у неї в момент скоєння злочину фізіологічний афект був проігнорований. У справі були зібрані матеріали, які свідчили, що після того як підозрювана увійшла в квартиру і побачила в ліжку незнайому жінку, потерпілий довго ображав її, принижував гідність (пропонував усім трьом випити шампанського, бути присутній підозрюваній при тому, як він буде займатися коханням), тобто дані про особливу емоційну напруженість криміногенної ситуації. Все ж слідчий у постанові про притягнення П. як обвинувачуваної кваліфікував її дії як убивство в сварці. Пізніше ця постановка була прокурором скасована, і дії обвинуваченої вже кваліфіковані правильно — за умисне вбивство, скоєне в стані сильного душевного хвилювання.

Указаний факт ігнорування висновків судово-психологічної експертизи слідчими, на нашу думку, пов'язаний із острахом взяти на себе відповідальність, оскільки краще кваліфікувати злочинну дію за статтею, яка передбачає важче покарання, з тим, щоб прокурор або суд підправили його. Ці факти свідчать про низький професійний рівень деяких слідчих. За результатами нашого аналізу, приблизно одна третина висновків судово-психологічної експертизи явно або приховано ігнорувалась, їм не була дана оцінка в обвинувальному висновку.

У законі непередбачена можливість проведення так званої контрольної експертизи в разі наявності у справі двох або більше експертиз одного і того ж предмета дослідження. У практиці мають місце непоодинокі випадки призначення повторної експертизи не через сумніви в достовірності, а через суперечності у висновках попередніх експертиз. Причина вже вказувалась нами: недостатня кваліфікованість, невміння чи небажання взяти на себе відповідальність за оцінку висновків експертизи як джерела доказів.

Питання про місце проведення експертизи, як зазначалось вище, повинен вирішувати слідчий з урахуванням думки і можливостей експертів. При проведенні додаткових і повторних комплексних психолого-психіатричних експертиз згідно з КПК України слідчий і про-

курор, як правило, ухвалювали проводити їх стаціонарно, що, зрозуміло, сприяло більшій повноті експериментального обстеження, глибшому вивченню особи досліджуваного.

Учасники процесу, ознайомившись із дозволом слідчого з висновком експертизи після її проведення або по закінченні слідства і пред'явлення матеріалів обвинуваченому, його адвокату, потерпілому та ін., оцінюють висновок, протокол допиту (інформацію, що доповнює експертизу) на тій же підставі, що й органи слідства і прокурор. Вони можуть за результатами такого ознайомлення заявляти клопотання, у тому числі про призначення додаткової і повторної експертиз.

Отже, результати проведеного дослідження (аналіз літератури, вивчення матеріалів кримінальних справ і висновків судово-психологічної експертизи, опитування слідчих та адвокатів-захисників) підтверджують високу ефективність і доцільність використання на стадії попереднього слідства психологічних знань у формі судово-психологічної експертизи, причому на сьогодні її можливості далеко не вичерпані.

§ 3. Судово-психологічна експертиза в цивільному та адміністративному праві

Найчастіше судово-психологічна експертиза застосовується в кримінальному процесі (її сутність і особливості розглянуті в першій книжці “Юридичної психології”). Проте в цивільному й адміністративному процесі часом теж не можна обійтися без проведення судово-психологічної експертизи. Вона використовується в тих випадках, “коли пізнання осіб, відповідальних за ухвалення рішення в сфері соціального і виробничого управління, охорони здоров'я, освіти тощо, буває недостатньо”.¹ Професор М. Костицький зазначає такі обставини, за яких доцільно призначати експертизу:

- необхідність одержання об'єктивної оцінки ухваленого рішення, скоєної дії, обраного напрямку, їхньої реальної або перспективної якості, ефективності;
- конфліктна ситуація і необхідність одержання думки незацікавленого спеціаліста про сутність суперечки, його предмет і т. п.;

¹ Костицький М. В. Судебно-психологическая экспертиза. — С. 6.

- недосвідченість урядовця або невідповідність організації щодо здійснення нових дій;
- потреба розв'язати проблеми, що знаходяться на межі різних галузей науки, техніки, управління, виробництва при відсутності в конкретній організації спеціалістів, які володіють необхідними знаннями;
- коли про це вказується в законі або підзаконному акті¹.

До компетенції психологічної експертизи в сфері дії права відносять вирішення будь-яких психологічних питань, що цікавлять суд і мають значення для розглядуваної справи (питання, пов'язані з оцінкою психічних процесів і властивостей особистості, об'єктивних і суб'єктивних факторів, які впливають на її діяльність та ін.). Робота психолога-експерта не замінює суд, а допомагає йому встановити істину в справі, сприяє підвищенню ефективності правосуддя.

У цивільному й адміністративному процесі пізнання юридичних фактів (подій, явищ і т. п.) здійснюється або безпосередньо (вивчення обстановки і місця події, заслуховування потерпілих, свідків, зацікавлених осіб та ін.), або опосередковано (вивчення документів, висновків експертів). Суд використовує висновок експертизи як доказ, що підвищує відповідальність експерта-психолога.

Ефективність судово-психологічної експертизи значною мірою залежить від компетентності і професіоналізму спеціалістів, що залучаються як експерти. Суд має право доручити проведення експертизи спеціалістам із експертних установ міністерств юстиції й охорони здоров'я, органів внутрішніх справ або інших спеціалістів із інших установ, що мають відповідні спеціальні знання і досвід експертної роботи. При проведенні судово-психологічної експертизи, як правило, просять суд про перерву судового розгляду для обстеження підекспертного (позивача, відповідача, правопорушника, свідка). При проведенні комплексної психолого-психіатричної експертизи до складу експертної комісії мають входити фахівці із загальної, медичної психології, патопсихології, психіатрії. В разі необхідності членами експертної комісії можуть бути фахівці з інженерної психології, фізіології, психології праці тощо.

Важливою й обов'язковою частиною судово-психологічної експертизи є психодіагностика — процес дослідження психіки людини, встановлення її індивідуальних психічних особливостей, психологічної і психофізіологічної придатності й здатності до праці, соціально-

¹ Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. — С.6-7.

психологічних явищ у малій групі (колективі) та ін. З метою психодіагностики використовуються різноманітні методи наукового дослідження (метод спостереження, метод діагностичної бесіди, біографічний метод, метод тестування, психологічний експеримент, метод незалежних характеристик та ін.)¹.

Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі. На сьогодні судово-психологічна експертиза в цивільному процесі застосовується рідко. Чим це можна пояснити? Причин тут кілька: недостатня поінформованість юристів-практиків про можливості такої експертизи в цивільному процесі, невисвітленість цього питання в науковій юридичній і психологічній літературі, складність організації судово-психологічного дослідження в ході судового засідання та ін. Експерти в суді мають можливість з'ясувати особливості поведінки особи, стосовно якої проводиться експертиза, у різноманітних групах і ситуаціях, її поведінкові відхилення, окремі характерологічні особливості тощо. Але для цього експерту-психологу необхідно досить тривале спілкування з випробуваним, тривале спостереження за ним.

Потреби ж у судово-психологічній експертизі в цивільному процесі реально існують. До компетенції судово-психологічної експертизи входить²:

- установлення психологічних факторів укладених угод (розуміння їхнього змісту, наслідків, здатності учасника операції приймати рішення, наявність у дієздатного суб'єкта патологічних відхилень психіки, які перешкоджають розумінню того, що відбувається, і т. д.);
- установлення психологічної сумісності дітей і одного або обох батьків, усиновителів, опікунів, визначення можливості дорослих забезпечувати виховання дітей;
- установлення професійної придатності з урахуванням психологічних особливостей особистості, психологічних компонентів загальної і спеціальної працездатності у справах про трудові спори;
- визначення психологічних особливостей правопорушень, передбачених цивільним, сімейним, трудовим та іншим законодавством;

¹ Змістовний аналіз вказаних методів і процедура їх використання розкриті досить детально в першій книзі "Юридичної психології".

² *Костицкий М. В.* Судебно-психологическая экспертиза. — С. 103–104.

- установлення індивідуально-психологічних особливостей свідків, здатності їх правильно сприймати події і факти, які мають значення для справи, і давати про неї адекватні показання та ін.

Порівняно невеликий досвід проведення судово-психологічної експертизи у справах про встановлення недійсних угод (за суперечками про заповіти і договори дарування) показує, що іноді психологічна експертиза є єдиним засобом, який допомагає суду встановити істину.

Психолог-експерт надає серйозну допомогу при вирішенні в суді спорів, що впливають із сімейних правопорушень. Використання психологічних знань у цій сфері є суттєвим інструментом здійснення судом важливого завдання збереження сім'ї і забезпечення прав дітей.

Дійсність переконає в тому, що судово-психологічна експертиза в цивільному процесі доцільна при розгляді в суді справ, які виникають із трудових правовідносин (наприклад, про заподіяння шкоди в процесі трудової діяльності, про втрату загальної й особливо професійної працездатності і т. д.).

Дачу Фролова взимку було двічі обкрадено невідомими особами. Після закінчення чергового дачного сезону Фролов переніс найцінніші речі в темну комірчину. Він установив саморобний капкан на великого звіра, а на горіщі спорудив пристрій, за допомогою якого з 3-метрової висоти падала важка колода при дотику до речей, що складені в комірчині.

У січні Фролова викликали до міліції, де йому було запропоновано дати пояснення щодо факту заподіяних тяжких тілесних ушкоджень громадянину Крюкову, якого знайшли в комірчині зі зламаним хребтом і відмороженими ногами. Як з'ясувалося згодом, дві попередні крадіжки майна Фролова були також скоєні Крюковим. За одним фактом було порушено кримінальну справу, але потім її було припинено за передбачуваними кримінально-процесуальним законодавством підставами.

Крюков звернувся в суд із позовом про відшкодування збитків, заподіяних втратою працездатності в зв'язку з отриманою травмою. Призначена у цій справі судово-психологічна експертиза встановила, що Крюков утратив працездатність на 60 % (він працював у взуттєвій майстерні). Висновок експертів було прийнято як доказ у справі¹.

¹ Див.: *Практикум по гражданскому праву* / Под ред. Н. Д. Егорова, А. П. Сергеева. — М.: Гардарики, 1997. — Ч. I. — С. 53–54.

Психологічна експертиза в адміністративному процесі. У Кодексі про адміністративні правопорушення експертиза виділена як самостійне джерело доказів (ст. 273 КпАП України). Участь експертів-психологів можлива не тільки у виробництві по справах про адміністративні правопорушення, а й у виробництві за скаргами і суперечками (у разі, якщо їхнім змістом є міжособистісні стосунки), відносин громадянина й організації в адміністративному процесі при застосуванні норм трудового, земельного і фінансового права й ін. Психологічна експертиза може бути призначена при виникненні в посадової особи або компетентного органу сумнівів стосовно відповідності психічного розвитку людини її віку, у розумінні суб'єктом правопорушення й адекватній оцінці нею своїх дій, за наявності важких психічних захворювань, за наявності в рисах особистості дивацтв у сприйнятті явищ і подій, мисленні, пам'яті, уяві, у випадку підвищеної агресивності поведінки і т. п.

До компетенції психологічної експертизи у справах про адміністративні правопорушення входить¹:

- установлення фізіологічного афекту або іншого особливого емоційного стану суб'єкта в момент скоєння адміністративного правопорушення;
- визначення психологічної можливості свідка і потерпілого правильно сприймати обставини скоєного правопорушення і відтворювати їх на вимогу посадової особи або компетентного органу;
- визначення інтелектуального розвитку неповнолітнього, відповідності його досягнутому віку; встановлення педагогічної закладності, психологічного і психофізичного інфантілізму; визначення структури й змісту взаємин з батьками, вчителями, однолітками, з одного боку, і неповнолітніми правопорушниками — з другого;
- визначення особистісних якостей правопорушника, що виявилися у скоєному правопорушенні;
- установлення психологічних особливостей і психічного стану водія транспортного засобу при порушенні ним встановлених правил, а також того, як ці якості позначилися у скоєному правопорушенні.

¹ Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. — С. 107–108.

Цей перелік відповідає стану законодавства про адміністративні правопорушення. Приміром, ст. 33 Кодексу України про адміністративні правопорушення серед правил накладення адміністративного стягнення передбачає врахування особистості правопорушника, найповнішу характеристику якому може дати сам експерт-психолог.

Усе більше застосовується судово-психологічна експертиза у справах про злочини і порушення встановлених правил на транспорт. Завдання експерта-психолога при проведенні судово-психологічної експертизи в цьому випадку — визначити, чи мала місце зла воля правопорушника чи зіграли роль об'єктивні психологічні особливості людини. Відповідь на це запитання дає змогу суду більш правильно диференціювати вид правопорушення і винести відповідне покарання.

Під час чергування Р. на фірмі виникла пожежа. Оскільки це сталося раптово, Р. не змів адекватно відреагувати на аварійну ситуацію і запобігти шкідливим наслідкам загоряння. Пожежа поширилася на нижні поверхи і перекинулася на виробничі приміщення. Р. із запізненням повідомив про пожежу у пожежну частину міста.

Фірма пред'явила Р. позов про відшкодування збитків за невчасність дій щодо гасіння пожежі, ліквідації її осередків і виклику пожежної команди. Відповідач підтверджував, що його дії визначалися емоційною нестійкістю з об'єктивних причин. З'ясувалося, що в день виходу на чергування Р. одержав звістку про те, що його дружина народила мертву дитину, і був пригнічений цим повідомленням.

Призначена судово-психологічна експертиза показала, що в Р. у наявності стан психічної астенії¹, внаслідок чого різко знизилися швидкість і точність його психомоторних реакцій. Висновок експерта-психолога було прийнято як доказ і це вплинуло на рішення суду².

В адміністративному процесі можуть мати місце і комплексні психологічні експертизи. Наприклад, для визначення психологічних особливостей і з прояву у скоєному правопорушенні особами, що хворіли або хворіють на психічні захворювання, можуть призначатися комплексні психолого-медичні або психолого-психіатричні комісії. До складу комплексної психолого-медичної комісії входять

¹ Астенія (від грецьк. *astheneia* — безсилля, слабкість) — нервово-психічна млявість, яка проявляється в пониженні порога чуттєвості, загальна кваліть організму.

² Судбно-психологическая экспертиза на службе суда // Законность. — 2000. — № 10 (792). — С. 11–12.

спеціалісти в галузі судової і медичної психології, лікарі-спеціалісти за профілем хвороби підекспертної особи; до складу комплексної психолого-психіатричної комісії — спеціалісти в галузі судової і медичної психології, психіатрії та інші.

Підсумковим документом роботи психолога-експерта або експертної комісії є висновок судово-психологічної експертизи, що викладається в письмовій формі в установленому законом порядку. Відповідно до норм цивільно-процесуального законодавства і зі сформованою експертною практикою у вступній частині висновку судово-психологічної експертизи зазначаються час і місце складання висновку, стислі відомості про експерта (прізвище, ім'я, по батькові, освіта, учений ступінь і звання, займана посада), правова підстава проведення експертизи (назва процесуального документа, урядовця, який призначив експертизу, час і місце укладання процесуального документа), час і місце проведення експертизи, особи, що були присутні при її проведенні. Потім зазначаються прізвище, ім'я, по батькові підекспертної особи, її процесуальний статус і фіксуються запитання, поставлені перед експертизою (у тому порядку і формі, як записано в постанові про призначення експертизи). Оскільки судово-психологічна експертиза може бути проведена лише за бажанням підекспертного виступати в ролі випробуваного, то у вступній частині висновків зазначаються особливості позиції підекспертної особи.

У головній частині, дослідницькій, висновку судово-психологічної експертизи визначаються завдання дослідження, усі використані методи, методики і процедури (у додатку повинні бути подані протоколи іспитів).

У кінцевій частині експертного висновку судово-психологічної експертизи подаються відповіді на поставлені запитання, що є висновками проведеного дослідження. Висновки експертизи формулюються в тій послідовності, в якій ставилися запитання. Відповіді повинні формулюватися ясно і чітко, бути стверджувальними або заперечними, що не припускають двозначного тлумачення (якщо точна відповідь з якихось причин не можлива, то про це зазначається у висновку). Висновок судово-психологічної експертизи повинен представляти можливість для перевірки отриманих нею даних судом. При недостатній переконливості для суду висновків можливе повторне її призначення.

Висновок судово-психологічної експертизи підлягає судовій оцінці, що здійснюється з внутрішнього переконання суду (внутрішнє переконання повинно базуватися на об'єктивних основах, тобто на різнобічному, повному і глибокому аналізі всіх обставин справи в їхній сукупності і виражатися у твердій впевненості в тому, що висновки

за результатами судово-психологічної експертизи, яких дійшов суд, відповідають дійсності). При цьому визначається наукова обґрунтованість і достовірність експертного висновку. Визнання судом експертного висновку обґрунтованим і достовірним робить цей висновок джерелом прямих або непрямих доказів.

Висновок судово-психологічної експертизи не має переваг перед іншими джерелами доказів. Він оцінюється не тільки суддями, а й іншими учасниками судового процесу: прокурором, захисником, позивачем, відповідачем, правопорушником і т. д. В разі незгоди з висновками експертизи ці особи мають право клопотатися перед компетентними органами або особою про виробництво додаткової або повторної експертизи.

Практика використання судово-психологічної експертизи в суді показує, що її можливості постійно збільшуються. Це пояснюється розширенням предмета судово-психологічної експертизи, удосконалюванням методів психодіагностики особистості і малої групи, розвитком її організаційних початків.

МАУП

ВИПРАВНА (ПЕНІТЕНЦІАРНА) ПСИХОЛОГІЯ

Виправна (пенітенціарна¹) психологія — галузь юридичної психології, яка вивчає умови й особливості виправлення і перевиховання правопорушників, переважно у виправно-трудовах закладах. Зокрема, ця галузь юридичної психології досліджує інтелектуальні та особистісні властивості правопорушників, процес їхньої адаптації до перебування у виправно-трудовах закладах, психічні стани, викликані позбавленням волі, методи і прийоми виховної роботи з цією категорією осіб, формування позитивної установки на виправлення та ін. Виправна (пенітенціарна) психологія вивчає як психологію окремих правопорушників, так і структуру формальних і неформальних груп у місцях позбавлення волі, психологічні феномени і механізми їх виникнення і функціонування. До завдань пенітенціарної психології належать також дослідження ефективності покарання, зміна психіки особистості засудженого в процесі відбуття покарання, формування особливостей його поведінки в умовах табірною і тюремного режимів.

У тісній взаємодії з кримінально-виконавчим правом, педагогікою, психологією праці і соціальною психологією виправна психологія розробляє практичні рекомендації щодо ресоціалізації² засуджених, засоби і прийоми психологічної корекції особистості правопорушників.

Суттєвою особливістю виправної психології є те, що вона має справу з людьми, які скоїли злочин, і ставить завдання їх перевиховання, залучення до соціально корисної трудової діяльності, адаптації до нормального існування після покарання в суспільстві. Відомо, що перевиховувати завжди складніше, адже цей процес пов'язаний з ломкою, певною мірою усталених в особистості поглядів на життя, його цінності і способи досягнення мети.

¹ Пенітенціарний (від лат. *poenitentarius*) — той, що стосується покарання, головним чином кримінального.

² Ресоціалізація — ціннісна переорієнтація особистості засудженого, формування і розвиток у неї міцних стереотипів соціально-позитивної поведінки.

§ 1. Психологія засудженого, завдання і умови ресоціалізації

Перебування в місцях позбавлення волі дуже сильно відбивається на психіці людини. Наявність режиму в тюрмі чи таборі, обмеження біологічних і духовних потреб, різка зміна стереотипу життя, який склався, переживання, викликані засудженням, — усе це впливає насамперед на психічний стан індивіда. Найтиповішим є стан нетерпіння, очікування змін (перегляд справи, розконвоювання, звільнення), що завжди характеризується підвищеною психічною напруженістю. Туго натягнута струна, як відомо, з часом лопає. Так само відбувається і з людиною: підвищена психічна напруженість призводить до зривів у поведінці засудженого. У багатьох розвивається стан приреченості і безнадійності, що викликає пасивність у вчинках і діях людини. У деяких засуджених позбавлення волі спричиняє пригнічений стан, який є наслідком зневіри у можливість знову повернутися після відбування покарання до нормального життя. Зрештою, дуже розповсюдженим психічним станом осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, є туга (за волею, за домівкою, за рідними людьми), під впливом якої можливий прояв дратівливості.

Зазначений психічний стан найбільш гостро і глибоко виявляється в перші три-чотири місяці перебування в місцях позбавлення волі, що цілком зрозуміло: ломка сталого життя, відсутність ясної перспективи призводять до появи різних негативних емоцій, до постійної внутрішньої боротьби мотивів (насамперед боротьба між “потрібно” і “хочу”).

Засуджений змушений примиритися зі своєю долею і пристосовуватися до нових умов. Спеціалісти зазначають: “Однак він не покидає спроб змінити їх, пристосувати до себе. Навіть люди, нездатні рішуче протистояти зовнішнім обставинам (такі, що легко піддаються навіюванню, конформні), намагаються змінити ці обставини, якоюсь мірою привести їх у відповідність до своїх уявлень, понять, поглядів, стереотипів. “Бунт проти нових умов із боку окремих засуджених, внутрішні конфлікти, які переживаються ними через нездатність адаптуватися, можуть породжувати серйозні нервово-психічні порушення”¹.

¹ Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф. Исправительно-трудовая психология. — С. 309.

Характеризуючи психологію засудженого, не можна не відзначити ще один важливий психологічний феномен — переосмислення багатьма особами минулих стосунків та інтересів. Унаслідок втрати багатьох благ, різкого обмеження і зміни потреб людина починає згадувати своє життя до скоєння злочину, по-іншому цінувати колишні блага, взаємини з людьми, комплекс життєвих інтересів і т. п. Переоцінка свого підходу до життя, до людей, до особистих вчинків — це перші кроки до перевиховання.

Кожен юрист і працівники виправно-трудових закладів повинні добре розбиратися в основних поняттях виправної (пенітенціарної) психології — покарання і каяття.

Покарання — негативна соціальна санкція, що виникає як наслідок допущеного індивідом правового порушення і полягає в обмеженні його можливостей чи зниженні його соціального статусу. З морального погляду покарання має на меті виправлення правопорушника, запобігання скоєнню ним нових злочинів. Відповідно в місцях позбавлення волі повинні бути створені певні умови для виправлення винного. На жаль, організація життєдіяльності у виправно-трудових закладах і професійна підготовка їх працівників далеко не завжди сприяють перевихованню засуджених. Автор підтримує висловлювання професора М. Єнікеєва: “Чим в тюрмі гірше, тим суспільству краще — така поширена обивательська мудрість. І тюрма старається... Вона докладає максимум малограмотних зусиль, щоб убити у засудженого залишки його людської сутності. Лавіноподібне зростання злочинності остаточно заглушує навіть боязкі заклики до милосердя і гуманності стосовно злочинців. Остаточо забувається вікова мудрість: відтворити в людині людське можна лише людськими способами. Звірячий же вплив формує в людині звіра”¹.

Таке ставлення до засуджених викликане не лише низьким професійним рівнем багатьох працівників виправно-трудових закладів, а й розумінням ними суті покарання як залякування, помсти за скоєне зло, превентивне покарання для повчання інших.

Каяття — щирий самоосуд винним своєї вини, своєї причетності до скоєного зла, готовність нести покарання, глибокий самоосуд особистістю своєї антисоціальної поведінки. Каяття зі змістового боку становить собою психічний акт самооцінки своєї поведінки, визнан-

¹ Єнікеєв М. И. Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — С. 599.

ня своєї провини, щиросердного самоосуду. Каяття є основою, фундаментом виправлення засудженого в майбутньому, без нього неможливо здійснити ціннісну переорієнтацію особистості. Будь-яке рішення приймає сама людина, зовнішні впливи і умови лише сприяють (чи не сприяють) цьому процесу. Прояв сорому і совісті, самоаналіз і самоосуд — це та вихідна позиція, з якої починається виправлення злочинця.

Саме відсутність каяття, самоосуду відрізняє злісних, стійких злочинців. Вони уникають аналізу антисоціальної суті злочину і визнання своєї провини. Для них відсутнє поняття морального самодокору. І якщо вони себе дорікають, то лише в тому, що “попалися” правоохоронним органам. Наявність такого стійкого бар’єра морального самоаналізу є перешкодою на шляху ресоціалізації злісних, невинних злочинців. Тому закоренілий злочинець — це, з фактичного боку, особа, яка багаторазово засуджувалася за злочини, а з психологічного — особистість, яка ніколи не відчуває каяття з приводу своїх злодіянь, яка втратила здатність до адекватної моральної самооцінки, яка втратила сферу сорому і совісті і котра не думає про катарсис¹.

З метою перевиховання засуджених у виправно-трудовах закладах використовується навчання, праця, спілкування, котрі поєднуються з режимом — особливою організацією діяльності виправно-трудового закладу. Дотримання режиму засудженими забезпечується через:

- охорону і нагляд за ними;
- використання заходів заохочення і стягнення;
- застосування у суворо визначених випадках заходів безпеки (зброї, наручників та ін.).

Основною базою дії режиму як фактора перевиховання злочинця є жорсткість і непохитність виконання його вимог. Режим по-різному сприймається і переживається засудженими. Про це ще у 30-ті роки ХХ ст. писав М. Гернет. Він зазначав, що особливості режиму в тій чи іншій тюрмі проходять через кожного ув’язненого неоднаково... Сліди у психіці від такого проходження через неї тюремного режиму дуже відмінні: в одних вони такі ж глибокі, як глибокі колії від важковантажного веза на грузькій сільській дорозі. В інших ці слі-

¹ Катарсис (від грецьк. *katharsis* — очищення) — від Арістотеля (“Поетика”) термін учення про трагедію; співпереживання, що закінчується духовним очищенням.

ди — лише брижі на річці після пароплава, що пройшов, які дуже швидко назовсім зникають¹.

Суб'єктивне сприйняття і переживання режиму залежать від його виду, індивідуальних психологічних особливостей засудженого, ставлення до вироку, строку перебування у виправно-трудоному закладі, сімейного і соціального стану та інших факторів. Працівникам виправно-трудоних закладів дуже важливо з'ясувати, як кожен засуджений сприймає режимні обмеження, які переживання в нього виникають, наскільки вони глибокі, як впливають на його психічний стан і т. д.

Режим у місцях позбавлення волі має цілком самостійну виховну функцію, оскільки передбачає чіткий розпорядок дня, високу організованість життя і побуту засуджених. Суворі регламентація життєдіяльності злочинців безпосередньо впливає на їхній характер і поведінку. І якщо в засудженого виникає справжнє бажання покінчити зі злочинним світом і виробити в себе якості, необхідні для життя на волі, то вимоги режиму допомагають йому виховати в собі дисциплінованість думки і дій, обов'язковість, акуратність, зібраність та інші позитивні інтелектуальні, вольові та емоційні риси характеру.

Але свій позитивний вплив на психіку засуджених режим виправно-трудоного закладу справлятиме лише в тому разі, коли правила режиму психологічно виправдані і обґрунтовані, відповідають головному завданню виправно-трудоного закладу — відірвати злочинця від умов його криміналізації, зруйнувати його злочинні зв'язки і настанови. Це означає, що режим повинен оптимально розподіляти навантаження, створювати таку напруженість психіки ув'язнених, щоб вона не призводила до зриву їхньої психічної діяльності, а була сприятливою для розвитку особистості.

Крім того, однією з важливих умов позитивного впливу режиму, який існує в тюрмі чи таборі, на засуджених є психологічно грамотна діяльність працівників виправно-трудоних закладів. Справжніх вихователів у цих закладах явно не вистачає, їхні знання в галузі психології і педагогіки недостатні, через що вони, як правило, не задумуються над тонкощами людської психіки за-

¹ Гернет М. Н. В тюрме. Очерки тюремной психологии. — М.: Право и жизнь, 1925. — С. 7-8.

судженого, сприймають всіх “на один кшталт”, допускаючи стосовно ув’язнених дії, які принижують гідність особистості. До речі, такі дії порушують вимоги встановленого, наприклад, у тюрмі режиму і викликають у засуджених у відповідь злість і агресивні дії.

“Тема скоєного злочину, особистої вини, відповідальності дуже непопулярні у слідчих ізоляторах, тюрмах і колоніях. Її рідко торкаються навіть представники адміністрації, і не в останню чергу у зв’язку з тим, що зазвичай не можуть сказати нічого суттєвого з приводу причин злочинної поведінки, співвіднесеності провини і покарання, перспектив подальшого життя... Представники адміністрації зовсім не підготовлені до того, щоб проникнути в душу засуджених, в її потаємні глибини та інтимні переживання, викликати сповідь і покаяння, а тим самим і очищення”, — зазначає у своєму дослідженні Ю. Антонян¹.

До факторів ресоціалізації особистості засудженого, безумовно, відноситься праця, що є специфічною людською діяльністю, безпосередньо формує особистість, виховує в ній риси характеру, розвиває здібності, інтереси, мислення, впливає на потреби, почуття, оцінки і т. д. Правильно організована суспільно корисна праця ув’язнених у виправно-трудоному закладі сприяє розвитку в них фізичних і розумових якостей, справляє перетворювальний вплив на особистість засудженого. Вона формує і закріплює в людині позитивні моральні й етичні норми, моральні та правові вимоги до поведінки в умовах спільної діяльності людей.

Проблема використання праці як особливого фактора ресоціалізації засуджених полягає в тому, що багато з них дуже негативно ставляться до трудового процесу, мають викривлене розуміння про цінності і важливості суспільно корисної праці внаслідок закоренілої у їхній свідомості утриманської психології. Змінити ставлення засуджених до праці, виявити інтерес до роботи, викликати захопленість трудовим процесом — завдання адміністрації виправно-трудомих закладів. І тут теж не обійтися без знання індивідуально-психологічних особливостей засудженого: одна справа, коли він не має ніяких трудових навиків, інша — якщо він тривалий час працював за певною спеціальністю. Слід враховувати фізичні можли-

¹ Антонян Ю. М. О покаянни преступников. Правители преступного мира. — М.: Зеленый парус, 1992. — С. 275.

вості людини (яке виховне значення може мати завдання, з яким засуджений явно не справиться?), його інтереси, накопичений досвід та ін. У цьому разі праця дійсно може сприяти зміні спрямування особистості засудженого, допомогти йому витерпіти всі труднощі перебування у виправно-трудовому закладі і знайти після відбування строку своє місце в житті, стати повноправним членом суспільства.

У цілому основні напрями ресоціалізації особистості засудженого показано на рис. 27.

У будь-якому виправно-трудовому закладі (тюрмі, таборі, колонії для неповнолітніх злочинців) вплив на особистість засудженого здійснюється через соціальну групу (колектив). Тому суттєвим фактором перевиховання особистості ув'язненого є створення малих груп (колективу), що пов'язано з вивченням кожного члена групи і ретельним відбором. Зазвичай виділяють групи активу, резерву, пасиву і важковиховуваних. Група активу — засуджені, які щиросердно покаялись у скоєному і твердо стали на шлях виправлення, беруть активну участь у соціально корисній трудовій і громадській діяльності і своїми діями і поведінкою сприяють перевихованню інших. Група резерву — це засуджені, які також прийняли рішення виправитися, активно виконують трудові завдання, але не проявляють ініціативи у перевихованні інших. Група пасиву — засуджені, які ще не прийняли остаточного рішення про стратегію своєї поведінки, їхні вчинки і дії значною мірою залежать від створеної ситуації. Нарешті, найскладніша соціальна група — група важковиховуваних засуджених, до якої належать особи, які не лише не стали на шлях виправлення, а й не беруть участі у трудовому процесі, чинять протидію позитивному виховному впливу як адміністрації, так і групі активу. Члени цієї малої групи привносять у життєдіяльність засуджених конфлікти, нездорове суперництво, а часом чинять насильство над невгодним їм засудженим.

Роль групових (колективних) норм, цінностей, звичок поведінки дуже дійова. Тому працівники виправно-трудових закладів повинні мати чітке уявлення про структуру малої групи, її психологічні ознаки, способи впливу на окрему особистість, про групові психологічні явища і враховувати ці знання в роботі із засудженими.

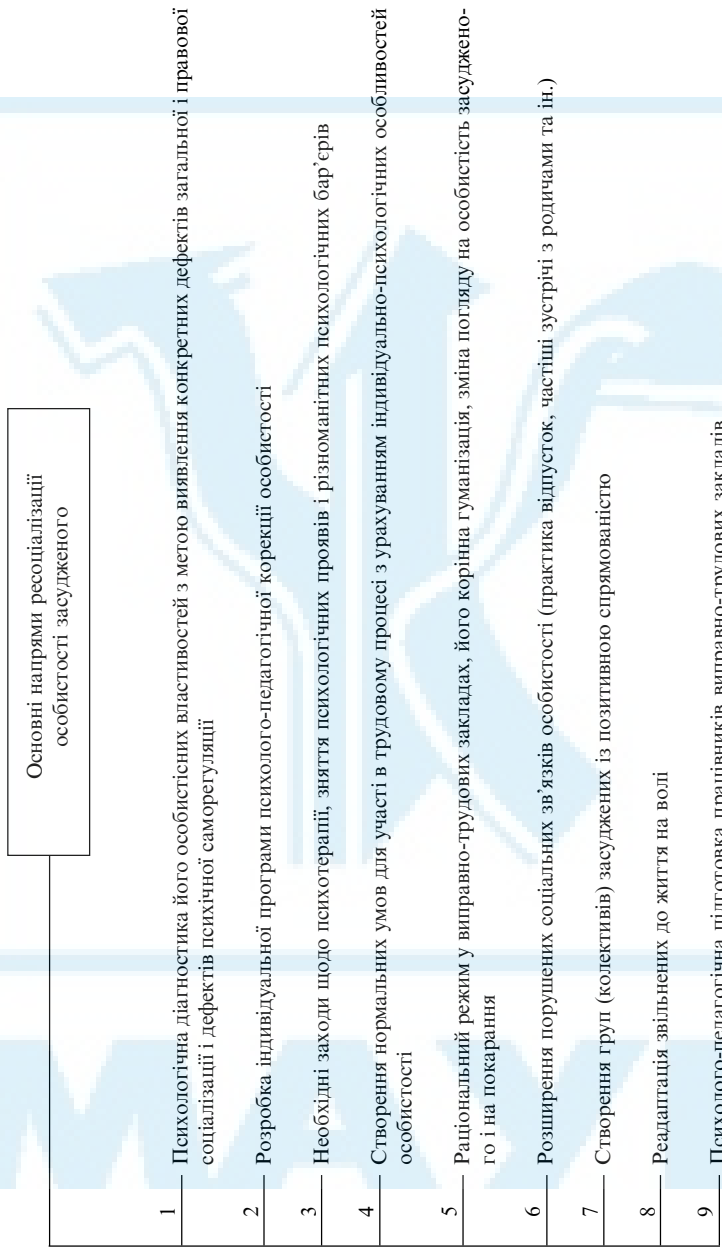

Рис. 28. Основні напрями ресоціалізації особистості засудженого у виправно-трудовому закладі

§ 2. Психологічні аспекти організації життєдіяльності засуджених

Вище зазначалося, що важливим фактором впливу на психіку засудженого є режим відбування покарання. При цьому кожному виду ув'язнення відповідає свій режим — загальний, суворий, особливий. Режим слід трактувати не лише як фактор покарання, а й як фактор ресоціалізації особистості засудженого. Оскільки режим виправно-трудового закладу визначає щоденну життєдіяльність ув'язненого, остільки сама життєдіяльність засудженого повинна відповідати завданню його залучення до умов соціальної норми.

В існуючих в'язницях, таборах, колоніях тюремний режим більшою мірою виконує каральну функцію, обмежуючи засудженого у задоволенні найнасушніших потреб. Взяти, наприклад, норму житлової площі для ув'язненого — 2 м². При такій “нормі” він обмежений у задоволенні навіть кисню. Але й ця “норма” не дотримується не лише у тюрмах і колоніях, а й навіть у слідчих ізоляторах, де під слідством знаходяться особи в очікуванні вироку суду. Незважаючи на те, що у відомий слідчий ізолятор Бутирку весь час навідуються всілякі комісії з прав людини, які засуджують дику завантаженість камер, ситуація не змінюється. На сьогодні в одній загальній камері для чоловіків міститься до 70 чоловік замість 30 за нормою. Люди сплять сидячи або по черзі¹.

Що ж стосується тюрем, таборів і колоній, то в них часто має місце примусове утримання ув'язнених у барачних умовах із порушенням елементарних санітарно-гігієнічних вимог.

З психологічної точки зору недопустимим є спільне утримання ув'язнених незалежно від рівня їхньої морально-психологічної ураженості. Розпусний вплив закоренілих злочинців отримує в цих умовах додаткові стимули, формуючи сприятливі для цієї категорії осіб звичаї і традиції поведінки. Мікроклімат у таких групах, як правило, важкий, що пов'язано з частими конфліктними ситуаціями. Адже саме мікроклімат, головною складовою якого є характер взаємин у групі, суттєво впливає на формування поведінки засудженого як всередині самої малої групи, так і з персоналом виправно-трудового закладу. Особливо жорстоко травмується психіка молодих людей, які потрапили під вплив запеклих злочинців. Практика показує, що в таких умовах нестійка психіка юнака може мати незворотні психічні деформації.

¹ Див.: Там, где кончается воля // Мир новостей. — 2001. — № 2 (368). — 6 янв.

Корисну пораду дають О. Глоточкін і В. Пирожков: “У процесі керівництва адаптацією засуджених слід враховувати психологічну і кримінальну сумісність, яка має особливе значення при розміщенні засуджених у первинних колективах (загонах, ланках, бригадах і т. п.). У середовищі засуджених відкинутими, несумісними найчастіше є особи з психічними і фізичними вадами, поганими звичками, неохайні, опущені, з якими ніхто не хоче жити в одній кімнаті, сидіти за одним столом, працювати в одній бригаді”¹.

У тюрмах, таборах і колоніях зароджується і функціонує кримінальна субкультура, яка обслуговується особливою кримінальною філософією виправдання і возвеличення злочинної поведінки, маскуванням низьких спонукань високими кримінальними мотивами. Ця субкультура має свою систему цінностей, до якої можна віднести кругову поруку, відданість “братству” і злодійським традиціям, суворе дотримання “законів” злочинного світу тощо. Багато проявів кримінальної субкультури виявляються значущими для слабосоціалізованої частини молоді, суттєво впливаючи на її поведінку. Зокрема, багато засуджених саме в місцях позбавлення волі отримують “уроки” цинізму, жорстокості, зухвалості, оволодівають блатним жаргоном і мовою умовних жестів, притаманних злочинному світу.

Найстійкіші стереотипи тюремної поведінки виражені у таких правилах²:

- а) для стійко привілейованих прошарків:
 - по можливості не працювати, примушувати працювати за себе “чушків” і “ображених”;
 - якщо працювати, то лише на престижних місцях (днювальним, черговим в їдальні, санчастині, бібліотеці);
 - не брати участі у будівництві інженерно-охоронних споруд;
 - не прати білизни; не прибирати за собою, перекладаючи ці обов’язки на низькостатусних засуджених;
- б) для нестійко привілейованих (“шісток”):
 - працювати, але без перевиконання норми;
 - ухилятися від будівництва охоронних споруд;
 - виконувати будь-яку роботу за завданням “авторитетів” (мити підлогу, прасувати одяг, прибирати);

¹ Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф. Исправительно-трудовая психология. — С. 315.

² Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — С. 608.

в) для стійко непривілейованих (“ображених”):

- добре працювати;
- виконувати будь-яку роботу як за завданням “авторитетів”, так і за завданням адміністрації.

У місцях позбавлення волі існує система “норм” стосовно відносин з адміністрацією, стосовно режиму, сфери побуту (наприклад, не пробачати образи, спілкуватися лише у своєму колі, переслідувати осіб, які звернулися по захист до адміністрації та ін.).

Слід відзначити складність становища жінок у тюрмі чи таборі. Стан високої психічної напруженості, відсутність санітарно-гігієнічних умов, убогість обстановки, важка робота, конвой, ходіння строем, примітивні звички, боротьба за виживання — все це звалюється на жінку і морально її вбиває. Спеціалісти зазначають, що психічні втрати жінок у тюрмі більші, ніж у чоловіків. Це пояснюється тим, що сфера блокованих у них потреб ширша і глибша, самі втрати переживаються гостріше, особистісне самозбереження досягається складніше. Специфіка жіночої психології практично не враховується працівниками жіночих колоній, що викликано знову ж таки їхньою слабкою професійною підготовкою.

Найбільше травмується психіка неповнолітніх, які відбувають термін покарання в колонії. Потрапляючи в кримінальну субкультуру в найбільш вразливому до зовнішніх впливів періоді свого життя, підлітки відчувають глибинну особистісну перебудову, “навернення до нової віри”, прилучення до традицій, норм і цінностей злочинного світу. Рання криміналізація, випробування ритуалом “прописки” і на витривалість та інші випробування, які існують у місцях позбавлення волі, сприяють десоціалізації особистості підлітка. Не випадково, частина неповнолітніх, які скоїли злочин, виходить з колонії вже не випадковими, а закоренилими злочинцями, які оволоділи за час перебування в місцях позбавлення волі всіма тонкощами кримінального ремесла. Цей факт свідчить про те, що виправно-трудова заклади далеко не в усіх випадках успішно вирішують завдання ресоціалізації особистості засудженого.

Жорсткі, а часом і жорстокі, методи впливу, режим у вигляді лише каральної функції, несприятливі умови життєдіяльності засуджених перетворили тюрми, табори і колонії на “академії” злочинності, в стінах яких частіше формуються лише негативні якості — злість, нестриманість, нервовість, невір’я у справедливість як соціальну норму тощо.

Навіть праця, як один із вагомих факторів ресоціалізації особистості засудженого, через погану організацію може приносити ув’яз-

неним лише тяжкі страждання. Виснажлива, одноманітна робота перестає бути бажаною, а залякування працею викривляє саму її суть.

Варто відзначити, що в Україні є приклади хорошої організації праці засуджених та їхнього побуту, що безпосередньо відбивається на процесі їхнього перевиховання. Мова йде про експеримент, який проводиться в Дергачівській колонії № 109 під Харковом (ідею експерименту підтримав Женевський міжнародний інститут менеджменту, Організація непромислового розвитку при ООН)¹.

Експеримент зі схрещування вільного ринку з тюрмою цікавий хоча б тим, що тут воля конкурує з життям за ґратами практично на рівних...

Про те, що зону можна перетворити в суперприбуткову фірму, начальник колонії Г. Тодуа додумався сам. Але пробити ідею через уряд допомогли колишні співробітники, які ходять в генералах. У бізнес-плані було вказано: на базі колонії створюється холдингова компанія “Підприємство Дергачівська виправна колонія”, яка здійснює виробничо-комерційну діяльність на основі госпрозрахунку, самофінансування і самоокупності.

“Зона Тодуа” розкинулася на площі 3 тис. гектарів. У її розпорядженні 420 засуджених, 60 міліціонерів і 200 вільнонайманих. Тюремна фірма побудувала млин, маслоробню, крупорушку, завела пасіку, виробляє сири, ковбаси, торгує м’ясом і салом, годує доволішні тюрми, школи, частину м. Харкова, маючи сотисячні прибутки.

Засуджені шийють одяг не лише для сусідніх жіночих зон і для місцевих вільних панянок, а й дитячі куртки на замовлення німецьких фірм.

Начальник колонії відмінив ранкову перевірку зеків — тепер засуджені ранком доять корів. Один із принципів в організації життєдіяльності ув’язнених — кожен повинен працювати і отримувати за роботу гроші. Порядок підтримується завдяки дії чіткого закону: проітрафився — відбувася на зону звичайну, не ринкову, що вважається гірше карцеру...

Ув’язнені, які звільнилися із зони, часто залишаються жити при ній же. Г. Тодуа наймає їх на роботу вже як вільних. Старанним платить майже 10 доларів у день... Наприклад, С. Демченко потрапив у колонію № 109 1996 року за крадіжку. Коли звільнився, не поїхав навіть у рідне село, що знаходиться в п’яти кілометрах. Влаштувався при холдингу мотористом. Сім’ю поселив поблизу колонії. Кажє, тепер усі щасливі, при роботі і при грошах.

¹ Див.: *Порядок: зона работает как часы* // Известия. — 2000. — №238 (25830) — 20 дек.

Голова Державного департаменту України з питань виконання покарань генерал І. Штанько говорить, що Дергачівська колонія — феномен, краця, прибуткова, її приклад копіюють інші...

До цих слів із повним правом можна додати: Дергачівська колонія з її організацією життєдіяльності засуджених, із підходом адміністрації до організації праці і побуту ув'язнених, із людським ставленням до тих, хто у свій час оступився і порушив закон, дійсно здатна розв'язувати складне завдання ресоціалізації злочинців, їх перевиховання. Приклад — гідний наслідування.

Життєдіяльність засуджених у виправно-трудовах закладах має свою психологічну забарвленість залежно від певних періодів їхнього перебування в місцях позбавлення волі.

I період — період адаптації, який триває перші два–чотири місяці. Він характеризується найнапруженішим психічним станом засудженого. Особливо гостро відчувається обмеження потреб, зміна сформованих раніше стереотипів життя і поведінки. Виникають різноманітні негативні емоції (стрес, афект, фрустрація і т. д.), почуття пригніченості, приреченості, часом страху. Саме в цей період засуджений потребує психологічно грамотного ставлення до нього персоналу, виявлення терпіння і педагогічного такту від вихователів.

II період пов'язаний з певною переорієнтацією ув'язненого, з розвитком в нього інтересів у нових умовах життя (робота, яку виконує, навчання, створення мікрогрупи і т. п.). Розширюється сфера соціально-рольової поведінки, з'являються позитивні емоції, які викликають психічну активність засудженого, змінюється його психічний стан.

III період характеризується появою мети в житті і виробленням шляхів її досягнення. У цей період відбуваються поєднання зовнішнього впливу персоналу тюрми, табору, колонії з самовихованням, переоцінка ціннісних життєвих характеристик, змінюються погляди на деякі сторони побуту, стосунки з людьми і т. п.

IV період — очікування скорого звільнення. Часто цей період проходить дуже важко: ув'язненого опановують думки про те, як він прилаштується до життя в новому для себе світі і в новій якості, як складуться стосунки з рідними і близькими, як буде розв'язана проблема працевлаштування та ін. По суті, перед тими, хто звільняється, постає завдання нової особистісної перебудови, що викликає гострі переживання і призводить іноді до підвищеної збудливості індивіда. Найбільш глибокі переживання пов'язані з такими життєвими дра-

мами, як розпад сім'ї, втрата житла, смерть когось з родичів і т. п. Виходять на волю люди з різними почуттями: одні з чистою совістю (це так звані випадкові злочинці, які розкаялися у скоєному), інші — озлоблені і мстиві (вони вважають, що їх засудження було несправедливим, а міра покарання — занадто жорстокою), треті взагалі не прощаються із зоною (це злісні, закоренілі злочинці, для яких злочинний спосіб життя виступає як єдино можливий).

Отже, чим краще організована життєдіяльність засуджених, чим більше режим виконує функції ресоціалізації особистості, чим вища професійна підготовка працівників тюрем, таборів, колоній, тим вищі результати перевиховання правопорушників.

§ 3. Методи вивчення особистості засудженого і психологічного впливу на нього в процесі перевиховання

Ефективність виховного впливу значною мірою визначається знанням індивідуальних особливостей особистості засудженого, його соціальних орієнтацій і цінностей, інтересів і настанов. Тому одна з провідних проблем виховної роботи у виправно-трудовому закладі — вивчення особистості засудженого. З цією метою можливе використання таких методів (рис. 28). Розглянемо стисло суть кожного.

Рис. 29. Сукупність методів вивчення індивідуальних особливостей особистості засудженого

Метод вивчення матеріалів особової справи засудженого (автобіографія, характеристики, подані різними закладами і слідчим, зміст вироку та ін.) дає змогу виявити ціннісно-орієнтаційні і поведінкові особливості засудженого, його місце у злочинному світі, поведінку під час попереднього слідства і судового розгляду, встановити соціальні зв'язки, вид трудової діяльності, вік, рівень освіти, сімейний стан та ін.

Метод спостереження дає можливість отримати безпосередньо зовнішні ознаки і прояви рис характеру, що сприймаються, в різних ситуаціях життєдіяльності засудженого (під час роботи, в години відпочинку, під час конфлікту і т. ін.), оцінити особливості його стосунків із іншими засудженими і адміністрацією, вивчити характер його пізнавальних, емоційних і вольових процесів, визначити референтні групи і місце цього засудженого в них, а також його ставлення до праці тощо.

Діагностична бесіда — спосіб отримання інформації про засудженого з метою виявлення його позитивних якостей, з'ясування особистісних позицій і намірів людини, мотивів її поведінки і діяльності. У ході діагностичної бесіди можна уточнити відомі за підсумками вивчення матеріалів особової справи питання сімейного життя, роботи чи навчання, стосунки з родичами тощо.

Аналіз даних медичного обстеження надає адміністрації і вихователям виправно-трудових закладів інформацію про стан фізичного і психічного здоров'я засудженого, про його психічні особистісні особливості (рівень інтелектуального розвитку, особливості емоційної і вольової сфери, специфіка психічної саморегуляції, схильність до афективної поведінки та ін.). Корисними бувають рекомендації спеціалістів з організації чи навчальної трудової діяльності і побуту засудженого, виходячи з особливостей його характеру.

Аналіз результатів різних виховних впливів як метод вивчення особистості засудженого передбачає дослідження особливостей індивіда з метою створення індивідуального перспективного плану його ресоціалізації. Що цікавить людину, які вимоги вона категорично не сприймає, до чого залишається байдужою і на що реагує позитивно? У чому суть індивідуального підходу до перевиховання цієї особистості засудженого? На ці запитання і дає відповідь аналіз результатів різних виховних впливів, який повинен здійснюватися щодо засудженого кожним співробітником виправно-трудового закладу.

Діагностикою тенденцій особистісних змін засудженого є аналіз різних засобів впливу на його поведінку. Що змінилося в поведінці цього

ув'язненого і в якому напрямі? Які корективи слід внести в систему виховного впливу на основі аналізу динаміки особистості засудженого?

Перелічені методи вивчення особистості засудженого повинні застосовуватися в комплексі, лише тоді можна розраховувати на отримання відомостей, достатніх для повного знання особливостей кожного ув'язненого.

Досвід роботи багатьох виправно-трудових закладів показує, що при здійсненні виховного впливу на засудженого часто доводиться стикатися з негативним ставленням до цього впливу. Спроба вихователів змінити погляди і спосіб життя, ставлення до праці і поведінки викликає опір і навіть агресію. Чим це пояснюється? Причин такої поведінки засудженого багато, виділимо серед них причини психологічного характеру.

Насамперед слід враховувати, що зовнішній вплив (тобто вплив вихователів) може принести бажаний результат лише через внутрішнє, через психіку самого засудженого. І якщо його психіка відкидає методи впливу, які застосовуються співробітниками виправно-трудового закладу, то результатів у перевихованні практично не відчувається. Інакше кажучи, глобальний вплив, стандартні виховні заходи, які не торкаються інтересів засудженого, не дають бажаного результату. Більш ефективні методи психологічного впливу на особистість засудженого, використання індивідуального підходу у виховній роботі з ним.

Метод переконання спрямований на пробудження у засудженого почуття совісті і сорому, з одного боку, і створення в нього нового погляду на світ, нового ставлення до життя, праці, людей — з другого. Причому друге повинно переважати. Цей метод зазвичай реалізується в індивідуальних бесідах із ув'язненими, в ході яких паралельно йде процес вивчення особистості і впливу на неї. Засудженому під час бесід слід пояснити суть і кінцеву мету дій адміністрації виправно-трудового закладу, можливі шляхи дій самого ув'язненого для того, щоб полегшити відбування покарання і підготувати себе до життя в суспільстві після звільнення. За допомогою методу переконання виявляється вплив і на інтелектуальну, і на емоційну, і на вольову сфери психіки особистості засудженого.

Регулювання міжособистісних стосунків вважається досить ефективним методом психологічного впливу на осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Мається на увазі регулювання міжособистісних відносин, які складаються у засудженого з іншими засудженими, з його рідними і близькими, з персоналом тюрми чи

колонії. З емоційного погляду особливе значення має регулювання контактів із сім'єю і родичами (це і листування, і побачення з членами сім'ї, родичами). Якщо побачення добре підготовлене (вихователь виправно-трудового закладу в бесіді з родичами в доброзичливій формі розповідає про ті зміни, які відбулися в психіці засудженого, про заходи з ресоціалізації, що проводяться, відзначає позитивні риси і підказує найдоцільнішу лінію їхньої поведінки під час побачення), то воно залишає глибокий слід в душі ув'язненого, викликає позитивні емоції і сприяє внутрішньому бажанню виправитися.

Метод навіювання як процес впливу на психіку людини заснований на некритичному сприйнятті повідомлюваної інформації. Навіювання досягається як вербальними (словесними), так і невербальними (міміка, жести, інтонація та ін.) засобами. Докладніше про використання методу навіювання йшлося у другому розділі цього посібника.

Метод передачі інформації може сприяти надолуженню соціального досвіду засудженого, отриманню ним таких відомостей, які його хвилюють, тривожать, але яких поки що він не отримував. Досвідчені вихователі виправно-трудових закладів збирають інформацію про життя сім'ї засудженого, про навчання його дітей, про соціальну допомогу, яку їм надає колектив, де раніше працював засуджений, і т. п. Така інформація, маючи позитивний емоційний заряд, впливає на психіку засудженого, на вироблення ним рішення гідно відбутися покарання і повернутися до нормального життя. Дієвість цього методу добре показана у відомій кінокомедії “Джентльмени удачі” (один з “героїв” фільму, якого блискуче зіграв артист Г. Віцин, отримав лист від дружини, розчулився і прийняв рішення “зав'язати” зі злочинним минулим).

Метод експерименту (мається на увазі психолого-педагогічний експеримент) дає змогу, з одного боку, найбільш повно виявити психологічні якості особистості засудженого, а з другого — сформулювати чи розвинути його інтелектуальну, вольову та емоційну сфери психіки (наприклад, виробити в собі стриманість, цілеспрямованість, пізнавальну потребу і т. д.). Грамотно підготовлений і організований психолого-педагогічний експеримент дає вихователям узагальнену інформацію про засудженого (рівень інтелектуального розвитку, окремі дефекти його психічної саморегуляції, ступінь самоконтролю і т. п.), завдяки чому можливо цілеспрямованіше здійснювати стосовно цієї людини виховний вплив.

Метод впливу на особистість засудженого через групу, через мікросередовище виявляється досить ефективним за умови, якщо ця мала

група (мікросередовище) прийняла такі цінності і норми, які близькі чи якоюсь мірою співвідносяться з основними соціальними цінностями і нормами. Вплив групи ув'язнених (мікросередовища) на поведінку своїх членів величезний, контроль і санкції дуже жорсткі. Впливаючи на групу в цілому (до такого впливу адміністрації і вихователів можна віднести: хорошу організацію праці, результати якої принесуть цій групі деякі блага; поліпшення побутових умов; заохочення трудової ініціативи; укріплення соціальних зв'язків із зовнішнім середовищем та ін.), тим самим відбувається виховний вплив і на кожного її члена.

Об'єкт особливої турботи співробітників виправно-трудова закладів — особи зі стійким антисоціальним спрямуванням, злісні порушники режиму. Стосовно них у багатьох випадках цілком обґрунтованими є каральні обмеження. В той же час практика показує, що позитивний результат у виховній роботі з ними досягається в тому разі, коли вдається знизити їхній груповий статус, “розвінчати” їхню життєву позицію, ставлення до праці та інших людей.

Отже, процес перевиховання правопорушників в умовах виправно-трудова закладу може бути дієвим лише тоді, коли вихователі добре вивчили індивідуально-психологічні особливості кожного засудженого і грамотно в психолого-педагогічному плані використовують різноманітні методи впливу на особистість ув'язненого. Виховна мета покарання досягатиметься, якщо покарання не ламає волі засудженого, а сприяє зміні її спрямованості. Тому вимоги, примушування повинні поєднуватися з системою заохочень, яка зміцнює впевненість людини в своїх силах, викликає в неї почуття задоволення, спонукає до повторення позитивних вчинків і дій.

Розглядаючи коло завдань, які розв'язуються виправною (пенітенціарною) психологією, слід відзначити і таку важливу проблему, як реадаптація звільнених до умов життя на волі. Вся виховна робота у виправно-трудова закладі має закінчуватися саме підготовкою засудженого до життя в нових для нього, досить важких умовах.

Процес реадаптації до нормального соціального середовища після тривалого терміну позбавлення волі — явище складне, воно потребує значних вольових зусиль. Це зумовлено тим, що, як правило, людина, яка вийшла з тюрми, табору чи колонії, стикається з побутовою невлаштованістю (часто не має житла), настороженим ставленням до неї рідних і знайомих, з труднощами працевлаштування і т. д. Все це впливає на психіку звільненого, і часом радість звільнення змінюється не-

впевненістю в собі, озлобленістю до навколишніх і через безвихідь з'являється думка знову повернутися до асоціального способу життя.

Ось чому в умовах виправно-трудового закладу необхідно проводити виховну роботу з підготовки засуджених до життя на волі. Ця психологічна підготовка спрямована на активізацію психіки людини, її емоцій і волі для формування соціальної настанови на правильну поведінку в суспільстві, на входження її в нове соціальне середовище, на подолання майбутніх труднощів. Психологічна підготовка тих, хто звільняється з тюрми, табору, колонії, повинна актуалізувати внутрішнє бажання порвати зі злочинним світом.

Звичайно, зусиль адміністрації і вихователів виправно-трудових закладів у розв'язанні проблеми адаптації звільнених до умов життя на волі недостатньо. Необхідні соціальні програми адаптації таких осіб з урахуванням їхньої соціально-психологічної типології. Найважчий час для реадaptaції — період від трьох місяців до одного року¹. Саме в цей період і необхідно проводити інтенсивну роботу щодо соціальної реабілітації звільненого з відповідним соціально-правовим забезпеченням. Мається на увазі організація контролю за його поведінкою в побуті і громадських місцях. Контроль як перевірка відповідності поведінки звільненої особи соціальним нормам необхідний, але він не повинен перетворюватися на адміністративний нагляд з елементами приниження особистості людини. Якщо звільнений з місць позбавлення волі не влаштовується на роботу, не має постійного місця проживання, порушує громадський порядок, необхідно спочатку з'ясувати причини такої поведінки і по можливості надати допомогу для зміцнення позитивних зв'язків з соціальним середовищем. Наявність соціально корисних зв'язків звільненого від покарання в основних сферах його життєдіяльності, відсутність суттєвих відхилень у поведінці може розцінюватися як показник успішної соціальної реадaptaції.

Істотний внесок у відновлення в колишнього злочинця загальнолюдських норм і цінностей може зробити церква. Її миротворницькі зусилля здатні утримати людину від повторного злочину, не допустити “зриву” у своїй поведінці і стати на шлях виправлення.

¹ *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 457; *Епикеев М. И.* Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — С. 619; *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология. — С. 435.

ВИСНОВКИ

Психологічна підготовленість юриста повинна розглядатися не як бажаний додаток до його професійних якостей, а як обов'язкова складова професіоналізму. Без сумніву можна стверджувати: без відповідної психологічної підготовки прокурору і судді, слідчому та дільничному інспекторові, адвокату і захиснику важко добитися великих успіхів у своїй роботі.

У зв'язку з цим слід мати на увазі три основні групи професійно-психологічної підготовленості юридичних кадрів:

1. Перша група — професійно-психологічне вміння. Частина дій і прийомів роботи юриста має переважно психологічну спрямованість і зміст. Для успішного їх виконання психологічні рекомендації відіграють значну роль. Вищий ступінь оволодіння ними і характеризує професійно-психологічне вміння. Найважливішими з них є такі:

а) уміння враховувати і створювати психологічні умови для ефективного вирішення поставленого юридичного завдання. Кожний випадок, кожна ситуація, які стають предметом юридичного розгляду, існують за певних умов. У комплексі цих умов помітне місце належить психологічним обставинам: об'єктивним (відповідність дій юриста психології тієї особи, з якою він має справу і яка виступає об'єктом його сприйняття, вивчення, взаємодії і впливу), обстановочним (відповідність дій юриста особливостям обстановки, стосунків і т. п.), суб'єктивним (відповідність дій юриста і процесу реалізації наміченої ним меті його власній підготовленості, стану, установкам);

б) уміння професійно оперувати основними психологічними засобами. Будь-яка дія, прийом впроваджуються в життя за допомогою певних засобів. У числі їх юридична наука і практика називають психологічні засоби: мовні і немовні. До психологічних засобів з повним правом можна віднести і рольову поведінку юриста. Справжня майстерність у використанні мови і немовних засобів спілкування, рольової поведінки в юридичній діяльності потребує знання теоретичних основ спілкування і багатой практики;

в) уміння користуватися в юридичній роботі особливими психологічними прийомами: складання психологічного портрета людини чи малої групи людей; психологічний аналіз листів, скарг, заяв і повідомлень свідків, потерпілих та інших осіб; встановлення психо-

логічного контакту із співрозмовником; діагностика неправди та приховуваних обставин тощо.

2. Друга група професійно-психологічної підготовленості юриста вимагає такі професійно розвинені психологічні якості: сприйняття, увага, спостережливість, пам'ять, уявлення, уява, мислення. Відсутність чи недостатній розвиток цих якостей зменшує професійні навички і вміння, погіршує точність дій. Спосіб формування і розвитку цих якостей — вправи-тренінги і реальна практика.

3. Третя група професійно-психологічної підготовленості юриста — професійно-психологічна витримка. Зв'язок її із загальним психологічним станом особистості безсумнівний, але водночас це й спеціальна адаптованість до специфічних факторів юридичної діяльності. Вона передбачає: відсутність психологічних реакцій негативного типу в екстремальних умовах чи при дії стрес-факторів; уміння виявляти розумну настороженість і увагу до ризику, небезпеки, несподіваності; витриманість психологічного тиску з боку третіх осіб, які намагаються впливати на ведення юридичних справ; уміння володіти собою в психологічно напружених, конфліктних ситуаціях та ін.

Така структура психологічної підготовленості юриста має в своїй основі головну особливість його діяльності — роботу з людьми, серед людей і для людей. Формуванню професійно-психологічної підготовленості юридичних кадрів у вищому навчальному закладі сприяє вивчення курсу “Юридична психологія”.

Професія юриста завжди ставила високі вимоги до його особистих якостей і професійної майстерності. “Закон” і “законність” — слова одного і того ж кореня, але не тотожні. Законність — суворе виконання законів. Є багато переконливих свідчень стосовно того, що юридичний закон нічого не вартий, якщо він знаходиться в руках аморальних людей. Навіть найкращий закон може породжувати несправедливість, якщо його втілюють у життя некомпетентні і духовно бідні служителі Феміди.

Процеси демократизації і відкритості суспільства вимагають серйозного ставлення до розуміння і формування професійних якостей юристів, серед них не на останньому місці повинна бути і психологічна підготовка майбутніх фахівців.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Типи акцентуацій характеру

Гіпертимний тип. Люди, які належать до цього типу, відрізняються надмірною шумливістю, товарииськістю, самостійністю. Незважаючи на хороші здібності, живий розум, вміння схоплювати все на льоту, вони непосидливі, недисципліновані. Відзначаються майже завжди хорошим, навіть дещо піднесеним настроєм, переповнені енергією. Погано переносять жорстку дисципліну і суворо регламентований режим. У незвичайних ситуаціях не губляться, виявляють винахідливість. Завжди тягнуться до компанії, прагнуть до лідерства. Швидко відходять, швидко миряться після сварок. “Слабким місцем” гіпертимного типу є неперенесення одноманітної обстановки, а також монотонної праці.

Циклоїдний тип. Характеризується зміною фази підвищеної активності (гіпертимності) фазою пониженої діяльності (субдепресивності). У субдепресивній фазі відмічається млявість, занепад сил. Спілкування з оточуючими починає обтяжувати, компаній уникають. Скаржаться на нудьгу. В період піднесення циклоїдний тип людей виглядає як гіпертимний. Помітні невластиві їм звичайно жарти і бажання всюди встигнути.

Лабільний тип. Головна риса — крайня нестійкість настрою; він змінюється часто і з незначних приводів. Маломотивовані зміни настрою можуть створювати в оточуючих враження поверховості і легковажності. Однак цих людей відзначають глибокі почуття і прихильність, вірна дружба. Люблять компанії, нову обстановку. Чутливі до уваги оточуючих, до похвали і заохочення. Не схильні до ролі лідера в групі. Самооцінка відрізняється щирістю і вмінням правильно визначати риси свого характеру. “Слабкою ланкою” в характері є несприйняття з боку значущих осіб, втрата близьких чи розлука з ними, до кого були прив’язані.

Астеноневротичний тип. Головними рисами є підвищена втомлюваність, дратівливість і схильність до іпохондрії. Втомлюваність особливо виявляється при розумових заняттях або при фізичних і емоційних напруженнях. Дратівливість веде до несподіваних афективних спалахів, легко змінюється покайням і сльозами. Такі люди уважно прислуховуються до найменших тілесних відчуттів, охоче лі-

куються. Шукають компанію, але швидко від неї втомлюються і надають перевагу самотності або спілкуванню з одним близьким другом. Психологічним захистом у важкій ситуації стає прагнення захистити себе від фізичного і психічного навантаження.

Сенситивний тип. Для цього типу характерні дві головні риси: надмірна вразливість і почуття власної неповноцінності. У собі бачать багато недоліків, особливо в сфері морально-етичних і вольових якостей. Рано формуються почуття обов'язку, відповідальність, підвищені моральні вимоги до себе і оточуючих. У виборі приятелів і друзів розбірливі. Близькому другу надають перевагу перед шумною компанією, охоче поступаються йому лідерством. Свою нерішучість і сором'язливість намагаються подолати активною громадською роботою. Самооцінка відрізняється високим рівнем об'єктивності. Брехати і прикидатися не люблять і не вміють. Ударом по слабкій ланці зазвичай служать ситуації недобррозичливої уваги оточуючих, насмішки або підозри у непорядних вчинках.

Психоастенічний тип. Головними рисами психоастенічного типу є нерішучість, схильність до нескінченних роздумів, тривожна підозрливність у вигляді побоювань за майбутнє, схильність до самоаналізу, легко виникають нав'язливі побоювання. Психологічним захистом від постійної тривоги за майбутнє стають прикмети і ритуали, а також педантизм і формалізм, прагнення все наперед передбачити. Реакція гіперкомпенсації у відносинах своєї нерішучості і невпевненості може виявитися в несподіваних і безапеляційних висловлюваннях, перебільшеній рішучості і поспішності дій в той момент, коли саме потрібна обачність і обережність. Самооцінка, незважаючи на схильність до самоаналізу, далеко не завжди відзначається правильністю і повнотою.

Шизоїдний тип. Головними рисами є замкнутість і недостатність інтуїції у спілкуванні. Нелегко встановлюють неформальні емоційні контакти; ця нездатність нерідко важко переживається. Швидко виснаження в контакті спонукає до ще більшого заглиблення в себе. Недостатність інтуїції виявляється також і в невмінні зрозуміти чужі переживання, вгадати бажання інших, здогадатися про невисловлене вголос. Внутрішній світ майже завжди закритий для інших і наповнений фантазіями, котрі призначаються тільки для самих себе і служать утіхою честолюбства або мають еротичний характер. Захоплення відрізняються силою, постійністю. Ударом по "слабкому місцю" шизоїдної акцентуації є випадки, коли необхідно швидко і легко вступати в неформальні контакти з присутніми.

Епілептоїдний тип. Головною рисою епілептоїдного типу є схильність до періодів злісно-нудного настрою з роздратуванням, яке накипає, і пошуком об'єкта, на котрому можна зірвати злість. У групі намагається встановити порядок, вигідний для себе. Влада над іншими може видатися ударом по його слабкій ланці. Захоплений нею, він втрачає контроль над собою, настільки подавляє і гнітить тих, що потрапили до нього в залежність, що проти нього назріває загальний бунт, котрий позбавляє його колишніх переваг і надовго дезадаптує. Серед захоплень може бути відзначена схильність до азартних ігор. Звичайними рисами є в'ялість мислення, малорухливість, незграбність, інертність. Дріб'язкова скрупульозність, акуратне дотримання правил, педантизм можуть розглядатися як спосіб компенсації власної інертності.

Істероїдний тип. Головна риса — егоцентризм, ненаситна жага уваги присутніх до своєї особи, потреба викликати здивування, захоплення, пошану, співчуття. Істероїдна акцентуація часто поєднується з психічним інфантилізмом — реакція на втрату чи зменшення уваги близьких. Маючи хороше інтуїтивне почуття настрою в групі, бажань і подій, що тільки назрівають, люди істероїдного типу першими їх виражають. Але лідерами вони стають на годину, бо перед труднощами пасують, друзів легко зраджують, обділені захопленими поглядами зразу втрачають весь запал. Невдачі у колі ровесників істероїди схильні виміщати на своїх батьках. Улюблені, розпечені з дитинства, на подив своїх батьків, вони платять їм холодністю, а то і злобою.

Нестійкий тип. Рано виникає підвищений потяг до задоволень, розваг, бездіяльності, неробства. Охоче підкоряються і наслідують тих, чия поведінка обіцяє насолоду, веселість і зміну легких вражень. Глибокої любові до близьких ніколи не відчувають. До сімейних турбот і негараздів ставляться байдуже. Нездатні самі зайняти себе, погано переносять самотність. У компаніях найперше шукають розваг. Боязливість і недостатня ініціативність призводять до того, що нестійкі люди легко стають слухняним знаряддям асоціальних груп.

Конформний тип. Головна риса цього типу — постійна і надмірна пристосованість до свого безпосереднього оточення. Життєве правило — думати, “як всі”, поступати, “як всі”. Від присутніх намагаються ні в чому не відстати, але не люблять виділятися, забігати наперед. Намагаючись завжди відповідати своєму оточенню, зовсім не можуть йому протистояти. У хорошому колективі стають непоганими людь-

ми, старанними працівниками. У поганій компанії засвоюють її звичаї і звички, манери поведінки. Надають перевагу стабільному оточенню, раз і назавжди встановленому порядку. Слабке місце в конформному характері — нетерпимість до різких змін. Ламання життєвого стереотипу, позбавлення звичного товариства можуть послужити причиною реактивних станів.

Змішані типи. На змішані типи людей припадає половина випадків явної концептуації. Риси одних типів поєднуються один з одним досить часто, а інших майже ніколи. Існують два роди поєднань, різних за природою: типи проміжні і типи амальгамні. Проміжні типи представляють поєднання, наприклад, лабільного з астеноневротичним і сенситивним; астеноневротичного з сенситивним; виділяються лабільно-циклоїдний, конформно-гіпертимний типи. Амальгамні типи — це також змішані типи, але іншого плану. Вони формуються як наслідок напластування на риси одного типу рис іншого в силу неправильного виховання чи інших психогенних факторів.

Додаток 2

Психологічні правила забезпечення інтенсивності, осмисленості і стійкості спостереження при огляді місця події

1. Самостимулювання уваги. Якщо юридичний працівник усвідомлює і подумки нагадує собі, що успішне спостереження відіграє дуже важливу роль у попередженні, припиненні і розслідуванні правопорушень, то його увага посилюється.
2. Вольове напруження. Мобілізувати волю можна думкою про те, що не буває злочинів і злочинців, які б не залишали ніяких слідів. Вольовим зусиллям потрібно терпляче і наполегливо шукати сліди злочину, здійснювати самоконтроль і самоуправління увагою.
3. Обґрунтований розподіл і переключення уваги. Існує залежність повноти і точності сприйняття спостережуваного від часу, протягом якого воно здійснюється. Тому при огляді найважливіших точок і зон місця події кожен об'єкт чи предмет, що викликає підозру, слід розглядати пильно на менше 2–3 хвилини.
4. Забезпечення комплексності сприйняття в ході спостереження. Необхідно, спостерігаючи, і дивитися, і слухати, і нюхати, і за

- необхідності пробувати на смак, і торкатися (не порушуючи при цьому слідів).
5. Врахування адаптаційної залежності чуттєвості. Адаптація зору при переході людини зі світла у темряву відбувається протягом 15–20 хвилин, а з темряви на світло — максимум за 20–40 секунд. Адаптація нюху настає: до запаху йоду — за 50–60 секунд, камфори — за 90 секунд, горілого і тютюнового диму — за 3–5 хвилин.
 6. Вербалізація виявленого. Уявне промовляння слів і речень, які відображають розуміння виявленого і його оцінку, асоціативно вмикає можливість використання знань, пов'язаних із цими словами, і тих, що зберігаються в пам'яті.
 7. Складання уявної картини. Побудова картини події за результатами спостереження на місці події дає змогу юристові розширити місце огляду і здійснювати пошук слідів злочину в найбільш ймовірних місцях.
 8. Критичність спостереження. Поспішність висновків, надмірна самовпевненість, малообґрунтовані припущення є причиною грубих помилок при огляді місця події. Тому в ході спостереження не можна піддаватися суб'єктивним, поверхневим поясненням і самовпевненим висновкам, а треба постійно звертати увагу на суперечливі версії, негативні обставини (відсутність слідів, предметів і т. п.).
 9. Збереження психологічної врівноваженості. У процесі огляду місця події намагатися не реагувати емоційно на перешкоди (настрій натовпу, шум, сторонні розмови, вид крові, зойки і крики потерпілих і т. п.), долати почуття сильного хвилювання, страху, тривоги, володіти собою, зберігаючи спокій.
 10. Використання мікроперерв. Єдиний спосіб підтримати тривалу підвищену спостережливість — короточасні перерви (п'яти-семихвилинні перерви через годину-дві активної роботи).
 11. Врахування добової динаміки спостережливості. Необхідно виявляти підвищену увагу до її якості в години, коли очікується її спад (у перші 30 хвилин роботи, після їжі, ввечері, вночі, особливо з 0 до 5 години ранку).
 12. Виключення ілюзій (обманних сприйнятів). Юристу слід мати на увазі можливість їх виникнення і перевіряти виниклі сумніви, а якщо зберігаються — повідомляти по інстанції.

Підготовка слідчого до обшуку¹

У ході підготовки до обшуку слідчому необхідно отримати відповіді на такі запитання:

1. Що слід шукати? Як виглядають розшукувані предмети (форма, колір, запах і т. ін.)?
2. Що представляє собою об'єкт, який підлягає обшуку (його площа, рельєф, кількість приміщень, їхнє розташування та ін.)?
3. Хто, окрім обшукуваного, може знаходитися на об'єкті в момент обшуку?
4. Яке штучне і природне освітлення об'єкта обшуку?
5. Чи є на об'єкті телефон або інші засоби зв'язку?
6. Де можуть знаходитися розшукувані предмети чи документи?
7. Хто робитиме обшук?
8. Які технічні засоби та інші матеріали необхідно взяти з собою?
9. Коли найзручніше почати обшук?
10. Скільки часу він може тривати?

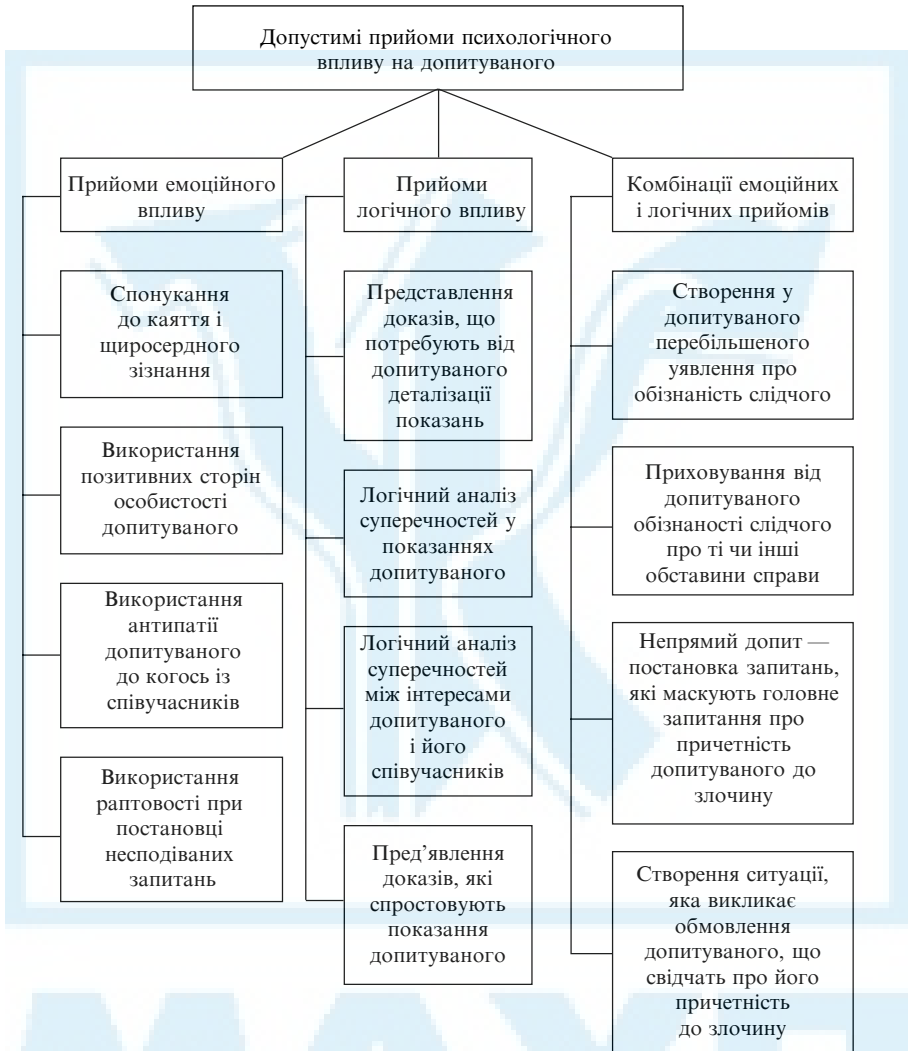
При підготовці обшуку необхідно:

- скласти плани обшукуваного об'єкта і порядку обшуку з чітким розподілом функцій для кожного учасника;
- заздалегідь подумати про вибір понять;
- передбачити способи зв'язку зі слідчим підрозділом.

¹ Див.: Васильєв В. Л. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 391–392.

¹ Схема з деякими змінами запозичена з посібника: *Артамонов І. І., Порубов Н. І.* Советская криминалистика: Учеб. пособие / Под ред. А. В. Дулова. — Минск: Вышэйш. шк., 1977.

Психодіагностика причетності особи до правопорушення за відсутності доказів¹

Перша бесіда-опитування

Головні завдання:

- 1) з'ясування кола осіб, причетних до події, що вивчається;
- 2) отримання вихідних даних, які характеризують подію, що вивчається.

Запитання 1. “Ви знаєте, чому Вас запросили на цю бесіду?”

Відповіді

А. Правда відповідь людини, яка не має відношення до злочину, як правило, неухильна і нерідко містить згадку злочину, деякі міркування про нього. Людина не пов'язує цю подію з собою, а тому їй немає потреби замислюватися про значення повідомлюваної нею інформації.

Б. Нещира — вкрай невизначені відповіді можуть свідчити про причетність до події (злочину). Вслуховуючись у пояснення, юрист може вловити прояви прихованого акценту на повну непричетність опитуваного в ланцюжку “подія — суб'єкт — бесіда”. Демонстрація цього акценту для людини настільки важлива, що вона іноді жертвує природністю своєї заяви.

Запитання 2. “Ви вірите в те, що цей (цю) злочин (подію) дійсно було скоєно?”

Відповіді

А. Правда — непричетні особи, зацікавлені в установленні істини, не маючи підстав для приховування відомої їм інформації, як правило, погоджуються з тим, що подія мала місце.

Б. Нещира — винні часто дають інші відповіді, бо намагаються будь-яким способом приховати свою обізнаність, ускладнити встановлення обставин події, спрямувати слідство на обманний шлях і усунути необхідність подальшого розслідування.

¹ Звичайно, оцінка відповідей приблизна, індивідуальні відмінності можуть бути різноманітні.

Запитання 3. “Хто, на Вашу думку, міг би це зробити?” Це запитання виявляє бажання людини допомогти слідству.

Відповіді

А. Правда — ті, що не мають причин щось приховувати, як правило, називають прізвиська.

Б. Нецира — винні ухиляються від згадування конкретних імен. Коли ж називають їх, у відповіді обов’язково містяться вигадані обставини, які моделюють слідову картину причетності цих осіб до події (злочину).

Запитання 4. “Чому Ви так думаєте?” Таке запитання спонукає особу аргументувати свої припущення конкретними фактами, які можуть дати додаткову інформацію про обставини події (злочину) і свідчити про ступінь обізнаності особи про нього.

Відповіді

А. Правда — невинні часто дають пояснення, які узгоджені з відповіддю на попереднє запитання і обґрунтовують зв’язок названих осіб із фактами.

Б. Нецира — причетні особи або дають вкрай розпливчасті і невизначені відповіді, або якщо називають конкретних осіб, то їхня аргументація відрізняється детальністю, зв’язністю, що зазвичай свідчить про попередню продуманість того, що можна “підсунути” слідству, а також про обізнаність щодо події. Якщо відповідь наперед не продумана, то вона буває розпливчастою, при цьому імена не називаються.

Запитання 5. “Хто, на Вашу думку, міг би скоїти цей злочин (подію) з найменшою ймовірністю?” Запитання є контрольним, воно прямо протилежне запитанню 3, потребує відновлення і відтворення тих асоціативних зв’язків, які були створені у ході нещирої вимушеної відповіді, викликає труднощі, дає змогу отримати додаткову інформацію про подію і осіб, причетних до неї.

Відповіді

А. Правда — непричетні постараються назвати імена.

Б. Нецира — причетні прагнуть ухилитися від того, щоб виключити будь-кого з числа підозрюваних.

Запитання 6. “Хто мав найкращі можливості це зробити?” Формулювання запитання передбачає оцінку опитуваним об’єктивних (відсутність алібі, наявність знарядь і засобів скоєння злочину і т. д.) і суб’єктивних (задум, мотив, мета, знання і вміння, навиків і т. п.) можливостей особи, причетної до події.

Відповіді

А. Правда — непричетні до події особи зазвичай називають конкретні імена, детальна аргументація в силу їхньої необізнаності, як правило, відсутня.

Б. Нешира — причетні зазвичай кажуть, що це міг зробити будь-хто, боячись мимовільно проявити обізнаність про деталі події.

Запитання 7. “Як Ви думаєте, що заслуговує людина, яка це зробила?”

Відповіді

А. Правда — непричетні запропонують реалістичне покарання без врахування будь-яких обставин, які пом’якшують чи збільшують провину.

Б. Нешира — причетна особа, знаючи, хто скоїв злочин, буде по-блажлива і почне наводити обставини, які пом’якшують провину, готова “спустити все на гальмах”.

Запитання 8. “Ви думали коли-небудь про те, щоб зробити щось подібне?”

Відповіді

А. Правда — непричетний відкидає таку можливість.

Б. Нешира — причетна особа допускає можливість помилки в раніше даних відповідях і прагне профілакувати її, повідомляючи, що раніше думала про це, але в силу певних причин не здійснювала ніяких дій.

Запитання 9. “Ви коли-небудь брали щось “в позичку” без наміру потім повернути?” Запитання схоже на попереднє, але дає можливість причетному “зберегти своє лице”.

Відповіді

А. Правда — непричетна людина відразу ж відкине таку можливість. Інша назва вчинку, який нею здійснюється, не змінить її

ставлення до нього, і тому незадоволення, виявлене нею, буде природним.

Б. Нешира — причетна особа може сказати, що вона думала про це, навіть припускає таку можливість за певних умов, але ніколи не робила нічого подібного.

Запитання 10. “Якби Ви захотіли зробити щось подібне, як би Ви це здійснили?”

Відповіді

А. Правда — чесні люди зазвичай не мають готової відповіді, бо вони не розглядають нічого подібного стосовно себе.

Б. Нешира — винні особи часто описують, як насправді було скоєно злочин або дають пояснення, які мають багато спільного зі справжньою подією (в їхньому описі досить часто присутні реальні деталі події).

У кінці першої бесіди-опитування доцільно подякувати опитуваного і всім виглядом показати, що бесіда закінчена, скласти папери, встати і дати опитуваному, якщо він був щирим, розслабитися (що часто і відбувається). А потім поставити несподіване запитання: “Як, по-вашому, в дійсності відбувалася ця подія?” Розрахунок робиться на те, що бесіда закінчена, настало заспокоєння, захисні механізми можуть активізуватися із запізненням, а особа — допустити помилку. На таке запитання винна особа, володіючи інформацією, у зовні неформальній обстановці може розповісти про деталі події, але ніби припущеннями, від третьої особи.

Друга бесіда-опитування¹

Головні завдання:

- 1) підвищення психологічної напруженості;
- 2) збільшення числа проявів винним обізнаності.

Запитання 1. “Чи хочете Ви додати щось до того, про що ми говорили під час першої бесіди?”

¹ Другу бесіду-опитування слід проводити через один-два дні і починати її з тих осіб, які викликають найбільшу підозру.

Відповіді

А. Правда — непричетна особа може додати до раніше сказаного деякі відомості, бо не боїться несхожості відповіді з першою і хоче чимось ще допомогти слідству.

Б. Нешира — причетна може знову викласти раніше сказане, як правило, слово в слово. Може спостерігатися збентеження і невпевненість, бо людина усвідомлює, що причиною повторної зустрічі, можливо, стали її помилки в першій.

Запитання 2. “Чи є у Вас якісь нові міркування чи підозри про те, хто міг скоїти цей злочин (подію)?”

Відповіді

А. Правда — оскільки невинний через бесіди з іншими мав можливість отримати додаткові відомості, він, скоріше за все, внесе якісь уточнення.

Б. Нешира — причетна особа знає, хто це зробив, і головне завдання — за будь-яку ціну приховати свою причетність, а також отримати інформацію про хід розслідування і наявні стосовно неї підозри. Тому на це запитання вона відповідає заперечливо або її зауваження мають формальний характер.

Запитання 3. “З усіх, хто працює (проживає) тут, кого б Ви виключили з числа підозрюваних?” Запитання протилежне попередньому, яке потребує певної розумової напруженості і зіставлення попередніх показань із теперішніми. Помилка, допущена при відповіді на це запитання, може мати серйозні наслідки.

Відповіді

А. Правда — непричетні особи поводитимуться так само.

Б. Нешира — лінія поведінки причетного попередня. Небезпека заплутатися примушує його дотримуватися попередніх показань, не відступаючи від них навіть у дрібницях.

Запитання 4. “Що, на Ваш погляд, почуває людина, яка це зробила?”

Відповіді

А. Правда — непричетні особи вагаються відповісти на це запитання, і це цілком природно.

Б. Нецира — причетні особи будуть описувати, скоріше всього, свої власні переживання.

Запитання 5. “Чи є якась причина, що не дає змоги виключити Вас з числа підозрюваних?”

Відповіді

А. Правда — непричетні схильні до гнівних протестів.

Б. Нецира — причетна особа відповідає непевно з порівняно слабкою емоційною реакцією. Людина гарячково розмірковує про себе, аналізує ситуацію, сприймаючи її як пастку. Вона намагається згадати, де вона припустилася помилки, чому їй поставили таке запитання. Дезорганізація і дезорієнтація свідомості зазвичай помітні зовні.

Запитання 6. “Чи є пояснення тому, що Вас бачили (могли бачити) на місці події (злочину)?”

Відповіді

А. Правда — непричетні відповідають заперечливо.

Б. Нецира — причетна особа буде вимушено давати будь-які пояснення. Відносна невизначеність запитання (без вказування часу, місця, супутніх обставин), яка дає зрозуміти опитуваному, що юрист володіє якимось відомостями, примушує його або спокійно, або гарячково перебирати можливі варіанти пояснень.

Наступні два запитання ставляться разом, з інтервалом від трьох до п’яти секунд.

Запитання 7. “Я помітив Вашу реакцію на це запитання під час його обговорення. Мені здається, що ця тема Вас дуже хвилює?” Запитання цілком є певним натяком.

Відповіді

А. Правда — гнівна реакція, бо цей натяк образливий.

Б. Нецира — через небезпеку, яку приховує необережне висловлювання у відповідь на запитання, в опитуваного може візуально спостерігатись напруження.

Запитання 8. “...Ви це зробили?”

Відповіді

А. Правда — у невинного вона може проявитися у вкрай емоційній формі (наскільки це дозволяє виховання).

Б. Нешира — причетний ледве контролює реакції і нормалізує свій стан.

Запитання 9. “Можливо, Ви поведетеся і реагуєте так тому, що в минулому зробили щось подібне?.. Розкажіть про це”. Запитання, яке відкриває причетному вихід із безпорадного становища.

Відповіді

А. Правда — непричетна особа не оцінить “допомогу” і буде наполегливо заперечувати свою вину.

Б. Нешира — причетний, найімовірніше, скористається наданою йому можливістю відвести від себе підозри в цьому злочині (події) розповіддю про нібито такий, що мав місце в минулому. Причому явна вигадка, напевно, міститиме елементи досліджуваної події.

Запитання 10. “Чи хотіли б Ви пройти випробування на поліграфі¹?”

Відповіді

А. Правда — непричетний схильний сказати впевнено: “так” чи “ні”.

Б. Нешира — більшість винних осіб відповідають: “так, але...” і наводять різні обмовки.

Запитання 11. “Як Ви думаєте, який би у Вас був результат при проведенні випробування на поліграфі?” Запитання, яке з’ясовує ступінь переконаності опитуваної особи у своїй невинності.

Відповіді

А. Правда — непричетні переконані у позитивних для них результатах.

¹ Поліграф (детектор брехні) — комбінований технічний пристрій, який дозволяє фіксувати психічні і психофізіологічні функції людини і їхню зміну під дією різних впливів.

Б. Нецира — причетні особи також можуть висловити таке переконання, але допускають можливість помилки.

Наприкінці бесіди-опитування слід осмислити результати, за необхідності переглянути чи прослухати записи, зроблені за допомогою аудіо- чи відеотехніки. У підсумку юридичний працівник може схилитися до переконання, що результати опитування характеризують цю людину як обґрунтовано підозрювану. Якщо ж висновки не визначені, то слід використовувати інші методи.

Додаток 7

Рекомендації для подолання психологічного бар'єра спілкуванні захисника і підзахисного¹

1. При спілкуванні захисникові необхідно враховувати внутрішній стан підзахисного, а також той факт, що він сам постійно вивчається підзахисним.
2. Захисник повинен пам'ятати, що вся інформація, котра надходить від нього, оцінюється підзахисним украй негативно, скептично. На оцінку впливає його психічний стан, викликаний стресовою і фруструючою ситуацією.
3. Ставлення підзахисного до захисника визначається більше почуттями, ніж розумом. Тому при першій зустрічі необхідно підготувати перші фрази і дії, що викликали б у підзахисного позитивні емоції.
4. Захисникові варто бути гранично відвертим не тільки з підзахисним, а й із самим собою. Будь-яка недовіра, фальш, допущені з обох боків, зводять нанівець усі зусилля щодо досягнення взаємної згоди і призводять, як правило, до негативного результату.
5. Підзахисному варто роз'яснити, що захист можливий тоді, коли між адвокатом і підзахисним будуть виключені взаємні підозри і недовіра.
6. Установленню контакту з підзахисним сприяє ретельний аналіз адвокатом особистості підзахисного і вибір найефективніших у конкретному випадку психологічних прийомів впливу.

¹ Шиханцов Г. Г. Юридическая психология: Учеб. для вузов. — С. 249–251.

7. Надалі, у ході захисту, адвокатуві необхідно виявляти максимальну толерантність, коректність, тактовність і витримку в спілкуванні з підзахисним.

Додаток 8

Засоби вираження юристом психолого-педагогічного такту в спілкуванні з людьми

1. Не давити своїм авторитетом активність співрозмовника.
2. Виявляти принциповість і твердість у проведенні своєї лінії без приниження партнера по спілкуванню.
3. Висловлювати зауваження, заперечення і роз'яснювати юридичні норми без вияву пихатості і нав'язливого моралізування.
4. Бути в спілкуванні з людьми природним, без фамільярності і панібратства.
5. Будувати спілкування на довірі, але без необґрунтованої довірливості.
6. Бути в спілкуванні серйозним, діловим, але без сухості, часом використовуючи доречні жарти і гумор.
7. Використовувати найбільш м'які засоби впливу на партнера по спілкуванню:
 - рекомендації;
 - поради;
 - побажання тощо.В разі необхідності переходити до застосування більш категоричних і суворих засобів впливу на людину.
8. Враховувати індивідуально-психологічні особливості партнера по спілкуванню, а також реальну ситуацію спілкування.
9. Виявляти увагу і глибоку повагу до внутрішнього світу людей, бажання й уміння їх зрозуміти, обмежуючи при цьому розуміння людини від згоди з ним.
10. Розумно реагувати на критичні зауваження на свою адресу — без агресії і гніву.

Структура судової промови

1	Вступна частина
<p>Завдання:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Привернути пильну увагу аудиторії. 2. Створити зацікавленість аудиторії до змісту промови і до своєї особистості. 3. Встановити психологічний контакт із аудиторією. 4. Підготувати аудиторію до сприйняття основної позиції оратора. 	
2	Основна частина
<p>Завдання:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Викласти фактичні обставини справи й дати їм оцінку. 2. Дати психологічну характеристику підсудного і потерпілого. 3. Аргументувати процесуальну та правову позицію оратора. 4. Підтримати зацікавленість і увагу аудиторії. 5. Викликати задоволення аудиторії своїм стилем промови і поведінкою. 	
3	Висновок
<p>Завдання:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Дати підсумкове визначення позиції судового оратора. 2. Сформулювати своє звертання до суду з чітко вираженим проханням. 3. Забезпечити стислість, конфіденційність і промовистість. 	

Правила доказу в суперечці на судовому засіданні¹

1. В усьому, що продумане, розрізняйте необхідне і корисне, неминуче і небезпечне.
2. Не забувайте відмінності між міркуванням, що стосується суті суперечки, і аргументацією, спрямованою на людське, моральне.
3. Не доказуйте очевидного.

¹ Правила сформульовані автором на основі праці П. Сергєича “Искусство речи на суде”. — М.: Юрид. лит., 1988. — С. 214–221.

4. Стверджуючи кожне окреме положення, не забувайте головної думки.
5. Не висловлюйте без певної підготовки яскравий доказ або сильне заперечення.
6. Відкиньте всі посередні і ненадійні докази.
7. Якщо докази сильні, варто наводити їх порізно, докладно розвиваючи кожен окремо. Якщо докази слабкі, необхідно зібрати їх до купи.
8. Намагайтесь якнайчастіше підкріплювати один доказ іншим.
9. Не намагайтесь пояснити те, в чому самі не повністю розбираєтесь.
10. Не намагайтесь доказувати більше, коли можна обмежитися меншим.
11. Не допускайте суперечностей у своїх доказах.
12. Не доказуйте, коли можна заперечити.
13. Використовуйте при доказі факти, що признаються опонентом.
14. Заперечуйте супротивнику його власними доказами.
15. Не занадто напружуйтесь, відповідаючи опоненту, робіть це легко, як щось добре зрозуміле всім слухачам.

Додаток 11

Логічні помилки в доказі висунутого юристом положення¹

1. **Помилка щодо слідства** — ігнорування можливості існування багатьох причин. Якщо встановлюється багато причин, то з них виявляється конкретна, що обумовила цю подію.
2. **Помилка поспішного узагальнення** — не враховуються всі обставини, що є причиною явища (події), із приводу якого робиться узагальнення.
3. **Помилка спірної підстави**: як аргумент, що підтверджує тезу, висувається таке положення, що саме по собі потребує доказу (є спірним).
4. **Порочне коло або коло в доказі**: теза виводиться з посилань, а посилання, у свою чергу, виводяться із тези (утворюється коло, що не доказує ні тези, ні посилань).

¹ При роботі над цим додатком автор спирався на такі джерела: *Ивин А. А.* Основы теории аргументации. — М.: Владос, 1997; *Кондаков Н. И.* Логический словарь. — М.: Наука, 1971.

5. **Підміна тези:** почавши доказувати одне положення (тезу), через якийсь час заміняють його іншим положенням (тезою), порушуючи тим самим закон тотожності.
6. **Аргументація до людини** — замість аргументів посилаються на людину, авторитет якої підтримує висунуту тезу (замість обґрунтування помилкової тези посилаються на людину, яка підтримує її і має негативну характеристику).
7. **Аргументація до публіки** — прагнучи довести висунуту тезу, юрист вдається не до об'єктивних аргументів, а намагається впливати на почуття людей.

Додаток 12

Характерні жести, знання яких важливе для судового оратора

Жести руками	<p><i>Відкриті долоні</i> – чесність, відвертість.</p> <p><i>Долоня, повернена вгору</i> – прохальний жест. З такою позицією легше домогтися виконання прохання, тому що вона не демонструє тиску від того, хто просить.</p> <p><i>Долоня, повернена вниз</i> (дивиться в підлогу) – владність. З боку того, хто використовує подібну позицію, відчувається психологічний тиск.</p> <p><i>Руки, перехрещені на грудях</i>, – спроба сховатися, відсторонитися від ситуації. Негативна реакція.</p> <p><i>Схрещені на грудях руки зі стиснутими в кулаки долонями</i> – посилений жест схрещених рук. Вороже ставлення. Можливість психічної атаки. Схрещені руки з пальцями, що щільно обіймають передпліччя (охоплення рук) – негативно-придушене ставлення до ситуації.</p> <p><i>Схрещені руки з позицією великих пальців вертикально спрямованих вгору</i> – почуття захисту (перехрещені руки), упевненість (демонстрація великих пальців).</p> <p><i>Одна рука перехоплює другу</i>, що вертикально йде вздовж тіла, в ділянці передпліччя, ліктя або плеча: більш легка форма перехрещених рук.</p> <p><i>Руки вільно опущені, але одна ніби потискує другу</i> – спроба зберегти емоційний спокій.</p> <p><i>Одною рукою робить жест ніби поправляє гудзик на рукаві другої, браслет годинника, манжету</i> – прихована знервованість.</p> <p><i>Руки за спиною:</i></p> <p><i>Одна рука охоплює другу в ділянці долоні</i> – самовпевненість, владність, почуття переваги.</p> <p><i>Одна рука охоплює зап'ястя іншої</i> – спроба самоконтролю.</p> <p><i>Одна рука перехоплює верхню зону передпліччя другої</i> – спроба самоконтролю, але виражена сильніше, ніж у попередньому випадку.</p> <p><i>Роль великого пальця</i> – демонстрація агресивності, сили, напористості, почуття переваги.</p> <p><i>Руки в кишенях, великі пальці зовні</i> – упевненість, зарозумілість, що атакує жест. У жінок – агресія, панівний характер.</p> <p><i>Великі пальці, що стирчать із задніх кишень</i> – панівний характер.</p>
---------------------	--

<p>Жести ногами</p>	<p><i>Носки ноги</i> – показник зацікавленості – своїм напрямком показує на того, в кому людина зацікавлена або знаходить його привабливим.</p> <p><i>Широко розставлені ноги:</i> У позиції стоячи – агресія, впевненість, готовність до дій, активність. У позиції сидячи – впевненість, внутрішня розслабленість.</p> <p><i>Перехрецування ніг (жест нога за ногу)</i> – захист, тенденція до замкнутості.</p> <p>У цілому жест інтерпретується залежно від контексту ситуації.</p> <p><i>Перехречені ноги і перехречені руки</i> – несхвалення, несприйняття, посилений захист.</p> <p><i>Американська позиція “шійтка”</i> (щиколотка однієї ноги лежить на коліні другої) – активність, впевненість самовпевненість.</p> <p><i>Перехречені ноги і сплетені пальці навколійках</i> – самозосередження, замкнутість.</p> <p><i>Перехречені щиколотки</i> – захист, напруження, негативне ставлення, знервованість, страх.</p>
<p>Жести біля щоки або біля підборіддя</p>	<p><i>Рука як опора підтримує голову</i> – нудьга, співрозмовнику не цікаво те, про що ви говорите.</p> <p><i>Долоня зімкнута, вказівний палець спрямований вгору</i> – жест оцінки інформації, що надходить.</p> <p><i>Рука на щоці, але не тримає голову</i> – інтерес.</p> <p><i>Погладжування підборіддя</i> – ухвалення рішення.</p> <p><i>Проведення пальцями по губах (або під носом)</i> – ознака можливої брехні.</p> <p><i>Почухування підборіддя</i> – міркування й оцінка.</p> <p><i>Захоплення носа в пучки трохи нижче перенісся в поєднанні з закритими очима</i> – зосередження.</p> <p><i>Рука біля щоки</i> – шока упирається на складені в кулак пальці, а вказівний палець випрямлений у напрямку до вилиці – міркування, замисленість.</p> <p><i>Вказівний палець торкається носа, інші прикривають рот</i> – підозріливість, скритність, недовіра.</p> <p><i>Торкання або потирання носа</i> – брехливість того, хто це робить.</p> <p><i>Вказівний палець торкається щоки, а інші розташовуються під підборіддям</i> – критична оцінка.</p> <p><i>Рука погладжує шию</i> – невдоволення, заперечення, гнів.</p> <p><i>Потирання вуха</i> – нетерпіння, бажання перервати, знервованість.</p> <p><i>Особа ледве схилена вбік і спирається на долоню або кулак</i> – “телефонна поза” – внутрішній монолог, нудьга.</p>
<p>Руки головою</p>	<p><i>Голова трохи нахилена вбік</i> – інтерес.</p> <p><i>Голова опущена</i> – негативне, критичне ставлення.</p> <p><i>Обидві руки закинуті за голову</i> – почуття впевненості або переваги в усьому.</p> <p><i>Голова тримається прямо або трохи піднята</i> – нейтральна позиція.</p> <p><i>Голова трохи піднята, повіки трохи прикриті або куточки очей примружені, погляд спрямований униз</i> – зарозумілість, зневага, перевага.</p> <p><i>Голова ледь опущена, погляд з-під лоба</i> – несхвальне ставлення до ситуації, настороженість.</p> <p><i>Руки за голову в поєднанні з позицією ніг у вигляді “четвірки”</i> – прагнення демонструвати володіння ситуацією, самовпевненість, почуття переваги.</p>

Психологічні елементи підготовки до привселюдного виступу¹

1. Налаштуйтеся на уявну аудиторію.
2. Тримайтеся під час виступу впевнено, демонструючи тверду переконаність у своїх словах.
3. Спрямовуйте свій погляд на слухачів. У жодному разі не уникайте поглядів, спрямованих на вас. Не дивіться в одну точку. Перед тим як почати виступ, обведіть поглядом аудиторію начебто ви хочете переконатися в тому, що вона готова до сприйняття ваших слів.
4. Починайте говорити тільки після того як в залі запанує тиша.
5. Стежте за чіткістю вимови, не говоріть занадто швидко і ні в якому разі не монотонно.
6. З перших же слів уважно спостерігайте за реакцією аудиторії. Саме в критичні моменти виступу говоріть переконливо, найбільш впевнено, з наголосом на кожному слові.
7. У жодному разі не показуйте, що промова дається вам важко, що ви втомилися або в якісь моменти почуваєте себе непевно.

Типи професійної мотивації

1. **Адекватний тип.** Ціннісні орієнтації і пов'язані з ними мотиви вступу до юридичного вищого навчального закладу цілком узгоджуються з реальною, суспільно значущою поведінкою особистості. В абітурієнта виявляється виражена мотивація “на діло”, тобто на боротьбу зі злочинністю, захист інтересів громадян. Така спрямованість, як правило, повинна поєднуватися з високим інтелектом, правовою ерудицією, загальною культурою, достатньо яким уявленням про майбутню професійну діяльність. Людей цього типу відрізняє вміння аналізувати детективну літературу з правового погляду.

2. **Ситуативний тип.** У цьому разі на вибір професії вирішальний вплив справляють матеріальні міркування, престиж професії, її роман-

¹ Швальбе Б., Швальбе Х. Личность, карьера, успех: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1993. — С. 240.

тична спрямованість. Прагнення поступити до юридичного вузу у таких людей обумовлено випадковими факторами (прагнення престижного становища в суспільстві без вираженого інтересу до самої спеціальності, вибір професії під впливом якогось її представника, а також батьків або інших родичів). Ситуативний тип мотивації, як правило, пов'язаний із тенденцією до розчарування в своїй діяльності, незадоволеністю нею і як наслідок — формального ставлення до своїх обов'язків.

3. Конформістський тип. Вибір професії відбувається під тиском референтної групи, норми якої для людини є головним регулятором поведінки. Цей варіант мотивації стосується осіб, які працюють у правоохоронних органах на технічних посадах, дітей, батьки яких є представниками юридичних професій. До конформістського типу відноситься також мотив прагнення не відставати від ровесників, будь-що одержати вищу освіту.

Поряд із конформістськими тенденціями в абітурієнтів цієї групи може мати місце й адекватна мотивація, тому до них варто підходити індивідуально.

4. Компенсаторний тип. Ця мотивація трапляється в абітурієнтів, що обирають юридичну професію як галузь діяльності, де є можливість змінити себе (перебороти в собі непевність, тривожність, переживання особистої неспроможності і т. п.). Можливі два варіанти розвитку особистості абітурієнта з компенсаторним типом мотивації:

- а) робота зі спеціальності не дає очікуваних результатів, а навпаки, збільшує переживання своєї неспроможності, сприяє виникненню емоційних стресів;
- б) відбувається гіперкомпенсація слабких сторін особистості, формується надмірна тенденція до домінування, а часом — до прояву жорстокості, що призводить до серйозних професійних помилок.

5. Кримінальний тип. Хоча цей тип мотивації трапляється серед абітурієнтів украй рідко, він потребує безумовного виявлення. Особи з таким типом мотивації прагнуть використовувати юридичну освіту в своїх цілях, що характеризується антисоціальною спрямованістю. Їм властива безпринципність, схильність до авантюри, нечесність і т. п.

Зазначені типи професійної мотивації вступу до юридичних вузів можуть траплятися в різноманітних поєднаннях, бо поведінка людини завжди є полімотивованою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аверин В. А.* Психология личности: Учеб. пособие. — СПб, 1999.
2. *Андреева Г. М.* Социальная психология: Учебник. — 2-е изд. — М., 1988.
3. *Аникина Н., Бедь В.* Учет судом психологических особенностей несовершеннолетнего подсудимого — гражданского ответчика в советском уголовном процессе // II Всесоюз. конф. по эксперим. психологии. — Львов, 1988.
4. *Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е.* Психология преступника и расследование преступления. — М., 1996.
5. *Антонян Ю. М.* Жестокость в нашей жизни. — М., 1996.
6. *Антонян Ю. М.* Преступность и психические аномалии. — М., 1987.
7. *Антонян Ю. М.* Психология убийства. — М., 1977.
8. *Ароцкер Л. Е.* Тактика и этика судебного допроса. — М., 1969.
9. *Асмолов А. Г.* Психология личности. — М., 1990.
10. *Бедь В. В.* Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. Вип. 5. — Одеса: Астропринт, 1999.
11. *Бедь В. В.* Психологічна освіта працівників правоохоронних органів // Актуальні проблеми психологічної освіти в системі підвищення кваліфікації кадрів: Республік. наук.-практ. конф. / Укр. ін-т підвищ. кваліфікації кер. кадрів освіти Мін-ва освіти України; Ін-т психології Акад. пед. наук України; Т-во психологів України. — К., 1994.
12. *Бедь В. В.* Психологічна підготовка адвоката-захисника. Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. Вип. 5 / Одеська державна юридична академія; Південноукраїнський центр гендерних досліджень. — О., Астропринт, 1999.
13. *Бедь В., Береський Я., Прохоренко А.* Обговорення проблем експериментально-психологічних досліджень в правознавстві // Рад. право, 1989.
14. *Бедь В. В., Козубовська І. В., Сагарда В. В.* Охорона психічного здоров'я учнів як засіб попередження правопорушень серед неповнолітніх // Матеріали міжрегіон. конф. "Психологічне здоров'я вчителів та учнів" / Наук.-метод. центр освіти Запорізького міськвиконкому; Ін-т психології Акад. пед. наук України. — Запоріжжя, 1994.
15. *Бедь В. В., Козубовська І. В., Сагарда В. В.* Покарання і розвиток особистості // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали третіх Костюківських читань, 20–22 груд. 1994 р. — Т. 1 / Т-во психологів України; Ін-т психології Акад. пед. наук України. — К., 1994.
16. *Бедь В. В.* Конкретно-социологическое исследование эколого-психологических особенностей экологических правонарушений должностных лиц производственных предприятий // Эколого-экономические и соци-

- ально-правовые вопросы природопользования и охраны природы. — Львов, 1989.
17. *Бедь В. В.* Социальная зрелость как критерий определения возраста деликтоспособности несовершеннолетних правонарушителей // II Всесоюз. конф. по эксперим. психологии. — Львов, 1988.
 18. *Бедь В. В., Малышев А. А.* Социально-психологические аспекты юридической деятельности. — Ужгород, 2001.
 19. *Бойков А. Д.* Этика профессиональной защиты по уголовным делам. — М., 1978.
 20. *Бохан В. Ф.* Формирование убеждений суда. — Минск, 1973.
 21. *Брусиловский А. Е.* Судебно-психологическая экспертиза. — Харьков, 1929.
 22. *Бурлачук Л. Ф.* Введение в проективную психологию. — К., 1997.
 23. *Бурчак Ф. Г.* Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. — К., 1986.
 24. *Васильев В. Л.* Психологическая культура прокурорско-следственной деятельности: Учеб. пособие. — СПб., 1998.
 25. *Васильев В. Л.* Психологический анализ отношений, возникающих на допросе, очной ставке// Психология личности и малых групп. — Л., 1977.
 26. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учеб. для вузов. — М., 1991.
 27. *Внуков В. А., Брусиловский А. Е.* Психология и психопатология свидетельских показаний малолетних и несовершеннолетних. — Харьков, 1929.
 28. *Гапанович Н. Н.* Опознание в следственной и судебной практике. — Минск, 1978.
 29. *Глазырин Ф. В.* Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий. — Свердловск, 1973.
 30. *Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф.* Исправительно-трудовая психология. — Рязань, 1985.
 31. *Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф.* Психологическое состояние человека, лишенного свободы. — М., 1968.
 32. *Головаха Е. И.* Структура групповой деятельности: Социально-психологический анализ. — Киев, 1979.
 33. *Гранат Л. Н.* Правовые и нравственно-психологические основы обеспечения законности на предварительном следствии. — М., 1992.
 34. *Грошевой Ю. М.* Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков, 1975.
 35. *Грошевой Ю. М.* Психологическая экспертиза на предварительном следствии// Криминалистика и судебная экспертиза. — Киев, 1970.
 36. *Гуров А. И.* Профессиональная преступность. Прошлое и современность. — М., 1990.
 37. *Дановский С. Л., Петухов Е. В., Хохряков Г. Ф.* Личностные свойства осужденных и социально-психологические методы их исследования. — М., 1982.

38. Дидковская С. П., Клименко Н. И., Лисиченко В. К. Подготовка и проведение отдельных видов экспертиз. — Киев, 1977.
39. Дулов А. В. Судебная психология. — Минск, 1975.
40. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — М., 1996.
41. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. — Харьков, 1986.
42. Злобина Е. Г. Общение как фактор развития личности. — Киев, 1981.
43. Илларионов В. П. Переговоры с преступниками. — М., 1993.
44. Канторович Я. А. Психология свидетельских показаний. — Харьков, 1925.
45. Кермес И. Тактика и психологические основы допроса. — М., 1965.
46. Киселев Я. С. Судебные речи. — Л., 1967.
47. Козубовская И. В., Бедь В. В. Совершенствование психологической подготовки юристов // Наук.-метод. конф. “Проблеми та перспективи управління якістю підготовки спеціалістів”, 1–4 груд. 1993 р. / Мін-во освіти України; Ін-т системних досліджень освіти України; Київський ін-т інженерів цивільної авіації. — К., 1993.
48. Козубовська І. В., Сагарда В. В., Бедь В. В. Роль шкільної психологічної служби в профілактиці правопорушень серед неповнолітніх // Матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. “Гуманізація навчально-виховного процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та студентської молоді” / Мін-во освіти України; Ін-т системних досліджень освіти. — К., 1994.
49. Коновалова В. Е. Правовая психология. — Харьков, 1997.
50. Косевский М. Агрессивные преступники. — Варшава, 1979.
51. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — К., 1990.
52. Костицкий М. В. Вопросы методики судебно-психологической экспертизы // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1985. — Вып. 25.
53. Костицкий М. В. Комплексные судебные экспертизы с привлечением психологии // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1985. — Вып. 30.
54. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. — Львов, 1987.
55. Костицкий М. В., Нар В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. — К., 1985.
56. Котов Д. П. Установление следователем обстоятельств, имеющих психологическую природу. — Воронеж, 1987.
57. Коченов М. М., Осипова Н. Р. Психология допроса малолетних свидетелей. — М., 1984.
58. Краткий психологический словарь / Под общей ред. А. В. Петровского. — 2-е изд. — Ростов н/Д, 1998.
59. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Психология малой группы: Теоретический и прикладной анализ. — М., 1991.

60. Кудрявцев В.Н. Правовые поведения: нормы и патология. — М., 1986.
61. Кудрявцев В.Н. Социальные отклонения. — М., 1984.
62. Лебедев С.Я. Традиции, обычаи и преступность. — М., 1995.
63. Леоненко В.В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. — Киев, 1981.
64. Леонтьев А.А., Шахранович А.М., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии. — М., 1977.
65. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.
66. Липман О. Психология лжи. — Харьков, 1926.
67. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростка. — Л., 1983.
68. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М., 1984.
69. Мальшев А.А. Психология личности и малой группы. — Ужгород, 1997.
70. Матвиенко Е. А. Судебная речь. — Минск, 1972.
71. Обозов Н. Н., Щёкин Г. В. Психология работы с людьми. — 4-е изд. — К., 1998.
72. Общая психология / Под ред. А.В.Петровского. — М., 1977.
73. Пантелеев В. А. Психология судебного разбирательства по уголовным делам. — М., 1980.
74. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. — М., 1982.
75. Петровский А. В., Шпалинский В. В. Социальная психология коллектива. — М., 1978.
76. Пиз А. Язык телодвижений: Как читать мысли других по их жестам. — Воронеж, 1992.
77. Пирожков В. Ф. Законы преступного мира молодежи. — М., 1992.
78. Пирожков В. Ф., Щербак С. П. Формирование коллектива осужденных в ИТК. — М., 1983.
79. Психологические механизмы регуляции социального поведения/ Под ред. М. И. Бобневой. — М., 1979.
80. Ратинов А. Р. Психологическое изучение личности преступника. — М., 1982.
81. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. — М., 1967.
82. Результати анонімного соціологічного дослідження Закарпатського ін-ту ім. А.Волошина МАУП. — Ужгород, 2000.
83. Рогачевский Л. А. Эмоции и преступления. — Л., 1984.
84. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. В 2 т. — М., 1989.
85. Самоукина Н.В. Психология и педагогика профессиональной деятельности. — М., 1999.
86. Смолярчук В.И. Гиганты и чародеи слова: судебные ораторы второй половины XIX — начала XX века. — М., 1984.
87. Сопер П. Основы искусства речи: Пер. с англ. — 2-е изд. — М., 1992.
88. Социальная психология и общественная практика / Под. ред. Е. В. Шороховой, В. П. Левкович. — М., 1985.

89. *Столяренко А.М.* Психологические приемы в работе юриста. — М., 2000.
90. *Сундиев И.Ю.* Психология социальных групп и межличностных отношений, значение ее анализа для совершенствования правоохранительной деятельности. — М., 1990.
91. *Теория юридического процесса*/ Под ред. В.М. Горшнева. — Харьков, 1985.
92. *Томан И.* Искусство говорить. — Киев: Политиздат Украины, 1986.
93. *Филонов Л.Б.* Психологические способы изучения личности обвиняемого. — М., 1983.
94. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. — М., 1990.
95. *Фрейд З.* Психология Я и защитные механизмы. — Л., 1993.
96. *Хохряков Г.Ф.* Социальная среда и личность. — М., 1982.
97. *Чуфаровский Ю.В.* Психология в оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов. — М., 1996.
98. *Чуфаровский Ю.В.* Юридическая психология: Учеб. для вузов. — М., 1998.
99. *Чуфаровский Ю.В.* Юридическая психология. — М., 1997.
100. *Шепель В.М.* Имиджология: советы личного обаяния. — 2-е изд. — М., 1997.
101. *Шибутани Т.* Социальная психология: Пер. с англ. — Ростов н/Д, 1998.
102. *Шиханцов Г.Г.* Юридическая психология: Учеб. для вузов. — М., 1998.
103. *Щёкин Г.В.* Как читать людей по их внешнему облику. — 2-е изд. — К., 1993.
104. *Щёкин Г.В.* Основы психологических знаний: Учеб. пособие. — 2-е изд. — К., 1996.
105. *Юридична психологія* / За заг. ред. проф. Я. Ю. Кондратьєва. — К., 2000.
106. *Яковлев А.М.* Преступность и социальная психология. — М., 1971.
107. *Ярочкин В.И.* Организованная преступность. — М., 1995.
108. *Ярошевский М.Г.* Психология в XX столетии: теоретические проблемы развития психологической науки. — М., 1974.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
I. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА	5
<i>Розділ 1. Предмет, завдання і система юридичної психології</i>	<i>5</i>
§ 1. Предмет і завдання юридичної психології	5
§ 2. Історія розвитку юридичної психології	9
§ 3. Система юридичної психології	15
<i>Розділ 2. Методологічні основи і методи юридичної психології</i>	<i>19</i>
§ 1. Методологічні принципи в юридичній психології	20
§ 2. Методи пізнання в юридичній психології	29
§ 3. Методи психологічного впливу на особистість	45
<i>Розділ 3. Загальнопсихологічні та соціально-психологічні основи в юридичній психології</i>	<i>53</i>
§ 1. Поняття про психіку і свідомість особистості	53
§ 2. Психічні процеси	57
§ 3. Психічні властивості особистості	82
§ 4. Психічні стани особистості	97
§ 5. Соціально-психологічні аспекти юридичної діяльності	106
II. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА	130
<i>Розділ 4. Правова психологія</i>	<i>130</i>
§ 1. Правова соціалізація	130
§ 2. Правова соціалізація і правослухняна поведінка особистості	135
§ 3. Психологічні умови дієвості правових норм	142
<i>Розділ 5. Кримінальна психологія</i>	<i>149</i>
§ 1. Поняття особистості злочинця і типологія злочинців	150
§ 2. Соціально-демографічна характеристика особистості злочинця	155
§ 3. Психологія неповнолітніх злочинців	160
§ 4. Психологія організованої злочинності	166
<i>Розділ 6. Психологія злочинного діяння</i>	<i>170</i>
§ 1. Психологічні причини злочинної поведінки	170
§ 2. Психологічна структура злочинного діяння	175
§ 3. Психологічні наслідки скоєного злочину	181
<i>Розділ 7. Психологія слідчих дій</i>	<i>185</i>
§ 1. Психологія огляду місця події	185
§ 2. Психологія обшуку і вилучення	192

	§ 3. Психологія впізнання	199
	§ 4. Відтворення обстановки і обставин події	203
	§ 5. Психологія перевірки свідчень на місці	209
	§ 6. Судово-психологічна експертиза	212
<i>Розділ 8.</i>	Психологічні основи допиту	221
	§ 1. Психологія формування показань	221
	§ 2. Психологія допиту потерпілого	230
	§ 3. Психологія допиту підозрюваного і обвинуваченого	235
	§ 4. Психологія допиту свідків	242
	§ 5. Психологічні особливості допиту неповнолітніх	248
	§ 6. Психологія очної ставки	252
<i>Розділ 9.</i>	Психологія судової діяльності (у кримінальних справах)	258
	§ 1. Психологічна характеристика судової діяльності (при розгляді кримінальних справ)	259
	§ 2. Психологія судді	270
	§ 3. Психологічні особливості судового допиту	275
	§ 4. Психологія судових суперечок і винесення вироку	282
<i>Розділ 10.</i>	Психологія діяльності прокурора й адвоката (у кримінальних справах)	288
	§ 1. Психологія прокурорської діяльності	289
	§ 2. Психологічні особливості діяльності адвоката	295
	§ 3. Психологічні аспекти відносин адвоката і прокурора в суді	301
	§ 4. Судова етика в діяльності прокурора й адвоката	305
<i>Розділ 11.</i>	Психологія судової промови	309
	§ 1. Загальна характеристика психологічних засобів мови юриста.	309
	§ 2. Психотехніка судової промови	317
	§ 3. Психологічні особливості промови судді, прокурора й адвоката в суді	324
<i>Розділ 12.</i>	Психологічні проблеми цивільного судочинства	332
	§ 1. Деякі психологічні питання цивільно-правового регулювання у сфері економіки	333
	§ 2. Психологічна характеристика цивільного процесу	337
	§ 3. Психологічні особливості діяльності господарського суду	346
<i>Розділ 13.</i>	Психологічна консультація і судово-психологічна експертиза	350
	§ 1. Психологічна консультація в кримінальному процесі	350
	§ 2. Судово-психологічна експертиза в кримінальному процесі	353

§ 3. Судово-психологічна експертиза в цивільному та адміністративному праві	374
Розділ 14. Виправна (пенітенціарна) психологія	382
§ 1. Психологія засудженого, завдання і умови ресоціалізації	383
§ 2. Психологічні аспекти організації життєдіяльності засуджених	390
§ 3. Методи вивчення особистості засудженого і психологічного впливу на нього в процесі перевиховання	395
ВИСНОВКИ	401
ДОДАТКИ	403
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	426

МАУП

The manual is prepared in accordance with program of “Psychology of Law” discipline. In the general part of it a subject, tasks and system of law psychology; methodological and generally psychological fundamentals; social and psychological aspects of legal activity are covered. Special part gives an opportunity to form theoretical knowledge in psychology of law, criminal psychology, psychology of investigated actions. It displays psychological aspects in activity of at-trial procedure participants – judge, attorney, advocate; accents on psychological consultation and psychological examination features.

It is meant for students, candidates and teachers of law departments, law machinery workers and all who are interested in psychology of law problems.

Навчальне видання
Бедь Віктор Васильович

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник
2-ге видання, доповнене і перероблене

Educational edition
Bed', Victor V.

PSYCHOLOGY OF LAW

Educational manual
2nd edition, supplemented and reworked

Відповідальний редактор *Т. М. Тележенко*
Редактор *В. В. Полковенко*
Коректори *Є. В. Оратовська, Т. К. Валицька, Г. П. Васьківська*
Комп'ютерне верстання *Н. Є. Бойко*
Оформлення обкладинки *А. М. Літош*

Підп. до друку 29.12.03. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 18,7. Обл.-вид. арк. 26,40. Тираж 6000 пр. Зам. №

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*